

DAVUD NƏSİB

CAVANŞİR

(tarixi roman)

Bakı - 2019

Naşir: Xəyal və Xəyyam Nəsibovlar

Redaktor: Bəxtiyar Qaraca

Davud Nəsib. **CAVANŞİR** (tarixi roman).

Bakı: «Zərdabi Nəşr» MMC, 2019, 544 səh.

Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus deyim tərz, dəst-xətti ilə seçilən Davud Nəsibin (1942-2003) “Cavanşir” tarixi romanı Albaniyanın VII əsrdə yaşamış böyük hökmdarı, ordunun baş komandanı Cavanşirin qəhrəmanlıqla zəngin, keşməkeşli, faciəli sonluqla bitən həyat və fəaliyyətindən bəhs edir.

Əsər dörd hissədən ibarətdir: “Sınaq”, “Dönüş”, “Xəyanət”, “Qanlı Meydan”.

“Sınaq”da Cavanşirin İranda – Sasanilər ordusunun tərkibində Ərəblərə qarşı Alban – Oğuz qoşunu ilə birlikdə qanlı döyüşlərdə iştirakından, İranda baş verən hadisələrdən, ölkənin daxilində gedən çəkişmələrdən bəhs edilir.

“Dönüş”də Sasanilərin Ərəb ordusuna məğlubiyyətindən sonra Cavanşirin Albaniyaya qayıdıb Vətənin azadlığı uğrunda apardığı gərgin mücadiləsindən və onun xaincəsinə qətlə yetirilməsindən söhbət açılır.

“Xəyanət” və “Qanlı Meydan” isə Cavanşirin qətlindən sonra ölkənin daxilində cərəyan edən hadisələrin bədii inikasıdır. Xilafətlə dilbir olan er-məni katolikosu İlyanın fitvası ilə ərəblərin paytaxt Bərdədə törətdikləri qanlı qırğın-dan, Albaniyanın dini və ədəbi irsinin tonqallarda yandırıl-masından, çox hissəsinin Tərtər çayına atılmasın-dan, bir sözlə, böyük bir mədəniyyətin yox edilməsi və özünükiləşdirilməsindən bəhs edilir.

ISBN 978-9952-526-16-5

© X.Nəsibov, 2019

MÜƏLLİFDƏN

Eramızın VII əsrində Albaniya Yunanların (Bizans), Sasanilərin (İran) Ər əblərin və Xəzərlərin əhatəsində idi. Hələ tarixdə Birinci Cahan müharibəsi kimi qəbul olunmayan bu böyük dövlətlər arasında başlayan uzunmüddətli savaşa qasırğası, sözsüz ki, Qafqazdan yan keçə bilməzdi. Çünki o dövrdə Qafqazın Albaniya və İberiya kimi dövlətləri müxtəlif vaxtlarda gah Bizanslıların, gah Sasanilərin, gah dər əblərin təsir dairəsində idilər. Həmin dövrdə Albaniya knyazlıq adlandırılrsa da, Cavanşir İrandan geri qayıdıb torpağın azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxdıqdan sonra Yaxın və Orta Şərqdə müstəqil bir dövlət başçısı kimi tanınmağa başladı. Bizans İmperatoru və Ərəb Xəlifəsi sonralar onu bütün Şərqi hökmdarı tituluna layiq gördülər.

Cavanşir keşməkeşli və qalmaqallı bir ömür sürmüş, bütün həyatını xalqının və torpağının azadlıq mübarizəsinə həsr etmişdir. O, hakimiyyəti dövründə Alban xalqının özünəməxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin tarixi köklərini, əlifbasını, sənət nümunələrini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Onun müxtəlif dövlətlərin vassallığını qəbul etməsi də torpağın və xalqın mənəvi sərvətlərinin yaşadılması naminə məcburiyyət qarşısında qalmağından irəli -gəlirdi. O, qırx ilə yaxın hakimiyyət başında olarkən əvvəl açıq döyüslərdə qalib gəlməklə, sonradan isə siyasət işlədərək sülh müqaviləsi bağlayıb cüzi miqdarda vergi ilə Albaniyanı ərəb qoşunlarının tapdığı altında qalmaqdan xilas etmişdir. Cavanşir xilafətin vassallığını məcburiyyət qarşısında qəbul etməyi ömrünün sonuna kimi özünə bağışlaya bilmir, bunu mənəviyyətinə, qüruruna sığdırmırdı. Knyaz ailəsində böyüyüb, boya-başa çatmağına baxmayaraq, o bir insan kimi olduqca sadə, bir sərkərdə kimi qürurlu idi. O, yaxşı bilirdi ki, ərəblər əzəl-axır bütün Qafqazı, o cümlədən Albaniyanı zəbt eləyib torpağın ab-havasını dəyişdirəcək və xalqı öz kökü üstündə inkişafdan ayıracaqlar. Cavanşir bunları əvvəlcədən bildiyindən Hun sərkərdəsi Eltəpərin bacısı Çiçək Xatunla evlənib iki məmləkət arasında hərbi saziş bağlamağa müvəffəq olmuşdu. Cavanşir bu hərbi birliklə birdəfəlik ərəblərlə haqq-hesabı çürütmək üçün Cənuba yürüşə hazırlayırdı. Lakin erməni kilsəsinin katolikosu bundan xəbər tutub gizli şəkildə Xilafəti məlumatlandırmışdı. Çünki erməni katolikosu nəyin bahasına olursa-olsun, Albaniya kilsəsinə özünə tabe etmək üçün, necə deyirlər, dəridən-qabıqdan çıxırdı. Cavanşir kimi qüdrətli bir sərkərdənin qılıncının dalı da, qabağı da kəsdiyi bir vaxtda buna nail olmaq müşkül bir məsələ idi. Ərəblər yaxşı bilirdilər ki, Cavanşir nə qədər ki, sağdır, Albaniya xalqını kölə halına salmaq, onun mənəviyyətini dəyişmək mümkün olan şey deyil. O biri tərəfdən ermənilər də bunu yaxşı dərk edirdilər. Həqiqətən, bir şəxsin – Cavanşirin aradan götürülməsi Albaniya dövlətinin, xalqının dağılmasına və öz kökündən ayrılmasına səbəb oldu.

İyirmi altı etnik qrupu özündə birləşdirən Albaniya Cavanşirin hakimiyyəti illərində özünün çiçəklənmə dövrünü -yaşayırdı, məmləkəti yerli Oğuzlar idarə edirdi və dövlət dili kimi Oğuz dili hakim idi. O dövrdə elm, mədəniyyət, şeir, musiqi, dulusçuluq inkişaf etmişdi.

Dövlətin adındakı “Alban” kəlməsi də iki söz birləşməsindən əmələ gələn sırf Oğuz deyimidir. “Al” qırmızı rəngi ifadə edən, “od”, “alov”, “səhər” mənasındadır. Bir “xoruz banı” kəlməsini yada salaq. “Alban” sözünü – “odlu səhər”, “Günəşli səhər” və nəhayət, “Odlar yurdu” kimi də qəbul etmək olar. “Didəban” isə səhərin gözü deməkdir... Yaddan çıxarmayaq ki, bəzən bir kəlmə söz, bir cümlə, bir ağız deyim və yaxud folklor nümunəsi böyük bir tarixin açılıb nəsilərə çatdırılmasında əhəmiyyəti, dəyəri misilsizdir. O, ki, qaldı torpağın, məmləkətin adına... Ona görə də, mənə elə gəlir

ki, xalqımızın qədim köklərini elə burada – Albaniyada, indiki Azərbaycan torpağında arayıb-araşdırmaq daha ağılabatandır. Dədə Qorqudun izləri də bu torpaqdadır. Oğuz eli olan – Alban xalqı heç vaxt köçəri olmayıb, yəni qitədən-qitəyə at səyirtməyib, onların bir məmləkət ərazisi daxilində həm qışlağı olub, həm də yaylağı. Qışı qışlaqda, yayı da yaylaqda keçiriblər, həm əkinçiliklə, həm də maldarlıqla məşğul olublar. Albaniya Oğuzları köçəri olsaydılar, dövrümüzə kimi gəlib çatan yuxarıda sadaladığım mədəni sərvətlərin yüksəlişinə nail ola bilməzdilər.

Bizim maddi-mədəniyyət abidələrimiz, zəngin tariximiz üstündə qurublar ermənilər “Dənizdən-dənizə” uydurmalarını. Bu uydurmalar Albaniya hökmdarı Cavanşir qətlə yetirildikdən sonra tədricən həyata keçirilib. Əks əriyyəti ərəblərin əli ilə yerlə-yeksan edilib, qalanları isə, qədim əlyazmalarında qeyd olunduğu kimi, “Ərməniyyə” deyilən məmləkətə daşınıb.

Albaniya xalqının faciəsi Cavanşirdən sonra başladı. Tarixdən bizə yaxşı məlumdur ki, sonrakı dövrlərdə Ərəblər xalqın başına nə bəlalar gətiriblər; ermənilər Alban kilsələrini, mədəniyyətini, tarixi kitablarını necə mənimsəyiblər. Nə isə...

Azərbaycan xalqının qədimdə, XX əsrin ilk və sonrakı illərində, indiki dövrdə başına gələn faciələrin ilkin təməli, mənə elə gəlir ki, VII əsrdə – Cavanşirin qətli ilə qoyulmuşdur. Mənim bu kitabımın yaranma səbəbi də ancaq və ancaq bununla bağlıdır.

SINAQ

P ayızın ilk günləri idi. Yarpaqlara hələ xal düşməsə də, arabir əsən yeldən budaqların xışıltısı payızın gəlişini pıçıldaırdı. Keşikçilərdən başqa, Bərdə qalasında hamı yuxuya getmişdi. Alban knyazı Varaz axşamdan yatağa uzanmışdı, amma yuxusu ərşə çəkilmışdi. O, hər şeyi, elə bil ki, bütün qəlbiylə əvvəldən duyur, hiss edirdi. Varlığını bürümüş nigarançılıq ona nəsə olacağını deyirdi. O, belə

vaxtlarında hamının yatmağını, gecənin düşməyini gözləyər, təklənərdi. O, indi də yataqdan durub paltarını geyindi, qaranlıqda əl havasına soyuq xəncərini yoxladı, üstündə idi, qəlbinə bir istilik gəldi. Sakit addımlarla eşiyə çıxdı. Yaxınlıqda hardasa, Anadil oxuyurdu. O, bu quşun səsində nədənsə bir qəriblik, həsrət, ayrılıq duydu. Həyətdəki ocağın közü hələ də səngiməmişdi. Gəlib ocağın qırağında palıd kötöklərinin birinin üstündə oturdu. Baş-başa çatılmış üç kötük hələ də közərirdi. Kənardan bir yarmaça götürüb ocağı qurdaladı. Saqqız kötökləri çitildamağa başladı. Ocağın işığı bir az da gücləndi. Əlini çənəsinə söykəyib fikrə getdi. Keçmişini xatırladı. Ürəyində ata-anasına rəhmət oxudu. Fikrini cəmləşdirə bilmədi. Əslində ömrü boyu onun fikri-zikri Vətəni və xalqı, onun əmin-amanlığı, başqalarından asılı olmaması idi. Lakin təkbaşına bunların öhdəsindən gəlmək çox çətin idi. Şimaldan Xəzərlərin, qərbdən Bizanslıların və cənubdan Sasanilərin ardı-arası kəsilməyən basqınları əhalini də, onun özünü də əldən-dildən salmışdı. O tərəfdən də Ərəblərin atlı qarışqa sürüsü kimi dirçəlməsi onu daha çox narahat edirdi. O, indiyə kimi düşünürdü ki, Sasanilərin pəncəsi altından ölkəsini necə xilas etsin. İndi isə Ərəbistandan hər həftə, hər ay gələn qorxunc xəbərlər sümüyünə bir gizli sızıltı salmışdı.

Ocaqdakı kötökləri, qəribə də olsa, qəlbində üç böyük çapqınçıya bənzətdi. Onları alışıdırmaq üçün nə qədər xırda qol-budağın yanib kül olduğunu təsəvvürünə gətirdi. Kiçik xalqları, ölkələri həmin qol-budaqlara bənzətdi. Ürəyində düşündü: qolunda gücün yoxdursa, onda başını işə sal. Ağlın, düşüncənin gücü hər şeydən üstündür. Yarmaça ilə kötökləri bir də qurdaladı, onları yaxınlaşdırdı. Bu kötökləri qurdalayıb alışıdırmaq, ancaq alışıdırmaq, bir-birinin üstünə salmaq... Bir tərəfdən də Bizansa yaxınlaşmaq əlverişli olardı. O ölkə, ümumiyyətlə, Albaniya üçün sərfəlidir. Lakin bu tərəfdən də Şimal xalqının qəzəbinə gəlmək onu lap sarsıdırdı. O, hər dəfə belə düşünəndə, narahat olanda qəlbinin gizli guşəsində kiçik bir qığılcım parlayırdı. Bu qığılcım onun oğludur – Cavanşir. Özünün gələcəyini onda görürdü. Cavanşirin qolunun qüvvəti, at minməsi, qılınc oynatması, ağılı, zəkası... O, başqalarından həmişə seçilirdi. Yaşlıları arasında hələ onun qolunu buran, ağılı, kamalı qarşısında dayanan heç kim yox idi. Oğlundakı bu fitri istedad atanı həm fərəhləndirir, həm də bir az qorxuya salırdı. Qorxurdu ki, oğlu gözə, nəzərə gələr. Anası da, o biri qardaşları da evdə atadan sonra ikinci onu sayırdılar. Bu hörmət-izzət ordu arasında da vardı. Cavanşir isə bu hörmət-izzətdən heç vaxt qürrələnməz, əksinə, özünü bir az da təvazökar aparardı. Əsgərlər arasında şöhrəti elə artmışdı ki, bəzən onu knyazdan da üstün tuturdular. Ağsaqqal atanın, dünya görmüş sərkərdənin qəlbindəki qığılcımı, inamı, ümidi... hər vaxtları onu qoruyur, elə bil ki, gələcək üçün, bu yurd-yuvanın sabahı üçün böyüdüdü.

Birdən qulağına at ayaqlarının səsi gəldi, diksindi. Özü də bu səs lap yaxından gəlirdi. Səs yaxınlaşdıqca tappılı seyrəlirdi. Bundan hiss elədi ki, çapar uzaqdan gəlir, at yornuqdur. Nəhayət, qala darvazasının önündə at kişnədi. Keşikçilərdən kimsə qışqırdı:

- Kimsən?

- ...

Bu vaxtsız qonağın yornuq səsini knyaz eşidə bilmədi. Keşikçilər darvazanı açdılar. Çapar atın belində idi. Keşikçilərdən biri atın yüyənindən tutub yedəklədi. Onu ocağın yanına gətirdi. Varaz yaxınlaşan adamın geyimindən başa düşdü ki, Cənubdan gəlib, Sasanilərin çaparıdır. Çapar atdan düşüb Varaza təzim elədi. İplə boynuna keçirdiyi naməni qoynundan çıxarıb ona təqdim elədi. Knyaz yerindən qalxmadı, naməni açıb ocaq işığında oxudu. Sasani hökmdarı Yezdəgirddən idi. Ərəb ordusu Suriyanı tutub, İrana doğru irəliləyir, hökmdar onu köməyə çağırır. Knyaz özlüyündə bu dəfə də qəti qərara gəldi: yenə də hissiyyatı onu aldatmayıb.

O hələ də oturduğu yerdən durmamışdı. Bu nigarançılığı gündüzdən hiss eləsə də, bir qərara gələ bilmirdi. Bayaqdan göz qoyduğu kötöklərdən – nəhənglərdən, Albaniyanı uzun müddət özünə tabe

edənlərin birindən necə xilas olmaq barədə düşünürdü. Həyatın hökmünə bir bax: sən saydığını say, gör fələk nə sayır. İndi həmin kötöklərdən biri ondan sönməmək üçün köz istəyir. Knyaz xeyli fikirləşdi: demək fikrimdə yanılmamışam, kötöklər alışmaq istəyir. Elə mənim də bayaqdan, gecənin bu qaranlığında düşünüb nəticəyə gəldiyim elə bu idi. Qoy döyüşsünlər, hər halda bu döyüş onların heç birinə xeyir verməyəcək, görək sonu nə olur.

Səhərin gözü çirtlayanda quşların səsi bir-birinə qarışdı. Havanın ayazımasına baxmayaraq hiss elədi ki, canına bir hənirti, istilik gəlib. Dünəndən bəri sümüyündən keçən gizli bir sızıltı indi bədəninədən çıxmağa başlayırdı. Knyaz rahat nəfəs aldı, yuxusuz olmağına baxmayaraq özünü gümrəh hiss elədi. Bu, onun gözlərinə bir rahatlıq gətirdi, lakin yatmaq istəmədi. Səhərin açılmasını – Günəşin doğmasını gözlədi. Hava sərinləmişdi. Üfüq yavaş-yavaş qızarmağa başladı. Xoruz banladı, itlər hürüşdü... Knyaz əli çənəsində ocaq başında mürgüləyirdi. Qapının cırıltısı onu ayıltıdı.

Keşikbaşı qala keşikçilərinin nizam-intizamını yoxlayırdı. Knyaz onlara yanaşdı. Keşikçilər təzim elədilər. Əli ilə işarə elədi ki, darvazaları açsınlar. O, darvazadan çıxanda iki keşikçi arxasınca knyazı müşayiət etmək istədi. Varaz onlara: - Qayıdın, - dedi. Qala divarları boyu uzanan cığırda dərədən axan çaya doğru sallandı. Səhəri kirpiklərində açanda tezdən çaya enməyə, əl-üzünü axar suda yumağa adət eləmişdi.

Qala divarından bir az aralı, moruq kollarının arasında xışıltı eşitdi. Əvvəl elə bildi qurd-quşdu, əhəmiyyət vermək istəmədi. Sonra qulağına pıçılıt gəldi. Dayandı, ehmalca iki addımlıqdakı qoca palıdın arxasına keçdi. Əlini axşamdan götürdüyü xəncərə atdı, yavaşca sıyırdı. Qırıq-qırıq deyilən sözlərdən başa düşdü ki, xəzər dilində danışirlər. Deməli, Xaqanın adamlarıdır. Pıçılıt kəsildi, xeyli gözlədi. Bir azdan dərə boyu iki atlının çaparaq uzaqlaşdığını aydınca gördü. Başa düşdü ki, knyazın onları görməyini duyub aradan çıxmağı məsləhət biliblər.

Varaz çay qırağında xəncəri qınına qoydu. Əl-üzünü yudu. Buz kimi sudan bir-iki ovuc içdi. Yavaş-yavaş gəldiyi ensiz cığırda yox, ağacların arası ilə qalaya doğru yeridi. Öz-özünə fikirləşirdi: “Doğrudanmı, Xəzər Xaqanı ona qəsd eləmək istəyir. Yox, burda qəsd işi yoxdur. Pusquda duranlar hardan bilərdilər ki, mən səhər tezdən çay kənarına enməliyəm. Axı bu, həmişə olmur. Burada nəşə başqa iş var: görünür, yol-izi, qalanın yurdunu-yatağını dəqiq öyrənməyə gəliblər”.

Səhərin alatoranlılığında iki nəfərin bir anda duman içindən çıxması heç vaxt təsadüf ola bilməzdi. Knyaz bir şeyi yaxşı bilirdi ki, düşmən əhatəsindədir. Əhali arasında şan-şöhrətinin, nüfuzunun artması ilə sui-qəsd təhlükəsi də artırıldı.

Darvazadan içəri girəndə qala həyətinə axşamkı qərbləkdən əsər-ələmət qalmamışdı, həyat qaynayır, ilxıçı atları sulamağa aparır, bir tərəfdə ocaq qalanır, toyuq-cücəyə dən verilir, mal-heyvan çölə çıxarılırdı. O, içəri keçdi. Ailə üzvləri əyləşib onun xeyir-duasını gözləyirdilər. Övladları – Varaz, Peroj, Cavanşir, Yezid – Xosrov, Varazman və xanımı - əslən hun tayfalarından olan Hürü xatun. Knyazın fikirli olması arvadının və oğlu Cavanşirin nəzərindən yayınmadı. Cavanşir anası ilə baxışdı. Onlar bir-birini başa düşdülər.

Knyaz süfrə üstünə qoyulmuş qırmızı şərəbdən bir piyalə doldurub ayaqüstü başına çəkəndən sonra yuxarı başda – öz yerində əyləşdi. Səhər yeməyindən sonra oğulları durmaq istədikdə (Cavanşirdən başqa) knyaz işarə elədi ki, otursunlar. Hürü xatun bayaqdan hiss elmişdi ki, ərinin bu narahatlığı səbəbsiz deyil. Bir də ki, çapının gəlişindən xəbər tutmuşdu. Səhər hamıdan tez yataqdan durmasına

baxmayaraq, ərini yanında görməmişdi. Bayaqdan çəkən uzun sükut elə bil ağır dəyirman daşı kimi Hürü xatunun və oğlu Cavanşirin boynundan asılı qalmışdı. Heç kim belə dəqiqələrdə cəsarət edib evin ağsaqqalını, Albaniya torpağının hökmdarını suala tutmazdı. Bu, ailə üzvləri arasında ağsaqqal zəhmindən yox, xətir-hörmətdən, sadəcə olaraq adətdən irəli gəlirdi. Günlərlə danışmasaydı belə, heç kim ondan bir söz soruşmayacaqdı.

Varaz əlini çallaşmış saqqalına çəkdi. Təzə dəmlənmiş kəklikotu çayından bir-iki qurtum içdikdən sonra ağır-ağır dilləndi:

- Qolumda, qəlbimdə qocalıq hiss eləməsəm də, - bu sözdən xanımın ürəyinə xal düşdü. O, heç vaxt ərini belə danışan görməmişdi. Gözləri arvadının gözlərinə sataşdı. Gözlərindəki kədəri açıq-aşkar gördü, söhbətə belə başladığına peşman oldu, lakin üzə vurmadı, - yaş öz işini görür. Məni düzgün başa düşün, bu, həyatın qanunudur. Sabah, biri gün nə desən ola bilər. Hər tərəfdən düşmən əhatəsindəyik: Şimaldan Xaqan dişini bizə qıcıyıb, Cənubdan ərəblər, farslar, qərbdən yunanlar nizəsini üstümüzə tuşlayıb. Bu dörd canavarın arasında Albaniya bir yağlı tikədir. Bu yağlı tikəni hər kəs öz qabağına çəkmək istəyir. Bizim isə onların dördü ilə döyüşüb qalib gəlməyimizə, heç şübhəsiz ki, ümid yoxdur. Gecə çapar fars hökmdarı Yezdəgirdin naməsini gətirib. Ərəblər Suriyanı tutandan sonra onların üstünə hücumu keçiblər. Necə bilirsiniz, kömək lazımdır, yoxsa?..

Cavanşir atasının nə demək istədiyini qızılquş kimi göydə tutdu, tərəddüd etmədən cavab verdi:

- Ata, mənə elə gəlir ki, yıxılanın qolundan tutarlar. Bir də ki, biz onların asılılığında yığıq. Digər tərəfdən isə Ərəblər onları məğlub etdikdən sonra, istər-istəməz, Qafqaza yürüşə başlayacaqlar. Ona görə də biz əvvəlcədən qolumuzun qüvvəsini onlara göstərsək pis olmazdı.

Əslində, knyaz da bu fikirdə idi. Lakin bir şeydən qorxurdu, qorxurdu ki, Xəzərlər fürsətdən istifadə edib Şimaldan onların üstünə gəlsinlər. Səhərin gözü çırtlayanda iki nəfərin qalanın ətrafında hərlənməsi indi ona təsadüfi gəlmirdi. Tezdən gördüklərini onlarda danışdı.

- Hələ mən qəti qərara gəlməmişəm. Gecələr qoşundan 20-30 nəfər seçib qalanın ətrafında pusquda qoymaq lazımdır. Şübhələr qaranlıq kimi bir şeydir, həmişə aydınlığı yayındırır. Onlar bir gəliblərsə, bir də gəlməlidirlər. Cavanşir isə sabah Yezdəgirdə köməyə gedir, deməli, bu yandan qüvvəmiz bir qədər azalacaq. Bu boşluğu doldurmaq üçün yenidən qoşun toplamalıyıq. Bu işi, oğlum Xosrov, sənə həvalə edirəm. Sabah bir dəstə ilə kəndlərə yola düşərsən, bizi başa düşərlər. Camaata hər şeyi başa sal, xəzinədən də pul götür, kasıb ailələrə -paylayarsan.

Varaz hiss eləyirdi ki, dövr, zamanə dəyişir. Sasanilərin uzun illərdən bəri Albaniyanı əsarətdə saxlaması, var-yoxunu əlindən alması ölkəni qoymurdu dirçəlməyə. O, öz övladlarının gözüaçıq böyüməsi üçün həmişə şərait yaratmışdı. Uşaqlarının heç vaxt sözünü kəsməmişdi. Səhvləri olsa, başa salmışdı.

Knyaz sevinirdi ki, əməyi hədəf getməyib. Cavanşirin gözüaçıqlığı, ağılı, cəsarəti məhz onun uzaqgörənliyinin bəhrəsi idi. Bu işdə gözəl xanımı Hürü xatunun rolu da hədsiz idi. O, cəngavər ərinə hədsiz məhəbbətdən uşaqlarını onun istədiyi istiqamətə yönəldirdi. Hürü xatun ərinin məşhur hökmdar olmasına baxmayaraq hələ bir dəfə də harınlığını, mənəm-mənəmliyini görüb hiss eləməmişdi. Yezdəgirdin onun şərəfinə göndərdiyi gözəllərə Varaz gözünün ucu ilə də baxmamışdı. Bu gözəlləri ordu başçılarına elin adəti üzrə ərə vermişdi. Doğrudur, bundan Yezdəgird incimışdi, lakin incikliyini Varazın üzünə vurmamışdı. O, təkcə ona görə yox ki, buna sevimli qadınına xəyanət kimi baxırdı, həm də özünə, bütün -Albaniyaya -sui-qəsd bilirdi. Gözəl İran qızlarını öz əyalət başçılarına eyş-ışrət, kef üçün göndərən Yezdəgird təkcə bu qadınlarla onları ələ almaq bərsində düşünmür, həm də onlar xüsusi hazırlıqlı xəbərçilər rolunu oynayırdılar. Yezdəgird bu say-seçmə qızları İranın Nuh əyyamından orada

yurd-yuva salmış Oğuz gözəllərindən də hədiyyə edə bilərdi. O, bütün dünyada öz gözəllikləri ilə, işvə-nazı ilə şöhrətlənmiş bu gözəlləri özünün hərəmxanasında saxlayırdı. Yezdəgird xüsusi hazırlıqdan keçmiş həmin gözəlləri özünün gizli təbiblərinin əli ilə hazırlanmış dərmanları suya, şəraba qatışdırıb onları gələcəkdə analıqdan məhrum etmişdi ki, övladları olmasın. İnanırdı ki, övladı olsa, bu qadınlar gələcəkdə analıq hissindən doğan üvliliklə ərlərinə xəyanət etməzlər və həm də sirtinin üstü açıla bilər. Varaz bütün bunları yerli-yataqlı bilməsə də, həmişə ona və qonşularına göndərilən “hədiyyə”lərdən şübhələnmişdi.

Hürü xatun yarı yaşını keçməsinə, dörd oğul doğub boya-başa çatdırmasına baxmayaraq, hələ də qadın ətrini-tərəvətini itirməmişdi. O, saray qızlarından seçilmirdi. Onun əyninin geyimindən tanımaq olardı ki, bu knyazın həyat yoldaşıdır. Qızlıq vaxtından belində olan gümüş kəmər yenə də yerində idi. Boyu, qaməti, yerışı, duruşu, baxışı heç vaxt ona yarıyaş vermirdi. Varaz isə bu gözəlliyi, tərəvəti görür, dörd oğul anasını ilk gənclik günlərində olduğundan daha çox sevirdi. Həm də ona görə bu sevgi belə dərin idi ki, o, Varaza dörd cəngavər bəxş eləmişdi. Hürü xatun uşaqlarının təlim-tərbiyəsinə həmişə özü nəzarət eləmişdi. Bizansdan gətirdiyi müəllimlər uşaqlarına kamil təhsil vermişdilər. Həmin müəllimlərin köməyi ilə Homerin “İliada”sı və “Odiseya”sı doğma dilə tərcümə edilmişdi. Hürü xatunun bütün bu hərəkətləri Varazın qəlbini qürur hissi ilə doldururdu. Hər dəfə arvadı ilə yatağa -girəndə elə bilirdi ki, ilk, lap ilk gecələridir. Hürü xatunun sadəliyi, əliaçıqlığı saray qulluqçularının yanında hörmətini birə-beş artırmışdı. Hürü xatunun bu nadir xasiyyəti camaat arasında Varazın ailəsinin hörmətini daha da artırırdı. Əhali öz hökmdarına inanır, onu sevirdi. Ölkənin daxili işlərinin çoxunu isə Hürü xatun həll edirdi. Şahzadənin də hörmət-izzətinin artması bir növ onu dövlət xadimi səviyyəsinə gətirib çıxarmışdı. Bu, saraydakı məmurlardan bəzisinin xoşuna gəlməsə də, cəsarət edib üzə vurmazdılar. Çünki Albaniya hökmdarının qadınına hədsiz hörməti, məhəbbəti heç kimdən gizli deyildi.

Cavanşirin dostları arasında Abbas da vardı. Onlar möhkəm dost idilər. aralarındakı sədaqət onları qardaşdan artıq eləmişdi. Oğuz türklərindən olan Abbas kasıb bir ailədə böyümüşdü. Bəs o, belə bir yüksək hərbi rütbəyə necə çata bilərdi? Əhvalat belə olmuşdu. Bir dəfə Cavanşir Kürün sol sahilinə qaban ovuna getmişdi. Saray ovçuları meşənin qalınlıqlarına girib hay-küylə qabanları bərəyə qovurdular. Cavanşir beş-altı nəfərlə əvvəlcədən seçilmiş yerdə pusquda dayanmışdı. Birdən meşənin qalınlığından fisqırıp çıxan qabanlar onların düz üstünə gəldi. Kimsə nizəsi ilə onların birini yaraladı. Bundan qəzəblənən, daha da vəhşiləşən bir qaban tez bir dövrə vurub atlıların üstünə cumdu. Cavanşir qabaqda dayanmışdı, at bundan hürkdü. Abbas heç nəyə fikir vermədən özünü atın belindən qabanın üstünə atdı. Qaban fırlanmaq istəyəndə əlindəki xəncəri zərbə ilə onun boğazına sancdı. Qan Cavanşirin üst-başına fişqırdı. Ovçulardan biri arxadan özünü yetirib uzun nizəni qabanın qarnına soxdu. Cavanşir bu gözlənilməz hadisədən həm pərt olmuş, həm də Abbasın bu qoçaqlığına heyran qalmışdı. Bu əhvalatdan bir gün sonra atasının razılığı ilə o, Abbası qoşun başçılarından biri təyin elətdirdi. Onun qoçaqlığı az bir müddətdə bütün vilayətlərə yayıldı. Hətta ona “Qaban Abbas” ayaması da qoşuldu.

...Varaz özlüyündə götür-qoy edib qərara gəlmişdi ki, Yezdəgirdin köməyinə göndərəcəyi qoşun hissəsinin başında oğlu Cavanşir getsin. Bu bir tərəfdən oğlu üçün böyük sınaq idi, digər tərəfdən isə Albaniyanı başsız qoymaq olmazdı. Çünki hər gün, hər saat Xəzərlərin Albaniyaya qəfil basqını gözlənirdi. Varaz arxa cəbhəni daha təhlükəli hesab etməkdə yanılmırdı. Albaniyanın düşmən tapdığı

altında qalması onların hamısının məhvi demək idi. O, elə bil ki, bilə-bilə öz əli ilə Cavanşiri ölümün ağzına atırdı. Axı, “çağırılmamış qonaqları”n ardı-arası kəsilmirdi. Çox vaxt da ki, qılıncın gücü çatmır “qonağa səxavət göstərməyə”. Cavanşir ağıllı, dərrakəli olsa da, hələ cavan idi. O, burada qalıb atasını əvəz edə bilməzdi.

Ziyafətdən sonra qoşundan say-seçmə üç min nəfər ayıraraq Cavanşirə xeyir-dua verdi. Hürü xatunun ürəyindən qara qanlar axsa da, bunu ətrafdakılar hiss eləmədi. Ananın qəlbindən nələr keçdiyini bir Varaz, bir də oğlu Cavanşir duya bilərdi. Qardaşlardan Varazman da Cavanşirlə yola düşməli idi. Bu da Varazın özünün qərarı idi. Necə olsa, doğma qardaşın yanında olması həm Cavanşirə, həm də valideynlərinə böyük təskinlik idi.

Varaz otuz minlik qoşundan üç min döyüşçü ayırmaqda səhv etməmişdi. O, döyüşdə bütün ordusunu məhv edə bilərdi. Bu isə Albaniyanı bu qurdlar arasında vurnuxan boz dovşana döndərirdi. Varaz Yezdəgirdin qəzəbinə gələ biləcəyini -əvvəlcədən bilib ona belə bir məzmununda məktub yazdı: “Hökmdarlar hökmdarı Əlahəzrət, həmişə Sizə sədaqətli köməkçiniz kimi mənim köməyinizə üç min sayında göndərdiyim atlıları on min sayında qəbul edin. Oğlum Cavanşir də Sizə sədaqətimin rəmzidir. Bir də ki, biz bütün Albaniya ordusu ilə bu döyüşə girişsək, Xaqan torpaqlarımızı keşiksiz görüb qəflətən üstümüzdə gələr, Albaniyanı Sizin himayənizdən öz himayəsinə ala bilər. Odur ki, mənim bu qərarımı düzgün hesab edin.

Sizə hörmət və ehtiramlı, sədaqətli Albaniya knyazı Varaz”.

Axşamkı ziyafətdən sonra, narahat olsa da, Varaz bilirdi ki, Hürü xatun ondan da çox həyəcan keçirir. Axı, ana qəlbi daha kövrək, daha dözümsüz olur. Odur ki, bu gecəni Hürü xatunla keçirməyi axşamdan qərara almışdı. Hürü xatun da ərinin xasiyyətinə yaxşı bələdliyindən, çox həyəcanlı olsa da, gəlinlik sandığını açdı, özünə ən yaxşı paltar seçmək fikrinə düşdü. Onların arasında birdən gözüne ilk paltar sataşdı. O, əri ilə ilk gecədən sonra, adətə görə, gəlinlik paltarını büküb saxlamışdı, indi yə kimi bir də geyinməmişdi. Qəlbindən gələn bir hissə elə bil ona diqtə elədikəli həmin paltar bir də geyinsin. Daxilində həm də maraqlı oyandı, yoxlasın, görsün əyninə gəlir, ya yox. Geyindi. Paltar lap az hiss ediləcək dərəcədə bədəninə sıxdı. Əyninə kip olduğundan onun uca boyu, gözəl qaməti daha aydın nəzərə çarpdı. Döşləri qız döşləri kimi az qalırdı köynəyi deşib yaxasından çıxsın. Güzgü qabağında özünə bir xeyli baxdı. Birdən sinəsi elə döyündü ki, özündən asılı olmayaraq elə bildi ki, Varazla yastığa ilk dəfə baş qoyacaq. Bu vəziyyətində özü-özündən utandı. Yanaqları alışıb yandı, lap ilk gəlinlik axşamında olduğu kimi. Birdən qapı açıldı. Varaz içəri girdi. Hürü xatun bir az da qızardı, Varaz da diksinən kimi oldu. -Gözlərinə inana bilmədi. Bir anlıq ona elə gəldi ki, yuxu görür. Elə bildi Hürü xatun ilk gündəkindən də gözəldir. Asta addımlarla ona yaxınlaşdı. Doğrusu, yatağa uzananda Varazın ürəyindən keçdi ki, şamları söndürməsin, qorxdu ki, bu gözəllik gözlərindən yox olar. Hürü xatun da ərini başa düşmüşdü.

Səhər qala meydanında üç min cəngavər nizam-intizamla hökmdarın gəlməsini gözləyirdi. Onlar qaydaya görə sağ əlləri ilə atların yüyənindən tutub əyni zirehli dayanmışdılar. Cavanşir hamıdan qabaqda, sərkərdə yerində təkə durmuşdu.

Paytaxt əhli tökülüb gəlmişdi. Qocalardan tutmuş gənclərə, uşaqlara kimi hamı buraya yığılmışdı. Yeddi yetişmiş gözəl əllərində piyalə onların uğuruna su çiləməli idi. Nəhayət,

knyaz Hürü xatunla qabaqda, onların arxasında isə saray adamları meydana gəldilər. Meydanın yuxarı başında knyaz və qadını üçün qoyulmuş taxtda Varaz oturmadı, qaydanı pozdu. Bir az irəli gəlib dayandı. Anaxatun da camaatın arasında idi. Ömrünün gənclik illərini üç oğul, bir qız yolunda qurban verən Anaxatun arvad da bu təmtəraqda – qoşunun İrana yolasalma mərasimində iştirak edirdi. On yaşlı qızının əlindən bərk-bərk tutub dayanmışdı. O, bu gün hamıdan çox həyəcan keçirirdi, təzəcə ərsəyə çatdırdığı üç oğlunun üçün də birdən, gözü görə-görə elə bil ki, öz əli ilə ölümə göndərirdi. Qırxı adlarsa da, saçlarına iz düşmüşdü, ağır günün ağır yolları alınına qırıq salmışdı. Kənardan ona diqqətlə baxan olsaydı, ondakı gözəllikdən qabaq qamətindəki kişiyyə məxsus qüruru daha tez görərdi. Anaxatun arvad on beş – on altı yaşlı olar-olmaz ər evinə gələndə, dağ kəndi Kəmərliyə Çoxaz sahilindəki Avey kəndinə gəlin köçəndə hələ bilmirdi ki, onu nələr gözləyir. Bu Ərtəkinin ikinci evliliyi idi. Buna baxmayaraq el-obanın yeniyetmə qızları Anaxatuna belə bir igidə ərə getdiyinə görə həsəd aparırdılar. Əsas – kişinin kişiliyi, əsil-nəcəbəti, el arasında mərdliyi, qonapərvərliyi, səxavəti idi. Həm də knyaz Varazın igidlikdə ad çıxartmış Ərtəkə hədsiz hörmət və ehtiramını hamı yaxşı bilirdi.

Bir dəfə knyaz ovdan geri dönərkən öz dəstəsi ilə birlikdə Ərtəkin qapısında qonaq düşmüş, camaat bunu knyazın sadəliyi kimi qəbul etmişdi. Knyazın səhərdən-axşamacan at səyirdib ovladığı bircə maralın Ərtəkin qapısında dərisini soydurub kabab elətməsini ev yiyəsi bir tərəfdən ona qarşı hörmət əlaməti kimi qəbul eləmiş, digər tərəfdən isə öz qapısında qonağı öz çörəyi ilə qəbul etməyi qüruruna sığışdırı bilmirdi. Ərtək bir az bundan pərt olsa da, belə hörmətli qonaq üçün maral kababından üstün olan hansı neməti süfrəyə gətirmək barəsində düşünə-düşünə çaş-baş qalmışdı. Axı maral, ceyran, cüyür əti ağalara, bəylərə məxsus nemətdir. Ərtək pərtliyini gizlətsə də, həmişə öz həssaslığı ilə qartal gözündən vuran Varaz onu başa düşüb nəfsini basmış, maral kababının bir tikəsinə də əl vurmamışdı. Varazın bu hərəkətindən çiçəyi çırtmayan Ərtək bir anın içərisində naxırın arasında bəslətdiyi say-seçmə danalardan ən yaxşısının boğazına bıçaq çəkirmiş, nöqərlər tez-tələsik ocağın közü soyumamış dananı dərisindən pırtıdadıb suqu yerini ifcin-ifcin doğrayıb mis ləyəndə kəkotu, soğan ilə ovuşdurub hazırlamışdılar. Knyazın göstərişi ilə özünə bir şiş dana kababı, ev yiyəsinə isə maral kababı verməyi təklif edəndə Ərtək məsələni başa düşmüş, ürəyində knyazın bu hərəkətini əsl böyüklük, mərdlik sanmışdı.

...Ərtəkin qəfildən çöldə, öz biçənəyində yəhərin başının altına qoyub yatdığı zaman öldürüldüyü xəbərini eşidən knyaz Varaz tez-tələsik hadisə yerinə gəlmiş, ətraf kəndlərə, meşələrə dəstələr göndərmişdi. Heç kim bu gözlənilməz ölümə kimin bəis olduğunu deyə bilməzdi, ya da şübhələnməzdi. Knyaz həm Ərtəkin bu ucuz ölümünə dərinəndən kədərlənir, həm də qəzəblənirdi. Ona görə kədərlənirdi ki, həyatda yaxın bir dostunu, arxasını itirmişdi. Ona görə qəzəblənirdi ki, knyazın Ərtək ilə yaxın dostluğunu bütün aləm bildiyi halda kim cürət eləyib onun dostuna əl qaldırırsa, bu, knyazın özünə əl qaldırmaq idi. Knyaz gecə-gündüz baş sındırıb bu sirrin üstünü açmağa çalışır, lakin bir yana çıxı bilmirdi. Ərtəkin cənəzəsi həyətdə qoyulanda knyaz gəlib meyitin üzünə diqqətlə baxdı. Sifəti xeyli qan itirsə də, dəyişməmişdi, qaşlarını çatıb, həmişə olduğu kimi, qartal baxışları ilə, elə bil ki, yuxuya getmişdi. Knyaza elə gəldi ki, qarşısında yuxuya gedən dostunun yerində özüdür. O, qəlbindən keçirdiyi bu hissədən, azca da olsa, diksinmədi, tək bir şeydən qorxdu, qorxdu ki, Ərtəkin qanı yerdə qala, namərd yolunun izi tapılmaya.

Knyaza elə gəlirdi ki, əgər bu işin üstü açılmasa, o, başına papaq qoyub el-oba arasına çıxı bilməz.

Ömrü boyu knyaza qarşı sədaqət və səmimiyyəti ilə seçilən Ərtəkin həyatdan vaxtsız, ucuz bir ölümə getməsi knyazın üçün bir qor salmışdı. O, özlüyündə Ərtəki gələcək ağır günlər üçün hazırladığı halda onu arxadan vurmuşdular. O, yaxşı bilir və inanırdı ki, Ərtək döyüşdə, davada öz qorxmazlığı, qolunun qüvvəsi və zəkasının dərinliyi ilə şan-şöhrət sahibi ola bilər. Onun adsız-sansız ölümü də knyaza yaman təsir -edirdi. Varazın Ərtəkə olan dərin hörməti bu ölümdən sonra əsl -məhəbbətə çevrilmişdi. Knyaz, özü də hiss eləmədən, Ərtəkə ad-san bağışlamışdı. Hörmətli-izzətli Girdiman kimi bir əyalətdə o, knyazlara məxsus təmtəraqla dəfn edilmiş, ona qırx gün yas -saxlanılmışdı.

Knyazın ətrafındakılar gecə-gündüz əhalini sorğu-suala tutur, şübhəli adamları zindana salıb çək-çöyür eləyirdilər. Knyaz, eşik ağalarına qəti demişdi ki, əgər cani tapılmasa, öz başları ilə cavab verəcəklər. Bu gün onun yaxın dostuna xəyanət edən sabah onun qohum-əqrabasına, ailəsinə, lap knyazın özünə də əl qaldıra bilməzdimi? Varaz hər şeyi atıb bu işlə məşğul idi, qonşu knyazlıqlardan gələn elçiləri də qəbul eləmirdi. Bu işi öz yaxınlarına tapşırırmışdı. Girdimanda bir kəndxudanın ölümü, az qala, bir ölkənin məsələsinə çevrilmişdi. Varaz qırx gün yas paltarını əynindən çıxartmadığı üçün bütün əhali də ona qoşulmuşdu. Girdimanda elə bir adam qalmamışdı ki, hadisə ilə əlaqədar sorğu-suala tutulmasın. Cəza icraçıları mat-məəttəl qalmışdılar, başlarını o qədər itirmişdilər ki, sorğu-suala tutduqları adamları bəzən ikinci, üçüncü dəfə dindirirdilər. Varazın bu hərəkəti, camaata inamsızlığı onu hörmətdən sala bilərdi. Bax, belə bir vaxtda Varaz İrandan gələn naməni aldı. Elə bil ki, qəflət yuxusunda idi, birdən ayıldı. Vaxt gələr, Varaz hər şeyi bilər, qatil öz ayaqları ilə Varazın qapısına gələr. Knyaz öz əli ilə dostunun və özünün intiqamını alar.

Ərtəkin oğullarının üçü də böyüyüb ərəyə çatmışdı. Böyük oğlu Uruz boyda-buxunda, yerləşdərduşda elə bil atasını itləyib yerində durmuşdu. Kiçikləri ekiztayı idilər: Tural və Toğrul. Ərtəkin dəfnindən sonra knyaz Anaxatunu yanına çağırtdırıb istəmişdi onları öz himayəsinə götürsün, paytaxtda onlara ev-eşik versin. Anaxatun qəti razı olmamışdı. Ərtəkin yurdundakı ocağı necə qoruyub saxlamaq məsələsi ortaya çıxanda Varaz susmuş, heç bir söz deməmişdi. Knyaz başa düşmüşdü ki, səhv eləyir, əksinə, yurdu daha da şenləndirmək, gəlimli-gedimli eləmək Tanrıya da xoş gələr, bəndəyə də. Ancaq knyaz bir şeydən çəkinirdi: Anaxatunun bir qızla damın altında tək qalmasına qorxurdu. Odur ki, Ərtəkin oğullarından birinin yurdda qalmasını məsləhət bildi. Üç oğlunun üçü də yaraqlanıb əsl döyüşçü intizamıyla dayanmışdılar. Onlardan birinin döyüşçülər arasından geri çağırılması pərtliyə səbəb olmazdı? Abbasın arxasında dayanmış Uruzu – Ərtəkin böyük oğlunu əlinin işarəsi ilə yanına çağırtdı:

- Oğlum, sən burada daha çox lazımsan. Ərtəkin yurdunu kişisiz qoymaq olmaz. Sənin burada qalmağın məsləhətdir. Bu, məsələnin vacib tərəflərindən biridir. Digər tərəfdən isə sarayın eşik ağalığını sənə həvalə etmək istəyirəm. qaçaq-quldurun əlindən əhali bezar olub. Bu dağların dəlmə-deşiyinə yaxşı bələdsən. Bir sözlə, bu işdə mənim bələdçimsən bu gündən.

Knyazın bu sözlərindən sonra Uruz nə deyə bilərdi?! Sonra knyaz üzünü döyüşçülərə tutub:

- Övladlarım, balalarım, bu gün mən sizə bir knyaz kimi yox, atanız, ağsaqqalınız kimi müraciət edirəm. Bir-birinizi qoruyun. Sizi qanlı döyüşlər gözləyir. Bu döyüşdə elimizin, ölkəmizin başını uca edin, analarınızın südünü sizə halal edirəm. Yadda saxlayın ki, qızlarımızın, gəlinlərimizin gözləri yolda olacaq, şərəflə döyüşdükdən sonra geri qayıdın!

O, Cavanşirə yaxınlaşıb sağ əlini onun sol çiyinə qoydu. Ürəyindən güclü bir atalıq hissi keçsə də, özünü saxladı, -oğlunu öpmədi, bəğrına basmadı, onunla sadəcə olaraq bir sərkərdə kimi ayrıldı. Cavanşir gənc olsa da, atasının bu hərəkəti onu rıqqətə gətirdi. Başa düşdü ki, knyaz sərkərdəsinə inanır

və bu inamla da onu övlad kimi yox, bir cəngavər kimi döyüşə yola salır. Knyaz bununla bildirmək istəyirdi ki, sizin hamınızı mən eyni gözdə görürəm, siz hamınız mənim övladlarımsınız.

Əvvəl Cavanşir, sonra bütün ordu atlandı. Qala darvazaları açıldı, şeypurlar səsləndi. Qoşun hərəkətə başladı. Yeddi gözəl onların arxasınca su atdı.

Onlar xeyli aralanmışdılar. Gün günorta yerinə çatmışdı. Xınna dərəsi boyu dağların döşü ilə yuxarıya – Göyem gölünə doğru irəliləyirdilər. Cavanşirlə Abbas atlarını yanaşı sürürdülər. Cavanşirin mindiyi at Varazın öz atı idi. Ağsaqqal özü məsləhət bilmişdi bu atı minməyi. Cavanşir hiss eləyirdi ki, qoşun yorulub, onlara istirahət vermək istəyirdi. Abbas dostunun fikrini başa düşüb dedi:

- Göyemə az, çox az qalıb, cəmi bir ağac olar-olmaz, gölün sahilində dayanar, orada gecələyirik. Burada, meşənin içində gecələməyi məsləhət görmürəm. Gölün sahili açıqlıqdır, çadırlarımızı qurarıq. Həm də bu, qoşun üçün təhlükəsiz olar.

Cavanşir etiraz eləmədi. Birdən qarşdakı döngədən iki atlı çıxdı. Onlar atlarını qanırıb geri dönmək istədilər. Cavanşirlə Abbas tez onların başının üstünü aldılar.

- Ayə, kimsiz, hardan gəlib, hara gedirsiniz? – Onlar bu qəfil görüşdən özlərini itirdilər. Heç bilmədilər nə desinlər. Qoşun arxada dayanmışdı. Nəhayət, biri dilləndi:

- Heç, bu tərəfdən, Sisakan elindən gəlirik. Yolumuz da Bərdəyədir.

Əyin-başları bu araların geyimindən olsa da, Cavanşir başa düşdü ki, yad adamlardır. Bu dəfə Cavanşir özü dilləndi:

- Yolumuz Sisakandan Bərdəyədirsə, kəsə yolu qoyub özünüzü niyə dağa-daşa salıbsınız?

Hər ikisinin rəngi qaçdı. Abbas onları atdan yerə saldı. Qoşundan bir neçə əsgər də atdan düşüb onların başının üstünü kəsdirdi.

- Düzünü deməsəniz, başınızı bədəninizdən ayıracağam.

Gördülər xına o xınadan deyil, pis yerdə axşamlayıblar. Odur ki, həm yekəpər, həm də bir az yaşlısı çarəsiz qalıb düzünü danışdı:

- Xaqanın adamlarıyıq, başına dönüm, ağa, bizi balalarının başına dola, bizi Eltəpər göndərib buraların yolunu-izini öyrənməyə. Mənim dörd balam var, o da təzə evlənib (yoldaşına işarə elədi), evdə gözləyənlərimiz var.

Cavanşirə hər şey aydın oldu. İndi başa düşdü ki, atası yanılmayıb, səhər tezdən qala yaxınlığında pıçıldaşanlar elə -bunlardır:

- Dünən səhər tezdən Bərdə ətrafında idiniz. İndi görəni kimi tanıdım. Özüm sorğu-suala tuturdum ki, görüm düzünü mü deyəcəksiniz. Ancaq geyiminiz başqa idi. Deyəsən, bu yaxın kəndlərdə tez-tələsik libasınızı da dəyişməyə vaxt tapıbsınız.

- Doğrudur, mənim ağam, siz bunları hardan bilirsiniz? Bizi ki, görəni olmayıb?

- Bəs Xaqan özü hardadır, olmaya üstümü zə yeriyib artıq?

- Yox, ağa, o öz ordugahındadır. Doğrudur, bizə bu barədə bir söz deməyib, eşitdiyimizə görə, yazda sizin torpaqlara basqın eləmək fikrindədir. Təkcə biz deyilik, Albaniyanın hər yerinə gizləndən adamlar göndərib. Bizim öhdəmizə də Bərdə və Girdiman qalalarının dəlmə-deşiklərini öyrənmək düşüb.

Cavanşir fikrə getdi.

Sərkərdənin onları belə tezliklə ələ alması hamıda, hətta Abbasın özündə də heyrət doğurdu. Lakin bu barədə heç kim bir söz soruşmadı. Cavanşir onların yaraqlarını aldırdı, özlərini də atlarına mindirib əl-ayaqlarını yəhərə bağlatdırdı. Ordudan beş nəfər ayıraraq tapşırırdı ki, heç yerdə dayanmayıb özlərini

axşamcan Bərdəyə yetirsinlər. Gecələyib, səhər ala qararıdan çıxıb özlərini Göyəm gölünün sahilində onlara çatdırırlar. Görsünlər, knyazın fikri nədir, birdən geri qayıtmağı məsləhət bilər? Ağına yüz fikir gəldi. Bəlkə də Xaqan artıq Çoladan bəri keçib. Bunları yollayıb ki, qabaqdan xəbər gətirsinlər.

Abbas dostunun ağına bir daha heyran qaldı. Düzdü, onunla oturub-durandan həmişə ağıllı sözlər eşitmiş, məsləhətlər almışdı, lakin belə bir ağır səfərdə onun aqlının, dərrakəsinin bu dərəcədə dərinliyini birinci dəfə idi ki, görürdü.

...Onlar yalı aşanda havanın dəyişdiyini hiss etdilər. Elə bil ki, qaynar qazandan birdən-birə buz gölünün içinə düşmüşdülər. Artıq Göyəmin gömgöy üzünü onları salamlayır, uzaqdan elə bil onlara gəl-gəl deyirdi. Yalı enib düzənliyə çıxdılar. Göldən bir xeyli aralı çadır qurub ocaq qaladılar, qazanlar asıldı, erkəklər kəsildi. Qoşun çimmək, yuyunub təmizlənmək istədi, Abbas razılıq vermədi. Yaxşı bələd olduğundan hamıya bildirdi ki, burada hava tez-tez dəyişir, xəstələnərlər.

Axşam qaranlığı düşəndə gedən atlılar qalaya çatdılar. Keşikçilər özlərini tanıyıb qala darvazalarını açdılar, tez də knyaza xəbər göndərdilər. Varaz nigaranlıqdan onları eşikdə özü qarşıladı. İki yad atlıyı görüb şübhələndi. Əsgərlər knyazın həyəcan keçirdiyini görüb tələsik əhvalatı danışdılar. Hamı nigaranlıqdan qurtardı. Lakin Varaz od ilə su arasında qalmışdı. İki gün ərzində qəlbindən keçən həyəcanlar, narahatlıq indi-indi aydınlaşırdı. Hərdən ona elə gəlirdi ki, Tanrının ona qarşısı keçib. Bir belə var-dövlətin qarşısında özünü aciz hiss edirdi. Bəzən özünə adi bir çoban olmağı, bu əzablardan qurtarmağı, dağlara çəkilib rahat nəfəs almağı arzulayırdı. Lakin -daxilindən gələn bir hissə ona "təmkinli ol" deyirdi. Bu narahatlığın isə sonu yox idi. Doğrudanmı, belə olmalıdır? Hər şeyin əzəli, sonu var. Bəs mənim necə, balalarımın necə? Hələ məlum deyil, ümidim, gələcəyim Cavanşirin axırı necə olacaq? Mən özüm bunu bilə-bilə onu ən müdhiş canavarın üstünə göndərdim... Artıq qaranlıq düşmüşdü. Onu dəhşət bürüdü. Katolikos Vironu yanına çağırtdı. Onunla sarayda deyil, həyətdə, açıq havada, ocaq başında söhbət etmək istədi. Saray adamlarını başından dağıtdı.

Bu, onda adətə çevrilmişdi. Knyaz ocaq başında, gecənin girtyarısı həmişə təklidə özünə qapılırdı. O, bu dəfə tək deyil, Vironun şəxsində gecəyarı yox, qaranlıq düşəndə sirdaş tapması təkcə özünə deyil, qala keşikçilərinə də təəccüblü göründü. Bu bir az da onların məsuliyyətini artırırdı. Onlar bilmirdilər ki, hökmdarları gecənin girtyarısı tək-tənha nə üçün ocaq başında oturub xəyala dalır. Hətta belə bir şeyə yaymışdılar ki, Varaz gecələr İsa Məsihin özü ilə söhbət edir. Camaat arasında yaranan bu şeyə Varaza etiqadı daha da artırırdı.

Lakin bu gün Albaniya knyazı ocaq başında tək deyildi. Məmləkətin dini başçısı, ağsaqqalı Viro ilə birlikdə idi.

Viro ömrünü-gününü Sasanilərin əsarəti altında keçirmiş bir şəxs idi. O, bərkə-boşa alışmışdı. Onu siyasi məhbus kimi uzun müddət - iyirmi beş il İranın paytaxtında saxlamışdılar. İran hökmdarı Xosrov bir neçə dəfə onun həyatına qəsd eləmək istəmişdi. Lakin çəkinmişdi. Onun əsirlikdə olduğu vaxt xəbər gətirmişdilər ki, əhali onun əsir olmağından narazıdır və bu gün olmasa da, sabah camaat onun yolunda ölümə belə gedəcək. İldən-ilə vergiləri artırdığına görə Xosrov bilirdi ki, əhali onu istəmir. Həm də Viro ağıl-kamal sahibi idi. Onun dini mövzuda yazdığı kitablar camaat arasında çox geniş yayılmışdı. Vironun o vaxtlar özünə inamı, şah qarşısında elə ilk gündən təmkinli davranışı Xosrovun qəlbinə gizli qorxu salmışdı. O, bilirdi ki, onu Albaniyaya buraxsa, işlər tərsinə çevrilə bilər. Odur ki, saray adamlarına da yalan satmışdı ki, guya Vironu saraya xidmət etmək üçün gətirdib.

Qala divarlarına, saraya keşik çəkən əsgərlər Vironun indiyə qədərki fəaliyyətindən xəbərdar ola bilməzdilər. Onlara bircə şey aydın idi: katolikos Viro iyirmi beş il Xosrovun sarayında yaşamışdı. Əslində, Varaz Vironun tutduğu yolu davam etdirirdi, onun başladığını sona çatdırmaq niyyətində idi. Hələ 603-cü ildə İranla Bizans arasında başlanan müharibədən istifadə edib Viro Albaniya ölkəsini xilas etmək üçün əhalini Sasanilərə qarşı ayağa qaldırmışdı. Lakin Vironun bu niyyəti baş tutmamış, II Xosrov üsyançıları qılıncdan keçirmiş, Vironu isə Alban gözəli Şirin Xatunun xahişi ilə öldürməmişdi, onu Mədəində əsirlikdə saxlamışdı. Bir az sonra Viro yenidən Şirin xatunun vasitəsilə Varazın Alban knyazı olmasına razılıq almışdı. II Xosrov Vironun bu xahişinə ona görə əməl etmişdi ki, Varazı Sasanilər üçün təhlükəli hesab etmirdi. Bu, hər iki tərəfdən II Xosrov üçün əlverişli idi. Bir tərəfdən Viro kimi ağıllı-kamallı, əhali arasında hörməti olan bir şəxsi yanında fəxri əsir saxlayır, digər tərəfdən isə onun əli ilə Varaza hakimiyyət verirdi. Deməli, nə qədər ki, Viro yanındadır, Albaniya da onun əlində olmalıdır. Varazın üsyan etməsi isə Viroya xəyanətdir. Əgər belə olsa, onda II Xosrov Albaniya katolikosu ilə istədiyi kimi rəftar edə bilərdi. O biri tərəfdən isə Varazı Viro özü xaç suyuna salmışdı.

Qoca Viro 627-ci ildə öz Vətəninə qayıda bilmişdi. Onun torpağa, vətənə bağlılığının şahidi olanlar öz gözləri ilə -görmüşdülər ki, o, əsirlikdən sonra ayağını Vətən torpağına basan kimi sevincindən uşaq kimi necə ağlamışdı! İsti göz yaşları ilə torpağı öpmüşdü. Vironun bu torpağa qayıdışı əsl toy-bayrama çevrilsə də, bu sevinc çox çəkməmişdi. Bizans qeysəri İrakli ilə Xəzər Xaqanı Cəbinin Sasanilərə qarşı bağladığı ittifaq Albaniyanın ziyanına idi. Az keçmədi, Cəbi Xaqan Albaniyaya güclü ordu göndərdi. Ordunun başında Xaqanın Şad adlanan vəliəhdi dururdu. Xaqan oğluna tapşırırmışdı ki, əgər Albaniya öz xoşuna Xəzərlərə tabe olsa, camaatı incitməsinlər, qan tökməsinlər. Şad atasının göstərişi ilə kəndlilərə toxunmamış, birbaşa İran hökmdarının Albaniyadakı nümayəndəsi (mərzban) Sem Vaştnasın üstünə gəlmişdi. Mərzban gecə ikən hamını yuxuya vermiş, çəkidən yüngül, qiymətdən ağır əlinə keçəni götürüb aradan çıxmışdı. Səhər tezdən ağıllı Viro vəziyyəti belə görüb Albaniyanın gələcəyi naminə Şadın tələblərini qəbul etmiş və üstəlik bildirmişdi ki, əyalətlərə Xaqanın öz nümayəndələrini göndərməyinə razıyıq. Qoca Viro Alban ölkəsinin varlı kütlələri ilə tələm-tələsik söhbətində demişdir ki, var-yoxlarını Vətənin gələcəyi naminə əsirgəməsinlər, qızılı, var-dövləti tapmaq olar, torpağın tapdalanması – namusun tapdalanması deməkdir.

Qoca Viro yaşının bu ahıl vaxtında yenə rahat olmamış, Şadın Bərdə yaxınlığındakı düşərgəsinə böyük bəxşislə özü getmişdi. Şad onu hörmətlə qarşılamaş və təkliflərini qəbul etmiş, Vironu inandırmışdı ki, bundan sonra Albaniya əhalisi sərbəst yaşaya bilər, ev-əşiklərini qoyub dağlara çəkilən kəndlilər çəkinmədən öz yurd-yuvalarına qayıda bilərlər o, Albaniya torpağını qoruyub gələcəyə saxlamaq naminə hətta Şadın hüsurunda belə bir söz işlətməmişdi: “Biz atanın və sənin qullarınıq – mən və ölkənin bütün əhalisi...”.

Qoca Viro bu zaman doğru hərəkət eləmişdi. O, başı bəlalər çəkmiş Albaniyanın hər nəyin bahasına olursa-olsun -bütövlüyünü saxlamaq, gələcək üçün vaxt qazanmaq fikrində idi. O, hətta Şadın əsir aldığı erməni və gürcülərin də azad edilməsinə nail olmuşdu.

Düşündüyü gələcək ona çox dumanlı görünsə də, Vətən torpağı üçün darıxır, bütün qəlbi ilə sürgündə saxladığı oda, hərarətə güvənirdi. O, bu odla, atəşlə bir gün bütün Albaniyanın evlərinə, ailələrinə od-alov paylayacağına əmin idi. Qolunun qüvvəti, ağılının dərinliyi həmişə tək-cə onun özünü yox, həm də Alban əhalisini bələdan qurtarmağa hazır idi. Albaniyanın tarixində elə bir il olmamışdı ki, əhali rahat nəfəs ala bilsin. Lakin o bilmirdi ki, heç bir il keçməz küllü var-dövlət hesabına Xaqanın bələsindən qurtaran əhali gözlənilmədən başqa bir bəlaya – yoluxucu xəstəliyə tutular. Tanrının bu “qarğışı”nı “Tanrı adamı” özü heç bir şeylə izah edə bilməyirdi.

...İndi isə həyətdə ocaq başında onun öz yetirməsi Varazla söhbəti təkcə bu gün üçün deyil, torpağın, xalqın. bir növ, gələcəyi üçün bir vəsiyyəti idi.

Varaz Cavanşiri yola saldıqdan sonra adam göndərmişdi ki, Viro “başını orda isladıb, burada qırxdırın”, nə işi olsa, yarımçıq qoyub gəlsin. Viro qoca olmasına baxmayaraq, hələ gümrah idi. Çapar kilsəyə çatan kimi on-on beş atlı ilə həmin dəqiqə yola düşmüş, gün batır-batmaz özünü Varaza çatdırmışdı.

...Saray xidmətçisinin dəmləyib gətirdiyi kəkotu çayından Varaz saxsı kasalara süzdü. Qoca Viro ortaya qoyulmuş şanı balından bir qaşığı dolusu götürüb ağzını şirinlətdi. Balın şirinliyi boğazını qovuşdurdu, az qala çeçəyəcəkdi, tezcə çaydan bir qurtum alıb rahatlaşdı. Bayaقدan Varaz bilmirdi söhbəti hardan, nədən başlasın. Qoca yorğun idi. Lakin üz-gözündən yorğunluqdan çox, nigarançılıq, intizar yağır.

- Hə, necədir, dadı xoşuna gəldimi? Bu tərəflərin balındandır. Bu il havalar qaydasında keçib: nə çox yağarlıq olub, nə də ki, quraqlıq. Torpağımızın dadıdır bu dad, şirinlik. Mal-qara, qoyun-quzu yaylaqdan yaxşı gəlib, taxılımız da, otumuz da istədiyiniz qədərdir. Bu ilki çaxırımız da, gərək ki, pis olmasın. Kar Qaya dağından təzə qızıl yatağı da tapmışıq, hələlik gizli saxlayıram. Bundan xəbəri olan beş-altı nəfərdir. Onlar da ki, inanılmış adamlardır. Yenə də, insan çiyi süd əmib, hər ehtimalla qarşı onları sarayda saxlatdırıram. Ətrafımızda o qədər şüğü-muğul var ki, bir də gördün sədəs gedib ya Xaqana çatdı, ya da İrana... Onda gəl bunların qarşısında dayan görüm?! Həm gəlib mal-heyvanımızı çalıb talayacaqlar, həm də torpağımızı. Sərvətimiz başımıza bəladır. Nə qədər boğazından kəsib verirsən, bir az da artıq istəyirlər. Sənə əziyyət verib çağırtdığıma görə gərək məni bağışlayasan. Çox narahat olduğum üçün özüm gedib buranı başsız qoya bilmədim.

Qoca Viro bayaقدan Varaza diqqətlə qulaq asır, sözünü kəsmir, onun dediklərini öz-özlüyündə götür-qoy edirdi. Varaz narahatlığının səbəbini danışırdı. Cavanşiri İrana köməyə -göndərdiyini, iki Xaqan atlısının tutulduğunu da dedi. Nəhayət, qoca Viro dilləndi:

- Yaxşı, nə etmək fikrindəsən?

- Elə onun üçün də məsləhətə çağırmışam səni. – Dünyagörmüş qoca Viro Albaniyanın həmişə başı üzərində hərlənən qara buludlardan xəbərdar idi. Nəinki xəbərdar idi, bu buludları çox görmüşdü.

- Burda nəsə bir sirr var. Xaqana etiqadımızı bildirmişik. Payını vermişik, özü də ən yağlı tikə ona düşüb. Görünür, çəkinir. Qorxur ki, Ər əblərlə yaxınlaşaq. Onun xəbəri yoxdur ki, biz Ər əblərə qarşı Cavanşiri döyüşə göndərmişik. Tapşır ki, onun adamlarını hörmət-izzətlə yola salsınlar. Onlara sən öz elçilərini də qoş. Xaqanın özünə də bir məktub yaz və məktubda sədaqətini bildir. Bir də ona işarə elə ki, artıq Hun tayfaları ilə qaynayıb-qarışmışıq, yaxınlığımız yaxınlarla ola bilər, uzaqlarla yox. Səhər tezdən də Cavanşirə xəbər göndər ki, yolundan qalmasın. Bu, o qədər də çətin məsələ deyil. Əminəm ki, qaydasına düşəcək. Məni ən çox narahat edən Cənubdur. Bizansla da əlaqələrimiz pis deyil, dinlə onlara bağlıyıq, bu, kiçik məsələ deyil. lakin Ər əblərin Qafqaza axını daha dəhşətlidir. Öz kökümüz, bu kök üstə mədəniyyətimiz, ənənəmiz var. Sən qorx ki, Ər əblər gələndə təkcə səndən xərac istəməyələr, həm də kökünə əl atalar. Mən artıq qocalmışam, bu günlük-sabahlığam. Bu çətin iş sənə və balalarının öhdəsinə düşür. Albaniya nə üçün ömrü boyu kiminsə əsarəti altında olmalıdır. Tanrıya hər gün dua edirəm ki, bizi əsarətdən, zillətdən qurtarsın, bilmirəm niyə səsimi eşitmir? Biz ki, tarix boyu heç kimə pislik etməmişik, heç kimin torpağına göz dikməmişik. Bir vaxt dünyaya meydan oxuyan Roma sərkərdəsi Pompey dünyanı qıraraq çatdı, sonra da Qafqazı tapdalamaq istədi, sonu nə oldu? Axırda gəlib burnu Albaniyada daşa dəydi. Böyük Alban sərkərdəsi Oruz onun “məğlubedilməz ordusu”nun dizlərini yerə gətirdi. Onlar Qafqazdan biabırçılıqla, suyu süzülə-süzülə qayıtdılar. Xalq həmin xalqdır, torpaq da

həmin torpaq. Sən vergiləri azalt. Başqaları başqalarının hesabına ordu saxlayır, çalır-çapır, yığır-gətirir, orduya paylayır, xəzinəyə də doldurur. Bu, bizim yol deyil, bizim nemətimiz var, o, özümüzə bəs edir. Sən çalış, bu əyalətlər arasında ağız birliyi olsun. Otuz min Alban qoşunu bu canavarların qarşısında tab gətirə bilməz, bir az da artırmaq lazımdır, Yunanlar yaxşı silahlanıblar. Onlardan yeni silahların sirrini öyrənmək lazımdır. Xəzərlərin tərkibində -təkcə hunlar olsaydı, nə var idi ki, onlar özümüzkülərdir. Onların arasında o qədər tayfa var ki, baş açmaq olmur. Hələlik hakimiyyət Hunların əlindədir. Sabah gördün dəyişdi, hakimiyyət keçdi başqa tayfaların əlinə, onda bax, bizim üçün çətin olacaq.

Artıq gecə keçirdi. İkisi də durub saraya doğru addımladı. Varaz Vironun şərəfinə ziyafət təşkil eləmişdi. Viroya hörmət əlaməti kimi qonaqların əksəriyyəti ruhanilərdən idi. Xanımlar Şəki ipəyindən hazırlanmış qırmızı libas geyinmişdilər. Albaniyada xaçpərəstlik hökm sürsə də, əhali oda-ocağa sitayiş etməyi hələ yadırgamamışdı. Əyinlərindəki bu qırmızı rəng də təsadüfi deyildi. Camaat bayramlarda, ibadətgahlarda Tanrıdan sonra oda-ocağa dua edirdi. Qonaqlar iki cərgə dayanmışdı, hamı ehtiram əlaməti olaraq baş əydi. Varaz iki dəfə Vironun hüsurunda olsa da, imkan tapıb qocanı saraya dəvət edə bilməmişdi. Varazın sirrindən tək-tək adamlar hali olduğundan əksəriyyəti elə başa düşürdü ki, indi onu saraya qonaq kimi gətirib.

Ziyafət iştirakçılarının arasından keçdikcə çalışırdılar ki, Vironun xələtindən öpsünlər. Onlar dayanmadan -addım--

ladiqlarından çoxunun əli Vironun ətəyinə yetişmirdi. Hər ikisi keçib yuxarı başda dayandı.

Ziyafət başladı. Amma dediyimiz kimi, daha vacib işlər olduğundan çox da uzun sürmədi...

Qəbul otağında üç nəfərdən başqa knyazın iki köməkçisi də var idi. Qocanın məsləhəti ilə Knyaz, tutulan çuğulları da danışdırmalı idi.

- Oğlum, - qoca bir az yaşlı çuğula müraciətlə, dedi: - sabah öz elçilərimizlə birlikdə sizi vətəninizə yola salacağıq. – Çuğul bu sözdən özünü itirib tələm-tələsik dilləndi:

- Qurbanın olum, ruhani ata, elçilərlə niyə? Elə özümüz də gedərik.

Ağıllı qocaya elə bu lazım idi. Viro anladı ki, çuğul çox bic adamdır. Onun məqsədini başa düşüb.

- Yox, biz Xaqanın əsgərlərini (o qəsdən “çuğul” əvəzinə “əsgər” sözünü işlətdi) elə-belə yola sala bilmərik. Yol-iz qaçaq-quldurla doludur. Birdən başınıza bir iş gələr, Xaqanın qəzəbinə gələrik, yaxşı düşməz.

Çuğul başa düşdü ki, ruhani olsa da, qabağında dayanan bu qoca ondan qat-qat ağıllı və siyasətçidir. Odur ki, bu oyunu buraxıb onunla açıq danışdı:

- Ruhani ata, ey böyük hökmdar (knyazın üzünə baxdı), Xaqan bilsə ki, siz bizi tutubsunuz, onun sirrindən halısınız, bizi tikə-tikə doğratdıracaq. Bizə yazığınız gəlsin. Ömürlük burada qalıb qulunuz olmağa hazırıq.

Bu dəfə Varaz dilləndi:

- Ə, yaramaz, bəs iki gündür yalvarırsız ki, balalarınız var, yoldaşının da gəlini, bəs indi bu həngamə nədi, söz güləşdirirsən?

- Böyük hökmdar, elçilərlə getsək, onsuz da bizi öldürəcəklər, burda qalsaq, heç olmasa başımız salamat qalar.

Qoca Viro bayaq ziyafətdə hamı yeyib-içəndə bu barədə yerli-yataqlı düşündüyündən onların nə cavab verəcəyini əvvəlcədən bilirdi. Odur ki, dedi:

- Siz narahat olmayın, taleyiniz barədə də fikirləşmişik. Ancaq gərək biz necə desək, siz də elə hərəkət edəsiniz. Əgər sirrin üstü açılrsa, onda Xaqan satqınlığınızdan xəbər tutub sizi öldürəcək.

Çuğul ürəyində bir daha fikirləşdi ki, ilahi, bu necə də ağıllı adamdır, hələ bir qoca Vironun libasına təəccüblə baxdı, inanmadı onun ruhani olmağına.

- Nə deyirik, ruhani ata, qoy siz deyən olsun, tək sizin də, bizim də işimiz düzəlsin.

Viro əvvəldən bilirdi ki, belə olacaq. Ancaq onları danışdırmaq istədiyini bildirəndə vaxtın darlığından qəlbindəkini knyaza danışmamışdı. Varazın özü də müdrik qocanın ağına, dərrakəsinə, siyasətinə məəttəl qaldı. Böyük maraqla bu söhbətin necə qurtaracağını gözlədi.

Qoca elə ilk danışığından anlamışdı ki, onlar öz canlarını hər şeydən üstün tuturlar. Əmin idi ki, bunun xatirinə sirri açmayacaqlar. Və gələcəkdə lazım gəlsə, onlardan istifadə də etmək olar. Xaqanın iki çuğulunu əldə saxlamaq pis olmazdı.

- Adınız nədir?

- Mənim adım Tarxan, onunku Sərxan, - ruhani ata.

Məsələ belədir: guya siz ikiniz də Xaqanın zülmündən qaçıb Bərdəyə pənah gətiribsiniz. Biz də sizi möhkəmcə kötəkləyib Xaqana sədaqət nişanəsi kimi elçilərlə geri qaytarırıq ki, cəzanızı özü versin. Aydınır?

- Aydın olmağına aydındır, ruhani ata. Birdən o, doğrudan da, bizi satqın kimi qəbul etdi, onda nə olsun?

- Xaqan axmaq adam deyil. O bizim elçiləri yola saldıqdan sonra sizi sorğu-suala tutacaq, bərkə-boşa çəkəcək. Əgər siz desəniz ki, biz tutulanda məcbur olduq yalan uydurmağa, onda o sizə xələt də bağışlayacaq. Bir də təkrar edirəm. Möhkəm dayanmalısınız hər ikiniz. Biz hələ sizi yaxşıca kötəkləyəcəyik ki, bədəninizdə zədə yeri qalsın. Sizi bərkə-boşa çəkəndə açıb göstərəsiniz. Bundan sonra onlar inanmaya bilməz. Ancaq möhkəm iradəli olmaq lazımdır. Bu barədə heç kimə ağzınızdan bir kəlmə söz qaçırmayın. Biz sizə bunun üçün qızıl pul da verəcəyik. Ömrünüzün axırına kimi ailənizə bəs edər. Ancaq qızılı sonra alacaqsınız. Ona görə yox ki, sizə inanmırıq. Ona görə ki, sizi sorğu-suala tutanda üstünüzü axtara bilərlər. Kəndinizi, yaşadığınız yeri gedəndə elçilərə göstərəsiniz. Qayıdanbaş onlar ləngiyib sizi gözləyəcəklər. Onda haqqınızı alarsınız. Ancaq bu barədə ailəniz də bir şey bilməməlidir. Sonralar da, lazım gəlsə, bizlə əlaqəyə girmək olar, haqqınızı da həmişə artıqlaması ilə verəcəyik. Dərbənddə mötəbər adamlarımız var. Onlarla əlaqə saxlarsınız. Razısınızmı? Razi deyilsinizsə, bəri başdan bildirin.

Qoca Viro danışdıqca hamı ona maraqla qulaq asırdı. Varazın özü qocanın ağına, dərrakəsinə lap heyran qalmışdı. Tarxan isə özündə götür-qoy edirdi. Ömrü boyu kasıbçılıq keçirən, bir parça çörək qazanıb bir çədən külfətini saxlamaq üçün gedib Xaqanın muzdlu əsgəri olan Tarxanın, eyni zamanda, yeni ailə quran Sərxanın qarşısında geniş qapılar açılırdı. Tarxan fikirləşdi ki, qoca ağıllı söz deyir. Balaca bir xəbərlə o, dolanmasını təmin edə bilər. O, Xaqanın muzdlu əsgəridir, çuğul kimi bura göndərilib, qayıdanda əvəzində nə alacaq? – Heç bir şey, ancaq aylıq haqqı. Lakin qoca onu adi bir xəbərlə sədətə qovuşdura bilər. Sərxan isə, elə bil ki, yuxu görürdü, qocanın dediklərinə inana bilmirdi. İki gün idi ki, gözləyirdi ki, nə vaxt onları o dünyalıq edəcəklər, birdən Tanrı vurdu, dəyişdi, hər şey tərsinə çevrildi, onlar nəinki sağ qalacaqlar, həm də var-dövlət sahibi olacaqlar. Odur ki, Tarxan dillənmiş dedi:

- Razıyıq, ruhani ata.

Bayaqdan Sərxanın susması, danışmaması Vironu narahat edirdi, düşünürdü ki, birdən razılıq verməz. Ağına hər cür fikir gəlirdi. İndi onun Tarxandan qabaq razılıq verməsi qocanı intizardan

qurtardı. Tarxan da bir az, yoldaşı olsa da, Sərxandan çəkinirdi, qorxurdu ki, cavandır, birdən ağzından bir söz qaçırdar, onda hər şey məhv olub gedər. Sərxanın ondan əvvəl razılığı onun lap ürəyindən oldu.

Axşam onları yaxşıca kötəkləyib, bədənlərini göm-göy elədilər. Sonra yedirdib-içirdib, qar kimi təmiz yorğan-döşəkdə yatızdırdılar. Səhər tezdən elçilərlə birlikdə Şimala – Xəzər Xaqanının hüzuruna yola saldılar...

Göyəm gölünün sahilində qoşun iki gün gecələdi. Cavanşir atasının göndərdiyi məktubu oxuyub rahat olduğundan, həm də birinci gün bərk yorulduğundan dərin yuxuya getmişdi. Yuxuda gördü ki, gecənin qaranlığında anası çadırdan içəri girdi. Əlində bir cam vardı. Camın içi dolusu süd. Ana camı Cavanşirə verib dedi ki, bu bir cam südümü sənə əskik vermişdim, indi döşlərimdən sağıb gətirmişəm ki, ömrün uzun olsun, yarımçıq qalmasın. O, dümağ südə baxıb təəccübləndi. Hələ indiyə kimi yer üzündə bu cür paklıq, aydınlıq görməmişdi. Südün ağılığı gözlərini qamaşdırdı. Ancaq elə bil ki, gözlərinə işıq verdi. Özü-özünə inana bilmədi ki, uşaqlığında bu ilahi paklıqdan göz-könül dolusu doyunca dadıb. Ancaq içmədi, ona elə gəldi ki, bu bir cam südü içsə, anasının paklığından daha əsər-ələmət qalmaz, tələsik piyaləni geri qaytardı.

Ana onun fikrini başa düşmüşdü. – İç, oğlum, iç, - dedi. – Döşümdə süd var, narahat olma, bu sənin payına düşən süddən qalandır.

Cavanşir gecəyarısı ayıldı. Bu ağır yuxunun təsirindənmi, yoxsa başqa bir şeydənmi, boğazı qurumuşdu. Ayağa durdu, üst paltarını geyinib çadırdan eşiyə çıxdı. Keşikçilər mürgüləyirdi, daxilən bir sərkərdə, döyüşçü kimi bu vəziyyətdən xoşu gəlmədi, lakin bir insan kimi onlara yazığı gəldi, yuxudan ayılmaq istəmədi. Ehmalca onların qarşısından keçib yavaş-yavaş çadırın on-on beş addımlığında olan bulağa -sallandı, ehmalca dizlərini yerə qoyub dodaqlarını bum-buz suya söykədi, doyunca içdi. Bu anda ona elə gəldi ki, işdiyi bu su anasının südünün tamamını verdi. Ayağa duranda özünü gümrah hiss elədi. Sanki bu adi su süd kimi onun qanına, iliyinə işlədi. Qollarına qüvvə gəldi. Bulağın başından qanrılında çadırın arxasında parlayan iki gözü aydıncə gördü. Bir anın içində gözlər yoxa çıxdı. Xəfif, zəif səs gəldi. Bu səsdən keşikçilər diksinib ayıldılar. Arxada insan hənirtisi hiss edib əllərini silaha atdılar. Cavanşir:- “Mənəm!” deməsəydi, bəlkə də onu vuracaqdılar. Yatdıqlarına görə, keşikçilər bu “mənəm” kəlməsindən daha çox vahiməyə düşdülər. Sərkərdənin önündə bilmədilər nə desinlər. Cavanşir ehmalca onların yanına gəlib dayandı. Yaşına uyğun gəlməyən, ağsaqqallara məxsus bir tərzdə əlini birinin çiyinə qoyub üzünə baxdı, heç bir söz deməyib çadıra keçdi. Keşikçilərə bıçaq vursaydın, qanı çıxmazdı. Səhər açılında sərkərdəyə nə cavab verəcəkləri barədə yox, alacaqları cəzanın ağırlığı barədə düşündülər.

Cavanşir çadıra girəndən sonra daha yata bilmədi. Ehmalca yenə də eşiyə çıxdı. Gözətçilər onun gəlişini görüb bir az da özlərini itirdilər. Elə bildilər ki, elə bu saat, bu an onların cəzaları veriləcək. Onların matı-qutu qurumuşdu. Gözlənilmədən Abbas da o biri çadırdan çıxdı. Səhərin gülü çırtmışdı. Hava elə bil ki, birdən dəyişdi. Səhərin sərin mehi nə isə, izah olunmaz bir hava gətirdi. Bu hava onların ciyərlərinə məlhəm yaydı. Özləri də bunu hiss elədilər, lakin bu, nə mənə idi, nədən idi, başa düşə bilmədilər. Bir-birinin üzünə baxıb susdular. Heç kim danışmadı, öz daxilindən keçənləri dilə gətirmədi. Cavanşirə elə gəldi ki, başı üzərində nurlu bir şəxs dayanıb ona İlahi dualar eləyir. O, başını yuxarı qaldırdı. Sakitcə Abbasın üzünə baxıb sükuta daldı. Elə bil bu əlin hənirini keşikçilər də hiss elədilər. Lakin dinmədilər.

Göyəm gölünün başı üzərində həmişə bulud olur, gah seyrəlidir, gah da qaralıb sıxlaşır. Göyəmin sahilində yaşayan Oğuz elatları Cənubdan sürünüb gələn qara buludların bəlasına tez-tez tuş gəlirlər. Bu buludlar göydə qara tufana dönüb burum-burum burulur, yeri, göyü selə, suya döndərirdi. Payızlıq, yazlıq əkin yerlərini sıradan çıxarırdı. Təbiətin onlarla belə “zarafatı” əhali üçün baha başa gəlirdi. Bir az keçməmiş göy şaqqadı, yeri, göyü lərzəyə gətirdi. Buludlar ətəyini çırpdı, bir yağış başladı ki, gəl görəsən... Göyəmin sahilində əl-üzünü yumağa sallanan dəstə elə bil ki, əməlli-başlı pal-paltarla göldə çimib geri qayıdırdı. Yağış çox çəkmədi, bir azdan buludlar yarıldı, günəş çırtıdadı. Cavanşirin əmri və onun təbibinin məsləhəti ilə döyüşçülər pal-paltarlarını qurutmaq üçün günortayacan ləngidilər. Günortadan sonra Alban qoşunu Göyəm gölünün sahili ilə Sisakana doğru irəliləyirdi.

Cavanşir yol boyu fikirləşirdi. Getdiyi bu ağır yolun mənasını dərk edə bilmirdi. Nə üçün, kimdən ötrü üç min say-seçmə Alban övladı yad eldə döyüşməli, onlar kimi kimdən qorunmalıdırlar? Fikrini heç kimə bildirməmişdi, hətta yaxın dostu, silahdaşı Abbasa da. Qorxurdu ki, qoşunun arasında inamsızlıq yaranar, nifaq düşər. Bircə təsəllisi var idi: Cənuba da səpələnmiş qohum-əqrəbalarını qorumağın özü bir şərəf deyildimi? Onlar nə vaxta kimi farsların ağalığı altında olacaq? Onların mənafeyini yadellilərdən kim qoruyacaq? Bu böyüklükdə elin bir oğlu çıxmıyacaqmı ki, onları canbir eləsin, bir ocaq ətrafında toplansın? Özünün bir qismət çörəyini, bir udum suyunu ağız şirinliyi ilə dadsın. Xosrov Pərvizin dövründə İrandan köçüb gələn 30 min ailə Cavanşirin ulu babası Mehranın farslara qarşı kəskin etirazı, üsyanı deyildimi? Nə üçün Kasakın naxışlı xalçaları farsların ayaqları altına döşənməli, Şəkinin əlvan ipəyi fars qadınlarının əynini bəzəməli, Bərdənin limon, portağal bağları onların ağızına dad gətirməlidir. Hər il İrana aparılan qoyun sürülərinin, naxırın sayı-hesabı yox idi. Bütün bu nemətlərə millətin özü sahibdir, əlinin əməyidir, alınının təri hesabına başa gəlib. Dünya yaranandan, doğrudanmı, belə qurulub və belə də olmalıdır? Xosrov Pərvizin Oğuz qızı Şirin xatuna evlənməsi də bir siyasət olub. Xalqı farslaşdırmaq, öz kökündən, soyundan ayrı salmaq və onlardan həmişə Bizansa, indi isə Ərəblərə qarşı döyüşlərdə istifadə etmək... Cavanşir bunları düşünür, amma bir çıxış yolu tapa bilmirdi. Hər dəfə bu barədə fikirləşəndə hirs onu boğur, damarlarında sanki şimşəklər -oynaşır.

Qoşun Göyəm gölünün sol sahili boyu çox da dar olmayan araba yolu ilə irəliləyirdi. Hava sakit idi, göyün tən ortasında dayanan Günəşin şüaları adamın az qala beynini deşirdi. Yol gölün sahili boyu olmasaydı, qoşun bu istiliyə bəlkə də tab gətirə bilməzdi. Göyəmin sərinliyi elə bil ki, Günəşin qaynar kürəsini sahil boyu kəsir, istiliyi azaldırdı. Gölün ortalarından addımlayan xəfif meh sahilə xırda dalğalarla birlikdə sərinlik gətirirdi. Cavanşir sahil boyu addımlayan axını – qoşunu tələsdirmirdi. Abbas qoşunun ön cərgəsində gedirdi. Cavanşir atdan düşüb bu karvanın lap sonunda əsgərlərin arxasınca addımlayırdı. Kənardan baxan olsaydı, o dəqiqə başa düşərdi ki, sərkərdənin ayaqları yorğunlayıb. Qalın camış gönündən tikilmiş çəkmələri ayağına ağırlıq gətirirdi. Həmişə at belində çarıqla hərələnən sərkərdəni çəkmələrinin ağırlığı yox, yağırılığı sıxırdı. Səhərin alatoranında Göyəmin sahilində gördüyü bir cüt parlayan göz onun fikrindən çıxmırdı. Onun Xalxal meşələrində dəfələrlə gördüyü çaqqal-çuqqal gözlərindən bu göz fərqlənirdi. Haradansa onun ağılına gəldi ki, bu gözlərdə bir xəyanət gizlənib, nəse bu gördüyü o gördüklərinə bənzəmir.

Rüstəm İran ordusunun sipəhsaları idi. O, ağıllı və cəsur, əslən Oğuz türklərindən idi. İran hökmdarının onun ağılına, gücünə inamı böyük idi. Sarayda həmişə hökmdarın sol tərəfində əyləşirdi. Onsuz heç bir hərbi məsələni həll eləməzdi. Rüstəm ciddi və namuslu adam idi. Hələ onun indiyədək gülümsədiyini belə görməmişdilər. Çatma qara qaşlı enli sifətindən nə qədər zəhm, zülm oxunsa da,

ürəyi olduqca nazik, xoşxasiyyət idi. Dövrün hərbi texnikasını yaxşı bilirdi. Döyüşdə tamam başqalaşdı. Qorxağa, satqına, yalan danışana güzəşt etmirdi. Belələrinin sorğu-sualsız öz qılıncı ilə başını üzürdü. Bu ixtiyarı ona hökmdarın özü vermişdi. Və bunun sayəsində də qüvvətli, nizami ordu yaratmışdı. Qəlbinə yatan əsgəri yerindəcə, döyüş qurtarandan sonra mükafatlandırırdı. Yeri gələndə, hökmdarla razılışır rütbəsini də artırır. Qoşun hissələrinin başçıları farslardan olsa da, döyüşçülər, əsasən oğuz türklərindən ibarət idi. Onların arasından çıxan dəstə başı nədənsə həmişə az olardı. Bu, yəqin ki, hökmdarın işi idi. Şahın bu hərəkətinə görə Rüstəmin ürəyinə xal düşsə də, ona təsir də eləyə bilmirdi. Çünki şah düşünərdi ki, Rüstəm özününküləri irəli çəkir. Hökmdarın ürəyində onun türk olması ilə də bağlı gizli bir paxıllıq hissənin də olduğunu yaxşı bilirdi. Lakin hökmdar ikinci belə bir sərkərdənin olmayacağını gözəl bildiyinə görə bu sirrini açıb ağartmırdı.

Danışığa görə Rüstəm Cavanşiri və Müşeq Mamikonianı Araz sahilində qarşılamağa idi. Cavanşir razılaşdırılmış yerə vaxtından bir az əvvəl gəlmişdi, Mamikonian isə hələ gəlib çıxmamışdı. Rüstəm Cavanşiri qucaqlayıb alnından öpdü. Cavanşir isə sərkərdənin əlini öpüb alnına basdı. Bu, hörmət əlaməti idi, çünki Rüstəm ondan yaşlı idi. Yerə salınmış xalça üzərində əyləşdilər. Yemək-içmək gələndə kimi şirin söhbət etdilər. Süfrəyə çoban bozartması, kabab, tünd Alban şərabı gətirildi. Sərkərdə əlini süfrəyə atmamış yavərinə tapşırırdı ki, əsgərləri yedirdib-ıçırtınlər. Ancaq nəzarət etsinlər ki, çox içməsinlər.

Rüstəm təzə bişmiş isti lavaşın yarısını kəsib Cavanşirə verdi, yarısını isə öz qabağına qoydu. Cavanşirin də qabağında lavaş var idi. Sərkərdə bununla demək istəyirdi ki, çörək kəsirik, ətimiz, qanımız, çörəyimiz birdir, aramızda ayrı-seçkilik ola bilməz.

Rüstəm üzdən fərəhli görünsə də, daxilən narahat idi. Erməni dəstəbaşısının vaxtında gəlib çıxmamasını özünə qarşı bir hörmətsizlik, saymazlıq kimi qəbul edirdi. Bu narahatlığı Cavanşir başa düşdü, lakin üzə vurmadı. Onun xasiyyəti belə idi: heç vaxt kiminsə arxasınca danışmağı xoşlamazdı. Hərəsi bir piyalə şərab içib yeməyə girişdilər. Bir azdan Rüstəmin kefi kökəlmişdi. Məzəli əhvalatlar danışır gülürdü. Cavanşir isə öz fikrində, öz aləmində idi. Xəstə qoyub gəldiyi sevimli qadınının vəziyyəti onu narahat edirdi. Sevib-seçdiyi Sisakan knyazının qızı idi. Hamiləlik keçirirdi. Doğum vaxtı isə gecikirdi. Təbiblər hərəsi bir söz deyirdi. Döyüşçü arxadan arxayın olmasa, onun üçün çətindir. Bu, həmişə belə olub.

Birdən xəbər verildi ki, Müşeq Mamikonian qoşun dəstəsi ilə gəlib. Rüstəmin gülər sifəti bir andaca dəyişdi, ciddiləşdi, qara qaşları daha da çatıldı, elə bil ki, hərəsi bir siyirmə qılınca döndü. Cavanşir bunları gördü, səbəbini də başa düşdü. Mamikonian yavəri ilə gəlib süfrənin aşağı başında dayanıb sərkərdəyə təzim elədi. Sərkərdə heç nə demədi, ayağa da durmadı. Əli ilə işarə elədi ki, süfrə arxasında əyləşsin. O da dinməz, söyləməz əyləşdi. Gecikmələrinin səbəbini yolda çovğuna düşmələri ilə izah etdi. Lakin səbəb başqa idi. Mamikonian bura gəlməzdən qabaq fürsət girəvələyib ərəb elçiləri ilə görüşmüşdü. Təfəsilatı məlum olmasa da, onların nə barədə danışmaq aparmaları aydın idi. Cavanşiri hissiyyəti heç vaxt aldatmamışdı. İndi də belə oldu. Lakin məsələnin mahiyyəti sonradan tam aydınlaşacaqdı.

Rüstəm ayağa durub əlini qaşının üstünə qoydu. Mamikonianın dəstəsinin gəldiyi səmtə baxdı, xeyli baxdı, gözünə heç bir parça bulud da dəymədi. Mamikonian isə heç bir şey olmamış kimi yeyib-içməyində idi. Bəlkə də qəsdən belə edirdi ki, fikri yayındırsın.

Rüstəm:

- Hə, tərپənmək vaxtıdır, gün günortadan keçir, xeyli yolumuz var, - dedi. Əslində sərkərdə günün vaxtını təyin eləmək üçün üfүqə nəzər yetirmirdi, aydın üfүqdə bulud axtarırdı. Mamikonian ayağa durub:

- Yolçu yolda gərək, - dedi.

Cavanşir Rüstəmə yaxınlaşdı:

- Bəlkə gecəni burda gecələyək, qoşun da yorğundur. Göyəm gölünün sahilindən birbaşa bura gəlib yolda dayanmamışıq. Onsuz da mənzil başına xeyli var. Hardasa gecələməliyik, mənə görə burdan münasib yer yoxdur. Həm də qoşun yuyunub təmizlənər, dincini alar.

Sərkərdə bir qədər düşünüb razılıq verdi. Dəstəbaşılmasına tapşırıldı ki, çadırlar qurulsun, yuyunub təmizlənsinlər, istirahət etsinlər.

Mamikonian yenidən süfrə arxasında oturub yeməyinə davam elədi. Çaxır tuluğunun ağzını açıb ağzına söykədi, doyunca içdi, tuluqdan süzülən çaxır üst-başına töküldü. Bir az keçmədi ki, onu yuxu apardı. Süfrənin qırağında leş kimi düşüb qaldı.

...Rüstəmlə Cavanşir Araz boyu addımlayırdılar. Xeyli söhbət etdilər.

- Görən bu xalqın taleyi necə olacaq? – Rüstəm dilləndi. Cavanşirin əvəzinə arxadan Mamikonian yuxulu səsi gəldi.

- Yaxşı olar, ulu Tanrı – Kərimdir.

Rüstəm “xalqın taleyi” deyəndə öz xalqını, İrani nəzərdə tuturdusa, Mamikonian özününkülərə “Tanrıdan Kərim” -diləyirdi.

Mamikonian yanındakı çaxır tuluğundan bir az da içib “gecəniz xeyrə qalsın” deyərək çadırına getdi. İki sərkərdə isə hələ də sahil boyu var-gəl edir, ürəklərində Mamikonianın dediklərini araşdırırdılar. Hər ikisi əyilib Araz suyunda əl-üzünü yudu, boyun-boğazlarına sərin su vurdular, ayazıdılar.

İndi hər ikisi özlüyündə döyüş barədə düşünürdü. Bu döyüş Cavanşir üçün sınaq döyüşü idi. O, yaxşı hərbi təlim keçməyinə baxmayaraq indiyə kimi bir dəfə də döyüşə girməmişdi. Təkcə ovda olmuşdu.

Onları qarşıda dəhşətli döyüşlər gözləyirdi. Ər əblər az müddətdə döyüş qabiliyyətli güclü ordu yaratmış, qumlu səhralarda meydan sulayırdılar. Farslarla ərəblərin arasında başlayacaq müharibəyə əsas bir məsələ bəhanə olmuşdu. Vaxtilə Məhəmməd Peyğəmbər İran hökmdarı Xosrov Pərvizə İslam dinini qəbul etməsi barədə məktub göndərmişdi. Bu müdrik insan başqa xalqların arasında özünə həmfikir axtarmaqla ağıllı iş görürdü. Ər əblər görsəydilər ki, İran kimi güclü bir dövlət İslamı qəbul edir, onda, bütün Ər əbistan istər-istəməz İslamı qəbul edəcəkdə. Ona görə də Peyğəmbər öz elçisi ilə İran hökmdarı Xosrov Pərvizə bu məzmununda belə bir namə göndərmişdi:

“Allahın Yer üzündə yeganə Rəsulu (elçisi) Məhəmməd Abdulla oğlundan böyük İran hökmdarı Xosrov Pərvizə -məktub...”

Xosrov Pərviz məktubun ilk cümləsini oxuyan kimi qəzəblənib:

- Nədən öz adını bu böyüklükdə İran şahənşahının adından qabaq yazıb? - dedi.

Xosrov Pərviz çox hiyləgər və qəzəbli adam idi. Kimsə ona məsləhət, öyüd-nəsihət verə bilməzdi. Buna heç kimin cürəti çatmazdı. Təkcə sevimli qadını, Alban gözəli Şirin xatundan başqa.

İran şahı gələn elçiləri də təhqir eləmişdi.

Elçilərdən biri:

- Ey hökmdar, artıq bütün Ər əhli, hətta yəhudilər belə onun Allahın Rəsulu olduğuna inanırlar, - desə də, Xosrov Pərviz:

- Danışığ qurtardı, gedə bilərsiniz – deyərək keşikçilərə işarə eləmişdi ki, onları yola salsın.

Adətən, Xosrov Pərviz haranın elçisi olursa-olsun, dünyanın harasından gəlsə-gəlsin, onları həmişə yedirdib-içirdib yola salardı. Bu dəfə isə Peyğəmbər elçilərinin beləcə qəlbinə, heysiyyətinə toxunub yola salmışdı.

Hökmdarın bu hərəkəti Şirin xatunun heç ürəyincə olmamışdı. O, yaxşı bilirdi ki, Xosrov Pərviz başqa kənzilər ilə müqayisədə onu həddən artıq sevirdi. Son zamanlar onun hərəmxanada olan müxtəlif xalqların gözəllərinə belə meyli yox idi. Özü də günü-gündən Şirinə məhəbbəti artırırdı. Alban gözəli elə bil ki, onu cadulamış, aqlını başından çıxarmışdı. Şirini o qədər sevirdi ki, onun şərəfinə vəng - kilsə də tikdirmişdi. Axı, o dövrdə Albaniya xristianlığı qəbul eləmişdi. O, hətta farslara qarşı Alban xalqını üsyana qaldıran katolikos Vironu da Şirin xatunun xahişi ilə ölüm hökmündən azad etmişdi. Lakin onu Albaniyadan ayıraraq İrana gətirməklə albanların tətksiləh etmişdi. Xosrov həm ağıllı, həm də çox hiyləgər idi. Şirinə də ona görə evlənmişdi ki, albanlar sakitləşsinlər. Şirinin şərəfinə tikilən vəngdə katolikos Viro baş ruhani idi.

...Mehran mənşəcə Oğuz türklərindən, həm də ana tərəfdən Xosrov Pərvizin yaxın qohumlarından idi. Mehran dövrünün ağıllı, kamallı şəxsiyyəti olmaqla bərabər həm də el arasında, xüsusilə oğuzlar arasında böyük hörmətə malik idi. Onun bir sözünü heç kim iki eləməzdi. Elin-obanın toyunu, yasını necə keçirməyi, mübahisəli məsələləri necə həll etməyi həmişə onunla məsləhətləşərdilər. Sözsüz ki, bu da şahın xoşuna gəlmirdi, onu qışqarırdı. Əhali görəcəyi bir işi çox vaxt hökmdarla deyil, el ağsaqqalı (yaşlı olmasa da onu ağsaqqal hesab edirdilər) Mehranla məsləhətləşirdilər. Mehranın tərəfdarları bəlkə də hökmdarından çox idi. Ona görə də hiyləgər hökmdar Mehranla həmişə məsafə saxlamağa çalışır, üz-üzə gəlməkdən çox vaxt çəkinirdi. Bir qığılcım çırtıdasay, İrani od-alov bürüyər, hakimiyyət Oğuzların əlinə keçə bilərdi. Bu isə farsların süqutuna səbəb olardı. Uzun illər Xosrov Pərviz hakimiyyəti farsların əlində saxlamaq naminə Mehrana və onun tərəfdarlarına güzəştə getməli olurdu. Bir növ, dövlət içində iki hakimiyyətlik yaranmışdı. Bu tərəfdən isə Bizans, Ərəblər, Şimaldan isə ən çox Xəzərlər onu həmişə qorxu-hürkü içində saxlayırdı. Xosrov Pərvizin ən çox çəkdiyini Xəzərlər idi. Xəzərlər əksərən hunlardan ibarət idi, dövləti xaqanlar idarə edirdi. Hələ islam dini onlara gedib çatmamışdı, bir hissəsi yəhudi dininə bağlı, bir hissəsi Göy Tanrıya (Göy Allahına) tapınırdı.

Hələ o vaxtlar Mehran haqsızlığa dözmür, amma qırğına da razı deyildi. Silah və qoşun II Xosrov Pərvizin əlində idi. Toqquşma nəticəsində böyük qırğın baş verərdi. Mehran aqlına, zəkasına güvənib həmişə sakit bir yol axtarırdı – qılınsız, davasız. Əslinə baxsan, bu olacaq daxili çəkişmədən daha çox -Xosrov qorxurdu. Tarixən oğuzların həmişə südü saf olub.Əcdadlarımız əvvəldən doğma torpağa və anaya-ataya bağlı olublar.

II Xosrov Pərviz Bizansla mübarizəyə hazırlaşırırdı. Bir gün ordu başçılarını, saray əyanlarını məsləhətə çağırırdı. Bu məclisdə Mehran da var idi. Təklif olmuşdu ki, ordunun sayını bir az da artırınsınlar. Bunun üçün külli miqdarda pul lazım ~~oldu~~ əlcə xəzinədar xəzinədə nə qədər dəyər olduğunu dedi. Hesablandı ki, xəzinədə əlavə ordu yaratmağa vəsait yoxdur. Xəzinəni isə tamam boşaltmaq olmazdı. Bunun üçün əhalidən alınan vergini artırmaq lazım idi. Əhali isə aclıq içində idi. Ötən yaz quraqlıq keçdiyindən məhsul az götürülmüşdü. Təklifi Xosrov Pərvizin özü irəli sürmüşdü. İki nəfərdən başqa hamı razılıq vermişdi. Biri Mehran, o birisi isə Şirin xatun idi. Dedi-yimiz kimi, Şirin xatun çox vaxt dövlət işlərində iştirak edirdi. Bu ixtiyarı ona hökmdar özü vermişdi. Şirin xatunun saray əyanları arasında xətir-hörməti var idi. Hökmdar qəzəblənəndə Şirin xatun onu yumşaldır, hirsini soyudurdu. Şirin əvvəlcədən bilirdi ki, bu verginin ağırlığı Qafqaz xalqlarının, daha doğrusu, Albanların

üstünə düşəcək. Qəribəsi budur ki, sarayın varlı əyanları özlərinin xəzinəyə kömək etməkləri barədə bir söz belə demirdilər. Axır ki, Mehran dillənmişdi:

- Şah sağ olsun, əhalinin vəziyyəti bu il çox ağırdır. Bunu siz özünüz də yaxşı bilirsiniz. Əhalidən həm döyüşü tələb etmək, həm də onun vergisini artırmaq pis nəticələrə gətirib çıxarar, daxildə toqquşmalar, üsyanlar baş verə bilər.

- Fikrin nədir, başqa yol görürsənmi?

- Əsla yox! Məndən olsa şəhər varlıları bu işin öhdəsindən tam olmasa da, hər halda gələ bilərlər. Sağlıq olsun, müharibədə qələbə çalsaq, onlardan alınanları geri qaytarırıq. O da baxta-baxtdır, qismətdən çox şey asılıdır. Yox, əgər qələbə çala bilməsək, ölkə daha ağır vəziyyətə düşə bilər. O da bu qüdrətli Sasaniyə ölkəsinin süqutu ilə başa gələr.

- Təklifin nədir?

- Təklifim odur ki, müharibənin vaxtını bir qədər uzadaq. Tanrı – Kərimdir, bəlkə bizə bir qapı açdı.

- Aldığım məlumata görə Bizans bizimlə müharibəyə ciddi hazırlaşır. Onsuz da onlar bu gün, sabah üstümüzdə yeriyəcəklər. Qara bizi basınca, biz qaranı basa bilərik. Müharibəni biz başlamaqla onları, bir növ, çaşıdırı bilərik, bəlkə çəkinib barışığa gələrlər. Vaxt qazana bilərik.

- Ey hökmdar, mənə də elə gəlir ki, vaxt qazanmaq lazımdır. Bəlkə onlarla danışığa girək?

- Əgər bu da baş tutmasa?

- Biz Ərəblərlə münasibət yaratsaq, onlar çəkinəcəklər.

- Onların da vəziyyəti pisdır. Ərəblər arasında İslama qarşı duran qüvvələr var. Biz müsəlmanlarla yaxınlaşsaq, o biri qüvvələr Bizanslılarla birləşəcək. Məsələ çox mürəkkəbdir. Biz yenə də özümüzdə arxalanmalıyıq.

Xosrov Pərviz bu sözləri deyəndə özlüyündə Məhəmməd Peyğəmbərin elçilərini ləyaqətsiz qarşıladığına işarə etmiş, Məhəmməd Peyğəmbərə qarşı o nalayiq hərəkətinə tələsdiyini onda başa düşmüşdü. Çünki Peyğəmbərin Ərəbistanda tərəfdarları getdikcə çoxalırdı. Yəhudilər də Məhəmmədin Peyğəmbərliyinə inanmağa başlamışdılar.

Xosrov Pərviz etdiyi bu hərəkətə görə daxili bir həyəcan, peşmançılıq keçirmişdi. Öz-özünə ruhi sarsıntı içində düşünmüşdü ki, bəlkə də başına gələn bu bəlaya – Sasaniyə xanədanının zəifləməsinə səbəb elə budur. Başında belə qatışıq fikirlər dolaşsa da, fikrini heç kimlə bölüşməmişdi. Tək pənahı yenə Şirin xatun olmuşdu. Şirinsə heç bir şeydən xəbəri yox imiş kimi bu barədə bircə kəlmə də kəsməmiş, heç nəyi açıb--ağartmamışdı.

...Gecədən xeyli keçmişdi. Xosrov yuxuya gedə bilmirdi ki, bilmirdi! Yataqdan durdu, xidmətçini də çağırmadı. Böyründəki şərab kuzəsini və bir piyalə meyvə götürüb Şirinin otağına getdi. O, adəti üzrə həmişə fikirli olanda yataqda təklənirdi. Onun bu adətini xüsusilə Şirin yaxşı bildiyi üçün yatmamışdı. Birdən Xosrovun addım səslərini eşitdi. O, neçə adamın arasında addımlasaydı, Şirin o dəqiqə tanıyardı addım səsinə. Xosrov heç bir söz demədən piyaləyə şərab süzüb ona uzatdı. Şirin alıb piyalədəki şərabı son damlasına kimi içdi. Xosrov heç onu belə içən görməmişdi, məəttəl qaldı. Piyaləni yenidən doldurub öz başına çəkdi. Şirin bir az kənara çəkilib ona yer verdi. Xosrovun elə bil ki, hər şey bir anlıq yadından çıxdı. Şərabdan beyni bir balaca dumanlansa da, ona xoş gəldi. Əlləri ilə Şirinin üzünü tumarladı, qara şövə saçlarını barmaqları arasında geriyə daraqladı, sağ əlini onun dodaqlarına toxundurdu. Şirin od tutub yanırdı, elə bil ki, qaynar qazanın içinə düşmüşdü. Şirin zərif dodaqları ilə

Xosrovun kobud, iri barmaqlarını astaca öpdü. Dinib-danışmadan bir-birinə sarmaşdılar. Sakitləşdilər. Heç biri bir söz demədi. Axır ki, Şirin dilləndi:

- Sən gərək onun məktubunu cırıb atmayaydın. Yəhudilər ağıllı xalqdı. Əgər onlar onun Peyğəmbərliyini qəbul ediblərsə, deməli, burda nəşə bir həqiqət, möcüzə var.

- ...

Xosrov onsuz da səhvini başa düşmüşdü, heç nə demədi. Bütün gecəni dinməz-söyləməz yataqda qurcuxdu. Bir az sakitləşəndən sonra, ona nə qədər çətin də olsa, -Peyğəmbərə namə yazıb ondan necə üzr istəyəcəyi barədə düşünməyə başladı.

Ağıllı Şirin xatun onun fikrinin yönünü başqa səmtə saldı:

- Hökmdarım, - dedi. Şahın sevimlisi olsa da, bu ağıllı qadın heç vaxt qaydanı pozmazdı, hətta yataqda da ona belə müraciət edərdi. – Sən ki, mənə belə çox istyirsən, bəs mənə xalqım haqqında niyə düşünürsən? Axı, sənənin balalarının yarı canı mənə, yarı isə sənəkdir. Bizim ellər sənədən çox narazıdır. Axı, Alban dövləti tarixən həmişə qüvvətli və qüdrətli olub. Bir xalqın qəzəbinə gəlmək heç vaxt xeyirliyə çıxarmaz heç kəsi. Lap hökmdar da olsa belə...

- Şirin, mənə narazı olduğunı indiyə kimi heç vaxt söyləməmişən, nə oldu birdən-birə? Özü də mənə vəziyyətimin belə gərgin vaxtında?

- Elə ona görə də məhz bu gün ürəyimi açıram. İstəmirəm ki, gərginliyin faciə ilə qurtarsın.

Xosrov diksinən kimi oldu:

- O hansı faciədir elə? Mənə faciəm o vaxt baş verəcək ki, sən mənə üz döndərəsən, soyuyasan. Mən həyatda təkə bundan qorxuram. Mən sənəni həddən artıq sevdiyim üçün şərəfinə məbəd tikdirdim ki, öz milli adətindən ayrılmayasın. Katolikos Albaniyada qiyam qaldırdı. Mən onu sənənin xatirinə cəzalandırmadım. Sənənin adına tikdirdiyim vəngdə onu baş rahib elədim. Albaniyada isə xristianlığı ləğv eləmədim. Bəs bunları sayı salmırsanmı?

- Hökmdar, mən bunların hamısını yüksək qiymətləndirirəm. İncimə, ürək sözümlü deyəcəyəm. Bildiyin kimi, mən sənədən heç bir şeyi gizlətməmişəm. Elə indi olduğu kimi. Sənənin mənə görə elədiyən yaxşılıqlar sənə elə gəlmirmi ki, sədəqədir?

O, yataqdan dik atılıb yarıçılpaq halda heykəl kimi dayandı. Sözümlü deməyə tələsmədi, bir az var-gəl elədi.

- Mən sənənin sədəqətinə özüm qədər inanıram. Fikrini açıqla.

- Mənə dünən Ərməniyədən gələn elçilər ilə görüşə niyə dəvət etmədin? Axı, mən hətta Məhəmməd Peyğəmbərin elçiləri ilə görüşdə, ümumiyyətlə, bütün görüşlərdə yanında olmuşam. Hökmdar, mən o gələnləri yaxşı tanıyıram. Söhbətinizin nə barədə getdiyini bilmirəm, ancaq bir şeyi yaxşı bilirəm ki, onlar Albaniya ilə bağlı nə isə alçaq bir hiylə qurublar və İrandan kömək istəyirlər. Əgər yalan deyirəmsə, hər cür cəzaya layiqəm və onu çəkməyə hazırım.

Xosrov dərin fikrə getdi: “İlahi! Bu, həqiqətən, mən düşündüyüm qadınlardan deyil. İndiyə kimi mən onu yaxşı tanımamışam. Qadında da belə ağıl, fərasət?! Mən indiyə kimi onu ancaq bir qadın kimi sevmişəm, əzizləmişəm, lakin ağılının bu qədər yüksək olduğuna heç varmamışam”.

- Düz deyirsən, elçilərlə mən sənə görüşmüşəm. Bunun da səbəbi var. Mən əvvəlcədən bilirdim ki, onlar Albaniya haqqında danışığa gəliblər. Düşündüm ki, sən mənə yanımda olsan, onlar ürəklərini açmayacaqlar. Axı, onlar yaxşı bilirlər ki, sən Alban qızısan. Mən onların təkidini ilə yox, özüm bilə-bilə sənəni onlarla görüşdürmədim. Yoxsa onlardan doğru söz qoparda bilməyəcəkdim. Əgər ürəyini sıxan busa, hamısını danışaram.

- Bəs mən soruşmazdan əvvəl özün niyə demədin? Axı, mən də insanam! Özü də səni özündən artıq sevən bir insan.

- Özün yaxşı bilirsən ki, bu böyüklükdə İrani ikimiz birlikdə idarə edirik. Ən çətin vaxtlarımda mən sənə inanmasaydım, sənin fikrini öyrənməzdim. Bəs bunları qiymətləndirmirsənmi? Qaldı elçilər məsələsinə, bil və aqah ol, ermənilərin belə bir məlumatı var ki, Alban knyazı Varaz Bizans imperatoru ilə bizə qarşı gizli əlaqə saxlayır. Yaxşı, mən deyək ki, Albaniyanı yarıasılılıqdan xilas elədim. Bəs sonrasını düşünürsən? Şimaldan Xəzərlər, o biri yandan Ərəblər, o biri tərəfdən isə Bizans gözüni Qafqaza dikib. Bu dövlətlərin hər biri ac qurd kimi bərəni kəsiblər, fürsət gözləyirlər. Yadında saxla, Albaniya heç vaxt İransız yaşaya bilməz. Əgər onu bizdən ayırsalar, hərə bir tərəfdən tökülüb əl-qolunu bağlayacaqlar. Yadda saxla ki, Albaniyanın bir hissəsi bizim içimizdədir.

- Doğru sözümdən incimə, mən hələ sənə heç vaxt yalan danışmamışam, ürəyimdən keçənləri söyləmişəm. Heç vaxt İranda Albaniya qaynayıb-qarışmayıb və belə də davam edəcək. Mən öz xalqımı yaxşı tanıyıram. Onlar ev yıxan ermənilər kimi hiyləgər deyillər, qürurludurlar. Sən özün də yaxşı bilirsən ki, Katolikos Vironu dar ağacından asdırsaydın, onlar son damla qanlarına kimi İranda döyüşəcəkdilər və Bizans da onların köməyinə gələcəkdi. Çünki xristiandırlar. Ola bilsin ki, Xəzərlər də Albanlarla birləşə bilərdilər. Çünki Xəzər Xaqanı da türkdür, albanlar da. Burada çox incə mətləblər var. Albaniya uğrunda İrana qarşı Bizansla Xəzərlər birləşsələr... Sən özün yaxşı bilirsən ki, hər iki dövlət qüdrətlidir, İran təklənə bilərdi. Sən isə Katolikos Vironu xilas adı ilə İrana sürgünə gətirdin, onun və mənim üçün vəng tikdirdin. Ona görə də Alban xalqı soyudu, silahı yerə qoydu.

...Bu sadəcə şahmat oyununa bənzəyirdi. Şahmatda olduğu kimi, həmişə piyadaları – kiçik xalqları qabağa ötürürlər. Güclülər – şah və vəzir onların arxasında gizlənir. Müharibə oyunları da belə idi. Təktək sərkərdələr qabağa düşür və tez də sıradan çıxırdılar. Vay onda piyadaların halına, çünki onların heç vaxt geriye yolu olmayıb: ya qırılıblar, ya da ki, yarıb-keçiblər. Bütün zamanlarda, elə indinin özündə də piyadalar döyüşür. Böyüklər isə kənardan baxıb bu uşaq oyunundan həzz alırlar, hansı dəstə zəifləsə, himayəsi altına alırlar. Balaca köməklə özlərindən asılı vəziyyətə salırlar. Elə bu günkü kimi. Əslin ə qalsa, elə bütün dünyanın quruluşu şahmat üzərində qurulub: Yer üzü də, ulduzlar da, ümumiyyətlə, bütün kainatın quruluşu belədir. Gah nazilir, gah yoğnuhur. Bir ulduz sönəndə başqası parlayır. Bu parıltılar ki, var yer üzərində, bizi tez-tez aldadır, yurdumuzdan, yatağımızdan gen salır. Elə bil ki, nəhəng bir nehrənin içindən yağla ayran çıxır. Deməli, iki şey: biri qiymətli, biri ucuz. Müharibələr də belədir.

Cavanşir özü Mehranilər sülaləsinə mənsub olmaqla çox köklü-köməcli bir nəslin nümayəndəsi idi. Mehranın Xosrovlara – öz qohumu ilə düşmənçiliyi olduğuna görə VI əsrin əvvəlində 30 min ailə ilə birlikdə İrani tərk etmək məcburiyyətində qalır, Albaniyanın Girdiman əyalətinə gələrək Şəmkir yaxınlığında köç salır. Burada Mehranabad şəhərinin əsasını qoyur. Girdiman knyazlığını yaradır. Bu əyalətin ən çiçəklənən çağı sonralara təsadüf edir.

... Mehran və onun adamları bir neçə gün yol gəlmişdilər, atlar, ulaqlar, mal-heyvan, xüsusən də camaat əldən düşmüşdü. Kişilər öküzləri arabadan ayıraraq otlığa buraxdılar. Atların yəhərini, yüyənini aldılar, ulaqların palanını götürdülər. Balaca və körpə uşaqlardan başqa, hamı yornuq olsa da, hərə bir işin qulpundan yapışmışdı. Quzuları qoyunların altına buraxdılar. Meşədən quru odun gətirildi, tələsik ocaq çatıldı, iri qazanlara su doldurub ocaqların üstünə qoydular. Axşama kimi çadırlar da hazır oldu. Balacaları, körpələri yedizdirib yatızdırdılar. Mehran oğulları ilə camaatın arasında gəzişir, kimin

çətinliyi olsa, yoluna qoyurdu. Heyvanlar kəsilib iri şabalıd ağaclarından asılmışdı. Kimi cəmdək şaqqalayır, kimi də ət -doğrayırdı. Bir azdan ətrafı xörək iyi bürüdü, çoxdan ayaq dəyməyən bu yerlər bir neçə saatin içindəcə şenlənmişdi. Əgər çadırların yerinə daş binalar olsaydı, elə bilərdin ki, yeni bir gur şəhərə düşmüşsən. Lakin bu “şəhər”də alqı-satqı yox idi. Birdən qara çobanın səsi gəldi. Mehranı soraqlayırdı. O, qoltuğunda ki ölü toğlular Mehrana göstərdi:

- İlan vurdu, - dedi. – Birini öldürdüm, biri qaçdı.

Heç ikicə dəqiqə keçməmiş hər iki toğlu köpmüşdü, heyvanların gözləri az qalırdı bəbəyindən çıxsın. Mehran çobanla hadisə yerinə gəldi. ilanın başı əzilmişdi. Lakin quyruğu hələ tərپənirdi. Boz, iri ilan idi. Bədəninə zil qara xalları var idi. Mehran işarə elədi ki, ilanı və toğluları basdırsınlar. Sonra hamıya çatdırdı ki, ehtiyatlı olsunlar. Bura Aran yeridir. Belə yerlərdə zəhərli ilanlar çox olur. Hamı rahatlaşdı. Gecə mal-heyvana, atlara, ulaqlara keşikçi dəstələri qoyuldu. Bir dəstə də yanbayan qurulmuş çadırlara keşik çəkməli idi. Mehranın özü isə yatmırdı. Palıd ağacının közü ətrafında kötük qoyub əyləşmişdi. Oğulları da yanında idi. İkisinə də dedi ki, gedin siz yatın, biz sabaha kimi yatmayacağıq. Sabah da siz oyaq qalarsınız. Silahlarınız yanınızda olsun, üst paltarlarınızı çıxarmayın. Tanrının işidir, nə desən ola bilər. Mehranın sözüne heç vaxt söz qaytaran olmazdı. Çünki o danışanda yüz ölçüb, bir biçərdi. Artıq söz deməyi də xoşlamırdı. Onun dediyi kimi də oldu. Ocağa bir-iki çubuq atdılar ki, sönməsin. Ocağın alovu bir az da artdı. Ordan-burdan söhbət etdilər. Yanındakılardan biri yapıncı gətirib Mehranın çiyinə saldı.

Gecədən xeyli keçmişdi. Çadırlarda yorğun-argın yatanların mışılısı, xorultusu gəlirdi. Mehran ayağa durub keşikçiləri yoxlamağa getdi. Hamısı yerində idi. Geyimləri qalın olsa da, gecənin ayazında üşüyürdülər. Keşikçiyə dedi ki, get -mənim çadırımın girəcəyinin sağ tərəfində balaca kuzə var, onu və yanındakı piyaləni, bir də azca qaxac ət var, bura gətir. Keşikçinin getməyi ilə gəlməyi bir oldu. Piyaləni keşikçiyə verdi, kəmərinə bağlı bıçağı açıb qaxac ətdən bir tikə kəsdi, piyaləyə şərab süzdü, iç, dedi. Keşikçi piyaləni başına çəkdi, o dəqiqə də halı dəyişdi. Ətdən bir tikə alıb çeynəmiş uddu. Mehran bütün keşikçilərin hamısını beləcə, ayaq üstə də olsa, içirdi. Sonra piyaləni doldurub başına çəkdi, - axırıncı özü içdi, özü də çox. Sonra gəlib ocaq başında əvvəlki yerində oturdu. Deyəsən, səhərin gözü çırtmaq istəyirdi. Bir azca mürgülədi. Birdən qorxunc bir uşaq səsi eşitdi, tez ayağa qalxdı. Yanındakılar da durdular. Səs gələn tərəfə yüyürdülər. Çadırın qənsərində yanan ləpanı götürüb içəri keçdi. Bir də gördü ki, ayağının arasından bir yekə ilan sivrilib çıxmaq istəyir. Tez ləpanı onun başına basdı. İlan fisıldayıb qıvrıldı. Uşağın səsinə artıq başqa çadırdə yatanlar da durmuşdular. Mehranın nəvəsi idi. İlan başından vurmuşdu. Tez Bərdəyə -təbib dalınca atlı göndərdilər. Uşaq get-gedə şişirdi. Şişdən artıq gözləri görünmürdü. Nə qədər qatıqla ovuşdurdular, bir şey hasil olmadı. Uşaq az bir müddətdə canını tapşırırdı. O, gözlərindən iki damla yaş uşağın alınına düşdü. Mehran çadırdən çıxdı. Gəlib ocağın başında oturdu. Bayaqqı kuzəni və piyaləni istədi. Ağzınacan doldurub birnəfəsə içdi.

Hamı susmuşdu, heç kimin danışmağa halı yox idi. Çadırdən ağlaşma səsi gəlirdi. Qadınlar vaysüvən edirdilər. Nə eləmək olardı?

Bərdədən gələn təbib gecikmişdi. Mehranla salamlaşdı. Təbibə kötük gətirdilər, əyləşdi. O, Mehranın qəmli sifətindən başa düşdü ki, ölənin yaxın adamıdır. Cəsarət edib bir söz demədi. Acığından, kədərindən yox, nədənsə ağzından özü də bilmədən ağır söz çıxardı. O, sözü yüz ölçüb, bir biçməmiş deməzdi axı:

- Təbib qardaş, torpağınız yaman zəhərli dir.

Təbib bu sözdən tutuldu:

- Torpağımız zəhərli deyil, qardaş, bələdadır, tapdaq altındadır.

Birdən Mehrana elə gəldi ki, bu torpağı tapdalayanlardan biri də odur. Bu sözü özünə götürdü.

Təbib sözünə davam elədi.

- Bilirsiniz, torpağımız çox bərəkətlidir. Bu da onun başına min bir bəla gətirir. Gah Xəzərlər, gah Bizans, gah farslar, son zamanlar da ki... Bilirsiniz ki, vaxtilə Pompey öz qoşunu ilə gəlib Albaniyanı fəth etmək istədi. Lakin bacarmadı. Çünki onun ayağı öz torpağından çox aralanmışdı. Albaniyada, bu torpaqlarda burnu yerə dəydi. Bu məğlubiyyəti isə sonralar burada olan zəhərli ilanların çoxluğu ilə bağlayırdı. Sizin bu düşdüyünüz yerdə biz heç mal-qaranı da otarmırıq. Buraya “ilan düzü” deyirlər. Otlarımız, yaşayış yerlərimiz çoxdur. Bu yerlər dədə-babadan xam yer olaraq qalır. Biz əvvəlcədən bilsəydik, bu yerlərdə məskən salmağı sizə rəva görməzdik. Torpağın heç bir günahı yoxdur. Hansı torpaq ki, münbitdir, orada nə cür canlı istəsən tapmaq mümkündür.

Mehran təbiblə xudahafizləşib ayrılıanda dağ yerlərinin səmtini, yerini soruşdu.

Əhali yır-yığış edir, çadırlar açılır, bükülür, yorğan-döşək farmaclara qabqarılırdı. Mehran oğluna dedi:

- Biz bu yerlərdə məskən sala bilmərik. İlk addımımız uğurlu olmadı, dağlara sarı üz tutmalıyıq. Elə yer seçməliyik ki, həm dağlı, həm də aranlı olsun.

O dünyalıq olan uşağı, hava isti olsa da, burada dəfn etməyə icazə vermədi. İki qalın palaza bürüyüb, ayrıca üstü çadırlı bir arabaya qoydular.

Mehran harada məskən salsa, fikri uşağı orada dəfn etmək idi. Elə-belə də etdi. Bir-iki gün yol gəlib Aveyin yaxınlığında dayandılar. Uşağı Avey dağının ətəyində, mənzərəli bir yerdə el adət ilə dəfn etdilər. Üstünə sinədaşı qoydular. İlk qəbir – ilk daimi sakin.

Bir neçə gün idi ki, rahatlanmışdılar, Mehran yaxın adamlarını yığıb dedi:

- Biz çadırlarda çox yaşaya bilmərik. Hələ havalar istidi. Dözmək olur. Lakin unutmayın ki, qabaqdan qış gəlir, özümüzə bir əncam qılmalı, ev tikməli, həyət-baca salmalıyıq. Əkməliyik ki, biçinimiz olsun. Bu ili bir təhər yerli camaatın köməyi ilə başa vurmalıyıq. Yadınızda saxlayın ki, qabaqdan payız gəlir, meyvə ağacları əkməli, üzüm tingləri basdırmalıyıq. Sizdən mənim heç bir gizlin işim yoxdur. Bu günlərdə İrandan – Xosrov Pərvizdən namə almışam... Onu sizə oxuyuram: “...Mənim qardaşım, sədaqətli qardaşım, məndən düşmən kimi ayrılma. Əgər mənəmlə yaşamaq istəmirsən, Albaniyanı özünə götür. Sənin yaşamağın üçün nə qədər torpaq lazımdır, ayağın nə qədər yeri tutur, o yerlərdə məskən sal”. Bu namənin əsl mənası Mehrana yaxşı məlum idi. Xosrov qorxurdu ki, Mehran Xəzərlərlə birləşsə, böyük bir qüvvəyə çevrilər.

Mehranın Girdimanda məskunlaşması Sasanilər üçün hərtərəfli sərfəli idi. Əvvəla, Mehran 30 min ailə ilə birlikdə İrandan gəlmişdi, təbii ki, dini və siyasi cəhətdən İranla bağlı idi. Həm də Sasanilərin qərb tərəfdən təhlükəsizliyini təmin edə bilirdi... Mehran İrandan Şimala keçərkən Xosrov Pərviz istəsə, onun qarşısını ala bilirdi. Bu isə onun üçün sərfəli deyildi. Əvvəla, toqquşma nəticəsində qan tökülərdi. O biri -tərəfdən, Mehranın bu qədər qüvvə ilə Arazın bu tayına keçməsi ilə İran Şimalda öz qüvvələrini möhkəmləndirirdi. Xüsusən Bizansa və Xəzərlərə qarşı. Xosrov bunları belə düşündüyündən Mehranın gedişinə mane olmaadı. Ona səmimi bir namə də göndərdi.

Xosrov ikitərəfli oyun oynayırdı: həm Mehranı və onu istəyənləri öz başından eləmişdi, həm də onu Qərb və Şimal bölgəsində bizanslılara qarşı qoya bilmişdi.

Mehran da görüb-götürmüş adam idi. O, fürsətdən istifadə edib Albaniyada öz dövlətini yaratdı – Girdimanşahlar -dövlətini. Dövlətin adı başqa olsa da, bütövlükdə Albaniya dövlətini təmsil edirdi. Yerli əhali – Oğuzlar ona inanırdılar. Sasaniyə qarşı birləşməyə hər vaxt hazır idilər.

Səhərisi Mədainə yola düşdülər. İlk döyüşə yol gədirdilər. Bu yol uzanıb qumlu-qumsaqlı Ər əb səhralarına aparıb çıxarırdı. Üç sərkərdə irəliddə - qoşunun qabağında gedirdi. Rüstəm ərəblərin qüvvəsinə yaxşı bələd idi. Bu döyüş İran üçün çox çətin olacaqdı. Ər əblər hər cür imkandan istifadə etmişdilər. Əvvəl düşmən üzərinə vəhşi filləri, sonra isə vəhşiləşmiş, qızmış dəvələri buraxırdılar. Bunun qarşısını almaq isə çox çətin idi. Bunları Rüstəm həm Cavanşirə, həm də Mamikoniana izah edirdi. Ağıllı Rüstəm bu barədə də düşünmüşdü. Ərəblərin hücumu keçəcəkləri tərəfi, yeri öyrənmək əsas məsələ idi. Rüstəm Araz sahilinə gəlməzdən əvvəl ərəblər tərəfə kəşfiyyat üçün etibarlı adamlar göndərmişdi. Sərkərdənin bu adamlara ümidi çox idi. Qoşun Mədainə çatana kimi həmin adamlar bir xəbər gətirməli idilər. Birdən qabaqda bir dəstə çapar peyda oldu. Bunu heç kim gözləmədi. Rüstəm sağ əlini qaşının üstünə qoyub -tozanaq gələn tərəfə baxdı, heç bir şey anlaya bilmədi. Arxadakı dəstəbaşına işarə elədi ki, bir dəstə əsgər götürüb irəliləsinlər, və bunun nə demək olduğunu öyrənsinlər. Dəstə çaparaq qabağa getdi. Rüstəm qoşunu dayandırdı. Əmr el ədi ki, tuluqlardan atlara su versinlər. Hələ mənzil başına xeyli var idi. Bir də ki, nə demək olardı, Rüstəmin ağına min bir fikir gəlirdi. Çox güman ki, onlar ərəblərdir, hiylə işlədirlər. Lakin inana bilmirdi ki, ərəblər cəsarət eləyib İran torpaqlarına bu qədər soxula bilsinlər. Cavanşir Rüstəmə dedi:

- Onlar ərəblər olmağına ərəblərdir, lakin, bu, əsas qoşundan ola bilməz. Olsa-olsa kiçik bir dəstədir. - Rüstəm də belə fikirləşdi. Lakin Məşeq Mamikonian nədənsə narahatlıqla susurdu, kəlmə də işlətmirdi. Müəmmalı məsələ idi. Ərəblər haradan bilirdilər ki, albanlar, sisakanlar İrana köməyə gəlir. Özü də hansı səmtlə, yolla? Çünki Araz sahilindən Mədainə bir neçə səmtdən yol ayrılırdı. Gedən dəstədən xəbər çıxmadı. Rüstəm yeni bir dəstə ayırdı.

Cavanşir dedi ki, bu dəstə başqa səmtlə getsin, nə desən ola bilər. Bəlkə əvvəl gedən dəstəni qılıncdan keçiriblər. Mamikonian dedi:

- Onlar bu qumlu səhralarda aza bilirlər. Bu isə qalın bir meşədə azmaqdan daha qorxuludur.

Rüstəm Mamikonianla razılaşmadı. Yeni dəstəni başqa tərəfdən yola saldı. Dəstənin başında Ayxan gedirdi. O, dəstəni bir neçə yerə bölüb hərəsinin arasında 100 metrə qədər məsafə qoydu. Birdən Ayxan qabaqdakı toz-dumanı gördü, qılınc-qalxan şaqqıltısını eşitdi. Atlılar o səmtə çapdılar. İki dəstə bir-biri ilə vuruşurdu. Ayxan şeypurunu çıxarıb çaldı. Rüstəm və onun ardınca qoşun irəlilədi. Döyüşən dəstəyə çatıb onları mühasirəyə aldılar. Rüstəm irəli çıxıb amiranə səsle:

- Kimdir başçınız? – dedi.

Bir nəfər atını onun yanına sürdü. Geyimi İran geyimi idi. Onunla gələnlər də belə geyinmişdilər. Ancaq nə fars, nə də -Alban idilər. Məsələ deyəsən aydınlaşırdı, düynün ucu açılırdı.

Cavanşir onları sorğu-suala tutdu, müxtəlif bəhanələr gətirdilər, dedilər ki, guya İranda yaşayan ərəblərdir. Bu geyimə işarə idi. Mamikonian Rüstəmin arxasında dayanmışdı. Naməlum adam onu görəndə rəngi bir az açıldı. Cavanşir bunu və Mamikonianın əlini dodaqlarına apardığını gördü. Sorğu-sualdan da məlum oldu ki, onlar İranın cənubunda yaşayan ərəblərdir. Ancaq bu qədər məsafəni buraya gəlmələrinin səbəbi müəmmalı idi. Dedilər ki, guya tacirdirlər. Ərməniyədən gəlirlər. Rüstəmi gülmək tutdu:

- Əhali İrana, Bizansa gedir ticarətə, siz isə deyəsən, dediyiniz yerdən daş-qaya almağa gedirsiniz.

Dəstə başçısı dedi:

- Xeyir, biz onlarla qızıl alveri eləyirik. Xalça, palaz aparmışdıq, mis, gümüş, qızılla dəyişib qayırdıq ki, sizə rast gəldik. Yolumuz da görürsüz ki, o tərəflərdir.

Rüstəm ciddiləşdi:

- Bəs bizi görəndə niyə qaçdınız, bu boyda qoşundan qaçaq-quldur ola bilər? Onda bizim sizin dalınızca göndərdiyimiz dəstəyə niyə əl qaldırdınız?

- Neyləyək, əlacımız yox idi. Özümüzü müdafiə etməliydik, can şirindir.

- Bəs bunu əvvəlcədən deyə bilməzdiniz? Hər şey yaxşı qurtaraydı.

Cavanşir:

- Alverinizi göstərin, - dedi. Hərəsi bir neçə balaca kisə qızıl pul, az miqdarda da qızıl, mis qab göstərdilər, - siz tacirə oxşamırsınız, bu boyda yolu gedib ticarət eləyənlərin yüklərini atla yox, dəvə ilə aparırlar. Heç sizin ulağınız da yoxdur.

Rüstəmin əmri ilə onları tərksilah elədilər, pullarına və qab-qacaqlarına dəymədilər.

Mədəinə hələ çox qalmışdı. Yol üstündə su quyusu və kölgəlik olmalı idi. Gəlib ora çatdılar. Atların yəhərini aldılar, -tərini soyutduqdan sonra suladılar, arpa-samanla yemlədilər. Gecəni orada gecələdilər. Əsirlərin üstünə keşikçi qoydular. Səhərdən-axşamacan dayanmadan gələn əsgərlər çadırlarda dərin yuxuya getdilər. Bir az keçməmiş hamı yatmışdı, təkcə Mamikonian, əsirlərdən və keşikçilərdən başqa hamı şirin yuxuya getmişdi.

Sakit gecə idi. Ayın işığı narın qumların üstündə bərq vururdu. Xırda-xırda qumlar parıldayı, qızıl külçələrini xatırladı. Günün istisi torpağın canından çıxdıqca hava sərinləşirdi. Bu da yorğun yolçuların yuxusunu daha da dərinləşdirirdi. Adama elə gəlirdi ki, başlarının üstündə şeypur da çalsan, heç kim oyanmaz. Mamikonian isə oyaq idi. Çadırdan çıxıb əsirlər tərəfə ehmalca addımladı. Keşikçilər də artıq dözə bilməyib yuxuya getmişdilər. Mamikonian əsirlərin dəstəbaşına yaxınlaşdı. O yatmışdı. Ehmalca onu qımıldatdı, ayılmadı, sağ böyrü üstə çevrildi. Mamikonian onu özünə tərəf çəkib sol əli ağzını yumdu. Sağ əli ilə onu dümsüklədi. Ayıldı. Əli ilə işarə elədi ki, danışmasın. Qulağına pıçıldadı ki, ilxının sağ tərəfində bir at var, ayaqlarına da parça bağlanıb, sürünə-sürünə ona yaxınlaşsın, minib aradan çıxsın, sabah günortaya kimi özünü danışdığı mənzil başına çatdırsın. O, belə də etdi. Mamikonian çadırına qayıtdı, yatağına uzanıb bir xeyli yatmadı. Əsir dəstəbaşı artıq aradan çıxmışdı.

Səhər tezdən Rüstəm adəti üzrə yuxudan tez durmuşdu. Cavanşir də oyaq idi, ancaq hələ yatağından durmamışdı. Rüstəm isə qoşunun arası ilə var-gəl edirdi. Gəlib əsirlər uzandıqları yerə çatanda keşikçi artıq oyanmışdı, sərkərdənin qabağında dik dayandı. Rüstəm onlara nəzər yetirdi, hamısı yatmışdı. Birdən diksindi, əsirlərin dəstəbaşı gözünə dəymədi.

- Dəstəbaşı hanı? – dedi. Keşikçinin dili ağzında qurudu. Bilmədi nə desin. – Səndən soruşuram! Dəstəbaşı hanı, -qaçırtmısan, köpək oğlu, gecəni yatmısan? – Hirsə elə qışqırdı ki, aralı çadırdan Cavanşir özünü yetirdi. Axşamdan onun ürəyinə dammışdı ki, nəşə olacaq. Gündüz Mamikonianın əlini ağzına qoyması dəstəbaşına işarə idi ki, danışmasın. İndi isə bu, sözsüz, Mamikonianın işi idi.

Cavanşirlə Mamikonian Sasani ordusunun tərkibində eyni hüquqa malik idilər. Ona görə də Cavanşir dinmirdi ki, Rüstəmi inandıra bilməyəcək. Bir onu deyə bildi:

- Burda nəşə düşməni əli var. Biz o əli tapıb biləyindən kəsməliyik. Axı, mən əsirlərin əllərini bağlatdım. Bunu ikinci bir adam edə bilərdi.

- Kim olar o ikinci adam?

- Hər halda bizim içərimizdədir.

- Gümanın kimə gəlir?

- Günaha batmaq istəmirəm, hələ bir söz deyə bilmərəm.

- Demək aramızda satqın var. Özü də nə üçün təkə dəstəbaşını xilas edib? Burada İran əleyhinə nə isə bir is var. Biz bunu mütləq öyrənməliyik. Heç kimə hələlik bir söz demə. Qoşun elə bilər ki, biz onlardan şübhələnirik. Beş nəfər atlı ayır öz dəstədən, çoxlu su, ərzaq, pul ver onun izinə düşsünlər. Yerdə də, göydə də olsa, onu tapıb gətirsinlər. Biz isə, yolçu yolda gərək.

Mamikonian heç bir şeydən xəbəri yox imiş kimi onlarla salamlaşdı: - “Sabahınız xeyir”, - dedi.

- Bundan yaxşı xeyir, - deyə Rüstəm əli ilə dəstəbaşının yatdığı yeri göstərdi. Mamikonian özünü o yerə qoymadı, yalnız təəccüblənmiş kimi çiyinlərini çəkdi.

- Qazancımız bu oldu, sirri öyrənmək istəyirdik, gizlətdik. İndi onun əlaltılarına yaxşı divan tutaram, dilləri açılar.

- Hə, düz deyirsən, belə də lazımdır. Ancaq mən inanmıram onlar sirdən agah olalar. Belə olsaydı, hamısı qaçardı.

- Hər halda bir şey öyrənərik. – Rüstəm onları bir-bir çadıra gətirdi, əvvəl sorğu-suala tuturdu, yenə bir yeni şey demirdilər. Lap axırını gətirdi, əl-ayaqlarını bağlatdı, xəncərini çıxarıb yavərinə dedi ki, apar közərənə kimi ocağın üstünə qoy, sonra gətir. Yenə sorğu-sual...

...

- Yaxşı, indi dilini bir yolluq bağlayaram, onda ömürlük dilsiz qalarsan.

Yavər qıpqırmızı közərmiş xəncər əlində hazır idi. Əsirin ayaqlarını soyundurdular. Yavər xəncəri onun dabanlarına, barmaqlarına çəkdi, ayaqları tavada qızaran ət kimi cızıldadı. Böyürtüsü çadırı götürdü.

- Yalvarıram, mənə dəyməyin. Mən bircə şeyin şahidi olmuşam. Biz bazarda alver edəndə dəstəbaşı birdən yoxa çıxdı. Biz onu xeyli gözlədik. Gələndə dedi ki, burda qohumu var, onlara dəyməyə getmişdi. Ancaq gedəndə bizə niyə demədi, onu bilmirəm. Vallah, mənim bildiyim bunlardı. Haraya və nə üçün getdiyini bilmədik. Doğrusu, mən ondan şübhələndim. Biz alver edəndə kimsə bir nəfər saqqallı ona yaxınlaşdı. Xeyli pıçıldıxdılar. Saqqallı adam gedəndən sonra mən ondan kiminlə söhbət etdiyini soruşdum. Mənə nə desə yaxşıdır: Başını aşağı salla, alverini elə. Çox bilsən başın yekə olar. Vallah, nə vardisa, hamısını sizə danışdım. Nə az, nə çox, olduğu kimi. Sonra xeyli müddət yoxa çıxdı.

Bu vaxt Cavanşirin gözü Mamikonianın üzünə düşdü. Əsir danışdıqca o, haldan -hala düşür, üzünün rəngi dəyişirdi. Əsirin ayağını açanda Mamikonian dərindən nəfəs aldı. Artıq Cavanşirə hər şey məlum idi. Məqam axtarırdı ki, Rüstəmlə -təklidə söhbət etsin. Lakin Mamikonian onlardan bir addım da aralanmırdı.

Getmək lazım idi. Amma yola düşmədilər. Qaçqının dalınca gedən atlıları gözləməli oldular. Axsama kimi gözlədilər. Bir səs-soraq çıxmırdı. Getmək də vacib idi. Ancaq belə bir vəziyyətdə, heç bir şeyi öyrənməmiş yola düşmək düzgün olmazdı. Artıq hava qaranlıqlaşdı. Yenə də burada gecələdilər. Burdan qaçan əsirin izi başqa səmtə yönəlmişdi. Onların yolu isə Mədainə idi. Məcbur olub gözlədilər. Atlılar gecəyarı qayıtdılar. Əldən-dildən düşmüşdülər. Heç bir iş görə bilməmişdilər. Artıq mənzil başına gecikirdilər. Qaçqının dalınca gedən beş nəfəri arabaya mindirdilər, yorulmuşdular. Atları da yedəyə bağladılar. Gecəni yola düşdülər. Səhəri Mədainə çatdılar. Hökmdar Yezdəgird onları səbirsizliklə gözləyirdi. O, Cavanşirlə daha səmimi görüşdü.

Cavanşir sarayda onun üçün ayrılmış otaqda tək qaldı. Ağır yolun yorğunluğuna baxmayaraq gözüne yuxu getmirdi. Fikri arandan dağa qalxır, dağdan arana enirdi. Xəyalı yollarda səpələnirdi. Yezdəgirdin

məclis otağında saray əyanları ilə görüşdə özünü bir az sıxılan kimi hiss elədi. O indiyə kimi belə dəbdəbəli görüş görməmişdi. Knyaz ailəsində böyüyüb boya-başa çatsa da, bu məclis ona darıxdırıcı göründü: Girdimanın bayram şənlikləri belə olmurdu, sağlıq demək, oturub-durmaq, söhbət eləmək sadə, sərbəst olardı. Ancaq bu məclisdə hamının gözü hökmdara dikilmişdi. Artıq deyib-danışan, istədiyini eləyən yox idi, hamı elə bil ki, masa arxasında bir müqəvvə kimi əyləşmişdi. Arabir vəzir-vəkillər nəsə deyib məclisi, daha çox isə hökmdarı əyləndirməyə çalışırdılar. -Lakin bunlar da qeyri-səmimi idi. Məclis sona çatır, saray əhli bir-bir dağılışırdı. Yezdəgirdin xüsusi tapşırığı ilə Cavanşirə sarayda -ayrıca bir otaq və bir nəfər də qulluqçu ayırmışdılar. O, həm də sarayda Cavanşirin cangüdəni idi. O, Cavanşiri otağına aparıb, ayrılanda baş əyib dedi:

- Mənim ağam, nə buyruğunuz, ürəyinizin istəyi varsa, əmrə müntəzirəm. Gecənin nə vaxtı olur olsun, keşikçi vasitəsilə məni çağırtdıra bilərsiniz.

Cangüdən əlbəttə, sifariş, istək deyəndə başqa şeyə işarə edirdi. Lakin sərkərdənin ürəyinin sifarişi başqa şey idi. Özündən asılı olmayaraq, birdən-birə elə qəribəsədi, özünü elə yalnız hiss elədi ki! Bu dəqiqə onun ürəyindən keçən Girdiman dağları, onun sərt havası, buz bulaqları idi. Otağın havası sərin olsa da, birdən ürəyi sıxıldı. Qulluqçu təzim eləyib otaqdan çıxdı. O, tək qaldı. Ağır yolun yorğunluğuna baxmayaraq, gözünə yuxu getmədi ki, getmədi! Fikri bir yelləncək kimi yaylaqla qışlaq arasında yellənirdi.

Cavanşirin dəqiq məlumatı olmasa da, başa düşürdü ki, ona belə bir qayğının göstərilməsi ancaq və ancaq hökmdarın göstərişi ilə ola bilər. Otağa gözəl xalça döşənmişdi. Kündə, pəncərənin altındakı masanın üstündə mer-meyvə, şirniyyat, iki kuzə də var idi. Kuzənin birində tünd İran şərabı, o birində isə bulaq suyu qoyulmuşdu.

Vəzirin xüsusi tapşırığı beləydi ki, Cavanşir nə istəsə yeribnə yetirilməlidir. Cangüdənə bu barədə ətraflı danışılmışdı. Cavanşir üçün nə lazım olsa, ona külli ixtiyar verilmişdi. Cangüdən elə etməli idi ki, ağası bir-iki axşamlığa darıxmasın. Onsuz da darıxmağa vaxt olmayacaqdı.

Səfərin ilk günləri onun üçün çox cansıxıcı oldu. Dağlar oğlu elə bil ki, qəfəsə düşmüşdü. Gec yatmağına baxmayaraq, tezdən dururdu. Yuxusuzluq onu əldən-dildən salmışdı. Yuxusuzluğun qarşısını almaq üçün axşamlar bir kasa şərab içir, bədəninə süslük bürüyürdü. Səhərlər yuxudan duranda ürəyi bulanır, başında küt ağrı hiss eləyirdi. Döyüş isə hər gün, hər saat başlaya bilərdi. Otaqdan şərabı götürdü. Hər səhər tezdən eşiyə çıxır, səhərin təmiz havasını udurdu. Axşamlar da, yatmadan əvvəl cangüdənlə bayır-bacaqda hərlənirdi. Lakin buralar Girdiman qalasının yerini vermirdi.

Feodallar gözlərini yumub əllərini açmışdılar. Onlar elə başa düşürdülər ki, islam dinini sözsüz, kəlamsız qəbul etməklə sərvətlərini bir az da artırmaq üçün əllərinə fürsət keçib. Quranın ayələrini görməzə-bilməzə əzbərləyib məclislərdə Ərəb yürüşünə haqq qazandırırtdılar. "Bu, Allahın əmridir, biz də Allahın bəndələri kimi bu yürüşün əleyhinə çıxsaq, göylər bizə qənim olacaq."

Daha bilmirdilər ki, Məhəmmədin ölümündən sonra hakimiyyət başına gələn birinci xəlifə, onun qayınatası Əbu Bəkr bu dini zorla qəbul etdirməyin əleyhinə idi. Bu, Peyğəmbərin özünün vəsiyyəti idi.

Artıq Ərəblərin qarşısında duran divarlardan biri – İrandakı Sasanilər hakimiyyəti təməlindən laxlamışdı. Ona görə də birinci xəlifə Əbu Bəkr 604-624 illərdə İranla Bizans arasında müharibə gedərkən ilk zərbəni İran hakimiyyətinə vurmağı qəti qərara aldı.

Əbu Bəkr sərkərdə Xalid İbn Validi sarayına çağırıb onunla götür-qoy elədi. Qoşunun vəziyyətini öyrəndi. Sərkərdənin verdiyi məlumat xəlifəni bir az da ruhlandırtdı.

İran hökmdarı Yezdəgird isə hələ gənc idi, necə deyərlər, ağızından süd iyi gəlirdi. O vaxtkı İranın paytaxtı Mədəində mərmər sarayında eyş-işrətlə məşğul idi. Bir vaxt ayıldı ki, ölkənin daxilində feodallar arasında didişmələr gedir. O, başını itirmişdi, bilmirdi ki, ölkə daxilindəki çəkişmələrlə məşğul olsun, yoxsa Ər əb yürüşünə qarşı döyüşə hazırlaşsın? Neçə illərdən bəri hakimiyyətdə olan Sasanilər sülaləsinin son nümayəndəsi Yezdəgird hər şeyi itirə bilirdi. Böyründə baş qaldıran yenə Ər əb dünyasının inamından, əqidəsindən hökmdarın xəbəri olsa da, buna adi bir şey kimi baxırdı.

Yezdəgirdin ağıllı sərkərdəsi Rüstəm bütün bunları görür, hiss edir, ürəyinin ağrımından başqa əlindən heç nə gəlmirdi. Hökmdarın cavanlığından, lovğalığından yaltaq, satqın saray məmurları məharətlə sui-istifadə edirdilər.

Şəhərlər gözəli Mədəinin mərkəzində yerləşən saray həmişə olduğu kimi, bu gün də çilçıraq içində bərq vururdu. Bu çilçıraq səhərə kimi yanmalıydı. Bu, şahın göstərişi idi.

...Tacir Həmidullahın Hindistandan qızıl pulla alıb gətirdiyi hind gözəli bu gün Yezdəgirdə bəxşiş edilmişdi. Bu, o Həmidullah idi ki, bütün ömrünü ticarətə həsr eləmişdi. Bu peşə ona atası Yədulladan keçmişdi. O, yaşı çox olmasına baxmayaraq uzaq-uzaq ölkələrə səfər eləməkdən həzz alırdı. Şahın nə ilə nəfəs aldığı yaxşı bilən Həmidullah hökmdara getdiyi yerin bir gözəlini arayıb-axtarıb müştəri gözü ilə seçər, hansı qiymətə olsa, pulla alıb gətirirdi. Həmidullah gözələ verdiyi pulu şahdan birə-beşə geri alardı. Ona xəzinədən bağışlanan qaşlı üzüklərin qiymətini, necə deyərlər, bir Tanrı bilirdi.

Yezdəgirdin hərəmində indiyə kimi hindli qızı olsa da, hələ beləsi olmamışdı. Hind gözəlini türk hamamında yaxşı-yaxşı çimizdirib, saçlarına, bədəninə ətir vurmuş, tez-tələsik hökmdarın xoşladığı Şəkinin mavi ipəyindən ona don biçdilər.

Yezdəgird qızın otağına qədəm basanda gözlərinə inana bilmədi, hətta, deyəsən, diksinən kimi də oldu, həmişə şərəbdən allanan rəngi qaçdı. Özünün bu zəifliyindən bir azca xəcalət çəkdi. Qızın piyalə kimi iri gözləri yerə dikildi. Hökmdar qıza yaxınlaşıb sağ əli ilə ehmalca onun başını yuxarı qaldırdı, sol əli ilə qapqara gecənin zülməti kimi saçlarına sığal çəkdi. Yazıq qız həm qorxudan, həm də abırdan əsim-əsim əsirdi. Bu vəziyyətdə o, qartal caynaqlarına pərçimlənən göyərçinə bənzəyirdi. Hardasa eşikdən qumru quşunun səsi gəldi. Kövrək-kövrək oxuyurdu.

Hökmdar küncdəki şamları söndürmədi. Özünü saxlaya bilməyib vəhşi bir ehtirasla, az qaldı ki, qızı parçalasın. O, nə qədər çalışdısa, özünü ələ ala bilmədi, hiss elədi ki, ayaqları əsir, başı gicəllənir. Xalçanın üstündəki piyaləyə süzölmüş al şərəbini birnəfəsə içib özünə gəldi. Amma ehtirası getdikcə daha da alovlanırdı.

Hökmdar hərəmxanada olan vaxtlar ona yaxınlaşmağa, hətta vacib bir söz deməyə heç kimin cəsarəti çatmazdı. Bu, bütün saray adamları üçün bir qanun idi. Birdən qapının cəftəsi yavaşca, iki dəfə vuruldu. Hökmdar başqa aləmdə idi, elə bil ki, açıq gözlə yuxuya getmişdi, birdən səksənib ayıldı. Hind gözəli məxmər döşək üzərində ilan kimi qıvrılırdı, huşunu itirmişdi. Hökmdar ayağa durub qapıya yaxınlaşdı. Qapının arxasından səs gəldi:

- Hökmdar, sərkərdə Rüstəm təcili sizi görmək istəyir.

Yezdəgird qəzəblə:

- Sabah görə bilməzdi? – deyib bığının uclarını gəmirdi.

Qapının arxasında dayanan hərəmxana işçisi yaşlı qadın qorxusundan kəkələyə-kəkələyə, tələm-tələsik dilləndi:

- Böyük hökmdar, deyir ki, sabaha qoymaq olmaz, gec olar.

Yezdəgird daha heç bir söz deməyərək əyin-başını düzəldib qapını açdı, arvada tapşırırdı ki, gecəni qızın yanında qalsın, nə istəyi olsa, dərhal yerinə yetirsin. Qız dərin yuxuya getmişdi. Belə işlərə

öyrəncəkli olan xidmətçi qadın o biri otaqdan yorğan-döşəyini gətirib qızın yatdığı taxtın ayağında özünə yer düzəltdi. Gözucu qıza nəzər yetirdi. O, yarıçılpaq idi. Gözləri böyüdü. Öz-özünə fikirləşdi: “İlahi, bu, mələkdir, yoxsa insan”. Gecənin zil qaranlığında bir azdan qadının xorultusu otağı başına götürmüşdü. Yazıq qız isə bu xorultunu vəhşi heyvan səsi kimi yuxusunda görürdü.

...Hökmdar Rüstəmlə taxtı qoyulmuş qəbul otağında görüşdü. Salamsız-kələmsiz, qəzəblə Rüstəmin üzünə baxdı. İstədi üstünə qışqırsın, birtəhər özünü saxladı. Gözünü ondan ayıraraq divarda alışan şama zillədi. Bayaq qoynundan ayrılan hind gözəlinin sir-sifəti, boy-buxunu gəlib gözləri önündə dayandı. Qəzəbi tamam-kamal yox oldu. Elə bu vəziyyətdə sərkərdəni sorğu-suala tutdu:

- Nə olub, qaça-qaçdı bəyəm, dünya dağılmayıb ki?..

Rüstəm bu sualı hökmdardan eşidəcəyini qabaqcadan bildiyindən özünü itirmədi. Bir-iki addım Yezdəgirdə doğru gəlib dayandı. Həmişə olduğu kimi, özünəməxsus təmkinlə (döyüslərdə çox çılğın olsa da) dilləndi:

- Mən bilirdim ki, bu sualı mənə verəcəksən. Ərəblər gecə ikən öz qoşunlarını Fərat çayının o biri sahilinə yığıblar. Hər anın bir hökmü var. Məmləkət təhlükə qarşısındadır. Ola bilsin ki, səhərin alatoranlılığında üstümüzü alsınlar, gözümüzü açmamış ağızımızı tıxasınlar.

Yezdəgird bir anda fikirləşmədən, hökmdarlara xas olmayan bir tərzdə, uşaq kimi tələm-tələsik:

- Bəs fikrin nədir, nə eləyək, qoşunu gecə ikən ayağamı qaldıraq? – dedi.

Həmişə çətin vəziyyətlərdə ağıl, cəsarəti və məntiqi ilə saray adamlarından seçilən və bu şəxsi keyfiyyətləri ilə tanınan, ordu arasında böyük nüfuza malik olan Rüstəm fikrini birbaşa demədi, o da özünə qapılmışdı, çıxış yolu tapa bilmirdi. Ərəb əsgərlərinin etiqağı, inamı, dönməzliyi, döyüşkənliyi ona yaxşı məlum idi. Həyata hələ indi-indi göz açan ərəb dünyasının qarşısında yaxşı hərbi təlimə malik olsa da, İran ordusu dayana biləcəkmidi? Bəzən görürsən ki, gücün, qüvvətin qarşısında ağıl, zəka da aciz qalır. Ayrı çıxış yolu yox idi. Yenə də ağılın gücünə arxalanmaq lazım gəlirdi.

Bizansla gedən uzunmüddətli ağır döyüşlərin yarası hələ sağalmamışdı. Bu müharibə İranın tərkibində, tabeliyində olan Albaniya feodallarının gözünü açmışdı. Farslarla zahirən qaynayıb-qarıssalar da, onlar özlərinin təkcə dili ilə deyil, həm də dünyanın ulu qatlarından gələn ənənələri ilə seçilirdilər. Hələ vaxtilə dünyanın ən ağıllı və siyasətçil şahlarından biri olan Xosrov Pərviz belə anası türk qızı olsa da, bu xalqla ehtiyatlı davranmağa üstünlük verirdi. O, türklər arasında belə bir fikir yayırdı ki, guya onlarla farsların qanı birdir, eynidir, assan-asılmaz, kəssən-kəsilməz. Xosrov Pərviz dövlət işlərinə hərdən bir onları da “səxavətlə” irəli çəkirdi. Elə bu hərəkəti ilə də demək istəyirdi ki, bax, görürsünüz, mən sizlə bizə fərq qoymuram. Bu, əslində belə deyildi. Onun irəli çəkdiqlərinin əsl-nəcəbətini arayıb-axtaranda görürdün ki, anaları fars qızlarıdır. Doğrudur, İranda eramızdan çox-çox əvvəl yaşayan və o torpaqların ulu sahibləri olan türklər farsların dilini bilsələr də, ailə məsələsinə ciddi baxırdılar. Onlar başqa xalqdan evlənməyi özlərinə ar bilirdilər. Bu ənənə nə qədər dərin olsa da Xosrov Pərvizin vaxtında onu unudanların sayı artmışdı. “Əsli hun – nəsil hun” kəlməsi bu xalq arasında bir zərb-məsələ çevrilmişdi. Yezdəgirdi fikir apardı. Rüstəmi heç onu belə görməmişdi və təsəvvürünə də gətirə bilməzdi ki, hökmdarın əhvalında bu cür kəskin dəyişiklik olsun. Əslində, hökmdarın üzündəki bu ifadə onun özününkü idi. Bəs niyə indiyə kimi gizlədib onu? Görəsən, indiyə kimi o, ömrünü niyə belə, olduğu kimi yaşamayıb? Yəni taxt-tacın gücü, qüdrəti o qədərdimi insanı özündən çıxardaraq bu qədər döyüşə bilir? Rüstəm hökmdara yarı heyvət, yarı da ona ürəkdən yazığı gələn bir insan kimi baxırdı. Yezdəgirdin üzündə ilk dəfə idi ki, ona o qədər də xas olmayan insani cizgilər əmələ gəlmişdi. Təbii ki, Rüstəm oxuya bilməzdi onun ürəyindən

keçənləri olduğu kimi. O, haradan biləydi ki, hökmdar eyş-işrət içində, kefdə-damaqda keçirdiyi həyatının mənasızlığını indi anlayıb başa düşür. Yalançıların, yaltaqların onun başının altına yastıq qoyub ən lətafətli, ləziz sözlərlə yuxuya verərək fikrini dumanlandırıldığını indiyə kimi başa düşməyib. İndi isə bir anın içində yuxudan diksinərək oyanıb. “Ey dili-qafil, yatmısan fil qulağında, ayıl, hələ gec deyil”. Bu “gec deyil” kəlməsini eşidiləcək dərəcədə bir az hündürdən dedi. Rüstəm bu iki kəlməni aydın tutdu.

- Gecdir, hökmdar, - dedi Rüstəm. – Artıq gecdir deyirəm, gecikmişik.

Yezdəgird:

- Nə dedin, nədir gec? – deyə heyrətləndi.

Rüstəm kefsizləşdi:

- Artıq düşmən başımızın üstünü alıb. Bir tədbir görməsək, bir də gördün gəlib ocağımızın qırağında oturacaq, közümüzü, kösöyümüzü qurdalayacaqlar.

Yezdəgirdin başında fırlananlar başqa idi, Rüstəmin dedikləri isə bambaşqa.

Yezdəgird yuxudan ayılmışdı. Onun indiyə kimi həyatda gördükləri, doğrudanmı, yuxu, imiş? Elə indinin özündə, bir az bundan qabaq hind gözəlinin ağuşunda olduğu yuxu deyildimi? Nədənsə, hind qızı yenə gəlib gözləri önündə dayandı. Başa düşə bilmədi ki, niyə yenidən o qız yadına düşdü. Özünə məlum olmayan qəribə bir hissəni onu çulğaladı.

Bir azdan Cavanşir də gəldi. Onu Rüstəm çağırırdı. Hökmdarın önündə təzim edib dayandı. Gözlədi nə deyəcəklər.

- Hökmdar, aramızda satqınlar var. Onlar əhalini aldadıb yolundan azdırırlar. Taxt-tacının altını qazırlar. Eyş-işrətlə başını qatıb səni aldadırlar, ərəblərlə əlbir olublar. Bacının yoldaşı Qeysər də onlarla əlaqə yaradıb, dilbir olub. Xətrinə dəyməsin, səni yuxuya veriblər. Yatmısan, ayıl.

Cavanşir bu sözləri eşidir, sakitcə qulaq asırdı. Yezdəgird isə deyilənlərə inandığı üçün Rüstəmin sözünü kəsmirdi. Ona görə ki, bu günə kimi yatdığını indi başa düşürdü. Bayaقدan beynini qurdalayır, gördüyü yuxuları vərəqləyirdi. Həyatda insanın kiçik bir səhvi bir də görürsən ki, ona çox baha başa gəlir. Səhvin böyüyü, kiçiyi yoxdur, səhv-səhvdir. Lakin böyük adamların səhvi daha böyük olur, baha başa gələnin qazancı faciədir.

Dərbənddən tutmuş Dəclə-Fərat sahillərinə kimi, hətta Bizans torpaqlarının bir hissəsinə ağalığa edən böyük bir məmləkətin süqutu başlayırdı.

Bu döyüş əvvəlkilərə, yüz illər qabaqkı döyüslərə bənzəmirdi, indiyə kimi yaranmış, əslərlə ömür sürmüş bir aləmlə yeni bir inancın, baş qaldıran yeni yaranışın və -pərvazlanmağa can atan cəmiyyətin döyüşü idi. Bu döyüş qanlı-qadali olsa da, dünyanın isti bir diyarına yeni bir nəfəs, sərinlik gətirir, insanların zehninə, fikrinə, təfəkkürünə, məişətinə görünməmiş yeni, tamam başqa bir məzmun, məna verirdi. Dünyaya yeni gələnin varsa, həmişə çətinliklə, müqavimətlə qarşılaşır, hər bir yeniliyin dayaq nöqtəsi olanda çətinliklərə baxmayaraq bərqərar olur. Bu yeni aləmin dayaq nöqtəsi Məkkə idi. Onun divarları arasında səslənən kəlmələrin əks-sədası yavaş-yavaş uzaqlara yayılır, ürəklərə yol axtarır və tapırdı da!

Dünyaya zühur edən yeni Peyğəmbərin İran hökmdarı Xosrova məktubundan və onun ölümündən sonra islamın Ərəb səhrələrindən Şimala doğru başlayan yürüşünün başlanğıcı, ilk addımları idi bu.

Bizansla iyirmi beş illik müharibədən zəifləyib, onurla çıxmış ordu arasında yeni dinin yayılmaması üçün Rüstəm əlindən gələni edirdi. Əsgərlərə əhali arasına çıxmaq, ünsiyyətdə olmaq qadağan edilmişdi. Sərkərdənin başqa yolu yox idi.

Müridlərin şirnikdirib ələ aldığı feodallardan biri də Qeysər idi. Gələcəkdə ona Xəlifə tərəfindən bütün İran torpağının yeganə canişini olmaq səlahiyyəti veriləcəyi barədə məlumatları gəzirdi. Bir neçə gün idi ki, Qeysər yoxa çıxmışdı, onu “gördüm” deyən yox idi. Görünür, söhbətin gedib Yezdəgirdə çatmasından duyuq düşüb beş-altı nəfərlə aradan çıxıb haradasa gizlənmişdi.

Məmləkətin belə bir ağır vəziyyətində bütpərəstliyin sütunları laxlasa da, ağıllı sərkərdə Rüstəmin söyləri nəticəsində hələlik torpaqlar qorunub saxlanırdı. Bu döyüşlərdə iştirak edən əyalət qoşunları içərisində Alban oğulları döyüşkənliyi, yenilməzliyi ilə fərqlənirdi. Həmişə ayrıca bir cinahda döyüşən üç minlik bu qoşuna Cavanşir başçılıq edirdi. Onun öhdəsinə düşən cinahı həmişə yarıb keçən dəstəsinin yenilməzliyi -barədə nağıla bənzər söhbətlər, rəvayətlər yaranırdı. Bu əks-sədası Ər əb qoşunları arasında da eşidilməkdə idi. Cavanşir haqqında deyilənlər Xəlifəyə də gedib çatmışdı.

İranda Sasanilər hakimiyyətinin süqutunda ilkin əlamətlər görünməyə başlayırdı. Ordu elə bil ki, əhalidən təcrid edilərək dövlət daxilində ayrıca bir dövlətə çevrilmişdi. Bu da ancaq və ancaq ağıllı sərkərdə Rüstəmin bacarığı, səyi nəticəsində olmuşdu. Onda Vətən, xalq hissi o qədər güclü idi ki, orduda ağız birliyini hələlik saxlaya bilirdi. Sərkərdənin bu döyüşlərin çox vaxt ön cərgəsində olması əsgərlər arasında əhval-ruhiyyəni -yüksəldirdi.

Ağır döyüşlərdən sonra Cavanşirlə sərkərdə Rüstəm görüşdülər. Cavanşir Rüstəmdən çox şeyi öyrənirdi. Elə ondan öyrəndiklərinin əyani sübutu idi ki, dəhşətli Qadisiyyə döyüşündə Cavanşirin bir sərkərdə kimi nəyə qadir olduğu özünü bürüzə verdi. İsanın mövlud günündə başlanan bu döyüşdə Cavanşir başçılıq etdiyi dəstəni Ölü suların sahilində (Əl-Batixa və Ən-Nəcəf gölü) düşmənlə üzbəüz yerləşdirib yaxşı mövqe seçmişdi. Qadisiyyə savaşı Cavanşirin sərkərdəlik zirvəsinə yüksəlişinin ilk addımı kimi tarixdə iz qoydu. Bu izin əksi elə bil ki, torpaqdan qopub ərəb əsgərlərinin ürəyinə möhürlənmiş, səsi-sorağı səmum yeli kimi səhrada əks-sədaya çevrilmişdi. Alban oğlunun yenilməzliyi, ölməzliyi haqqında əhali arasında əfsanələr yaranmışdı. Tarixə düşən bircə kəlmə sözün arxasında bir dövrün hay-harayı, gecəsi-gündüzü, bu gecə-gündüzün ağrı-acısı, sevinci, şan-şöhrəti uyuyur. Cavanşirin özü haqqında deyilənlər bir yana, onun atı barəsində də rəvayətlər danışırıdılar. Əsgərlər deyirdilər ki, Cavanşirin atının qabağına keçən canını salamat qurtara bilmir. Cavanşirlə üz-üzə gəlib dayanmaq, döyüşmək ağılasığan iş deyildi. O, döyüş vaxtı -yüyənin ucunu yəhərin qaşına bərkidib atı sərbəst buraxır, iki əli ilə döyüşə girirdi. Döyüşlərdə Abbas və bir əsgər Cavanşirin sağ-solunu təmizləyir, o isə qabağındakı axını yarıb keçirdi. Qadisiyyə döyüşündə Abbası yaraladılar. Cavanşir ona geri çəkilməyi əmr elədi. Bu döyüşdə Cavanşir özü üç yerdən, atı isə dörd yerdən yara alsa da, ərəb əsgərlərini səhrada pələsəng elədi. Xeyli qan itirsə də son anda özünü ələ alıb atın başını geri qanırdı. Düşməni onu Fərat çayına kimi təqib elədi. O, yaralı vəziyyətdə çayın o biri sahilinə keçə bildi.

Cavanşiri əyni qan, palçıq içində Yezdəgirdin hüzuruna gətirdilər. Hökmdarın şəxsi təbibinin nəzarəti altında saxlamaqdan ötrü onu sarayda ayrılmış mənzilə apardılar.

Ərəblərin qəfildən İranın üzərinə qılınc sıyırması və Cavanşirin cəmi-cümlətəni 3 min qoşunla onları pərən-pərən salması Yezdəgirdə möcüzə kimi görünürdü. Ağzından süd iyi gələn bir gəncin ilk döyüşdən şöhrəti ağıza-dilə sığışmırdı. Qoşunun arasında belə bir fikir yaranmışdı ki, Tanrının nəzəri Cavanşirin üstündədir. Hətta onun paxıllığını çəkən sərkərdələr də Tanrının qorxusundan Cavanşirə itaət etməyi üstün tuturdular. Yezdəgird də fikirləşirdi ki, Cavanşirə çox əl-qol atmağa yol versə, haçansa kərəntinin bir ucu onun da başında çatlayacaq. Lakin Yezdəgird yanılırdı. Yanılırdı ona görə ki, naxələflik, naqislik Cavanşirin təbiətinə yad idi. Kəsdiyi çörəyi tapdamaq, yekəxanalıq, özündən

müştəbehlik Cavanşirin yatsa, yuxusuna da girməzdi. Hiylənin nə olduğunu bilməyən bu dağlar oğlunun oturuşu-duruşu, söz-söhbəti bulaq suyu kimi təmiz, saf idi. Mərdlik, mərdanəlik biçilmişdi onun boy-buxununa, gün kimi parlayan taleyinə.

O biri tərəfdən isə Cavanşirin hökmdara qarşı hansı iddiası ola bilərdi?! Qəlbi öz ölkəsinin həsrəti ilə yanıb-alışan bir insanın nə təmənnası ola bilərdi qohum-əqrabadan uzaq bir diyarda? Onun fikri-zikri arxada, gəldiyi bu uzaq yolun başlanğıcında – Girdimanda qalmışdı. Özü-sözü, əməli-ışi burda idi, hissi-hissiyatı orda.

Bir yana baxanda Yezdəgirdi də qınamaq olmazdı. Saray həyatında o qədər ikiüzlü, yaltaq, yalan-yanlıq görmüşdü ki, dünyasında heç kimə ürəkdən, tam inana bilmirdi.

Yezdəgird hiss eləyirdi ki, bacısı Fərəhin Cavanşirə rəğbəti var. Bacısının bu hərəkəti onda qısqanclıq yaratsa da, heç nə demirdi. Sisakan və erməni qoşun dəstələrinin başçıları da Cavanşirə qibtə edirdilər. Cavanşirin ilk döyüşdən üç yerdən aldığı ağır yaradan sonra qanı axa-axa Fərat çayını keçməsi və xilas olması, doğrudan da, möcüzə idi. Bu xəbərdən Ərəb ordusunun arasına bir vəlvələ düşmüşdü. Onlar hələ də özlərinə gələ bilmirdilər. 30 min əsgəri üç minlik bir dəstənin sel kimi yarıb keçməsi – yalnız Tanrı işi ola bilərdi. Amma neyləyəsən ki, bu, bir gerçək idi. O tamaşa, ərəb əsgərlərinin dediyi kimi, “bir göz qırpımında” baş vermişdi. Sanki bu göylərin əmri idi. Atının dörd, özünün isə üç yerdən yaralanmasını sonradan eşidib bilənlərin də buna inanmağı gəlmirdi.

Cavanşir bu ağır yaradan sonra xeyli yatmalı oldu. Hətta onu ilk dəfə görə təbibin özünün də inamı yox idi ki, o, bir də ayağa dursun. Lakin Cavanşirin gözlərində parlayan işıq, qanlı sifətindəki həyat eşqi qoca təbib xeyli düşündürdü. Nə lazımsa, əlindən gələni elədi. Yaralarına qoyulan təbii otlar Albaniya dağlarının yamaclarından dərilmişdi. Qanını kəsmək üçün ona hər gün qara tutun şirəsinə içirirdilər. Cavanşir bunları qəbul elədikcə vətənin hərərətini daha yaxından hiss eləyirdi canında. Cavanşir özü bilirdi ki, bunlar doğma torpağın köksündən dərilib. Ona görə onun qanını qaynadır, bədəninə güc verir, gözlərinə işıq gətirirdi. Qoca təbib belə öz əlinin möcüzəsinə inana bilmirdi. O, bir şeyi yaddan çıxarırdı ki, Cavanşirin qəlbində olan vətən eşqi, onun gələcəyi haqqında düşüncələri, ruhu, əqidəsi heç vaxt onu həyatdan nakam apara bilməz. Cavanşir haqqında. “O, bir möcüzədir” - deyənlər bunun əsasını, kökünü haradan aldığını necə bilərdilər? Cavanşirin sinəsində bir dağ seli kimi coşan bu hiss onun ətrafında toplaşan igid Alban oğullarının hamısına xas idi.

İndiyə kimi təmtəraqdan xoşu gəlməyən Cavanşirin əynini bəzədilər. O, buna etiraz eləmək istədi, bildirdilər ki, hökmdarın əmridir. Susdu, bir söz demədi. Əvv əlcə əyninə Şəki ipəyindən biçilmiş köynək geyindirildilər. Təzə geyimdən həmişə əti ürpəşən, tükləri biz-biz duran Cavanşirin bu dəfə kirpiyi də tərənəmədi. Özü-özünə məəttəl qaldı. O, yaralı olanda, sən demə, hökmdarın şəxsi dərzişi bədəninin ölçüsünü gözəyarı götürüb ona təzə paltar sahmanlamışdı. Hardansa, nədənsə, elə bil ki, qollarına qüvvət, dizinə taqət gəldi. Bu sirri başa düşə bilmədi. Sonradan anlayacaq ki, doğma torpağın neməti qərəblikdə nə imiş! İpəyin yüngüllüyü əzələlərinə yaxşı mənada ağırlıq, möhkəmlik gətirmişdi. O, hiss elədi ki, bədəni alışıb-yanır, damarlarındakı qanı alovlanır, gözləri şölələnir. Kənardan ona diqqətlə baxan olsaydı, elə bilərdi ki, -içkilidir. Heç bir şey -anlaya bilmədi, başa düşəmmədi. Bədəni od tutub yanırı. Bu hərərət, istilik, canına tər gətirdi. Alnındakı tər tumurcuqlanıb mirvari kimi yumrulandı. Üzündən diyirlənib dizinin kündəsinə düşdü. Gözü ilk döyüşdən sonra da belə hal keçirmişdi. Üç yerdən yaralı vəziyyətdə Fərat çayını keçərək İranın mərkəzi Mədainə gəlib yatağa uzanar-uzanmaz da belə olmuşdu. O vaxtkı vəziyyəti təbii idi, yaralıydı, qan itirmişdi. Bəs indi? Bəlkə

hökmdarın qəbuluna getdiyi üçün həyəcanlanmışdı? Yox, belə deyildi. Fikrində bu sirri, möcüzəni aydınlaşdırmaq istədi, bacarmadı. Sanki İlahi bir qüvvə biləyindən yapışdı, qəddini düzəltdi. Alnının tərəni sağ əli ilə sıyırıb, sol əli ilə saçını daraqladı. Hökmdarın – Yezdəgirdin hüzuruna getdi. O, bir az gecikmişdi, saray qulluqçuları bunun üçün həyəcan keçirirdilər. Onu tələsdirirdilər, lakin o, qulluqçuların bu təşvişini heç eyninə də almadı. Bu, hökmdara qarşı saymazlıq, yekəxanalıq deyil, daxilindən bütün mənəviyyatından, canından-qanından gələn bir qürur, bütövlük idi.

Cavanşir içəri daxil oldu. Yezdəgird istər-istəməz ayağa qalxdı. Saray əhli onsuz da ayaq üstündə idi. Onlar hökmdarın bu hərəkətinə görə əllərindən gəlsəydi, bəlkə də iki boy aşağı enərdilər. Buna imkanları olmadığından bilmədilər nə etsinlər. Yezdəgird irəli gəlib əlini Cavanşirə uzatdı. Taxtının sağ tərəfində ona yer göstərdi.

- Qüdrətli sərkərdəyə eşq olsun! – söylədi Yezdəgird.

Hamı bir ağızdan təkrarladı:

- Eşq olsun! Eşq olsun! Eşq olsun!

Cavanşirin yaraları sağalmışdı. Sarayda onun üçün ayrılmış otaqda gecələr tənha olsa da, darıxmırdı, xəyalı onu gah -Girdiman dağlarına qaldırır, gah da Aveyin təkindən qaynayaq çıxan “Damcılı bulağa” endirir, sanki ürəyinin yangısını söndürürdü. Xəyalən qijiltıyla burula-burula axan Çoxazın sərin sularında əl-üzünü yuyurdu...

Birdən qapı gözlənilmədən açıldı. Cavanşir diksinən kimi oldu. Rübəndli bir qadın içəri keçib qapının cəftəsini çəkdi. İrəli gəlib Cavanşirin önündə dayandı. Cavanşir heç nə anlaya bilmədi. Bu, qəsdə oxşamırdı. Bir də ki, heç kim cəsarət edib hökmdarın sarayında ona yaxın belə bilməzdi. Qadın rübəndini qaldırıb bürüncəyini yerə atdı. Əynində tül-ipək parça, göbəkdən yuxarı çılpaq halda odlu gözlərini Cavanşirin şimşək baxışlarına dikdi. Heç nə demədən qollarını onun boynuna salıb döşlərini sinəsinə sıxdı. Elə bil ki, göy şaqıldadı, Cavanşiri ildırım vurdu, bədəni od tutub yandı, tər basdı, sanki onu qaynar qazanın içinə saldılar. Nə danışa bildi, nə də ki, geri çəkilə, ovsuna düşmüşdü. Qadın da heç nə demədi, dodaqlarını Cavanşirin dodaqlarına söykədi.

O, qadının kim olduğunu bildi, tanıdı: Yezdəgirdin bacısı Fərəh idi. Sarayda bir neçə dəfə onu görmüşdü. Baxışları bir-birinə sataşmışdı. Yezdəgirdin bacısı olmasına baxmayaraq kişilik hissi qorxu hissini üstələdi. Heç nə fikirləşmədən onu bir qırpımda qırğı kimi caynağına alıb yatağa uzatdı. Qadın çox gözəl idi, bədəni, boy-buxunu elə bil ki, bir heykəltəraş əlindən çıxmışdı, nazik qaşları iri qara gözlərinə, ağappaq bədəninə, sifətinə daha da gözəllik verirdi. Səhərəcən, dan çırtdayana kimi bir yerdə oldular.

- Bəs ərindən, qardaşından qorxmursanmı? Birdən bilərlər, həm mənim üçün, həm də sənə pis olmazmı? – Dedi. – Bu işdən xəbər tutsalar...

- Sən buraya gələndən gecəm-gündüzüm yoxdur. Saray görüşlərində bunu hiss eləmirsənmi? Gecələri səninlə yatıb, səhərimi səninlə açıram, məni dəli eləyib dərələrə salmısan. Hisslərimi cilovlaya bilmədim, məndən asılı deyil. Həftənin bax bu günü, yadında saxla, gecələr gələcəm. Qorxma, heç kimə agah olmayacaq, hələlik... Mən getdim.

O, Cavanşirin dodaqlarından öpüb əynini geyindi, bürüncəyini çiyinə, rübəndini üzə salıb qapının cəftəsini çəkməklə açmağı və örtməyi bir oldu. Gözlənilmədən xəyal kimi necə gəlmişdisə, eləcə də yoxa çıxdı.

Cavanşir div yuxusuna getdi. Ayılanda gün günortadan keçmişdi.

Bu, yuxu idi, yoxsa həqiqət? Bəlkə də Tanrının önündə açdığı yeni bir qapı idi? Qapı görünməsə də, Tanrı başının üstündə idi. O Tanrı ki həmişə onu qorumuş, onu gözləmişdi. İndiki kimi.

Bu, İranın – böyük bir məmləkətin süqutunun başlanğıcı idi. Elə bir məmləkətin ki, Ər əb səhralarından tutmuş Dəmirqapı Dərbəndə kimi bir ərazini – Şimalla Cənubu özündə birləşdirmişdi. Əsarətdə olan azsaylı xalqları həmişə soyub-talamış, didib-didişdirmiş bir məmləkətin dağılması bir evdən, bir yurddan başlayırdı. İran kimi qüdrətli bir ölkə başçısı ola-ola başsız qalmışdı. Mülkədarlar nə istəyirdilər, onu da edirdilər. Az qala əyalətlərin hər biri ayrıca bir dövlətə çevrilmişdi. Qolugüclülərin, gözdən qıl qırpanların, ayağı itilərin dövrünü başlamışdı. Saray əyanları öz keflərində, eyş-ışrətlərində, var-dövlətlərini artırmağında idilər. Yezdəgirdin başı gündə biri ilə kefə qarışmışdı. Xosrovun vaxtından artıq bu bir adətə çevrilmişdi: dünyanın ayrı-ayrı məmləkətlərindən ona hədiyyə kimi gətirilən gözəllərin arasında fırfıra kimi fırlanırdı. -Dövlətin işləri ilə yan-yörəsi, qohum-əqrabası məşğul idi. Onlar necə istəyirdilər, elə də edirdilər. Məmləkətdə rüşvətخورluq baş alıb gedirdi. Belə bir vəziyyət xalqı əldən-dildən salmışdı. Başçı başını itirəndə həmişə belə olur.

Şimalda Xəzərlərin birliyi, yekdilliyi Cavanşiri düşündürür, istər-istəməz hər şeyi götür-qoy etməyə vadar edirdi. O, düşünürdü ki, Xəzərlərin bu yürüşü dünyaya yeni bir ölkənin, dövlətin gəlişi deməkdir. Birdən onu sınaqdan keçirmək ağına gəldi. Sınaq isə, təbii ki, döyüş meydanı, qılınc meydanı idi. Bu meydanı isə elə bil ki, Tanrı indidən yalnız ona bəxş eləmişdi. Ancaq Cavanşir qurub-yaratmaq haqqında da düşünürdü. O, Albaniyanı qansız-qadasız, güllü-çiçəkli bir ölkəyə çevirmək istəyirdi. Bu xəyali istəyini əhaliyə bildirmirdi. Qorxurdu ki, camaatın əli silahdan soyuyur, ayıq-sayıqlığını itirir. Bu ayıq-sayıqlığın itirilməsi isə Albaniyanın da süqutu ola bilərdi. Cavanşiri qan tərəfdən Xəzərlər çəkirdi, bu, təbii idi. O biri tərəfdən isə Bizans mədəniyyəti onu özünə daha çox cəlb edirdi. O, hər gün götür-qoy edir, hələlik bir yol tapa bilmirdi. Bu fikir elə bil ki, bir yumağa çevrilmişdi. Kələfin ucunu, tapsaydı, nə vardı ki, çözləyə-çözləyə Şimaldan tutmuş Cənuba kimi – yəni qarlı dağlardan tərəsi üstə teylənib qum səhralarında ləpələnərdi. Bunlar hamısı Cavanşirin xəyali, düşüncələri idi. Xeyli var-gəl elədə, lakin fikri bir sahələ yan ala bilmədi, elə bil ki, daşlara dəyib çilik-çilik oldu.

Yezdəgirdin bacısının gəlişi onu xeyli düşündürdü. Bu, bir qadının şəhvət, məhəbbət gəlişi idi, yoxsa siyasət, -fitnə-fəsad?.. Öz-özünə belə qərara gəldi: deyəsən, dünyanı qadınlar qurub, qadınlar da dağıdacaq. Öz anasını yadına saldı. Yox, qurunu da var, dağıdanı da.

Fikrinin səmtini yayındırmağa çalışdı, dağlara, dərələrə tərəf yönəltmək istədi. Lakin bacarmadı. Gözünün önünə yenə yaralı ağı atı və ərəbləri ot kimi biçib-doğrayan qılıncı gəldi. O, ilk və ağır döyüşün qəhrəmanı kimi Cavanşirin səsi bütün İrani başına götürmüşdü. Alban oğlunun adı hökmdarın dilindən düşmürdü. Yaraları sağalsa da, hələ onu döyüşə buraxmırdılar. Bu, hökmdarın özünün şəxsi təbibinin məsləhəti idi. Təbib hər gün Cavanşirin səhhəti barədə Yezdəgirdə məlumat verirdi. Cavanşir arabir həyətə, hava almaq üçün gəzintiyə çıxanda saray qızları pəncərələrdən ona həsrətlə, heyranlıqla tamaşa edirdilər. Sarayın cansıxıcı mühitindən bezən gözəl qızlar belə bir oğlanın həsrətində idilər. Onların arasında çoxları Cavanşiri öz yatağında görmək, ona sarılmaq arzusu ilə yanib-alışırdı. Cavanşir onların

hətta gecələrinə də hökmran idi. Zavallı qızlar yuxularının bir gün çin olacağı ümidi ilə qovrulurdular. Gecələr çiçəkləyən, qovuşan arzular isə səhər açılarda daşdan-daşa dəyib çilik-çilik olurdu...

Salnaməçi yazır: “Şah onu sərkərdəyə layiq olan mükafatlarla mükafatlandırdı, o cümlədən, sərkərdə karanayları, iki qızıl nizə və iki qızılla süslənmiş qalxanla fərqləndirdi. Şah onun belinə mirvarilə işlənmiş qızıl kəmər və qızıl saplı qılinc bağladı, qollarına qolbaqlar saldırdı, başının üstünə isə qaş-daşlı tac qoydurdu. Onun boynuna ağır mirvari boyunbağı asdılar, çiyinə taftadan tikilmiş şah geyimi saldırdılar və zərli ipək parçadan tikilmiş dörd qotazlı mavi rəngli şalvar geyindirildilər. Şah əmr etdi ki, ona kəndlər və balıqla dolu çaylar bağışlansın”. Rüstəmdən sonra Cavanşir ikinci sərkərdə idi ki, hökmdar tərəfindən belə mükafatlara layiq görülmüşdü...

Cəbhə xəttində arabir toqquşmalar olsa da, qızğın döyüşlərin arası kəsilməmişdi. Lakin məmləkətin içərilərində özbaşınalıq davam edirdi. Ayrı-ayrı feodal dəstələri orduya deyil, öz ağalarına tabe idilər. Azərbaycanın vəziyyət daha ağır idi. Orada iki tayfa arasında əməlli-başlı müharibə gedirdi. Xarici düşmənlə müharibə aparən bir məmləkət öz daxilindəki döyüşlərə cəlb olunmuşdu. İran ordusu Qadisiyyə döyüşündə məğlub olmasa da, çox itki verib geri çəkilməmişdi. Orduya yeni canlı qüvvə lazım idi. Belə bir vəziyyətdə “necə və haradan qüvvə toplamaq” məsələsi ortaya çıxmışdı. Ayağı yer tutanlar ucqarlara, daha çox isə Şimala doğru çəkilib əlçatmaz, ünyetməz, yerlərdə yuvalanıb qaçaqçılıqla, quldurluqla başlarını girələyirdilər. Belə bir vəziyyətdə bu məhəlli döyüşlərin ən ağır, hətta müharibə xarakteri almış bir vuruşma Midiyada baş verdi.

Şah Cavanşiri yanına çağırırdı, onun fərasətinə yaxşı bələd idi. Cavanşir sərkərdə Rüstəmlə birlikdə ordu ilə əlaqədar hökmdarın beş-üç nəfərlə keçirdiyi gizli görüşlərdə çox iştirak etmişdi. Başqaları ilə bərabər, onun təkliflərini dinləmiş və hər dəfə də Cavanşirin dedikləri nəinki təkcə hökmdarın, başqa qapalı məşvərət iştirakçılarının da ağına batmışdı. Və döyüşlərin gedişində Alban oğlunun dedikləri özünü doğrultmuşdu. Rüstəmin döyüşdə həlak olması hökmdarın sanki belini qırmış, dizini yerə qatlamışdı. İndi onun ümidi ancaq Cavanşirə idi. Öz doğma bacısının həyat yoldaşının ona qarşı hazırladığı sui-qəsdin üstü açılıb və bu, baş tutmasa da, -hökmdarın başqalarına inamı təmiz itmişdi. Onun belə bir ağır gündə -ancaq və ancaq inamı, ümidi Cavanşirə idi. Cavanşirin təklifi ilə Ərəblər tərəfə elçi göndərüb danışıq aparmaq, vaxt qazanmaq lazım gəlirdi. Danışıqların uzanması isə İrana hava-su kimi lazım idi. Əgər döyüş bir az ləngidilsə, həm daxilə əl gəzdirmək olar, həm də əlavə qoşun toplamağa imkanı olardı. O, Cavanşiri bu dəfə də yanına məsləhət üçün çağırırdı.

- Tanıdığın əsgərlərdən bir dəstə götürüb təcili Azərbaycana yollan, orada vəziyyət pisdir, - dedi hökmdar. Sonra sözüənə əlavə edib, - xəzinədə tapşırırsam, nə qədər lazımdır pul götür, muzzdu əsgərlər topla.

Cavanşir cəbhə xəttində də, arxada da vəziyyətin ağırlığından hali idi. Çıxış yolu olmadığını hökmdara bildirmək – hökmdara taxt-tacından əl çək demək idi. Hər dəfə öz ürəyindəkilərini, bildiklərini açıqlayan Cavanşirin bu dəfə düşüncələrini deməyə cəsarəti çatmadı. Hələlik öz sarayında – taxtında oturan hökmdara necə deyə bilərdi ki, artıq sənin dövrünün keçib, fələyin çərxi dönüb, hakimiyyətdə qalmağına işıq ucu qədər də ümid yoxdur. Bu, məsələnin bir tərəfi idi. O biri tərəfi isə Cavanşirlə onun arasında olan yaxınlıq, istilik o qədər güclü idi ki, ona görə hey fikirləşirdi ki, nə etsin, necə etsin ki, hökmdarı bu ağır bələdan qurtara bilsin. Ərəblərin qalib gələcəyi Cavanşirə indidən məlum idi. Bundan belə döyüşə girmək ağılsızlıq olardı. Bu, qoşunu, əhalini gözün görə-görə, ağılın kəsə-kəsə qırğına verməkdən başqa bir şey deyildi. Alban oğlu odla su arasında qalmışdı. Yuxarı

baxırdı bığ, aşağı baxırdı saqqal. Bu müharibənin sonunu görə-görə, özündən asılı olmayaraq, istər-istəməz daxilindən gələn və onu heç vaxt yanıltmayan bir səsə qarşı çıxdı. İçində qaynayan büllur bulağın ağzını vicdan əzabı çəkə-çəkə yumdu. Təsəlli verən başqa bir səsi ucaltmaq istədi. İranın qabaqdan görünən, -sabah, ya biri gün, nə fərqi, məğlubiyyəti Tanrının hökmü idi. Bu hökmü ancaq Tanrının öz möcüzəsi dəyişdirə bilərdi, bəndənin buna gücü çatmazdı. Cavanşir öz daxilində bunu bildiyi üçün, günah işlətdiyi üçün, qəlbində Tanrıdan üzr dilədi. -Cavanşirin içindəki bu aydınlığı, saflığı Tanrı görürdü. Bu kişi sədaqətinə, insani keyfiyyətinə görə Tanrı qoymadı onu əzab çəkməyə. Yolundan qalmamağa icazə verdi. Özündən asılı olmayaraq Cavanşirin qəlbində bir rahatlıq əmələ gəldi. Özü də bir anın içində. Başa düşə bilmədi, bu, haradan və nədən oldu. Tanrı daxilindən gələn səsi eşidib ona dayaq olmuşdu. Həyəcanı, sarsıntını götürmüşdü ürəyindən.

Cavanşir vicdan əzabı içində: - Yaxşı, hökmdar, sən deyən olsun, - dedi. Məmləkətin şimalına doğru hərəkət etmək ona xoş idi. Vətən torpağına bir az da yaxınlaşırdı. Ancaq bu yaxınlıq hələ vətən demək deyildi. Haçansa bir gün geriye dönüş arzusu ilə xəyala daldı. Yox, o, vətənə gedə bilməzdi. Axı, buna ixtiyarı çatmırdı. Bu, hökmdara tabe olduğuna görə deyildi, Albaniyanın gələcək taleyinə görə idi. Çünki İranın süqutu Albaniyanın da sabahkı zəbti demək idi. Hər dəfə ərəblərlə döyüşə girəndə Alban torpaqları gəlib gözləri önündə dayanırdı. İranın himayəsi altında olan Albaniyanı azad bir diyar kimi heç bir ölkədən asılı görmək istəmirdi. Cavanşirin indiyə kimi sağ qalmasına səbəb bəlkə də bu idi. İstəyinə görə Tanrı onu hifz eləyirdi.

Cavanşirin ayağı gedirdi, ürəyi yox. Ona görə ki, canlı qüvvə toplayıb yenidən döyüşə girmək – yenidən qırılmaq idi. O, yol boyu ötən döyüşləri yadına saldıqca bədəni titrəyir, tükü ürpəşirdi. İndiyə kimi sağ qalması nağıllarda ölmüş adamların dirilməyinə bənzəyirdi. O, döyüşlərdə rəngi qaçmağı bir yana, heç gözünü də qırpmamışdı.

- Azərbaycandan Albaniyaya bir addımdır, oradan əlini uzatsan, çatar. Aralarından Araz axır. Eh... nə gedərdim bizim dağlara doğru. Cijimin cılığısının ayranından ötrü burnumun ucu göynəyir. – Bunu deyib Cavanşiri xəyaldan ayıran Abbas idi.

Cavanşir də kövrəlmişdi:

- Yaman günün ömrü azdır, Abbas, - dedi. – Tələsmə, bir şey qalmayıb. Dəbilqəni çevirənə kimi bir də gördün gün gəlib yetişdi. Hər şeyin vaxtı-vədəsi var. Tanrı özü bilən yaxşıdır. Hər şey onun əlindədir. Bir də gördün ki, fələk vurdu – hər şey dəyişdi.

Onlar gecələyib bir günü yola salandan sonra səhəri günortadan ötəndə özlərini Midiyaya yetirdilər. Onların gəlişindən xəbər tutan kimi vuruşan tərəflər döyüşü dayandırmışdı. Cavanşir hər iki tərəfin başçısını yanına çağırırdı. Öyüd-nəsihət verdi. Xeyli söhbət elədi. Onların danışığında ağılı bir şey kəsmədi. Zildən tutmuşdular, elə öz bildiklərini deyirdilər. Onlara bir gün möhlət verdi fikirləşməyə. Səhəri yenidən görüşdülər. Deyəsən, vəziyyət bir az da gərginləşmişdi. Sərkərdələrin alayları üz-üzə dayanmışdı. Az qala bütün İran qoşunlarının yarısından çoxunu təşkil edən bu dəstələrin öz aralarında bir-biri ilə döyüşü İran dövlətinin ərəblər qarşısında açıq-aşkar məğlubiyyəti idi. Bu, İran üçün öz içində yaranmış çox təhlükəli bir oyuna bənzəyirdi. Yezdəgird elə buna görə başını itirmişdi. Bilmirdi ərəblərlə döyüşün gedişi haqqında fikirləşsin, yoxsa baş alıb gedəcək vətəndaş müharibəsi barədə düşünsün. Hökmdar odla su arasında qalmışdı. Xeyli var-gəl, götür-qoy elədikdən sonra bir azca özünə gəlmişdi. Saray əyanları məsləhət görmüşdü ki, bu işi Cavanşirə həvalə etsin hökmdar. Yezdəgird bir anda itirdiyi ən qiymətli bir şeyi yenidən tapan insan kimi sevinmişdi. Ancaq düşünmüşdü ki, birdən -Cavanşir də bu işi həll eləyə bilmədi, onda necə olsun? Cavanşiri bu işə qatmaq ağılabatan idi.

Hökmdarın aldığı məlumatlara görə, hər iki sərkərdə Cavanşirlə yaxın dostdurlar, onu eşitməyə bilməzlər. Yezdəgird həmişə olduğu kimi, bu dəfə də yaxın bir adam kimi Cavanşirə müraciət eləmişdi. İran məmləkətinin taleyi indi Cavanşirin əlində idi. Əslinə qalsa, Yezdəgird də bu fikirdə idi. Bu, suda boğulan adamın saman çöpünə əl atması deyildi. Son döyüşlər göstərdi ki, Cavanşir saman çöpünə bənzəmir. Bu hiss Yezdəgirdin içərisindən elə bil sərin meh kimi keçib ona təsəlli oldu: “Nə yaxşı ki, Cavanşir var. O olmasaydı, mən indi nə edərdim. Rüstəm sağ olsaydı, əl-ələ verib müharibəyə tezliklə son qoyardılar. Görünür, Tanrının hökmüdür bu”. Ancaq o bir şeyi unudurdu ki, İranın daxilində baş verən bu hərc-mərcliyə ki, var, Rüstəm sağ olsaydı da, heç bir şey edə bilməzdi. Bu daxili – gizli müharibənin İrana vurduğu yaraları artıq irinləmişdi. Bu, İranın içində - tayfaların, insanların bir-birinə qarşı olan gözəgörünməz müharibəsi idi. Hamının qəlbinə şeytan girmişdi. Elə ki, o, ürəkdə yuvalandı, hər şeyin sonudur demək. Onun oradan çıxması müşkül məsələdir.

Şeytan o vaxt ürəyi tərk edir ki, onda gec olur, qan tökülüb baş kəsildəndən sonra bədəndən uzaqlaşır. Bu şeytanın İranda necə peyda olub ürəklərə hakim kəsilməsini bilən yox idi. Daha doğrusu, bunun şeytan əməli olduğunu heç bilən də yox idi. İran torpaqlarına bu şeytan toxumunu səpən elə insan cildinə girmiş yaxın qohumu Qeysər və onun kimiləri deyildimi? Bir köynək uzaq olsa da, Cavanşir İranın bu çətin günlərinə acıyırdı.

Həqiqətən, vəziyyət çox ağırlaşmışdı, tələsmək lazım gəlirdi. Tanrı göstərməsin, İran şişmiş qarpız kimi partlaya bilərdi. Vay o günə, elə ərəblərin də istədiyi bu deyildimi? Cəbhədə döyüşün arası səngiyib ərəblər öz tərəflərinə çəkilsə də, bu aldadıcı bir arxayınlıq idi. İki sərkərdənin arasına düşən nifaq da Qeysərin tapşırığı ilə hər iki dəstədən olan iki yüzbaşının əli ilə salınmışdı. Sərkərdələrin heç birinin bundan xəbəri yox idi. Cavanşir özünü vaxtında yetirmişdi. Nə qədər öyüd-nəsihət eləsə də, ona qulaq asan olmadı. Onların hamısı at üstündə idi. Buna “atüstü söhbət” deyirlər. Cavanşir təklif elədi ki, atdan düşsünlər. Buna da əməl olunmadı. Vəziyyəti belə gören Cavanşir atını onlardan birinin üstünə çəkib qüvvətli əli ilə yəhərdən yerə aşırıdı və özü də onun üstünə atıldı. Bir əli ilə xirtdəyindən yapışdı, o biri əli ilə xəncərini belindən çıxarıdı onun boğazına dirədi. Cavanşirdən bunu gözləməyən sərkərdənin rəngi sapsarı saraldı. Udqunmaq istədi, udquna bilmədi. Çünki Cavanşirin bir əli onun boğazında idi. Cavanşir o qədər əsəbiləşmişdi ki, bir balaca o yan-bu yan eləsəydi, boğazını üzməyə hazır idi. O, bunu Cavanşirin üzündəki ifadədən oxudu. Əlini qaldırıb aman istədi. Bundan sonra Cavanşir əlini onun toqqasına atıb qaldıraraq ayaq üstə qoydu.

- Hə, de görüm, özünə gəldin? – Yazığın qorxudan dil-dodağı qurumuşdu, heç nə deyə bilmədi. Əlacsız qalıb, başını tərpətməklə kifayətləndi. O biri sərkərdə Xorazad idi. Onu yanına çağırıb hər ikisinə bir-biri ilə əl tutmağı işarə elədi. Könülsüz də olsa, əl verdilər.

Onları geriye – mərkəzə aparmalı oldu. Səhərişi günü Mədəində, şah sarayında məclis təşkil edib onların birini sağında, birini də solunda əyləşdirdi. Bir piyalə şərabdan nuş elədikdən sonra Cavanşirin təkidi ilə qucaqlaşdılar da. Bu anda Yezdəgird də gəlib onlarla süfrə arxasında əyləşdi. O da öz növbəsində bəzi öyüd-nəsihət verdi.

Söhbət əsnasında məlum oldu ki, hər ikisinin yüzbaşısı onlar haqqında uydurma, yalan söz deyib. Təcili onları saraya gətirdilər. Məsələ aydınlaşdı. Bu çovurtma oxun hansı yaydan çıxdığı aşkarlandı: yenə də Qeysər. Yezdəgirdin əmri ilə aralıq adamları da tapıldı. Bu iki yüzbaşı ilə birlikdə onların da boynunun vurulmasını əmr elədi hökmdar. Onları əlibağlı divan meydanına çəkib camaatın gözləri qarşısında başlarını bədənlərindən ayırdılar.

Cavanşir əlində dolu piyalə ilə yenə də ayaq üstə idi. Bu böyüklükdə məmləkətin hökmdarı onun qarşısında çox cılız görünürdü. Cavanşir danışdı:

- Sizin bir-birinizlə bu savaşı, bilirsiniz, nəyə bənzəyir? Mal-mülk, yurd sahibi olan bir atanın ölümündən sonra iki doğma qardaşın atadan miras qalan var-dövlətin bölüşdürülməsi uğrunda gedən dava-dalaşa. Bu məmləkətin sahibi Sasanilər dörd əsrdir ki, Ərəbistan səhralarından tutmuş Qafqaza qədər geniş bir ərazini əhatə edən böyük bir dövləti idarə edirlər. Nəyiniz çatmır? Bu ərazidə yaşayan böyüklü-kiçikli xalqların yağlı tikəsi sizin qarnınızı yağlayır, var-dövləti sərvətinizi artırır. İranın belə bir ağır günündə yenə də sərvət barəsində düşünürsünüz. Dövlətiniz süqut edəndə elə bilirsiniz ki, kim nə qədər bu torpaqdan qamarladı, qazanacaq? Səhv edirsiniz. Həmin göz dikdiyiniz torpaqlar Ərəb atlarının otlağı olacaq, əkdiyiniz-becərdiyiniz Ərəb əsgərlərinin qarnını doyuracaq. Doydu, doymadı – tərənizə vurub ağzınızdakı tikəni də geri qaytaracaq, hələ bu azmış kimi, məzələnək üçün qarnınızdakını da qusduracaqlar. Məmləkətiniz qarış-qarış əldən gedir, torpağınız parçalanır, yurdlarınız viran qalır. Bu gün onun Cənubu gedir, sabah da növbə Şimala çatacaq. Elə bilirsiniz ki, Cənub küləyinin yeli sizə dəyməyəcək? Yanılırsınız. Sizin biriniz Həmədandan, biriniz də Midiyadan. Torpağınız ayrı olsa da, qanınız birdir. Əgər var-dövlət üçün bir-birinizin qanını axıtmaq istəyirsinizsə, axıdın, qırın bir-birinizi. Sizi məhv etmək üçün daha düşmən əli nəyə lazımdır ki?.. Bu böyüklükdə məmləkəti heç bir qüvvə dağıtmazdı, siz özünüz onun sütunlarını laxlatdınız. İndi bir yad əli lazımdır ki, bu sütunlara bir balaca toxunsun, vay onda halınıza. O vaxt bu tikdirdiyiniz sarayların daşları sizin öz başınıza töküləcək. Hələ gec deyil, yaxşı-yaxşı düşünün.

Hər iki sərkərdə ona diqqətlə qulaq asırdı. Elə bil ki, qəflət yuxusunda yatmışdılar, birdən ayıldılar. Cavanşirin dedikləri aydan arı, sudan duru bir həqiqət idi. İnandılar bu həqiqətə. Cavanşir onları bir də qucaqlaşdırdı.

Onun dedikləri hökmdarın ürəyindən olmasa da, orda böyük bir həqiqətin gizləndiyini başa düşdü. Bu gizli həqiqəti ilk dəfə Cavanşir açıqlayırdı hökmdarın hüzurunda. Bu söhbət hökmdara toxunsa da, məcbur idi susmağa. Əlacı yox idi danışmağa. Çünki Cavanşir olmasaydı, bütün İran bir-birinə düşmən kəsiləcəkdi. Əslinə qalsa, nişangah Yezdəgird idi. O, elə bil ki, ürəyindəkiləri boşaltmağa bir fürsət tapmışdı. Onu əldən vermədi. Yezdəgird başqa vaxtda bəlkə də bu sözlərinə görə onu zindana saldırdı. Lakin ərəb qoşunları arasında gəzən Cavanşir xofundan xəbərdar idi. Bu xofun döyüşlərdə gücü qılıncdan da iti idi. Və o ərəbləri dirigözlü, ayaq üstündə nəfəsi gələ-gələ qurutmuşdu. Ən keçilməz bərələr bu yolla alınır. İranın daxilində püskürəcək od-alovun üstünə elə bil ki, dərin bir dərya axıdıb söndürmüşdü Cavanşir. Yezdəgirdin sevindiyyindən qol-qanadı yox idi uçmağa. Bir də ki, Cavanşir kimi bir sərkərdə – döyüşçü hardan tapardı? Odur ki, ağzına şərab alıb susdu. Qəribədir ki, bu məclisdə elə bil ki, hökmdar Cavanşir idi. Hökm onun hökmü, fərman onun fərmanı idi. Yezdəgird fikirləşirdi ki, kaş ki, belə bir sərkərdə mənim öz torpağımda yetişəydi. Yetişmişdi, lakin çox yaşamadı. Fələk vurub yıxdı Rüstəm kimi bir nəri. Cavanşir atası Varazdan nə tərbiyə almışdısa, bir o qədər də Rüstəmdən görüb-götürmüşdü. Döyüşdə həlak olan bu sərkərdədən sonra İranın qara günləri başladı. Rüstəm açıq-saçıq adam idi. Ürəyindəkilər dilindəydi, yalançı adamlardan xoşu gəlməzdi. Söz aparıb-gətirənləri camaat arasında yerindəcə ifşa edər, abırını ətəyinə büküb yola salardı. Bu xasiyyətinə görə çoxlarının onu görməyə gözü yox idi. Sarayın quyuq bulayanları ondan qorxub gözüne görünməməyə çalışırdılar. Əyanların fitvası və öyrətmələri ilə Yezdəgird onun işlərinə müdaxilə edəndə də sərkərdə Rüstəm düzgün fikrinin, rəyinin üstündə axıra kimi durmağı bacarırdı. İş-işdən keçəndən sonra məlum olurdu ki, sərkərdənin rəyi düz imiş. Bəli, həmişəlik tarixdə yaşayıb qalan belə bir İran sərkərdəsi var idi.

Yezdəgird hər dəfə ürəyində sərkərdə Rüstəmi xatırlayır, ona rəhmət oxuyurdu. Cavanşir ondan geri qalmasa da, lakin onun bir gün əzəl-axır Albaniyaya dönəcəyini düşünüb Yezdəgird təəssüflənirdi. Onu nəyin hesabına olur-olsun, ömürlük İranla bağlamaq istəyi hökmdarı rahat buraxmırdı. Bu işi həyata

keçirməyin ancaq bir yolunu görürdü: evləndirib başını ailəyə bağlamaq, sarayda böyük vəzifə verib şirnikləndirmək.

Belə bir vəziyyətdə Yezdəgirdə xəbər çatdı ki, bacısını öz mənzilində boğazından asıblar. Bu anda aləm qarışdı, saray adamları bir-birinə dəydi. Ayırd edə bilmədilər: ona qəsd ediblər, yoxsa özü-özünü asıb. Hərə bir cürə yozsa da, bu hadisəni, həqiqəti ortaya çıxarmaq müşğülə çevrilmişdi. Bir insanın həyatdan getməsi, az qala, bir məmləkətin dərdinə çevrilmişdi. Bu gözlənilməz hadisə İran torpağında, camaat arasında -şimşək kimi çaxıb, göy tək guruldadı. Bu şimşəyin kimi vuracağını gözləyirdi hamı. Göylərin şaqqıltısı kəsilmək bilmirdi. Cavanşir belə bir hadisənin baş verəcəyinə heç cür inana bilmirdi: “Axı, necə ola bilərdi ki, İranın mərkəzində, sarayda belə bir işə əl atılsın? Bu, hansı cürət sahibi ola bilərdi? Bu, olsa-olsa, yenə də Qeysərin işi ola bilərdi. Lakin Qeysər, xeyli vaxtdır sarayla üzülüşüb Mədaini tərk eləmişdi. Görünür, onun əli hələ buralarda dolaşmaqdadır. Özü olmasa da, görünür, Mədəində gizli adamları var. O adamlar kimlər idi? Bunu ayırd eləmək müşkül məsələ idi. Hər halda bu işi icra edənlər elə-belə adamlar deyildi. Belələrinə kim buraxardı sarayın həndəvərinə?! -Saray və onun ətrafı həmişə qorunurdu. Bəlkə keşikçilər özü görüb bu işi? Yox, bu da ağlabatan deyil. Bu faciənin təşkilatçısı ancaq və ancaq Qeysər ola bilərdi”.

Yezdəgird də fikrən bütün İrani dolanıb yenə də qayıdırdı Qeysərin üstünə. Bəs Qeysər deyildimi bütün İrani bir-birinə qatıb-qarışdıran? Bir az əvvəl İranın iki böyük sərkərdəsini bir-birinin üstünə qaldıran Qeysərdən nə desən gözləmək olar. Yezdəgirdə Qeysərin əməlləri artıq bəlli idi. Onun buradakı əlaltıları kim ola bilərdi? Bunu axtarıb tapmaq lazım idi.

Sarayın bütün xəfiyələrini işə saldılar. Ən ucqar əyalətlərə belə gizli adamlar səpələndi. Bu işi icra edənlər yağlı əppək olub göyə çıxmışdılar, gördüm, deyən yox idi.

Bu hadisə Cavanşiri dəhşətli dərəcədə sarsıtmışdı. O, nəyin bahasına olursa-olsun, Qeysəri tapıb tikə-tikə doğramalı idi, yoxsa özünün ürəyi doğranacaq, sinəsinin qaynar qazanı soyumayacaqdı.

İrani ələk-vələk eləmişdilər. Qeysərsə Ərəb xəlifəsinin dizinin dibində oturub indidən gələcək xoşbəxt günlərinin -havası ilə nəfəs alır, İranın sabahkı hökmdarı kimi xəyala dalırdı. O, İranda Xəlifənin tapşırığı ilə çox iş görmüşdü. Hələ bundan sonra da görəcəyi işlər vardı. Qeysər bircə şeydən qorxurdu. Qorxurdu ki, qəzəbi tutanda bir gün -Xəlifə onu yaraqlayıb-yasaqlayıb İrana döyüşə göndərsin. O, yaxşı bilirdi ki, İrana ayağı dəyən kimi buralarda hərlənməyindən Cavanşir xəbər tutub onun qoşun dəstəsini darmadağın edəcək, nəyin bahasına olur-olsun onun özünü ələ keçirəcək. O, artıq eşitdiklərindən Cavanşirin xasiyyətinə bələd idi. Bir şeyi də – kəbinli arvadı ilə Cavanşirin eşq macərəsində yaxşı bilirdi. Bu, artıq adi kişi, qadın arasında yaşanan ehtirasın söndürülməsi deyil, həqiqi bir məhəbbətin odu-alovu idi. Onun ürəyini qaysaqlayan da elə bu idi. Qeysər onsuz da çoxdan fürsət axtarırdı arvadından ayrılmağa. Ancaq Cavanşirlə üz-üzə gəlmyi fikrindən belə keçirəndə vahimə onu basır, alnında soyuq tər tumurcuqlanır, ürəyinin quş ürəyi kimi titrəməyi bir yana, içərisi tərپənir, bağırsaqları yerindən oynayır. Ərəb Xilafəti Cavanşiri bərəyə gətirib tələyə salmaq üçün Yezdəgirdin bacısının qətlinə fitva vermişdi. Qərar yetirilmişdi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Cavanşir bu qanı yerdə qoymamaq üçün özünü oda-közə vurub İrani ələk-vələk eləyəcək, qəzəbdən yaranan çılğınlığı onu ələ verəcək. Doğrudan da, belə idi. Ancaq yanılırdılar. Cavanşir nə qədər çılğın olsa da, bir o qədər ağıllı idi.

İranda Sasanilər sülaləsinin sonuncu hökmdarı Yezdəgirdin taxt-tacının ərəblər tərəfindən ayaqlar altına atılmasına az qalırdı. Cavanşir bunu hiss edirdi. O yeni bir tapşırıqla öz qoşun dəstəsini də götürüb Azərbaycana doğru hərəkət etdi. Orduda hərə-mərclik yaranmışdı. Rüstəmin ölümündən sonra

ordu bir müddət başsız qalmışdı. Cavanşirin başçılıq etdiyi ordunun bir hissəsi ümidini Alban oğluna -bağlamışdı. Döyüşü davam edirib sona çatdırmaq cəhdi isə ağılsızlıq olardı. Əslinə qalsa, bu -döyüşün sonu görünmürdü. Bəlkə də sonu idi. Acı bağırsağ kimi İran torpaqlarının içərilərini -dolayıb Şimala doğru yol alacaqdı. Bu yolda yadellilərə qarşı döyüşdə torpağın qaysaqlamış dodaqları uzun müddət yadda qalacaq, Alban xalqının azadlıq istəyinin qanlı səhifələrindən biri kimi tarixin yaddaşına həkk -olunacaqdı.

İrandan baş götürüb qaçan feodallar öz mal-mülkü və silahlı dəstələri sayəsində Albaniyanın ayrı-ayrı bölgələrində özlərinin tayfa məmləkətlərini yaratmağa can atırdılar. İran kimi böyük bir dövlətin süqutunda bilavasitə iştirak edən, vətən, torpaq hissələrindən məhrum olan bu insanlar Albaniya torpaqlarına da -özlərininki kimi baxır və bunun daima belə olacağına inanırdılar. Uzun müddət boyunduruq altında inləyən əhalinin əksər hissəsi də bunu adi bir şey kimi qəbul edirdi. Asılılıq elə bil ki, onun alınına yazılıb, boyuna biçilmiş əhalinin h əmişə kölə, asılı olmaq psixologiyası az qala qanunlaşdırılmışdı. Bu əhval-ruhiyyə ilə Albaniyanı sanki, tilsimləmişdilər. Bu tilsimi sındırmaq üçün ağıllı və cəsarətli bir şəxsiyyətə ehtiyac duyulurdu. Bu şəxsiyyət Cavanşir idi. O, bu torpağın qisməti, Tanrının uzun müddət qoruyub saxladığı, əhaliyə bəxş etdiyi bir şəxsiyyət...

İranda ağır günləri başlamışdı. Barlı-bəhrəli bağ-bağçalardan əsər-ələmət yox idi. Biçənəklər, yaşıl yamaclar atların tapdağı altında qalmışdı. Aclıq-yalavacılıq, oğurluq-əyrilik hökm sürürdü. Mədaindəki hökmdar sarayındakı eni, uzunluq ölçüyə gəlməyən Təbriz xalçasını ərəb əsgərləri, sərkərdələri doğrattıraraq pay-pülüş eləmişdilər. Hələ yer üzərində misli-bərabəri görünməmiş bu nadir sənət incisindən hərə bir parça qoparmışdı. Bu xalça uzunluq və eni ilə birlikdə üzərində naxışlanmış, ilmələnilib əlvanlaşmış ərş-argacı ilə Cənublu, Şımalı Albaniya-Azərbaycan torpağına bənzəyirdi. Bu xalçaya torpaq kimi kəsib, doğrayıb sahib -olmuşdular. Albaniya da bir inci idi. Bu inciye yiyələnmək üçün böyük məmləkətlər bir-biri ilə savaşıb, vuruşub pay-pülüş cəngində Albaniya torpağında qanı su yerinə axıdırdılar. Cavanşir hələ Azərbaycanda olsa da, Albaniyada baş alıb gedən hərə-mərclikdən xəbərdar idi. Azərbaycanın özündə də get-gedə ayrı-seçkilik baş qaldırdı. Feodallar, tayfa başçıları bu qarışıqlıqdan istifadə edib ara-sıra bir-biri ilə döyüşür, vuruşurdular. Bütün bunlar Mədain sarayındakı parça-parça olmuş xalçaya bənzəyirdi. Həmin xalçanın ərş-argacı, naxışları, hətta rəngləri, bənizləri də bir-birindən ayrılırdı. Uzun illər ilmələnilib ərəşə gələn bu naxışlar -yerindən-yatağından çözlənib açılmırdı (buna bəlkə də dözmək olardı), doğram-doğram şaqqalanırdı. Bu xalçanın nə qədər şaqqağı olarmış, neçə yerə bölünərmiş?! Təbriz qızlarının əlləri ilə toxunmuş, ərş-argacı, butaları, əlvan rəngləri, eni, uzunluq ilə dünyada yeganə olan, ərəb döyüşçülərinin qılıncı ilə parçalanan bu xalça Azərbaycanın hər bir guşəsini özündə əks etdirirdi. O, Azərbaycanda toxunub hasil olduqdan sonra iyirmi dəvə ilə Mədainə, hökmdarın sarayına gətirilmişdi. Saray əyanları dağılıqdan sonra hər gün beş nəfər qadın onu silib-süpürməklə məşğul olurdu. Yaxın--uzaq məmləkətlərdən gələn elçilər bu xalça üstündə qəbul olunub yola -salınırdı. O, nə qədər söz-söhbətin, ağır məclislərin, dumanlı beyinlərin şahidi olmuşdu. Cavanşir də bu xalçanın üzərində çox dayanmış, hökmdar qarşısında hesabat vermişdi. O günləri yadına saldıqca əsəbləri tarıma çəkilir, az qalırdı qan beyninə sıçrasın. Hələ indiyə kimi ərəşə gətirilməmiş belə bir nadir incinin qədir-qiymətinə uzaq səhralardan gəlmiş Ər əb döyüşçüləri hardan bilərdi? Onun doğranması, elə bil ki, Azərbaycan torpağının parçalanmasının başlanğıcı idi. Bu, Yezdəgird Mədaini tərək edib Beklal qalasına çəkildikdən sonra baş vermişdi.

Yeddi il İran hökmdarının himayəsində "öz borcunu" sədaqətlə yerinə yetirən Cavanşir axırıncı dəfə də, yerlilərdən fərqli olaraq, sədaqətini kişi kimi öz işiylə sübut elədi. Ərəblər Mədaini mühasirəyə alıb hökmdarın onlara təhvil verilməsini qoşundan və əhalidən tələb edirdilər. Şərt qoymuşdular ki, belə olan

təqdirə heç kimə toxunulmayacaq, əks halda hamını qılıncdan keçirmək qorxusu ilə hədələyirdilər. Bu xəbəri eşidən Cavanşir dayanmayıb öz üç minlik qoşun dəstəsi ilə hökmdarın köməyinə tələsdi. Altı ay idi Mədain şəhərinin xariclə əlaqəsi kəsilmiş, aclıqdan, xəstəlikdən əhali kütləvi qırğına məruz qalmışdı.

Şəhərin belə bir ağır vəziyyətində Cavanşir sərkərdə Xorazadla birlikdə özünü yetirdi. Bu döyüş ən ağır döyüşlərdən biri idi. Cavanşirin qəflətən Ər əb ordusuna basqını onları qıç vəziyyətinə saldı. Cavanşir xofunu eşidənlər indi özləri şahidi oldular bunun. Qoşunun xeyli hissəsini qılıncdan keçirib, kərənti otu biçən kimi biçdilər. Yezdəgird qala divarındakı qüllələrin birindən bu qanlı mənərəyə tamaşa edirdi. Ərəblərin arasına bir vəlcələ düşmüşdü ki, gəl görəsən. Qoşun üz -tutdu qaçmağa. Lakin ərənlər əl çəkməyib başladılar onu təqib etməyə. Səhra yaralılardan və ölənlərdən tərpənmək olmurdu. Qızmış atlar heç nəyə baxmayaraq onları dırnaqları altında əzib keçirdilər. Qaçanların bir hissəsi çətinliklə Dəclə çayının o biri sahilinə keçib canlarını qurtardı. Cavanşir düz altı ay ərəblərə bu sahilə keçməyə imkan vermədi.

Həmin bu tarixi döyüşdən sonra Yezdəgird bir dəstə saray adamının müşayiəti ilə şəhər darvazasını açıdırıb Cavanşiri qarşılamağa çıxdı. Bütün şəhər əhli bu izləmək görmək üçün -tamaşaya durmuşdu. Əhalinin sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Hamı Yezdəgirdən çox Cavanşiri görməyə can atırdı. Mühasirə vaxtı insanlar ölənləri evlərin zirzəmilərində saxladığılarından şəhərdə hər yanı üfunət iyi başına götürmüşdü. Ona görə darvaza açılanda elə bil ki, bir qazanın qapağı götürüldü. Üfunət iyi ilan kimi sürünərək şəhərdən uzaqlara yayıldı. Darvazadan çıxan axın-axın adamlar ciyər dolusu nəfəs alıb, elə bil ki, təmiz havanı azuqə kimi qarnına doldururdu. Cavanşir atın belində qantər içində gəlib hökmdarın önündə təzim etmək istəyəndə Yezdəgird onun qolundan tutub qoymadı. Hökmdarın bu hərəkəti hamının ürəyincə oldu.

- Şərt o deyil ki, bir beldən gələsən. Bəzən qardaş da qardaşına qənim kəsilir. Bu gün sən mənə doğma qardaşımdan da doğmasan. Bu şəhərin xilaskarı sənsən. Ölüm qorxulu şey deyil, amma əsir düşüb kölə olmaqdan ağır şey yoxdur həyatda. Bu altı ay mühasirədə olarkən bildim onun nə demək olduğunu. Bu gündən qullarımı azad edirəm. Öz evlərinə getmək istəyənlər getsin, qalmaq istəyənlər qalıb burda yaşasınlar, özlərinə ev, ailə qursunlar.

Cavanşir cəsarət eləyib hökmdarı bağrına basdı. Bu sözdən sonra hamı onları alqışladı.

Cavanşir o ötən qanlı-qadalı günləri yada saldıqca elə bil onları yenidən yaşayırdı. O, Azərbaycanda olarkən Yezdəgirdin ölüm xəbərini eşidib sarsıldı. Onun bu halını Xorazad da hiss elədi. Qəribədir, indi ürəyində vətənə qayıtmaq hissi baş qaldıranda da ilk olaraq İrandan necə ayrılacağını düşünürdü.. Anlaya bilmədi ki, bu, yeddi il orada yaşamağı ilə, yoxsa Yezdəgird və onun bacısı ilə bağlıdı. Bu məqamda Xorazadın da qəlbindən başqa bir şey keçirdi. O, Cavanşirlə ayrılığı ağına sığışıra bilmirdi. Onlar ağır döyüşlərdə başqa-başqa cinahlarda olsalar da, döyüş yolları istər-istəməz onları -doğmalaşdırmışdı.

Xorazaddan ayrılmaq ona da çətin idi, lakin qəlbindəki Vətənə məhəbbət hissi daha güclü idi. O, öz Albaniyasını azad və təhlükəsiz görmək istəyirdi. O, bundan sonrakı ömrünü, bütün gücünü onun yolunda sərf etmək arzusu ilə yaşayırdı. Bəlkə də bu arzu idi onu indiyə kimi yaşadan, döyüşlərdə qoruyub saxlayan. Xorazad burada qalıb ev-eşik olmaq arzusunu, hətta bacısına evlənməyi ona bəyan etdi. Ancaq geniş ürəklə, səmimiyyətlə edilən bu təklifi belə o, bu səbəbdən qəbul edə bilməzdi. Yezdəgird Cavanşirə bir neçə il əvvəl Azərbaycanda üç kənd bağışlamış, axarlı-baxarlı geniş torpaq sahəsi vermişdi. Cavanşir isə bütün bunları sənədlərlə Xorazada hədiyyə elədi. O, əvvəl buna razı olmasa da, sonradan əlacsız qalıb qəbul eləmişdi.

- Axı, mənim nəyimə gərəkdir bu kəndlər, torpaq sahələri? Girdimanın bütün torpaqları bizim nəslə məxsusdur. Təki o torpaqları əkib-becərək, bəsimizdir, - demişdi Cavanşir.

- Onda belə edək, hər il həmin kəndlərdən yığılan vergiləri sənə göndərəcəm.

- Yox, bu mənim sənə qardaş payımdır. Qardaş da qardaşdan təmənna umarmı?! Bu, nə sənə, nə mənə yaraşan işdir. Mənim indiyə kimi səndən gizli heç bir işim olmayıb. İndi bir təmənnam var, onu deyəcəm. Yaxşı bilirsən ki, mən Ərəblərə qarşı yeddi il namusla vuruşmuşam. Hər dəfə üzəngini basıb atın belinə qalxanda, qılınc oynadanda İran torpaqlarını öz doğma torpaqlarım hesab etmişəm. Bunu bəndədən başqa Tanrı da yaxşı bilir: İran kimi qüdrətli bir dövləti varlılar dağıtdılar. Ağılsız feodalların tamahı dağıtdı bu ölkəni. Onu yenidən dirçəldib ayağa qaldırmaq üçün hələ çox illər lazım gələcək. İçəridəki var-dövlət sahibləri əlbir olsaydılar, heç bir yad ölkə onun həndəvərinə yaxın düşə bilməzdi, İrana möhkəm bir yumruq kimi birlik lazımdır. Ancaq xətirinə dəyməsin, o yumruğu mən görmürəm İranda. Bəlkə nə vaxtsa olacaq. Buna şübhəm yoxdur. Ancaq hələlik o yumruq yoxdur. Mən Albaniyaya ona görə qayıdıram ki, orda ölkəmi bərqərar edib azadlığını və təhlükəsiz yaşayışını təmin edim. Sənin imkanın olsa, çalış, mənim bu işimə İran tərəfdən pəl vuran olmasın. Albaniyada da iranlılar çoxdur. Albaniyanın heç bir ölkənin vassalına çevrilməməsi onların da xeyrinədir. Ərəblər bu gün, sabah İrani parçaladıqdan sonra Şimala üz tutacaqlar. Mən Albaniyaya gedib xalqı səfərbər edib Ərəblərin Qafqaza yürüşünün qarşısını kəsməliyəm. Bu işi mən görməliyəm. Bu fürsət əlimə düşüb, onu əldən vermək olmaz.

Onun Xorazadla son söhbəti belə olmuşdu. İndi onları varaqalayırdı xəyalında. Birdən necə oldusa, Girdimanda

– Kasakda Qurdlu dərədəki tənha dağdağan ağacı yadına düşdü. Öz-özünə fikirləşdi ki, “Görəsən, o ağac dururmu?” Cavabını da özü verdi: Əlbəttə, durur. Durmasaydı mən qayıda bilərdimmi?” İrana yola düşməzdən bir gün qabaq həmin ağaca bir balaca qırmızı parça bağlayıb niyyət eləmişdi ki, sağ-salamat geri qayıtsa, həmin ağacın yaxınlığında quyu qazdırıb buraya gəlib-gedənləri ehsanlıq su ilə təmin edəcək. Hələ o quyunun yanında yolçu üçün istirahət evi də tikdirəcək. Onu Qurdlu dərədə kim basdırmışdı? – indiyə kimi bunu bilən yox idi. O ağac dərənin yeganə, tənha sahibi idi. Kim bu ağacın yanına hansısa bir arzu-niyyətlə gəlirdisə, özü ilə bir tuluq su gətirib dibinə tökər, budağına bir əski bağlayıb istəyini dilə gətirərdi.

Yox, durur o ağac. Dağdağan ağacının neçə il yaşamasını hələ bilən yoxdur. Bu ağaca hamı Tanrının yerdə nişanəsi kimi baxır. Ona görə də heç kim dağdağan ağacına balta vurmaz. Əgər belə birsi tapılsa, Tanrı mütləq ona qənim olar.

DÖNÜŞ

Bu qayıdış başqa qayıdış idi. Ona elə gəldi ki, yeddi il əvvəl yolunu, izini itirib səhralara düşəndə onunla birlikdə özünü də itirib, elini də, ölkəsini də, hətta ata-anasını, bacı-qardaşını da. Hələ bu, harasıdı, yeddi ildə həsrət qalmışdı Girdimana, Çoxaz çayına, Şinkar bulağına da. Bu yeddi il ərzində qohumu da, yadı da onun ürəyinə yüklənmişdi, dərələrin seli, bulaqların burumu onun sinəsindən axmışdı. Bu vaxt ərzində o, bir belə yükü özü ilə necə daşımışdı, özü bir yana qalsın, bəs bu qədər qarlı dağlar, sərin sular, canlı insanlar Ər əbistan səhrasının qaynar qazanına necə tab gətirmişdi? Səhralarda nə yaxşı dağların qarı ərimədi, bulaqların suyu qurumadı. Bir sinəyə sığan el-oba necə dözdü, tabladı bu uzun yolun ağırlığına? Onun yeddi il əvvəlki gedişi bəlkə də bir həvəs idi, indi qayıdışı, dönüşü, yeni bir səs, nəfəs deməkdi. Nə qədər toz olub yellənmişdi yellərin əlində, ağzı, boğazı qurumuşdu, oturacağı yağır olmuşdu qum tayalarının belində.

Görəsən, hər şeyi yerindədir mi? Bu qayıdış ayağı üstə öləndən sonra yenidən dirçəlib durmaq, dirilmək, ağlamaq, gülmək, həyatdan ayrılıb həyata qayıtmaq idi. Bəlkə də o, ikinci dəfə dünyaya gəlirdi? Bir kərə gəlmişdi; ağlayıb-gülmüş, onda az şeyi bilmiş, çoxunu görməmişdi, fikir verməmişdi, ötürmüşdü. İnsan, nədənsə ömrünün başlanğıcında -gördüklərini anlamır və ona etinasız olur. Gəncliyində gördükləri indi əfsanə, nağıl kimi gözünün önünə gəlir, möcüzəyə çevrilirdi. O, indi doğma yerlərə doğru tək cismən atlanmamışdı, ürəyi atlanmışdı. Ona görə də titim-titim titrəyirdi. Elə bil ki, at yerimirdi, ürəyi, fikri – nağıllı, əfsanəli yerlərə əks-səda kimi dəyib qayıdırdı. Yol uzaq olsa da, fikri bir göz qırpımında mənzil başına çatır, dağlarda, dərələrdə dolanırdı. Ömrünün yeddi ilini həmişə at belində əyni yaraqlı döyüşlərdə keçirib. Vaxtın necə gəlib getdiyini hiss eləməyib. Hiss eləməyə imkanı da olmayıb. Yol boyu ötən o yeddi ilin ağır günlərini yadına salanda bu, ona yeddi əsr, nəslin yeddi arxadan dolması kimi gəldi. Yolu Albaniyaya doğru olsa da, ötənləri yada saldıqca, özündən asılı olmayaraq elə darıxırdı ki... Elə bil nəfəsi təngidi, gözünün nuru azaldı, bədənini soyuq tər basdı.

Bundan sonra yuxudan sərsəm ayılan bir bəndə kimi diksindi. Ayılıb özünə gəldi. Bədəninə gələn tər əyin-başını islatdı, paltarına keçdi, atın qarnına pərçimlənmiş ayaqlarından kəhərin tərinə qarışdı. Sahibinin qoxusuna alışıb kəhər bunun nə demək olduğunu anlaya bilmədi. Belə bir təri, qoxunu at həmişə ağır döyüslərdə duymuş, canında hiss eləmişdi.

Araz qırağına çatıb dayandılar, nəfəslərini dərdilər. Körpünün girəcəyində atdan düşüb addımladılar. Əslində, körpünün hər iki tərəfi girəcək idi. Şimalla Cənubu birləşdirir, qovuşdururdu. Atları yedəklədilər. Sahibi hər dəfə belinə atlananda atlar özünü at bilmişdi. Atın da atlanmağı var, üstündəki üst olsa, - ayaqaltı yeri alt, üzəngi olmaz. Cavanşirə öyrənən at bu yollara bələd deyildi. Ancaq hər paçasını gərib addım atdıqca alnına təmiz hava, sərin meh dəyirdi. Bunun nə ilə bağlı olduğunu bilmirdi. Yəhərdəkinin hal-əhvalına bələd olduğundan onun əli -tutduğu yüyənə qulaq asır, riayət edirdi. Atın at yolu var, bəd yolu yoxdu. Elə yol boyu yorğalayır. Deyim ki, addımını sayırdı, yalan olardı. Heç kəs ömrünün sonunda da bilmir bunu, o ki, qaldı ata. At ömrü addımındadır. İnsan da bilmir bunu, o ki, qaldı at olsun. İnsan yorğalayanda yorulur, demək axırı, sonudur. At yorğalayanda yaşayır, irəliləyir mənzilə doğru. Çatdığı mənzil onun üçün başlanğıcdır. Bu başlanğıcdan sonra başqası başlayacaq. Onun işi yorğalayıb yolu yormaqdır. Yol – ömrüdür, ömür – yoldur. Bu getdiyi yollar ona yad gəlirdi. At yaddaşı iti olur, Cavanşiri yaralı vəziyyətdə döyüslərdən çıxardığı, o sahilə necə keçirdiyi xatirindədir. Amma bu gəlidiyi yer, bu çay sahili o sahillərə bənzəmir. Burada su iti axır, səsi-sorağı da eşidilir, qijiltısından qulaq tutulur, elə bil ki, hayqırır, at kimi kişnəyir. Bəs o gördüyü çaylar niyə sakit axırdı, səssiz-səmirsiz, heç elə bil dili yox idi. Dilsiz də yer-yurd olar? O ki, qaldı çaya... Səhrələrin səsi qorxunc uğultu idi, aləmi başına götürür, qumu ətək-ətək yelləyir, selləyirdi. Qum selinin qoynunda üzmək çətindir. O ki, qaldı yolda-izdə düşsən bu selə, onda vay halına...

Arazı keçəndən sonra hava qaraldı, sərin meh əsdi. Naxçıvan əhalisi hardansa xəbər tutub Cavanşirin pişvazına çıxmışdı. Çayı keçən kimi camaatla qabaq-qənşər gəldilər. Sasani mərzbanlarının ağır zülmündən tənə gələn əhali Cavanşirin gəlməsinə sevinir, ona xilaskar, ümidgah kimi baxırdı. Uzun müddət yadların boyunduruğu altında inləyən camaatın səbri tükənmişdi. Üç əsrdən artıq bir dövrdə Azərbaycan da daxil olmaqla Albaniya Sasanilərin zülmü altında inləyirdi. Vergilərin ağırlığı bir yana, qalaların tikintisində, sarayların inşasında əhalini qul kimi işlədirdilər. Xalq neçə vaxt idi, başsız qalmışdı. Bu başı axtarıb-arayıb tapan yox idi.

Cavanşir elə tələsirdi ki, qanadı olsaydı, quş olub birbaşa Bərdəyə uçardı. Heç yerdə, heç yanda dayanmazdı. Lakin -yaxşı bilirdi ki, Dərbəndi, Şəkini, Qəbələni, Bərdəni, Naxçıvanı birləşdirib bir yumruq etməkdən ötrü özünü Girdimana tez yetirməli, ordan pərvazlanaraq bütün dağılıb pələsəng olmuş Albaniyanı yığıb bir yerə cəmləşdirməli, qovuşdurmaldır. Ona görə Girdimana tələsirdi. Onun geriyə qayıdışı – qabağa gəlişi idi. Girdiman onun gözündə, ürəyində Albaniyanın dayaq nöqtəsi idi. İnsan yurdsuz-yuvasız, dayaq nöqtəsiz heç bir şeydir. O ki, qaldı ölkə, məmləkət ola. Cavanşirin məqsədi Naxçıvanda dayanıb dincini almaq deyil, əhali ilə görüşüb söhbət eləmək, gələcək günlərin birliyini, təməlini qurmaq üçün başlanğıc idi. Lakin bu söhbətlər, danışıqlar gizli keçirdi. Sasanilər hakimiyyətinin, taxt-tacı tarac olsa da, onun hakim təbəqəsinin Albaniyada dayaqlarını saxlamaq üçün ilişgənləri qalırdı. Sasanilərin Azərbaycana və Albaniyanı zəbt etdikdən sonra bu yerlərə köçürülmüş fars ailələrindən əlavə ərəb hücumlarına məruz qalıb Şimala doğru axın alan varlı ailələr də çoxalmışdı.

Cavanşirin qayıdışını toy-bayram kimi qəbul edən əhali yanılmamışdı. Belə bir görüş isə sərkərdəyə gözlənilməz gəlirdi. O hardan biləydi ki, İrandakı igidliklərinin səsi-sorağı bu yerlərə də çatıb. Hələ bu harasıdı, ağızdan-qulağa, qulaqdan-ağıza keçib Xəzərlərə də yetişmişdi. Yaxşı deyiblər: yer qulaqlı olar. Əslinə qalsa, camaat da gözləməzdi bu qayıdışı. Sasanilər dövlətində böyük şan-şöhrət sahibi olan bir

şəxsin hər şeyi atıb geri dönməsinə heç kim inanmırdı. Hansı ağılsız belə bir fürsəti əldən verərdi? Görünür, var imiş belə bir “ağılsız” ağıllı. Yeddi il yad ellərdə özünü itirən Cavanşir özünü tapmışdı, əhali isə başını – başçısını.

Araz sahilində atların yəhərini alıb tərini soyutdular. Hava isti idi. Uzaq yolun yolçuları soyunub atlarla birgə özlərini çaya vurdular. Yeddi ildə Ərəb səhralarında canlarına hopan istini, yanğını, elə bil ki, Arazın sərin sularında çıxarmaq istəyirdilər. Yeddi ilin ağırları, görəsən, insanın canından bir gündə çıxardımı? Cavanşirlə Abbas onlara kənardan baxırdılar. Əsgərlərdən bu sahildən o biri sahilə üzənləri də var idi. Araz üzə bilənlərə su yolu olmuşdu.

Çiyində səhəng, donlarının ətəyi yellənə-yellənə çaya sallanan ərgən qızlara xeyli tamaşa elədilər. Ulaqla gələn də var idi. Palanın üstündən ulağın belinə iki səhəng aşırılmışdı. Qızların səs-küyü, hay-harayı qijiltıyla axan köpüklü sulara qovuşub çayaşağı gedirdi. Nəsə danışib, deyib-gülürdülər. Özlərini elə aparırdılar ki, bir az onlardan aralı çimən döyüşçüləri guya görmürdülər. Cavanşirlə Abbas sahil boyu addımlayırdılar. Döyüşçüləri ilə nə qədər səmimi olsalar da, onların arasında xətir-hörmət, böyük-küçlük var idi. Vaxtı ilə Girdimandan İrana yola düşən üç min döyüşçüdən xeyli hissəsi həyatda yox idi. Cavanşir onları yad əldə torpağa tapşırırmışdı. Onların surəti bir-bir gəlib gözləri önündən keçirdi. Hamısı yadında qalmış, yaddaşında möhürlənmişdi. Onları unutmaq olardı mı heç?! Sudakı oğlanlar dayanıb qızlara həsrətlə baxdılar. Qızlarsa onlara gözaltı nəzər yetirirdilər. Qaqqıltıları aləmi başına götürmüşdü. Əslinə qalsa, bu qızlar döyüşçüləri görməyə gəlmişdilər. Su aparmaq da bir bəhanə idi. Kənd yerlərində su gətirməyə ya səhər tezdən gələrdilər, ya da ki, axşamçağı. İndi isə günorta idi.

Onlar yavaş-yavaş sahilə aralanıb Cavanşirin çadırına doğru addımladılar. Döyüşçülərin onlardan çəkindiklərini hiss eləmişdilər. Hər iki tərəfin ürəyindən idi bir-biri ilə tanış olub söhbət eləmək. Elə bil ki, buna bənd imişlər, bir anın içində paltarlarını tələm-tələsik əyinlərinə geyinib qızları dövrəyə aldılar. Uzun illər doğma torpaqdan ayrılan döyüşçülər heç -özləri də bilmirdilər qızlara nə desinlər, onları necə danışdırsınlar. Onlardan biri qızlara:

- Suyunuzdan içmək olarmı? – dedi.

Qızların hamısı birdən, elə bil buna bənd imişlər, şaqqanaq çəkдилər. Gülüşləri elə aydın, elə cingiltili idi ki, elə bil ki, sal qayalara dəyən xırda daşların səsinə bənzəyirdi. Qızlardan biri:

- Çay böyründə, dizini yerə qoy, ağızını söykə, birdən Arazı içib qurtararsan, ha!.. – Gülüş səsi bu dəfə daha gur səsləndi. Şaqqanaqlar bir-birinə qarışdı. Ərənlər də onlara qoşuldular. Bu gülüşlər elə bi ki, havada bir-birinə dəyib öpüşürdü, cərgələnirdi. Oğlanlar qızları, qızlar da oğlanları az qala gözləri ilə yeyirdilər. Oğlan çox, qız az. Onların əhatəsində qızlar bir gül çələnginə bənzəyirdilər, oğlanlar isə qala divarlarına, keçilməz istehkamlara... Az bir vaxtda səslər bir-birilə tanış, doğma oldu, qaynayıb-qarışdı da. Ad soruşmağa ehtiyac da qalmadı. Neçə il vətən həsrəti ilə alışıb-yanan, ancaq döyüşdən çıxıb döyüşə girən ərənlərə bu bir topa qız qısa vaxtda sevinib-gülmək, uşaq kimi atılıb-düşmək öyrətdi. Onlar hər şeyi yadırgamışdılar, hətta gülməyi, qızla danışmağı da. Onların danışığı, sözü-söhbəti ancaq gülüşlə oldu.

Cavanşirlə Abbas qaqqıltı səsinə çadırdan çıxıb fərəhlə onlara tamaşa edirdilər. İndi döyüşçülər hər şeyi unutmuşdular. Əyini ərindəki geyim olmasaydı, inanmazdın onların döyüşçü olmağına. Ərənlər o qədər sevinirdilər ki, elə bil özlərini də unutmuşdular, yeddi ilin ağır döyüşlərini də, hətta Cavanşiri də. Onlar öz əməllərində idilər. Cavanşir onların bu ələmindən almaq istəmədi. Gözlərində sevinc alovu onlara nəzər yetirməkdən də doymurdu.

Bir azdan ağsaqqallar, ağbirçəklər, ayağı yer tutan uşaqlar da gəlib çıxdılar. Bayaقدan öz dünyasında olan qızlar səslərini xırp kəsdilər. Ətrafa sükut çökdü. Cingiltili qəhqəhələrin səsinə çayın qijiltısı əvəz

elədi. Elə bil qurbağa gölünə bir daş atdılar. Bayaقدan öz aləminə qapılıb hər şeyi unudan ərənlər bir aləmdən başqa bir aləmə düşdülər, sanki şirin bir yuxudan ayıldılar... Yerli camaat özü ilə qoyun-toğlu yüzə yaxın heyvan gətirmişdi. Ağsaqqal, yaşlı səksəni keçmiş nurani bir qoca çəliyinə söykənə-söykənə Cavanşirə doğru addımladı. Əlini uzadıb Cavanşirin boynunu qucaqlamaq istədi. Qoca Cavanşirin ona doğru əyilmiş başına əl çəkib alından öpdü. O da dodaqlarını onun əlinə söykədi, sonra gözünün üstünə qoydu.

Camaat onları bir günlüyə də olsa, qonaq eləmək fikrində idi. Getməli olsalar da, etiraz eləmək qeyri-mümkün idi, onların xətrinə dəyə bilərdilər. Bir gün istirahət edib dincəlmək, bəlkə də daha çox döyüşçülərin ürəyindən idi. Onların bayaqkı hay-harayını, sevincini əllərindən almaq istəmədi Cavanşir. Bu xoşbəxtliyin ömrünü bir gün də uzatmaq pis olmazdı. Bəzən bir anlıq sevinc bir ömrün kədərini alt-üst edir.

- Elimizin adəti var, oğul, bu torpağa ayaq basan duz-çörək dadmalıdır. Uzun müddət aralı düşsən də, sən bu torpağın oğlusan. Torpağımıza sahib ol, yad əllərdən qopart onu. İpə-sapa gəlməyən ərənlərimizə arxalan, arxa dur, - dedi nurani qoca.

Bir neçə yerdə tonqallar qalandı, heyvanlar kəsildi. Qız-gəlin əl-ayaq açdı, göy otun üstündə süfrə açıldı. Çal-çağır başlandı. Məclis qızışdı. Deyib-gülən, söhbət eləyən bir-birinə qarışdı. Uşaqların sevinci yerə-göyə sığmırdı. Bayaq suya gələn qızların səhəngi əl-ayağa boşaldı, bir neçə dəfə çaydan doldurulub gətirildi. Bir azdan su da yaddan çıxdı, səhəng də. Qaş qaralsa da, cavanlar deyib-gülməkdə, söz-söhbətdə idilər. Hərbi qayda-qanunlarda, nizam-intizamda həddən artıq ciddi və tələbkar olan Cavanşir ilk dəfə idi ki, döyüşçüləri sərbəst buraxmışdı.

Orduda döyüşçü həmişə sərbəst ola bilməz. Cavanşir onlara bir günlük sərbəstlik vermişdi. Xeyli vaxt idi ki, bu torpaq belə çal-çağır görməmişdi. Hərə öz qınına çəkilib bir parça çörəyini daşdan çıxarırdı. Bu şənlik görünməmiş bir şey idi. Bu qoyun-quzu camaatın bəlkə də son tikəsiydi. Tikəsini boğazından çıxarıb ərənlərini yedizdirirdi. Cavanşir bunları görür, daxilən elə sevinirdi ki... Sevinci – bugünkü şənliyə, çal-çağıra görə deyildi... Bu günün adı, ünvanı, mənası, məzmunu başqa idi. Camaatın bu hərəkəti onu ayıldı. İrandan çıxanda, üzübəri yola düşəndə ürəyində elə Girdiman deyib gəlirdisə, indi yolun, mənzilin yarısında başqa şeyin şahidi oldu. Gördü ki, yeddi il elə bu gün üçün yaşayıb. Adını heç indiyə kimi bilmədiyi və özündən də soruşmadığı ağsaqqal idi onun böyüyü və hökmdarı. Deyəsən, ümidi boşa çıxmırdı. Ürəyində Tanrıya yalvardı, bu günə “şükür”- dedi. Tanrı idi – onu öz torpağından atan, sonra da öz torpağına qaytaran.

İlk addımı Girdimandan başlasa da, Girdimanda qurtara bilməz. O, belə düşünürdü. Hara qaldı ki, ayağı dəyməsin. Bu yollarda özü tər tökdü, atı da dırnaq.

Ürəyində təkə Girdiman olan Cavanşirin bu görüşdən sonra, elə bil ki, sinəsi genişləndirdi, böyüyürdü. Fikri Dərbəndə sarı çözləndi, oraya dəyib qayıtdı, hələlik başlanğıc buraydı. Ömür gödək, mənzil uzaq. Kələfinin bir ucu da Azərbaycanda qalmışdı. O uc hələlik çözlənə-çözlənə gəlib Naxçıvana çıxmışdı. Görək sonrası nə olacaq. Sonrasını görürdü. Lakin bu “sonraya” çatmaq üçün nə etmək lazım olduğunu bilmirdi. Bir şeyi bilirdi ki, görəcəkdir, başa gələcək yalnız bir Tanrıya bəllidir.

İrandan qaçıb burada sığınacaq tapan nüfuzlu, imkanlı şəxslərin hərəsi Albaniyanın bir künc-bucağına səpələnmişdi. Kimin harada simsarı, qohum-əqrabası var idi, oraya üz -tutmuşdu. Cavanşir fikir verdi, camaatın arasında onlardan gözünə dəyən olmadı. Cavanşirin buraya gəlişi onların ürəyindən deyildi. Onlar burda özlərini ağa kimi aparırdılar. Torpağın əsl sahibinin qayıdışı isə onlara xoş gəlmirdi. Yaxşı bələd idilər Cavanşirin kimliyinə...

Cavanşir bayaqkı ağsaqqalla məsləhətləşdikdən sonra yerli camaatdan iki nəfərlə beş əsgəri İrandan olanları çağırmaq üçün yolladı. Bir azdan onlar da gəldilər. Cavanşir onları ədəb-ərkanla qarşılayıb belə bir söhbətə başladı:

- Yadınızda saxlayın ki, Naxçıvan da Albaniyanın bir hissəsidir. Naxçıvanla Albaniyanı Sisakan torpaqları ayırsa da, bunu mənzil ayrılığı hesab edin həmişə, ürək ayrılığı yox. İrandan köçüb gəlmisiniz, - xoş gəlmisiniz. Ancaq unutmayın ki, sizin hər biriniz burdakı insanlardan biridir, onlardan heç bir üstünlüyünüz ola bilməz. – Sonra üzünü buraya yığışanlara tutub: - Ay camaat, eşidin və agah olun, heç kimin ixtiyarı yoxdu sizdən vergi toplamağa. Mən bu torpaqların sahibi kimi Naxçıvan camaatını vergilərdən azad edirəm. Mənim burda öz nümayəndəm olmalıdır. Mən onun vasitəsilə vaxtaşırı buralardan məlumat alacam. Naxçıvan cavanlarını səfərbər edib nizami qoşun hissəsi yaratmalısınız. Vergilərin əvəzinə bu qoşunu yedirdib, içirtməlisiniz. Girdimandan sizə silah göndərəcəm. O ordu bu yerləri yadellilərdən qorunmalıdır. Çətinlik olsa, özüm köməyə gələcəm. – Üzünü əsgərlərinə tutub söhbətini davam elədi: - Könüllü kim qalmaq istəyir burda, bir addım qabağa çıxsın. – Əsgərlərin hamısı qabağa gəldi. Cavanşir əlini əlinə vurub bir şaqqanaq çəkdi ki, hamı uğunub keçindi. – Hə, deyəsən, hamınızın ürəyindən naxçıvanlılara kürəkən olmaq keçir. Mənə sizin aranızdan yüz nəfər lazımdır burda qalmağa. İndi ki, -hamınız qalmaq istəyirsiniz, onda yüz nəfəri özüm seçərəm. Bu ağsaqqalıda vali təyin edirəm. Yaşına baxmayın, ağıl itidir. Onun dediklərinə əməl eləmək hamının borcudur.

Cavanşir qoşundan say-seçmə yüz nəfər ayırub qoca ilə birlikdə onlarla xeyli söhbət elədi, lazımı tapşırıqlar verdi. Gecəni orada gecələyib səhər tezdən Sisakan tərəfə yol aldılar. Sisakan knyazı da onları bir gün qonaq elədikdən sonra xeyir-dua verib yola saldı.

Cavanşir çiyinini bir ağır kərənin altına verdiyini hiss eləyirdi. Bu hiss hələ İranda olarkən onda var idi. Bu kərən başqa bir kərən idi. Onun bir dəfə altına girməklə iş bitməyəcək, harada olursa-olsun, onu həmişə çiyində daşmalıydı, hətta yataqda-yuxuda da. Gecəli-gündüzlü altında olmalıdır bu kərənin, ömrünün lap axırına qədər yol yoldaşı kimi... Bu, hələ yer üzərində heç bir damın dirəyində mürgüləyən kərənə bənzəmirdi. Onun bir ucu Albaniyanın Şərqi, o biri ucu isə Qərbində idi. Cavanşir bu kərənin düz ortasında dayanmalıydı ki, uclarında tarazlıq pozulmasın. Onu lazım gələndə çiyini üstündə uclarının yerini dəyişib fırlatmalı idi. Albaniyanın Qərbi ilə Şərqi yox. Cənubu ilə Şimalı təhlükəli idi. Əgər bir balaca ayağı büdrəyib dizi bükülsə, kərən çiyindən düşə bilərdi. Hələlik onun tarazlıq mərkəzini tapmalıydı ki, bir ucu əyilib, o biri ucu qalxmasın.

O, birbaşa Girdimana gedirdi. Girdiman kərənin bir başı – Qərbi idi. Kərən çubuq deyildi ki, bir ucundan tutub o biri ucunu istədiyi səmtə yönəlsin. Bir də ki, çubuqla qorumaq çətindir torpağı. Çubuq qırılar, buna ancaq kərən tab gətirər. Cavanşirin ürəyinin mərkəzi Girdiman qalası – Kasak idi. O, bu yerdə doğulub, ilk dəfə burda iməkləyib, yığıla-yığıla yeriməyi, yeriyə-yeriyə addımlamağı, addımlaya-addımlaya qaçmağı öyrənib. Əli yüyən tutub at minənə kimi dizləri nə qədər -daşlara dəyib, ayaqlarının qanı qayaların xinasına qarışmış. Dağların bəyaz saçlarının soyuğunda əlləri titrəyə-titrəyə sümüyü bərkiyib. Aranda at səyirdib, qılnc oynadıb, çöllərin yovşanı altının döşəyi olub. Bu yerlər idi onu şah sarayından, şan-şöhrətdən qoparıb qaytaran. Nə idi görəsən, baldırğanın, yovşanın ətri? Hələ də burnundan getməmişdi bunların qoxusu.

Girdiman nə qədər doğma olsa da, kərən məsələsi gəlib çıxırdı ortaya. Bu orta bütün Albaniya üçün ancaq Bərdə ola bilərdi, kərənin düz ortası ora idi ki, var, yerində durub, elə bil ki, onu – sahibini gözləyir.

Bütün yol boyu bunları düşünməyə, götür-qoy eləməyə imkan yaranmışdı. Sonradan bu barədə fikirləşməyə vaxt da olmayacaqdı. Vaxt məsələsi yadına düşəndə darıxırdı. O, yeddi il İranda belə darıxmamışdı. Yolun mənzili daraldıqca, Girdimana çatıb qovuşmaq vaxtı qısaldıqca hövsələsinin boyu da gödəlirdi. Yol mənzil başına çatana kimi fikri bir anda neçə dəfə doğma yerlərə baş vurub geri qayıdırdı. İranda bir dəfə də olsa, qəlbi belə döyünməmişdi. Kim olursa-olsun, indi Girdimanın, lap tutaq ki, Albaniyanın ən ucqar bir bəndəsinin yaxşısı da, pisi də onun üçün indi doğmadan doğmadır. Bu doğma torpağın daşlı-kəsəkli, atkeçməz yolları, çöllərin, dağların, dərələrin qurd-quşu da doğmadır.

Bu – qayıdış, geriye dönüş olsa da, bir növ, Albaniyanın cənub sərhədlərinə baxış, kəndlərə-kəsəklərə baş vurmaq, onları yoluxmaq, əhalidən hal-əhval tutmaq, gələcək məqsədini həyata keçirmək yolunda torpağı, xalqı uzun illərin qış yuxusundan oyadıb yazı çıxarmaq idi. Torpağın ab-havasını dəyişdirmək çox çətin olsa da, bunu etməliydi Cavanşir.

Dərbənddən üz tutub bəri – Albaniyanın cənubuna, dağların, dərələrin arası ilə uzanan at, araba yollarının biri də Şəkidən, Qəbələdən keçərək gəlib Girdiman dağlarının zirvəsində nəfəsini dəriir, Xalxalda dayanırdı. Bu uzun yolları məsafəarası qalalar, gözətçi məntəqələri düyünləyirdi. Dərbənddən Şəkiyə qədər bu yol, yolüstü tikilən qalalar Şimaldan gələn axına qarşı müdafiə məqsədi ilə tikilmişdi. Bu qalaları gözətçi məntəqələri də adlandırmaq olar. Növbə ilə orada dayanan əlisilahlı əsgərlərin işi onlara əvvəlki məntəqələrdən gələn xəbərdarlığa – ocaq tüstülərinə nəzarət etmək və bunu təkrarlayıb özlərindən sonrakı məntəqəyə çatdırmaq idi. Dağların qoynunda, sıldırım qayalar üzərində inşa edilən bu qalaların salınma tarixi, deyilənə görə, çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Bu qalaların ortasında daşdan hörülmüş təndirə bənzər tikililərin içərisində həmişə ifçin-ifçin doğranmış quru odun parçaları saxlanılırdı. Dərbənddə yandırılan bu odun parçalarının tüstüsünün sədasını bir günün ərzində, bəlkə də tez, Xalxalda “əşitmək” mümkün idi. Gözətçi məntəqələrindən tüstü ilə göndərilən xəbərlərin sürəti mənzil başına çaparlardan çox-çox əvvəl çatdırılan bir təhlükə xəbərdarlığı – təbili idi. Qalalarda yandırılan bu tüstü təbillərinin “səsi”ni eşidən kimi ətraf kəndlərdə yaşayan əhalinin arasında gözlənilməz, ağlasığmaz çaxnaşma düşürdü. Bu təbillərin ardı-arası kəsilmədiyindən əhali qorxudan azar-bezara tutulmuşdu. Evlərdə, ailələrdə yaman gün üçün əhali, yaşayış yerinin bir küncündə bükülüb saxlanılmış keçə çadır, qamışdan hazırlanmış çətənlər, dəyə qurmağa mürdüşə ağacından qurmuş əyri çubuqlar var idi. Həyəcan təbillərinin çalınması çox vaxt qış çıxandan sonraya – yazbaşına təsadüf edirdi. Əhali t ələsik yorğan-döşəklə qabqarılmış farmaşları, ərzaq dolu xurcunları atlara, ulaqlara, arabalara yükləyib gizli, ağlagəlməz yollarla uca dağlara doğru dırmaşırdı. Dağların qoynunda köç salan tayfaların ərğan oğulları növbə ilə binələrə keşik çəkirdilər.

Cavanşir İrandan qayıtdıqdan bir neçə gün sonra heç nəfəsini də dərmədən bir dəstə atlı ilə Albaniyanın Şimal bölgələrini qarış-qarış gəzmək qərarına gəlmişdi. O, hər mənzil başında tikilmiş gözətçi məntəqələrini, qalaları və ətrafını, qarış-qarış gəzib giriş-çixışını yoxlamışdı. Gözətçi məntəqələrinin bərpası üçün özü ilə götürdüyü qızıl sikkələrlə inşaatçıları bu işə cəlb eləmişdi. O, hər mənzil başında bir neçə gün qalıb yerlilərlə yaxından ünsiyyətdə olmuş, dərdləşmiş, əhali ilə söhbətlərində camaatı birliyə, hər hansı düşməne, təcavüzə qarşı amansız olmağa çağırmışdı. Gözətçi məntəqələrində keşikçilərin əmək haqqını xeyli artırmışdı. Bu gözətçi məntəqələri Albaniyanın görün gözü idi. Bu gözlərin bir-birinə göz vurmağı, işıq verməsi əhalini qarşıdan gələn təhlükəyə əvvəlcədən

hazırlayırdı. Cavanşir yeni-yeni gözetçi məntəqələrini dağların ən uca yerlərində, sıldırım, əlçatmaz, ünyetməz qayalar üzərində tikdirib ətrafına da daş hasar çəkirdi. Gününü burada keçirən keşikçilərin yaşayışı üçün hər cür şərait nəzərə alınmışdı. Əgər düşmən qoşunu bu qalaları almaq istəsəydi belə, ala bilməzdi. Quş quşluğuyla burdan səkəmməz, lələk salardı. Ərzaq saxlamaq üçün bu qalalarda dərwin quyular var idi. Ətrafdakı əhali ilə əlaqə yaratmaq üçün yeraltı yollar qazılmışdı. Hasarın dörd tərəfində ox atmaq üçün gözlüklər qoyulmuşdu. Əgər gözetçilər özləri könüllü təslim olmasaydılar, bu qalaları almaq müşkül məsələ idi. Təhlükə gözləniləndə palıd ağacından düzəldilmiş ağır qapıları çıxarıb onun yerinə iri sal -qayalardan hazırlanmış tıxac qoyulurdu. Bu tıxacları eşikdən itələyib içəri salmaq isə heç cürə mümkün deyildi. Qalanın içərisində on-on beş əsgər sərbəst yaşaya bilirdi.

Cavanşirin bu qalalara səyahətini eşidib ətraflarda yaşayan əhali onun pişvazına çıxırdı. Alban hökmdarının gəlişindən xəbər tutan qaçaq-quldur gözdən, könləndən uzaq olmaq üçün əl-ayaq çatmayan ucqarlara çəkilməmişdi. Əslinə qalsa, bu qaçaq-quldurun əhali ilə işləri yox idi. Onlar Xəzər Xaqanının əlindən qaçıb gizlənən, yeri gələndə onlara həmlə edib haqq-hesab çürüdən başıpapaqlılar idi. Onlardan birinin – Bahadurun sevdiyi qızı Xəzərlər əsir edib özləri ilə aparmışdılar. Bahadur isə bunu qeyrətinə sığıdırmayaraq kiçik bir dəstə toplayıb, yeri gələndə, Xaqanın əsgərlərini öldürməklə intiqamını alırdı. Cavanşirin bu gəlişindən xəbər tutan Bahadur onunla görüşməkdən çəkinmiş, qaçıb gizlənməmişdi. Cavanşir onun haqqında çox eşitmişdi. Xınalıq camaatı ilə görüşəndə onu soruşdu. Ancaq “gördüm” deyən olmadı, yerini bilən də demədi. Cavanşir başa düşdü ki, deyəsən, burda nəsə bir sırr var. Öz-özünə fikirləşdi ki, yaxşı, onu belə xətir-hörmətlə qarşılayan camaat nə üçün Bahadurla onun görüşünü istəmir... Cavanşirlə gələndə dəstənin arasında əsl Xınalıqdan olan bir gənc də var idi. Cavanşir bu səfərə onu bilərəkdən özü ilə götürmüşdü. Özü burada doğulub boya-başa çatmasa da, babası düşmənlilik olduğundan vaxtilə buradan Bərdəyə qaçaraq orada özü yurd-yuva qurmuşdu. Köməkçisinə:

- Ərətəni bura çağır, - dedi. Az keçməmiş Ərətən Cavanşirin qarşısında əmrə müntəzir idi. – Özünlə iki nəfər götürüb Xınalığa qalx, öyrən gör, ağsaqqalları kimdir. Əslini, soyadını onlara bildir. Babanı tanımamış olmazlar. Ağsaqqallarına de ki, Cavanşir sizi görmək istəyir, sizinlə söhbəti var. – Ərətən iki əsgərlə Xınalığa doğru yollandı.

...Dağın ətəyində yeddi çadır qurulmuşdu. Cavanşirin qaldığı çadır altı çadırın əhatəsində idi. Lakin o biri çadırlardan seçilmirdi: təmtəraqla arası olmayan sərkərdənin yanına gələndə olsaydı, onun bir insan kimi sadəliyinin ilk əlamətini bu çadırla müəyyən edərdi. Cavanşirin yeyib-içməyi də sadə idi. İranda olarkən dəbdəbəli saray yeməklərindən bezmişdi. Knyaz ailəsində böyüsə də, el xörəkləri, o dövrün tərzilə desək, atüstü yeməklər daha çox xoşuna gəlirdi.

Çadırların ortasında üç daşı baş-başa verib ortasında ocaq qalamışdılar. Yandıqca ocağın çitiltisi bir göz qırpmasının işığı kimi ətrafa xırda-xırda qığılcımlar atırdı. Cavanşir ocaq başında Abbasla üz-üzə oturub söhbət eləyirdi. Sərkərdə bu qığılcımları əhalinin arasından çıxan Bahadur kimi oğullara bənzətdi. Elə yanında üz bəsurət əyləşən Abbas da onlardan biri deyildimi? Bu qığılcımlar ocaqdan kənar – ayrılıqda heç nədi, çitildamağı ilə sönməyi bir olur. Abbas çitildadı, lakin ocaqdan ayrı düşmədi. Ocağın gur yanmasına, alovlanmasına kömək oldu. Bu ətraflarda Abbasa bənzəyən Bahadur kimi başıpapaqlılar çox idi. Onlar bir ocağın əhatəsində, hündəvərində yığışsa, torpağın bağından püskürüb çıxan əbədi yanar bir məşəl olurdular. Cavanşir Bahadurla dil tapsaydı, bu ətrafda olanları bir yerə toplayıb əməllilik-başlı bir sönməz ocaq yandırardı. Bu tərəflərdə Albaniyanın belə bir qüvvəyə möhkəm ehtiyacı var idi.

Deyəsən, işlər yaxşılığa doğru yönəlirdi. Cavanşirin işarəsini gözləyən, göy çəmənlikdə süfrə açan iki nəfər əllərində çubuq şişlərlə ocağa doğru gəldilər. Daşları aralayıb yanan odunları kənara çəktilər.

Palıd közünün hərərəti üzlərinə vurdu. Bir azdan basdırma kababının iyi ətrafı bürüdü. Süfrəyə göy-göyərtili, qoyun pendiri, fətir, iki tuluq çaxır və boş kasalar qoyulmuşdu. Onlardan biri:

- Hökmdar, bizim tərəflərə xoş gəlmisiniz, - dedi.

Cavanşir razılıq elədi:

- Xoş gününüz olsun, ağsaqqal.

- Biz bu səfəri sizdən çoxdan gözləyirdik. Elə bil ki, unudulmuşduq, gözdən uzaq, könüldən iraq olmuşuq. Yadların ayaqaltı, tapdağı olmağımız bezikdirib bizi. Bundan da çox heysiyyatımızı tapdalayırlar, bizi heç arayıb-axtaran, yad eyləyən də yoxdur. Qorxuruq ki, Farsların əlindən qurtarıb Ərəblərin, ya da Xəzərlərin əlinə keçək. Əldən-ələ keçmək elə bil ki, bəxtimizə yazılıb. Axı, niyə belə olmalıdı?

- Darıxma, ağsaqqal, elə səfərimiz də bu məqsəd daşıyır. Bu yerlərin igid oğullarının sorağı bütün Albaniyaya yayılıb. – Giley-güzardan başlayan ağsaqqalın söhbəti Cavanşirə imkan verdi ki, ürəyindəkini birbaşa söyləsin. – Beş barmağın hərəsi ayrı-ayrılıqda heç bir şeydir. Birləşəndə yumruğa dönür. Gəlişimizin məqsədi bu beş barmağı yumruq eyləməkdir. Əgər bunu edə bilsək, heç bir yadelli torpağımızı tapdalaya bilməz. Bahadur haqqında çox eşitmişəm.

Qoca tez:

- Bir az dəlisovdur, ipə-sapa yatan deyil, yaman qürurludur, - dedi.

- İgidin dəlisi yaxşıdır. Torpağa döyüşçü lazımdır. Yaxşı döyüşçü oğulun dəlisindən olur. Sizi elə buna görə narahat etdim. Onunla görüşüb söhbət eləmək fikrim var.

Süfrəyə ağac şişlərdə buğlana-buğlana isti kabab gəldi. Çörək kəsdilər, tuluqlardan kasalara şərab süzüldü. Cavanşirin birnəfəsə içdiyi bir kasa çaxır beynini silkələyib iliyinə keçdi. Bu şərabla elə bil ki, torpağın qanı axar çay kimi burula-burula damarında dolandı.

- Bahadur özü sənin yanına gələcək. Tanrı bilir, bəlkə də yoldadır. Ona sənin haqqında yaxşı deməyiblər, o da inanıb. Elə bilir ki, səni İranın tapşırığı ilə buralara yollayıblar.

- Orda da bizim qardaş-bacılarımız yaşayır, ağsaqqal. Biz onlardan ayrı deyilik.

- Hərənin ağına bir şey gəlir, hökmdar. Onlarda günah yoxdur. Xətrinə dəyməsin, bu tərəflərə ayaq basmasaydın, mən də o fikirdə qalacaqdım. Yaxşı ki, gəldin. Yiyəsiz ev suyu soğulmuş dəyirman kimi bir şeydir. Ona görə də hərənin ağından bir avaz eşidilir. Başçı olmayanda başlı-başını saxlasın olur. Hərə başını bir komaya soxub bir təhər girlənir. Bahadur kimi qeyrətli oğullarımız çoxdur. O, kiçik bir dəstə ilə təkbaşına mübarizə aparır. O boyda selin, axının qarşısında Bahadur neyləyə bilər?!

Xınalıqdan gələn ağsaqqallarla xeyli söhbət etdi Cavanşir. Gündüzün üzü dönürdü. Məsləhət oldu ki, onlar Xınalığa qayıdıb Bahadurun gəlib-gəlmədiyini öyrənsinlər. Cavanşir onları yola saldı. Belə qərara gəldilər ki, sabah yenidən görüşsünlər. Belə də etdilər. Cavanşir onlarla ayrıldıqdan sonra Abbasla xeyli gəzişdi. Yeni tikilmiş gözətçi məntəqəsinin ətrafına dolandılar. İri qara sal daşlardan hörülmüş qalaya nəzər yetirdilər. Ona elə gəldi ki, bu kiçik qala bütöv bir Albaniyadır. Bu daşlar isə bunun yan-yörəsi. Əgər bu daşların birini yerindən laxlatsan, o biriləri də yerindən oynayar, sürüşüb düşər. Əlini daşların üstündə gəzdirdi. Daşlar bumbuz idi. Göyə nəzər saldı. Dağların başında buludlar gərnəşirdi. Dərədən qıjıltıyla axan çayın səsinə bir doğmalığ, nəritli, bir mehribanlıq duydu. Özündən asılı olmayaraq, ona elə gəldi ki, bu qıjıltılı çay onun damarlarından axır. Dağların başından başlayıb ona doğru axır, damarlarında dövrə vurub yenidən yatağına qayıdır, burula-burula aşağıya – Arana doğru tələsir.

Cavanşir bu yuxunu bir dəfə görmüşdü. Yenidən təkrar olunurdu. Əvv əlki gördüyü yuxunun tam əksi olmasa da, ona bənzəyirdi. Yuxuda hiss elədi ki, bu gördüyü yuxudur. Buna bənzərini Göyəm gölünün sahilində görmüşdü. Qəribədir ki, o yuxusu yadına düşdü. Anası gəlmişdi. Başının ipək örtüyü çiyinlərinə düşmüşdü, saçları dağınıq idi, pırtıqlaşmışdı.

- Ötən dəfə sənə demədimmi ki, bu bir piyalə südüm sənə körpəlikdə əmdiyindən qalandır, niyə içmədin? Dur, yatma, atını yəhərlə, özün gəl qalan südünü əmməyə. Tələs, sinəm yaman ağrıyır, döşlərimdə qalan süd məni incidir.

Cavanşir yuxudan sərsəm oyandı. Səhərin açılmağına az qalırdı. Qəribədir, keçən dəfəki yuxunu da elə səhərin bu vaxtında görmüşdü.

Axşamdan ətrafı bürüyən duman hələ çəkilməmişdi. Havadan səhərin sərin, şəhli nəfəsi duyulurdu. Abbasla bir çadırda yanaşı yatmışdı. Abbas hələ yuxuda idi. Deyəsən, axşamkı şərabın təsiri başından getməmişdi. Onu oyatmadı. Çadırın küncündən asdığı yapıncını ehmalca götürüb eşiyə çıxdı. Sərin havanı sinədolusu ciyərlərinə çəkdi. Ətrafa əməlli-başlı şəh düşmüşdü. Otlar parıldayırdı. Bir-iki dəfə içini arıtladı. Keşikçilər eşidib onun yanına gəldilər. Abbas da durmuşdu. Səhər mehi dumanı yavaş-yavaş seyrəldirdi. Keşikçilər dünəndən odu hələ sönməyən ocağa qol-budaq atdılar. Tüstü ətrafı bürüdü. Az keçmədi çitildayıb alışdı. Alovun dili tüstü qarışıq burula-burula ocaqdan sıyrıldı. Çadırın ətrafında çidarlanmış atların kişnərtisi, finxırtısı eşidildi. Quşların səsi aləmi başına götürmüşdü.

Dərədən yuxarı dırmaşan beş atlı göründü. Atların ağız yoxuşa olduğundan töysüyür, finxırırdı. Cavanşirin -hörüklənmiş kəhəri dərədən qalxan atları görüb kişnədi. Cavanşir kəhərə yaxınlaşıb boynunu qucaqladı, yalmanına sığal çəkdi, sırtını tumarladı. Atın sicimi əlində idi. Cavanşirin bu nəvazişindən fərəhlənib at şahə qalxdı. O, sicimi boşaltdı, ona mane olmadı. At da bunu hiss edib dayandı. Qabaq ayaqları ilə yeri eşələdi. Dərədən qalxan atlılar artıq yaxınlaşdı. Cavanşirin atı bir neçə dəfə kişnədi.

Cavanşir gələnləri görürdü. Ancaq fikri gecə gördüyü yuxunun yanında olduğundan başında aləm bir-birinə qarışmışdı. Yoza bilsəydi, elə bu saat, bu an yel olub yellənərdi. Bayaqdan göydə dolanan qartal güllə kimi dərəyə endi... Deyəsən, ovunun yerini bələdləmişdi. Atlılar gəlib çatdılar. Dünənki ağsaqqallar onlarla gəlmişdi. Demək, Bahadurla gəliblər. Atın çatısını buraxdı. Ağsaqqal irəli gəlib Cavanşirin qarşısında baş əymək istəyəndə ona mane oldu.

- İgidin adını da eşit, özünü də gör. Qoçaqdan qaçaq olmaz. Bilirdim ki, gələcəksiniz... Bahadurla.

- Hökmdar, aşağıdan qalxan tüstünü görmürsünüzmü? Doğrusu, ona görə gəldim, bilirdim ki, buradasınız. Tüstü dünəndən görünür, dumandı seçə bilmirsiniz. Bir ora bax! – Əli ilə gəlidiyi səmti göstərdi.

Duman çəkiləndən sonra tüstü aydın görünürdü. Yaxşı deyiblər, sən saydığını say, bir gör, fələk nə sayır. Cavanşir təhlükəni Şimaldan - Xəzərlərdən gözləyirdi, səfərinin məqsədi də elə bu idi. Özlüyündə belə qərara gəldi ki, onda Qarabağ təhlükədədir. Cavanşirin göstərişi ilə çadırları qabqarıb atları yəhərlədilər. Dəstə yır-yığış edənə kimi, atüstü olsa da, Bahadurla söhbətə macal tapdı. Bahadur onunla getmək istədiyini bildirsə də, Cavanşir razı olmadı.

- Sən burda daha çox lazımsan, - bir kisə qızıl pulu ona uzatdı. – Götür, nə qədər lazım gəlsə, göndərəcəm. Hərbi -paltar, silah-sursat da yollayacam. Nə qədər çox qoşun yığsan, başının ucalığıdır. Heç nədən çəkinmə. Tanrı amanında! – deyib atın üzəngisini basdı. Yol uzaq idi. Dağların arası ilə, kəsə yolla Qəbələyə üz tutdu. Cavanşir elə bir halda idi ki, bıçaq vursaydın, qanı çıxmazdı. Dağların, dərələrin arası ilə burulan cığırda at səyirtmək istəsə belə, mümkün deyildi, çox dar idi, ilan kimi burula-burula dağların başına dolanırdı. Qaranlıq düşməmiş bu sıra dağları aşmalı idilər. Atlar yaman

yorulmuşdu. Uzaqdan Qəbələnün ucqar bir dağ kəndinin ocaqları közərirdi. Orada gecələməyi qərara aldılar. Həm də kəndə bir atlı göndərüb vəziyyətdən hali oldular. Yorğun atlarla birbaşa mənzil başına getmək qeyri-mümkün idi. Özləri də yorulmuşdular. Cavanşir əlacı olsaydı, dayanmadan at sürərdi. Başa düşürdü ki, belə yorğunluqla düşmənin üzərinə gedə bilməz. Bu halda döyüşə girmək ağılsızlıqdır. Bir tərəfdən isə qoşunun əsas hissəsi Girdimanda idi. Oraya da çapar göndərilməli idi.

Kəndin girəcəyinə əlli-altmış addım qalmış atın yüyənini çəkdi. Abbas arxadan gələnlərə əlini qaldırıb dayanmaq işarəsi verdi. Bura dağətəyi yaşıl bir düzənlik idi. Meşəyə yaxın idi. Bir az aralıda zirvələrdən hellənib gələn dağ çayı düzənlikdə köksünü dərib sakit axırdı. Binə düşmək üçün əlverişli yer idi. Atların yəhərini aldılar, qabqarıqların ağızını açıb çadırları qurdular. Üç nəfər meşəyə odun gətirməyə, ikisi də kəndə adam dalınca getdi. Bayaqdan şər vaxtının sükutuna bədənmiş təbiət dəstənin gəlişindən elə bil ki, cana gəldi, sanki mürgüsü ərsəyə çəkildi. Az keçmədən, üç yerdə tonqal qalandı, ətraf işığa bələndi. Hörüklü atlar yavaş-yavaş, fınxıra-fınxıra acgözlüklə otlamağa başladı. Tonqalların ətrafında süfrə açıldı. Özləri ilə götürdükləri yol azuqəsi süfrəyə qoyuldu. İştahla yeməyə başladılar.

Çadırların ortasında, ocağın qırağında, yerə sərilmiş keçənin üstündə Cavanşir bardaş qurub oturmuşdu. Ac olmağına baxmayaraq əlini çörəyə uzatmadı. Elə bil boğazı tıxanmışdı. Abbasa işarə elədi ki, qismət götürsün. Özü də könülsüz istər-istəməz bir parça soyutma quzu əti və bir tikə çörək götürüb yavaş-yavaş gəvələməyə başladı. Fikri gecə gördüyü yuxunun yanında qalmışdı. Yuxuları heç vaxt onu aldatmırdı, indiki kimi yenə də çin oldu.

Cavanşir Albaniyanın şimalına yola düşməzdən əvvəl Bərdədə anası, qardaşları ilə görüşmüşdü. Fikri o tərəflərə doğru yönəlirdi. Görəsən, nə ola bilərdi? Nigarançılığın ağırlığı onu yordu. Ocağın qırağında dirsəklənmişdi. Özündən asılı olmayaraq yuxu onu apardı. Abbas onu bu vəziyyətdə görüb çiyindən yapıncısını aşırıb onun üstünə saldı. Bir az aralı əsgərlər söhbət edirdilər. Tapşırırdı ki, alçaqdan danışsınlar. Cavanşirin yuxuya getməsi onun ürəyindən oldu. Öz-özünə fikirləşdi ki, qoy dincəlsin. Bilirdi ki, sabah bugünkündən çətin olacaq. Qulağına qılıncların şaqqıltısı, burnuna qan iyi gəlirdi. O, bu səsə və qoxuya Ər əb çöllərində alışmışdı. Ən çətin günü ərəblərlə ilk döyüş günü olmuşdu. Yeddi il Cavanşirlə birlikdə çiyin-çiyinə vuruşmuş, bir neçə dəfə yaralanmışdı. O, üzbəüz döyüşlərdən çəkinmirdi. Ancaq, deyəsən, sabahkı döyüşün avazı başqa cür gəlirdi. Bu döyüş o döyüşlərə bənzəməirdi. İndi onlar öz torpaqlarında vuruşmalı idilər, özü də açıq meydanda yox, Bərdənin içində, əhali olan yerdə. O, belə döyüşdə olmamışdı. Burada qol gücündən çox ağılın dediyinə qulaq asmaq lazım gəlirdi. Göndərdikləri atlılar kənd adamları ilə gəlib çıxdılar. Abbas Cavanşiri qaldırmadı. O, elə bil div yuxusuna getmişdi. Vəziyyəti gələnlərdən öyrənə bildi. Məlum oldu ki, İranlılar Bərdəyə hücum ediblər. Cavanşirin anasını və qardaşlarını -girov -götürüblər. Deyəsən, məsələ o düşündüyündən də ağır idi. Bu girov məsələsi işi əngələ salırdı.

Bir azdan Cavanşirin özü ayıldı. O, az yatmağa İranda olarkən alışmışdı. Az bir vaxtda quş yuxusu alıb yorğunluğunu canından çıxarırdı. Bu hal onda adətə çevrilmişdi.

Cavanşirə indi hər şey aydın idi: yuxusu çin olmuşdu. Əlini qılınclın tutacağına oynatdı. Barmaqları düyünləndi. Cavanşir balalarını itirmiş diş ayı kimi çox qəzəbli, hiddətli idi. Bu, bəlkə də hiddət deyildi, bu hissənin, həyəcanın ifadəsi sözlə deyilə bilməzdi. Ola bilsin ki, insanın özündən, daxilindən çıxmasıdır. Burada tək-cə bir ailənin taleyindən söhbət gedə bilməzdi. Söhbət bir ailə çərçivəsində fırlanıb, dövr edib bir torpaq, bir ölkə bəzəsində ola bilərdi.

Cavanşirin kələfi çox çətin bir düyünə düşmüşdü. Onun ucunu itirmişdi, beynində axtarır, tapa bilmirdi. Cansızlıq Ər əb səhralarında döyüşdə ağır yaralananda da, dinc günlərində Girdimanın ayrılıq həsrətini çəkəndə də əlini ümidindən üzməmişdi. Hələ heç bir döyüşdə məğlub olmamışdı. Anasının,

qardaşlarının iranlıların əlinə keçməsi onu həddən ziyadə sarsıtmışdı. Ona elə gəlirdi ki, dünyanın axırındır. Ölümə nə var ki, düşmənlə üzbaşurət vuruşub ölmək şərəfdir. Lakin doğmalarının öz yurd-yuvasında girov götürülməsi ona olduqca ağır gəlirdi. Bunu rüsvayçılıq kimi qəbul edirdi. Çərxi-Fələk beynində fırlanırdı. Bu döyüş onun üçün ağırdan-ağır idi, ona görə ki, öz evinin içində vuruşmalı olacaqdı. Məğlub etməyinə – onları məğlub edəcəkdə, buna əmin idi. Lakin döyüş ərafəsində yerli əhalinin də ayaq altı qalıb qırılması təhlükəsi onu narahat edirdi. Bir tərəfdən isə düşmən məğlubiyətini görüb anasını və qardaşlarını qətlə yetirə bilərdi. Burada hiylə işlətmək lazım gəlirdi. Hiyləni isə o bacara bilmirdi. Əlbəyaxa, -üz-üzə döyüş onun üçün su içmək kimi bir şey idi. Özlüyündə xeyli götür-qoy elədi, fikrini bir yerə cəmləşdirə bilmədi. Fikir onu üzürdü. Abbasla xeyli məsləhətləşdi. Birbaşa hücumə keçmək ağılsızlıq olardı. Belə qərara gəldilər ki, qoşundan üç-dörd dəstə ayırub hərbi libaslarını dəyişdirməklə müxtəlif səmtlərdən Bərdəyə göndərsinlər. Belə də etdilər. Qəbələdə yerləşən alayı da döyüşə hazırladılar.

O, heç vaxt hiyləyə əl atmamışdı. Amma indi başqa çarə, yol görünmürdü. Görünür, hiyləylə qalib gələni ancaq hiylə ilə susdurmaq, ondan intiqam almaq halal hərəkət sayılırdı. Cavanşirin gözündə dünya dəyişirdi, aləm bir-birinə dəyirdi. Ömrünün yeddi ilinə heyfi gəlirdi. Bu yeddi ili öz doğma ölkəsindən uzaqlarda – Ərəb səhralarında iranlılarla çiyin-çiyinə onların torpaqları uğrunda qanlı döyüslərə girib. Bir neçə dəfə ağır yaralansa da, bu ölüm-dirim mübarizəsindən kənarda qalmayıb. Bu döyüşdə neçə-neçə eloğlusunu öz əli ilə torpağa tapşırıb, İran dövlətinə sədaqətlə xidmət edib. Bu idimi onun yeddi illik döyüşlərinin əvəzi? O, daxilindən gələn bir səslə elə bil ki, üz-üzə dayanıb söhbət edirdi: düzgünlüyüm başıma bəla gətirdi, inamım məni aldatdı. Bu dünya fitnə-fəsad üzərində bərqərarlıdır. Fitnə-fəsadla dağıdılır, fitnə-fəsadla yenidən qurulur. Yalanlar Tanrı övladını haraya istəsə sürükləyir. Elə bil ki, insan qəlbinin bir tərəfində şeytana ayrıca yer ayrılıb. Kefi istəyəndə onun qımıldadır. Səhvi aldananda buraxır insan. Deməli, indiyə kimi keçdiyi ömür yolu heç bir şey imiş Cavanşirin? Döyüş yolları da, axıtdığı qanlar da? O döyüşlərdə ölsəydi – deməli, mənasız ölüm olardı. Ona elə gəldi ki, indiyə kimi heç bir şey eləməyib. Səmum küləyinin səhrada gözüne üfürdüyü toz-torpaq, irəliyə-geriyə at səyirtməyi -yollarda düşən izləri də boş-boşuna keçən günlər kimi artıq göyə sovrulub, -itib-batıb. Bundan sonrakı ömrünün necə keçəcəyini bir Tanrı bilir. Bircə şeydə özünə təsəlli tapırdı: sağ-salamat qayıdıb, doğma torpağa qovuşub. Səhralarda keçən yeddi ili ona göyün yeddi qatı kimi uzaq göründü. Ötən döyüşləri yadına salanda dəhşətə gəldi, onu vahimə bürüdü. Ən ağır vuruşlarda belə o, bu hissi keçirməmişdi. İndiyə kimi qorxu keçirməyən, onu duymayan bir insanın birdən-birə əti ürprəşdi, bədəninə tükləri biz-biz oldu. Heç özü də bilmədi bu nə hiss idi onun ürəyindən sıyrılıb beynində fırlandı. O, qanlı döyüşləri yadına saldıqca məəttəl qalırdı ki, necə olub sağ-salamat qalıb. Bu, ona indi möcüzə kimi gəlirdi. Bəlkə də bu, Tanrının möcüzəsi idi. Onun gənclik dövründə döyüslərə vaxtilə can atmağını cavanlıqdan gələn bir həvəs kimi də qəbul etmək düzgün olmazdı. Cavanşir at səyirdib, qılınc oynatmasından, döyüşlərin gedişini – əvvəlini, ortasını və sonunu öyrənməsindən başqa adlı-sanlı adamlarla, şəxsən sərkərdə Rüstəmlə ünsiyyətdə olması ona çox şeyi öyrətdi. Bu ünsiyyətlər zamanı bəzən yalançılarla, hiyləgərlərlə rastlaşsa da, üz-üzə gəlsə də, beyninə yeridilən təlim-təbiyədən, ailədə gördüklərindən, çoxu isə qanından-canından gələnələr onun tam qələbə çalmasına yardımçı olurdu. O, döyüşdə qarşısına çıxan rəqibinə bircə dəfə qılınc endirirdi. Hələ indiyə kimi zərbəsinin qarşısında duruş gətirən olmamışdı. Cavanşir üz-üzə döyüslərə çox alışmışdı. Amma görünür, döyüşdə yeri gələndə hiyləyə də əl atmaq lazım imiş.

Bəs onlar niyə belə etdilər? Axı, mən ömrümün yeddi ilini onların yolunda sərf eləmişəm. Özü də tək yox, mənimlə birlikdə üç min Albaniya cəngavəri də. Onlardan, doğma yerlərdən aralı, dağların

ətəyində yox, isti, qumlu səhralarda ölənlər də oldu. Cavanşir bunları düşünərkən birdən ürəyindən ağrıya bənzər bir sızıltı keçdi. Fərəh yadına düşdü. Çətin günlərdə onunla birlikdə keçirdiyi günləri yada saldı. İliq, həlim bir əhval onu bürüdü. Fərəhin ona olan məhəbbəti önündə xəcalət çəkdi. Onun ürəyində yazıqlığa çalan, məhəbbətə bənzər qərubsəmək, xiffət duyğusu da oyandı. Ən ağır günlərində onu tək buraxmayan bu qadının taleyinə acıdı. Özünə də acıdı ki, o, daxilindən, ürəyinin dərinliyindən gələn bir eşqin, məhəbbətin əsiri olduğu halda Cavanşir ona öz ehtirasının odunu söndürən adi bir kişi kimi bağlanmışdı. İndi acı xatirəyə çevrilən o günlər üçün elə bil qərubsədi. Onunla yenidən görüşməyin qeyri-mümkünlüyünü dərk eləsə də, belə bir arzu, istək keçdi qəlbindən. Sərkərdə Rüstəmin ona olan qardaşlığa bənzər münasibəti, rəftarı, məhəbbəti İrana qarşı olan acı təəssüf hissələrini yumşaltdı. Hökmdar Yezdəgirdlə aralarındakı yaxınlıqdan da artıq o doğmalığ, bir-birinə qarşı inamlı, etibarlı günləri gəlib gözləri önündə dayandı. Bəs xaincəsinə Bərdəyə basqın edib onun doğmalarını əsir götürən kim ola bilərdi? Belə bir addımı atmağa kimin cürəti çatardı?

Cavanşir İranda keçən yeddi ilini təsadüfi xatırlamırdı. O, yeddi il ərzində öz xalqı üçün çox iş görərdi. O bunun üçün vuruşmuşdu ki, indi gəlib xaincəsinə Alban torpaqlarına soxulub əhaliyə divan tutsunlar? Bəlkə yaxşılığının cavabı, əvəzi belə olmalıdı? Yox, bunu belə qoymaq olmaz... Ürəyindən keçən bir-birinin əksinə iki zidd, tamam başqa-başqa hiss qarşı-qarşıya, baş-başa dayandı. Yezdəgirdə, Rüstəmə və başqa sadə adamlara olan məhəbbət... bir də ki, Azərbaycanda savaşa həmin iki feodala və onlar kimi digərlərinə qarşı çevrilən nifrət, qəzəb hissələri... Cavanşir o qədər qəzəblənmişdi, o qədər hiddətlənmişdi ki, bir dəfə düşündüyü, yadına saldığı günlərə, aylara, illərə bir də qayıdırdı. Bahadurun onun görüşünə gəlmək istəmədiyinin səbəbini Cavanşir indi başa -düşürdü. Ancaq o, indiyə qədər Cavanşirin ürəyindən keçənlərə bələd deyildi axı.

Bahadura Cavanşir barəsində yanlış məlumat vermişdilər: guya o, İrana kömək məqsədi ilə Albaniyaya göndərilib ki, ərəblərə qarşı yeni canlı qüvvə toplansın. Yeni ordu yaratmaq haqqında edilən söhbətlər, danışıqlar doğru idi. Ancaq çoxları bilmirdi ki, Albaniyanın bu yeni yaranan ordusu təkcə ərəblərə deyil, eyni zamanda, bu torpağa göz dikən başqa yadellilərə qarşıdır. Albaniyada Cavanşirin sağ-salamat, şan-şöhrətlə geri dönməsini istəməyənlər də var idi. Əhali arasında Cavanşiri gözdən salmaq üçün torpağa uydurmalar toxumu səpən belələri tapılırdı. Tez bir vaxtda bu söhbətin Albaniyanın Şimalına gedib çatması təsadüfi deyildi. Cavanşirin Albaniyanın əyalətlərini qarış-qarış gəzib camaatla yaxından ünsiyyətdə olub söhbət eləməsinin səbəblərindən biri də bu idi.

Sərkərdə düşünürdü ki, iranlılar cəsarət edib özbaşına heç vəchlə Bərdəyə girə bilməzlər. Onlar onun əlinin dadına yaxşı bələddirlər. Burada nə isə bir xəyanət əli mövcuddur. Çətini bu əli tapmaq idi. Hələ İrana getməzdən bir az əvvəl atası Varazın yaxın dostu, el içində sağ əli sayılan Ərt əkin xaincəsinə öldürülməsi yadına düşdü. O vaxtdan gör nəçə il keçib, lakin qatil hələ də tapılıb cəzasını almayıb. Doğrudanmı, bu qəsdin üstü açılmayacaq? Bu fikirlər Cavanşirin beynini duman kimi çulğalamışdı. Onun üçün düşmənlə üz-üzə döyüşməkdən asan iş yox idi. Bircə ortada fitnə-fəsad olmayaydı. Həyatda onun yeganə qorxduğu şey təkcə bu idi. Əslinə qalsa, bu, qorxaqlıq deyildi. Cavanşir hiyləyə arxadan vurulan bir zərbə kimi baxırdı.

İranda keçmişinə yaxşı bələd olan Cavanşirin fikri qanrılıb geri qayıtdı. Bu torpağın cahangirləri nə qədər at sürüb, qılınc oynadı. Müxtəlif dövrlərdə hakimiyyətə ağılı iti, qolu qüvvətli sülalə başçıları gəlib. Sasanilər dörd əsr hakimiyyət başında oldu. Bu sülalə hakimiyyəti o qədər güclü idi ki, İranın adı dəyişib Sasanilər dövləti adlanırdı. Bu dövlətin bir gün dağılacağı yatanın yuxusuna girməz, ayığın ağına gəlməzdi. Sasanilər hakimiyyət başına gələndə məmləkətdə qanunlaşdırılmış yeni feodal mülkiyyəti forması yaradılmışdı. I Ərdəşirin vaxtında ölkə əyalətlərə bölünmüşdü. Əyalətləri şəhərdarlar

idarə edirdilər. Hökmdar isə Şahənşah – Şahlar şahı adlanırdıƏrd əşirin və Xosrovun vaxtlarında Sasanilər dövləti özünün yüksəliş dövrünü yaşayırdı. İranda olarkən Yezdəgirdlə yaxınlığına, məhəbbət hissəsinə baxmayaraq Cavanşirin ürəyində həm də, bunlarla yanaşı, ona qarşı bir etiraz da var idi. İran kimi yenilməz bir məmləkətin ərəblər qarşısında süqutu onun hakimiyyəti dövründə baş vermişdi. Vaxtının çoxunu eyş-ışrətdə keçirən Yezdəgird məmləkətin daxili işlərini yaltaq-yalmanlara tapşırırdı. Onları İrani belə günə qoyan. Əslində, günahkar Yezdəgird idi. Yezdəgirdən sonra indi həmin iri feodallar idi vaxtilə İrana tabe olan əyalətlərdə at oynatmaq istəyənlər. Onların bəziləri Albaniyada mikro İran qurmaq niyyətində idilər. Bəziləri isə Ərəb xilafətinin qanadı altına sığınıb quyuq bulayırdılar. Hər iki tərəfin məqsədi şəxsi şan-şöhrət, varlanmaq idi. Cavanşir hər iki tərəfin niyyətini yaxşı bildiyindən onlara nifrət edirdi.

Albaniya lap ağır, çıxılmaz vəziyyətə düşsə də, Cavanşirin heç bir tərəflə saziş bağlamaq fikri yox idi. Yerli əhaliyə, ən çoxu isə sadə, kasıb adamlara arxalanmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Özü varlı knyaz ailəsində böyüyüb boya-başa çatsa da, qəlbində sadə adamlara məhəbbəti hədsiz idi. Məmləkətin daxilində əmin-amanlıq yaradandan sonra kasıbların -güzəranını yaxşılaşdırmaq barədə düşünürdü. İndiyə kimi İran mərzbənləri Albaniya feodallarından tələb edir, feodallar da kəndlilərin dərisini soyurdu. Qarşıda duran birinci məqsəd mərzbənlərin hüququnu əlindən almaq, sonra isə yerli feodalları əhalinin yoxsul təbəqəsi ilə insafli rəftara alıxdırmaq idi. O, yaxşı başa düşürdü ki, birinci məqsədi qalibiyyətlə başa çatdırarsa, əhali arasında vətənpərvərlik ruhu yüksəlməklə yanaşı, özünün nüfuzu da artacaqdır.

Cavanşir geri qayıdanda gizli çaparlar Bərdədən xəbər gətirmişdilər. Anasının və qardaşlarının əsir alınması xəbəri ilə yanaşı İran qoşunlarına başçılıq edən kim olduğunu da öyrənə bilmişdilər. Başçının adı Qeysər idi. Bu adı eşidəndə Cavanşirin dalağı sancdı. Yerindən dik atıldı. İnana bilmədi ki, bu, həmin Qeysərdir – Yezdəgirdin bacısının əri. Həm inandı, həm də inanmadı. Eşitdiyinə görə, o, Ərəbistanda olmalıdır. Sarayda xəlifənin məsləhətçisi kimi xidmət başındadır. İranda olarkən Cavanşir bir şeyi də öyrənə bilmişdi. Xəlifə onu İran torpaqlarına buraxmır. Onun sarayda İran haqqında verdiyi məsləhətlər Xəlifə üçün daha sərfəlidir. Bu, məsələnin bir tərəfi idi. O biri tərəfi isə başqa şeylə bağlıdır. Xəlifə yaxşı bilirdi ki, vətən xaini kimi Qeysərin ölümü haqqında hökm verilib. Hətta onun başını gətirəni yüksək mükafat gözləyir. Yezdəgirdin belə bir hökmündən sonra, Qeysəri sevməsə də, bacısının özünə qəsd eləməsi hadisəsi baş verdiƏhali arasında bu xəbər məyusluqla qarşılandı. Lakin bu özünəqəsdə İranda tək cə Cavanşir inanmamışdı. O, yaxşı bilirdi ki, Yezdəgirdin bacısı Qeysəri sevmir. Yezdəgirdin məsləhəti ilə Qeysərə gedən bacısının uşağı da olmurdu. Qeysər İrandan yoxa çıxandan sonra qadın Cavanşirlə tez-tez görüşürdü. Onun Cavanşirdən uşağa qalmasını özündən başqa heç kim bilmirdi. Hətta bunu Cavanşirdən də gizlətməmişdi. Cavanşirin bu gözəl qadına məhəbbəti hədsiz idi. Onun özünə qəsd eləməsini Cavanşir heç nə ilə izah edə bilmirdi. Qeysərin yoxa çıxması Cavanşirin ürəyindən idi. O elə bu gün-sabah hazırlaşdı ki, Yezdəgirdlə görüşüb bacısı ilə evlənmək istədiyini ona bildirsin. Birdən-birə bu hadisənin baş verməsi hər şeyi dəyişdi. İnana bilmirdi ki, qadın özünə qəsd eləsin. Axı bunun üçün ağılabatan bir ilişəkən yox idi. Lakin Cavanşir bir şeydən şübhələnmişdi. Şübhəsini də açıb Yezdəgirdə deyə bilməzdi. Qadının özünə qəsd adı ilə ölüm xəbərini ancaq Qeysərin adamları yaya bilərdi. Bu hadisədən sonra Cavanşirə İranda qalmaq çox təhlükəli idi. Cavanşir düşünürdü ki, əgər bu hadisə baş verməsəydi, bəlkə də İranda həmişəlik qalardı. Bəlkə bu da Tanrının işidir.

Sasanilər hakimiyyəti dağılsa da, İranın hər bir künc-bucağında, hətta adi kəndlilər arasında Qeysərə qarşı nifrət hissi soyumamışdı. O, necə ola bilərdi ki, İrana qayıtsın, hətta Alban torpağına da ayaq açsın, gəlib buranın göbəyində – Bərdəni mühasirəyə alıb Cavanşirin doğmalarını əsir götürsün? Müəmmalı məsələ idi. Xeyli düşündü.

Bu döyüş Cavanşirə görə ən ağır döyüş idi. Öz torpağında – evinin içində vuruşmalıydı. O, hələ belə döyüşün nə olduğunu bilmirdi. Bu, düşmənlə üzbəsurət gəlib ölüm-dirim cənginə girmək deyildi. Anası və qardaşlarının girov götürülməsi hər şeyi mürəkkəbləşdirirdi.

Abbasın məsləhəti ilə şəhərə beş-beş, üç-üç daxil oldular. Əsas dəstə isə Cavanşirə birlikdə şəhərin kənarında pusquda durdu. Əm əliyyat gecəyarı həyata keçirildi. Abbas da bir dəstə ilə xəlvəti olaraq artıq şəhərdə idi. Onlar libaslarını dəyişib başqa məmləkətdən gələn tacir sifətində şəhərə girmişdilər. Abbas çuxasının altında gizlətdiyi neftlə isladılmış lapanı, Novruz bayramlarında olduğu kimi, əlində yelləyib göyə fırlatmalı idi. Elə belə də etdi. Bu, o demək idi ki, dəstə artıq Cavanşirin anasının və qardaşlarının mühafizəsini tam təmin edə bilib. Əgər birbaşa hücum olsaydı, onları öldürə bilərdilər. Hər şey Abbas düşündüyü kimi oldu. Gəlmələrin, demək olar ki, hamısını qılıncdan keçirdilər. Başçıları Qeysəri əsir götürdülər. Cavanşir rahat nəfəs ala bildi. Bu, Cavanşir üçün öz torpağında ilk sınaq döyüşü idi.

Qeysərlə üz-üzə dayanıb söhbət eləmək ona çətin olsa da, bəzi şeyləri aydınlaşdırmaq üçün bu görüş ona lazım idi. Həyəcan keçirirdi. Elə bil ki, bayaqkı qələbəni qazanıb əldə edənə oxşamırdı. Onun həyəcanlı olmağını ətrafdakılar aydın hiss elədilər. Lakin buna səbəb tapa bilmirdilər. Heç kim, hətta Abbas da cəsarət edib soruşmurdu. Anasının gəlişi onu fikirdən ayırdı. Qucaqlaşdılar. Ana başını oğlunun sinəsinə söykədi. Cavanşir onun saçlarına nəzər saldı. Ağ tükləri ilk dəfə görürdü. Atası Varazın saç-saqqalı dağların bəyaz qarına dönsə də, anasının saçlarında ağ xalları hələ görməmişdi. Cavanşirə elə gəldi ki, anasının saçları bu bir neçə günün içində ağarıb. Bu ağ saçlar Cavanşirin ürəyində ağ iz açdı. Sinəsindən diyirlənən tumurcuq göz yaşının hər biri elə bil bir sapand daşına döndü. Beləcə, bir az dayandılar. Göz yaşlarını səssizcə oğlunun sinəsinə axıdan ananın cıqqırı da çıxmırdı. Ana-baladan əlavə kənardakılar da heykələ, daşa dönmüşdülər. Eşikdən saraya daxil olan iki döyüşçünün gəlişi sükiti pozdu. Onların arasında Cavanşir İran sərkərdəsi geyimindəki Qeysəri tanıdı. Anası ehmalca -Cavanşirdən ayrılıb asta addımlarla otağı tərək elədi. Qeysərin qollarını arxadan çataqlamışdılar. Cavanşir işarə -elədi ki, açsınlar. Döyüşçülər otağı tərək eləmək istədilər. Cavanşir əlinin işarəsi ilə onları saxladı.

- Mənim sizdən gizli heç bir söhbətim, işim ola bilməz, - dedi Cavanşir. Sonra sözüə əlavə etdi. – Bu əsir götürdüyünüzü (“adam” kəlməsini işlətmədi. Onu bu kəlməyə layiq bilmədi) istəyirəm siz də tanıyasınız, biləsiniz ki, hansı yuvanın quşudur. Əslin ə qalsa, yurd-yuvası yoxdur, köçəri quşdur, gündə bir budağa qonanlardandır. Qaranquş da köçəridir. Ancaq yenidən qayıdanda ötənlik yuvasına dönür. O biri əsirləri də gətirin bura, qoyun onlar da bilsinlər bunun kimliyini.

Az keçmədi beş nəfər əsiri də gətirdilər. Bir az var-gəldən sonra Cavanşir üzünü əsirlərə tutub sözüə davam elədi: - Siz binəvaları bu Qeysər yolundan-izindən eləyib Albaniya torpaqlarına gətirib. Sizi inandırıb ki, burada yel əsib-qoz tökülür, yığıb-yığışdıranları yoxdur. Sizə yağlı vəd verib. Yalan demirəm ki?.. Paranızı da əvvəlcədən haqq-hesab eləyib. Bilin və ağah olun, bu, həmin o Qeysərdir ki, şan-şöhrəti, yağlı vədləri iranlılardan və İran torpağından üstün tutdu, ərəblərin qoltutğuna sığındı. İranın dağılmasında onun da xain əli var. İndi də ərəblərin fitvasıyla sizi başına toplayıb Şimala təpilib. Guya ki, İrani bərqərar eləyəcək, əvvəlki şöhrətini özünə qaytaracaq. Əgər, doğrudan da, belə bir

fikirdədirsə, onda İrannın dağılmasında niyə iştirak edirdi? O, sizi bura ərəblərin tapşırığı ilə gətirib. Əgər belə vətənpərvərsinizsə, onda gedib İrannı boyunduruq altından çıxardın. Bu gündən sonra bilin və agah olun: Albaniya ayrıca bir məmləkətdir, əvvəllər olduğu kimi. Gedin özünüz başınıza çarə qılın.

Qeysərin gözləri, sifəti özündən asılı olmayaraq səyriyirdi. Ölümünü gözləyən adam kimi bıçaq vursaydın, qanı da -çıxmazdı. Bənizinin payız yarpaqları kimi sarılığı, saray -piltələrinin işığı gur olmasa da, aydınca görünürdü. Ətrafdakılar da, əsirlər də hər şeyi unudub maraqla və heyrətlə Cavanşiri dinləyirdilər.

Əsl sərkərdə heç vaxt uzun-uzadı danışmağı xoşlamaz. O, döyüşqabağı ölçüb-biçəndən sonra sözlərini qılıncla, toppuzla, nizə ilə deyər. Qırdıqları qoşunun sayı-hesabı qədər sözləri, söhbətləri olur. Döyüşdən sonra bu söz-söhbəti camaat danışır, salnaməçilər qələmə alır. Bu söhbətin döyüşdəki kimi nöqtə-vergülü olmur, yumru yumağa dönüb çözülmür. Ha axtarırsan, yaxşı sərkərdənin kələfinin ucunu, sonunu tapa bilmirsən. Cavanşir ömründə ilk dəfə idi ki, belə çox danışdı.

Cavanşir Qeysərin yanına gəlib bu sözləri onun üzünə tüpürcək kimi tüpürürdü:

- Sən vətən xainisən, ölkəni yadellilərə satıb ayaq altına atdın. Xatununu da öldürtdün. Hər şeyi tapdın, namusunu da, kişiliyini də. Bunları tapdaya-tapdaya özünü də itirdin, -alçaldın.

Bu sözlərdən sonra Qeysər, axır ki, dilə gəldi:

- Sən hansı namus-qeyrətdən danışırısan? Məni el içində biabır edib xəlvətdə sənənlə bir balınca baş qoyan kəbinli arvadımı deyirsən, yoxsa sənənin torpaqlarını da boyunduruq altında saxlayan Sasani taxt-tacını nəzərdə tutursan?

Cavanşir qeyzləndi:

- O qadın sənəni sevmirdi. Sən onunla şan-şöhrət xatirinə, sarayda yüksək rütbə tutmaq naminə evlənmişdin. Heç sən özün də sevməyərək onulla evlənmişən. Doğru deyirsən, o, sənənin kəbinli arvadı idi. Lakin kəbinli məhəbbətin deyildi. Kəbinli məhəbbət başqa şeydir. Bu sənəd heç bir yazıya alınmayan, sənədə sığmayan iki ürəyin möhürü, qarşılıqlı imzasıdır. Qaldı, mənim torpaqlarımın boyunduruq altında inləməsinə... Mən bunu səndən də yaxşı bilirəm. Mənim borcum idi ərəblərə qarşı vuruşub İrannı müdafiə etmək. Mən təkcə İrannı deyil, Albaniyanı da, əslinə qalsa bütün Qafqaz torpaqlarını da müdafiə edirdim. Bir boyunduruğun altından sıyrılib, o biri boyunduruğun altına düşmək daha dəhşətlidir. Mən İrannı boyunduruğu altında da sədaqətli olmuşam. Sən isə boyunduruq sahibi ola-ola xain çıxmısan. Nəyə görə? Ona görə ki, daha çox şan-şöhrət yiyəsi olmaq istəyirdin. Bəlkə də həyatda hər şeyi satmaq, dəyişdirmək olar. İki şeydən başqa: bir vətəni, xalqı, bir də əqidəni. Sən bunların hər ikisindən məhrumsan. Sən qadınını da buna qurban verdin. O, səndən sədaqətli, qeyrətli oldu. Onun ölümü sənənin əlinlə olsa da, ölümü ilə ucaldı, sən isə yaşamağınla alçaldın, kiçildin. Sən başa düşə bilməzsən məhəbbətin nə olduğunu. Bu hiss sənə yaddır: həyatda iki məhəbbət var - biri qadına olan məhəbbət, biri də torpağa. Yerdə qalanlar yalandır, boş şeydir. Sən elə bilirsən ki, şan-şöhrətə hərisliyi də məhəbbət hesab eləmək olar. Yanılırsan. Sən Bərdəni, Qarabağı tutmaqla elə bilirsən ki, Girdimani, Qəbələni, Şəkini, Şirvanı da ələ keçirmisən? Yanılırsan, bu yerlərin hər biri özündə bütöv bir Albaniya yaşadır. Yadında saxla ki, bu torpağın ayrı-ayrılıqda hər künc-bucağı bir Albaniyadır. Mənim hər şeydən xəbərim var. Sən iranlıları başına toplayıb, guya ki, İrannı məmləkətini bərpa etmək istəyirsən. Əgər İrannın əvvəlki şöhrətini özünə qaytarmaq niyyətin varsa, İrannın özündə qayda-qanun yarat, bərpa elə. Bura Albaniyadır. Albaniyanın azadlıq günü yetişib. Onu Tanrı bizə bəxş eləyib. Əgər, doğrudan da, İrannı məmləkətini bərpa etmək istəyirsənsə, bəs niyə onun dağılmasına kömək elədin?

- İrannı dağıtmağa mənim gücüm çatmazdı. İrannı dağıtdan dağıtdı. Özü-özünü içindən laxlatmışdı.

- Yox, səhv edirsən, sənin kimi satqınlar dağıtdı. Elə bilirdin ərəblər sənə xoşbəxtlik gətirəcək, səni hökmdar edib taxta çıxaracaq? Yanılırsan. Sən və sənin kimilər ərəblərə sərfəli idi, siz onların əlində yalnız vasitə idiniz.

...O vaxtlar sonradan Rüstəm məlum olmuşdu ki, zindanda əsir kimi saxlanılanları Qeysər təşkil edib qaçırtmışdı. Bundan Yezdəgirdin də xəbər tutmasını bilib Qeysər də onlara qoşulub aradan çıxmışdı. Onun belə bir addım atması Yezdəgirdi qəzəbdən çox təəccübləndirmişdi: Onun nəyi çatmırdı ki, belə bir xəyanətə çulğansın? İrənin hansı əyalətinə ayağı dəysəydi, onu hökmdarın yaxın adamı kimi hörmət və izzətlə qarşılayar, bahalı hədiyyələrlə yola salardılar. Sasanilər hakimiyyətinə xəyanət əli elə sarayın içindən, daha dərinə getsək, öz ailəsindən başlayırdı. Bu, müharibənin vurduğu zərbələrdən də ağır idi.

Həmin qaçırılanlar yolda Cavanşirin dəstəsinin İrana səfəri zamanı yaxalananlar idi. Nə qədər çək-çevirə salsalar da, onlardan bir kəlmə də qopara bilməmişdilər. Qeysərin bu işdə yaxından, bilavasitə iştirakı sonradan məlum olmuşdu. Bu gözlənilməz xəbər Yezdəgirdi elə bil ki, ildırım kimi vurmuşdu. İnsan özünün, öz gəsinin əvvəlini, axırını bilmir. Elə bilir dünyanı tutub duracaq, guya yer-göy onun əlindədir, lap elə ovcunun içindədir. Ovcunu açsa, dünyanın altı üstünə çevriləcək, hər şey baş-ayaq olacaq. İnsan ona görə əlini, ovcunu açmır. Əlini o vaxt açır ki, əlində bir şey olmur. Elə ki, əlinə bir şey düşdü, tələsik ovcunu yumur. Yalı artıq olsa, hələ bir ovcunu yumruğa da döndərir. Qeysər də belələrindən idi. O, İrənin elə bir künc-bucağı qalmamışdı ki, onun atının dırnaqları dəyməmiş olsun. O, Yezdəgirdin adından istifadə edib İrənin torpaqlarını ələk-vələk edirdi. Bəzi saray əyanları Qeysərin bu hərəkətlərindən xəbərdar olsalar da, ürək eləyib hökmdara heç bir şey deyə bilmirdilər. Qeysərin İrənda belə bir səlahiyyət sahibi olmağından istifadə edib ərəblər onu gizli yollarla danışığa çəkib şirnikləndirmişdilər. Onu inandıra bilməmişdilər ki, İrənin ərəblərin önündə süqutu qaçılmazdır, bu günlük, sabahlıqdır. Əgər Qeysər bu işin tezləşdirilməsində köməklik göstərsə, sabah İrənin sahibi ola bilər. Yezdəgirdin aradan götürülməsi ona qarşı qəsdin həyata keçirilməsindən keçirdi. Qeysər, ərəb əsgərlərini zindandan qaçırdılmasının təşkilatçısı kimi, hadisənin üstü açılarda özü də aradan çıxmışdı. Bu işin üstünü açan isə sərkərdə Rüstəm olmuşdu. Rüstəm bu hərəkəti ilə nəinki özünün şəxsiyyətinin bütövlüyünü, mənəvi saflığını, həm də İrana və İrənin əhalisinə sədaqətini, vətənpərvərliyini bir daha əyani sübut etmişdi.

Ərməniyyəyə göndərilən və yolda tutulan ərəblərin əyalətlərə səpələnməsini təşkil edən də. sən demə Qeysər imiş. Onların əyalət başçıları ərəblərin gələcəkdə bu yerlərə basqını zamanı özlərinə tərəfdarlar tapmalı, toplamalı idilər. Onlar əhalinin meylini bizanslılardan ayıraraq ərəblərə yönəltməli idi. Alban ölkəsində və ətraflarda artıq xristianlıq hakim din idi. Ərəblər yaxşı bilirdilər ki, bu əyalətlərdə İslamın bərqərar olması o qədər də asan məsələ deyil. Buralarda kilsə katolikosunun, ali ruhanilərin əhali arasında nüfuzu heç də knyazlarından az deyildi. Müəyyən dövrlərdə hətta kilsənin ixtiyarı, dövlət işlərində rolu, aparıcı mövqeyi, səlahiyyəti üstün idi. O səbəbdən ərəblər əvvəlcə erməni kilsəsi ilə əlaqəyə girmiş, gizli danışıqlar aparmağa nail olmuşdular. Bütün bu işlərin təşkili Qeysərə həvalə edilmişdi. Bu gizli işi həyata keçirənlər Qeysəri İrənin gizli hökmdarı kimi tanıyırdılar. Qeysərin hökmdara, İrana qarşı hərəkəti getdikcə genişlənir, az qala bütün məmləkəti bürüyürdü. Qeysərin əhali arasında -səpdiyi zəhərli toxum cücərib yetişmişdi. Bu işdə Qeysərə özü kimi adamlar yaxından kömək edirdilər. Bu yolda ona həmkar olanlar hökmdar Yezdəgirdən narazı adamlar idi. Bu adamları, Qeysərin dediyi kimi, gələcəkdə sarayda böyük vəzifələr gözləyirdi. Artıq o adamlar öz işlərini görə bilməmişdilər. Yezdəgirdin öldürülməsi hadisəsində onların adamları bilavasitə iştirak etmişdi. Artıq Sasanilər hakimiyyəti devrilmiş, ona son qoyulmuşdu. İrənin bütünlüklə ərəblərin əsarəti altında idi.

Ərəblər Qafqaza hücum etməzdən əvvəl Qeysərlə iranlılardan ibarət dəstəni Albaniyaya, bir növ, kəşfiyyata göndərmişdilər. Xəlifə Qeysərlə Cavanşir arasındakı münasibətdən xəbərdar olduğu üçün belə bir addımı bilə-bilə atmışdı. Qeysərin başçılıq etdiyi dəstəyə bu yerlərin yoluna-izinə bələd olan tacirlər də qoşulmuşdular. Dəstədə yaxşı döyüşçülər də var idi. Ərəblər bu döyüşçülərlə Cavanşiri sınağa çəkib onun qüvvəsini öyrənmək niyyətində idilər. Deməli, ərəblərin özləri Cavanşirlə birbaşa döyüşə girməyə çəkinirdilər. Alban oğlunun döyüş məharətinə yaxşı bələd olduqlarından bu, qoşunu havayı yerdən, bilə-bilə əvvəlcədən bada vermək olardı. Bu, məsələnin bir tərəfi... Digər tərəfi isə başqa şeylə bağlı idi: İran kimi qüdrətli ölkəni diz çökdürəndən sonra, o, məmləkətlə müqayisədə Albaniya kimi kiçik bir diyarın qoşunlarına məğlubiyyət ərəblər üçün böyük zərbə olardı. İranlılar, eləcə də yunanlar inana bilmirdilər ki, albanlar ərəblərin qarşısında tab gətirə bilsin. Ancaq ərəblər özləri buna inanırdılar. Budur, artıq onlar dediyi kimi oldu. Sınaq üçün, bir növ kəşfiyyat xarakteri daşıyan iranlılardan ibarət qoşunu Cavanşir darmadağın etmişdi. Say-seçmə döyüşçülərdən bir nəfər də olsun canını qurtara bilməmişdi. Qoşundan salamat qalan Qeysərlə ətrafındakılar idi. Onları da Cavanşirin tapşırığı ilə qılıncdan keçirməmişdilər. Qeysərlə Cavanşirin arasında olan münasibəti Abbasdan başqa heç kim bilmirdi. Qeysəri -öldürməyib əsir götürməyi Abbasa həvalə eləmişdi Cavanşir. Abbas gözləyirdi ki, hökmdar onu ağır cəzalandırıb işgəncə ilə qətlə yetirəcək. Lakin bir şey də məlum idi ki, düşməne işgəncə vermək Cavanşirə xas olan cəhət deyildi. O, bəzi sərkərdələr kimi bunu döyüşçüyə yaraşmayan çirkin bir iş, hesab edirdi. Döyüşçü, onun nəzərində ya öldürər, ya da əhv edər, işgəncə verməyi nə olana yaraşdırmazdı.

Xeyli sual-cavabdan sonra Cavanşir tapşırırdı ki, onlara at verib İrana yola salsınlar. Çoxu sərkərdənin bu hərəkətini başa düşə bilmirdi. Lakin sonradan məlum oldu ki, Cavanşirin atdığı bu addım düzgün imiş. O, əsirləri İrana və ərəblərə bir ultimatum, canlı bir məktub kimi göndərirdi ki, Albaniyadan kənardakılara bir dərs olsun. Cavanşirin belə bir davranışından sonra Albaniyaya kənarlarda maraqlar artmış, hərə öz payını götürdü.

Bir neçə gündən sonra Cavanşirə xəbər çatdı ki, əsirlər yolda Qeysəri boğub meyitini Araza atıblar.

Albaniya ölkəsi elə bil ki, dünyanın mərkəzinə çevrilmişdi. Bu mərkəzin dayaq nöqtəsi Bərdə idi. Bərdə bazarının şanı-şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdı. Hamı öz satılacaq malını burada xırıd eləyir, alacağını isə burada alırdı. Dünyanın qazancı elə bil ki, bu bazarın əlindən gəlib keçirdi. Bazar günləri Bərdədə itiyini tapanların, dostu, düşməni ilə rastlaşanların sayı-hesabı yox idi. Həmin gün bazarda, karvansaralarda hansı xalqdan desən, adama rast gəlmək olardı. Çindən, Hindistandan, Ərəbistan, İrandan, Bizansdan, Avropanın lap göbəyindən gələnlərə də təsadüf edilirdi. Dünyanın ticarət-mərkəzini -xatırladan Bərdədə müxtəlif ölkələrin tacirləri bir-biri ilə əlaqə yaradırdılar, öz ölkələri üçün lazım olan dəyərli, qiymətli şeyləri buradan alıb aparırdılar. Bu şan-şöhrət az qala Şərqi bütün şəhərlərini arxada qoymuşdu. Tacirlərlə bərabər, bura hərbiçilər, xəbərçilər də gəlirdi. Buranın ab-havası, şan-şöhrəti çox dövlət başçılarının ağzını sulandırır. Geniş çay plantasiyaları, portağalı, limonu, şabalıdı, fındığı... bir sözlə, subtropik həmişəyaşıl ağaclar buranı cənnətə döndərmişdi.

Albaniya içi dolu nehrə kimi çalxalanırdı. Bu nehrədə çoxlarının gözü vardı. Hər dəfə çalxalananda kiminsə çırağı yanır, kiminsə işığı sönmür – qapısı bağlanırdı. Bu nehrəni çalxalayıb yorulan yox idi. Bu dağlar, dərələr, ucu-bucağı görünməyən bərəkətli düzlər, tarlalar hər dəfə çalxalandıqca nemətini, varını, dövlətini itirirdi. Axırda nəhəng bir əl nehrənin qapağından içəri sallanıb payını götürürdü. Bu yerlərin özünə ancaq və ancaq ayrı qalırdı. Bir neçə ildən sonra torpaq bir balaca dirçələndən, özünə

gələndən sonra nehrəni yenidən çalxalayırıdılar. Nehrənin içindəkilərin başı-başına, dişi-dişinə dəyirdi. Cənubdan – Şimala, Şimaldan – Cənuba doğru ardı-arası kəsilməyən axın Albaniya torpaqlarını ayaqaltı eləmişdi. Döyüşüb, yorulub əldən-dildən düşən yağılar öz çadırını bu torpaqlarda qurub, nəfəsini burda dərir, yorğunluğunu burda alırdı. Camaatın az-çox küncdə-bucaqda qara gün üçün yığıb saxladığı bir udum tikəsi, bir parça çörəyi də onlara qismət olurdu. Əlacsız qalıb Tanrıya dua edirdilər ki, görsünlər bu yağılar nə vaxt bu torpaqdan sürüşüb çıxacaqlar.

Albaniyanın dirsəyində – Dərbənddə dirsəklənib dayanan Xəzərlər, elə bil ki, bir himə bənd idilər.

Qoca Varaz ata yurdu Girdimandan Bərdəyə köçmüşdü, o biri oğulları da yanında idi. Cavanşirin atının dırnaqları -Albaniyanın cənubunda, istidən təntiyəndə səmtini dəyişib şimalına yönəldib, sərinliyə doğru can atırdı. Bu – elə-belə səyahət etmək, gəzib-dolanmaq məqsədi daşımırdı: gah Cənubdan, gah da Şimaldan olan həmlələr məcbur edirdi bunu. Həmlələrin ardı-arası kəsilmirdi. Cavanşirin bütün günü yəhər üstə keçirdi. Bəzən gözünün yuxusunu da at belində almalı olurdu. Dincini almağı da atüstü idi. Elə bu səbəbə görə atasını Bərdəyə köçürmüşdü. Bərdə torpağı bütünlükdə Varazın ixtiyarında idi. Şəhərin təsərrüfat işləri də ona həvalə edilmişdi. Bura gələn tacirlər Varazla görüşməyi özləri üçün fəxr sayırdılar. Ona bağışlanan hədiyyələrin sayı-hesabı yox idi. Dünyanın var-dövlətində gözü olmayan Varaz oğlu Cavanşirin ad-sanı, nüfuzu hesabına özünün rahat günlərini yaşayırdı.

Üfüqdə ay bərq vururdu. Aydınlıq idi. Bu vaxtsiz gecədə Bərdəyə doğru bir atlı gəlirdi. Atın yerişindən hiss etmək olardı ki, bu yolçu yol yorğundur, hardansa, uzaqlardan gəlir. Mənzil başına ürəyi tələssə də, atı yavaş sürürdü. Kənardan addımların səsinə qulaq kəsilən olsaydı, elə bilərdi ki, bu gələn yolçunu gətirən yabıdı.

Yolçu uzaqdan imarətin işığını gördü. Fikirləşdi ki, gecənin bu vaxtı közərən işıq ancaq iqamətgah ola bilər. Gecəni karvansarada qalıb səhərin açılmağını gözləmək ağılından keçdi. Lakin fikrini dəyişib birbaşa saraya getməyi qərara aldı. Düşündü ki, nə desən ola bilər. Gecənin bu vədəsində yad adamın, özü də tək-tənha, Bərdədə nə iti azıb? Bərdədə karvansaralar çox idi. Nə isə... elə saraya getməyi üstün tutdu.

Keşikçilər qala darvazasının qənşərində onu saxlayıb sorğu-suala tutdular. Ondən ancaq bircə bunu qoparda bildilər:

- Knyazla vacib işim var, ona xəbər gətirmişəm (o, “knyaz” deyəndə başa düşdülər ki, Varazı nəzərdə tutur).

Onun yaraq-yasağını belindən götürdülər. Belə qərara gəldilər ki, keşikçilərin gecələr növbə ilə yuxuladıqları mənzildə ona yer versinlər. Elə bu vaxt bir az aralıdan səs gəldi.

- Gələn kimdi? – Bu, Varazın səsi idi. Bu səsə məmədəyəndən – pəpəyeyənə kimi hamı alışmışdı. O, ki, qaldı gözətçilərə.

Varaz hamı yuxuya gedəndən sonra, fikrini dağıtmaqdan ötrü adəti üzrə, eşiyə çıxardı. Hər dəfə eşiyə çıxanda isə, əksinə, fikrinin üstünə fikir gəlirdi.

Keşikçilərdən biri dilləndi:

- Nə yaxşı oldu, hayımıza yetdi, bizi narahatlıqdan -qurtardı.

Yolçunun elə bil ki, çiçəyi çırtdadı. Lopanın işığında keşikçilər bunu aydın gördülər.

Gecələr həmişə həyətdə baş-başa qoyulan üç kötüyün qızartısı, çitiltisi görünürdü. Varaz asta addımlarla gəlib ocağın ətrafında qoyulan kötüklərin birində oturdu. Gecə qonağını onun yanına gətirdilər. Keşikçilərin əllərindəki lopa ətrafı əməlli-başlı işıqlandırırıdı. Varaz qonağın sifətinə diqqətlə

nəzər yetirdi, lakin anşıra bilmədi. Siifəti ona çox tanış gəlirdi. Yaddaşını nə qədər qurdaladısa, fikri bir nöqtədə lövbər salımadı. Qonaq lal-dinməz onun qənsərində ayaq üstə dayanmışdı. Üzbəüz ona yer göstərdi. Əyləşdi. Varazın onu yadına sala bilmədiyini başa düşsə də, dinmədi. Varaz anladı ki, onunla təkbətək söhbət eləmək istəyir. Əli ilə keşikçilərə işarə etdi. Aralandılar. Bundan sonra, nəhayət, qonaq dilləndi. Özü də ayağa durdu. Knyaz işarə etdi ki, otursun.

- Knyaz, məni tanımadınız. Sərxanam, bir yadınıza salın, Xaqanın əsgəriydim. Döydürüb Xaqana “hədiyyə” göndərdiyiniz iki əsgərdən biriyəm.

- Hə, tanıdım. O vaxtdan xeyli keçib. Sizdən də ki, bir soruq yoxdu. Bu gün – sabah dalınızca adam göndərmək istəyirdim. Yaxşı ki, gəldin.

- Sizinlə əlaqə yaratmağa ehtiyac yox idi. Ona görə də oturmuşduq yerimizdə. İndi vədə çatıb, vədə əməl etmək mənim boynuma düşüb. Bəlkə də hiss elədiniz axsamağımı. Buna görə məni ordudan tərxis eləyiblər. Məni buraya göndərən Tarxan oldu. O, Xaqanın xətir-hörmətini qazanıb sarayda yaxşı bir işlə başını gırləyir. Knyaz, dəqiq deyə bilmərəm, Tarxanın söylədiyinə görə, Eltəpər bir-iki aya üstünüzə yeriyəcək. Ona görə indidən hazırlıq görür. Oğlunuz Cavanşirin səsi-sorağı aləmi başına götürüb. Eltəpər onu döyüşdə sınağa çəkmək istəyir. Ona görə də yaman ciddi hazırlaşır.

- Yürüşün vaxtını dəqiq bilmədinizmi?

- Yox, knyaz, bunu ancaq Eltəpər bilər. Onun beyninə düşəndə, gecə də olsa, ordunu qaldırır. Xasiyyəti belədir. Onun görəcəyi iş həmişə gözlənilməz olur. Siz öz işinizi möhkəm tutun. – Sərxan sözünün ardını saxladı. Başa düşdü ki, deyəsən, yekəbaşlıq eləyir, knyaza yol göstərir.

Varaz xeyli xəyala daldı. Fikri Ərəb səhralarında dolanıb səmt küləyinin əlində fırfıra kimi fırlanır, burula-burula İran torpaqlarında lövbər salır, yenidən Şimala doğru yönəlirdi. Bu yeddi ilin intizarından sonra oğlunun şan-şöhrətli bir cəngavər kimi sağ-salamat geriye dönməsi Varazın canına hərarət, gözlərinə yenidən nur vermişdi. Bu sevincini istədiyi kimi hələ yaşamamış birdən-birə elə bil ki, başına bir qaynar qazan su tökdülər, azca düzələn qəddini əydilər. Ona elə gəldi ki, dadmaq istədiyi ləziz bir loxması boğazında dirənib qaldı, içindən gələn acı bir qəhər onu boğdu. Ürəyi şiddətlə döyünməyə başladı. Cavanşirin bir dəstə ilə Şimala səfərindən nigaran -qaldı. Nə desən ola bilərdi. Özünü bir təhər ələ aldı, toxtadı. “Təvəkkül Tanrıya”, dedi. Varaz elə dərin xəyala getmişdi ki, az qala, onunla üzbəüz oturan vaxtsiz gələn qonağı unutmuşdu. Qonağın başı gah sağa, gah sola ləngərləyirdi. Ağır yolun yorğununu az qalırdı ocağın qırağında yuxu aparsın. Mürgüləyir, tez də diksinib dikəlirdi. Varazın işarəsi ilə keşikçilər onu aparıb rahat yer verdilər ki, yatıb yorğunluğunu alsın...

Varaz yenə də gecəni yata bilmədi. Elə bil narahatlıq ömürlük ona qənim kəsilmişdi, bəxtinə, taleyinə yazılmışdı. Həyatının Cavanşirsiz keçən yeddi ili onun ata qəlbinə yeddi çalın-çarpaz dağ çəkmişdi. Dünyanın əzab-əziyyəti, ağrıları, fikirli, həsrətli günləri onu yaman qocaltırmışdı, az qala qəddini əymişdi. Bu yeddi ilin həsrətindən sonra indi-indi nəfəs ala bilirdi ki, bu yandan da Şimaldan gələn xəbər onun köhnə, qaysaqlanmış yarasını qanatdı. Qanatmaq hələ az imiş kimi, üstünə bir duz da səpdi. İlan vuran yatdı, o yata bilmədi. Beləcə, fikirlər içində itib-batmışdı. Bu dalğalı günlərin sonunu bircə Tanrı bilirdi necə olacaq. Knyaz başa düşürdü: qabaqdan Albaniyanı dəhşətli bir fırtına gözləyir. Nə qədər ki, Albaniya İranın vassalı idi, bir arxayınlıq hökm sürürdü, sakitlik vardı. Düzdür, bir tərəfdən İran üst-üstə ilbəlil vergiləri artırıb əhalini soysa da, digər tərəfdən isə başqaları ondan ehtiyatlanıb əl-ayaq tərپətmirdilər. Albaniyanın sakitliyi onun torpağının qanını, iliyini sormağ, dərisini soymaq hesabına başa gəlirdi. Torpağın neməti, elin sərvəti karvan-karvan İrana daşınırdı. Albaniyanı

indi isə birinin cəngindən çıxıb, o birinin cəngəlinə keçmək gözləyirdi. İndiki zamanda Varazdan olsaydı, Xəzərlərlə danışıq aparıb barışığa gəlmək pis olmazdı. Lakin Cavanşirin -fikrindən, məqsədindən yaxşı hali idi. O, İrandan geri dönəndən sonra ağsaqqalların, yüzbaşılının qarşısında öz fikrini qəti bəyan etmişdi. O, indən belə Albaniyanı heç bir ölkənin boyunduruğu altına verməyəcəyinə hamının qarşısında and içib söz vermişdi. Lakin onun Xəzərlərin qarşısında duruş gətirəcəyinə də ürəyində şübhə ilə yanaşırdı. Varazın belə düşünməyə əsası var idi. Bu, uzun illərdən, yəni əsrin əvvəllərindən xeyli sonra Albaniyanın asılı olmamaq sınağı, dirənişi idi. Cavanşir çiyinə böyük bir yük götürmüşdü. Yükün ağırlığı məlumdur. Varaz bircə şeydə təsəlli tapırdı: Alban oğulları İranda döyüşüb vuruş təcrübəsi qazanmışdılar. Ancaq Xəzərlərlə dil tapmaq daha sərfəli, ağılabatandı. Belə bir axının, selin qabağında dayanmağı ağına sığışdırı bilmirdi. Varaz başqa bir şeyə, əhalinin əhval-ruhiyyəsinə də ümid bəsləyirdi. Cavanşir İrandan geri döndükdən sonra əhali arasında bir canlanma əmələ gəlmişdi. Hamı ona ümidgahı, xilaskarı kimi baxırdı: Varazın, Cavanşirin bircə əməli, məqsədi var idi; nəyin hesabına olursa-olsun, Girdimanın timsalında Albaniyanın bütövlüyünü təmin etmək, keçmiş şan-şöhrətini özünə qaytarmaq. Bu məqsədi həyata keçirmək yolunda Girdiman dayaq nöqtəsi idi. Bərdə də artıq Girdimanla birləşmişdi. Bircə qalırdı Albaniyanın Şimalı – Şəki, Qəbələ, Dərbənd. Cavanşir elə bu məqsədlə də Şimala üz tutmuşdu, kiçik bir dəstə ilə səfər eləmişdi. Sərxanın Bərdəyə gəlişindən, görünür, Cavanşirin xəbəri yox idi. O, Bərdəyə başqa yolla – Şəki tərəfdən gəlmişdi.

Ocağın ətrafında fikrə getdiyi vaxt Hürü xatun da Varazın yapıncısını götürüb eşiyə çıxdı. Ərinin xasiyyətinə yaxşı bələd idi. Bilirdi ki, hələ səhərəcən Saraya dönən deyil. Hürü xatun asta addımlarla, ehməllə gəlib Varazın yanında dayandı. Gözlərini ocağa dikən ərinin fikirdən ayırmaq istəmədi. Çox gözləməli olmadı. Varaz başını qaldırıb nəzərini ocaqdan yayındıraraq Hürü xatunun üzünə zillədi. Əli ilə ocağın qırağındakı boş kötüyü göstərdi, işarə elədi ki, əyləşsin:

- Şimaldan adam gəlib. Xəzərlər üstümüzdə yürüşə hazırlaşırlar. Sabah mən bir dəstə ilə Girdimana yola düşəcəm, Cavanşir geri dönənə kimi gözləyə bilmərəm - dedi Varaz.

Hürü xatun:

- Fikrin nədi?.. Bəlkə Cavanşirin gəlişini gözləyəsən?

- Yox, bu günün işin sabaha qoymaq olmaz. Xəzərlərdən nə desən gözləmək olar. Bir də gördün gözümüzü açmamış üstümüzü aldılar. Onda gec olar, uduza bilərik.

Ocağın qırağında xeyli söhbət elədilər. Varaz Hürü xatunun narahatlığına görə adəti üzrə bu dəfə səhəri ocağın qırağında qarşılamadı. Ər-arvad ikisi də saraya doğru addımladılar.

Səhər erkən bir dəstə atlanıb Cavanşirin dalınca yollandı. Varaz isə başqa bir dəstə ilə Girdimana doğru yol aldı. Şimala gedən dəstəyə tapşırırdı ki, Cavanşirlə birlikdə Girdimana -gəlsinlər.

Varaz Bərdədən çıxandan bir gün sonra iranlılar gözlənilmədən Bərdəyə daxil oldular. Basqını Şimaldan gözləyirdilər, külək cənubdan əsdi. Ata, oğul bir-birindən xəbərsiz Girdimana doğru yol almışdılar. Ata Şimal təhlükəsinə görə, oğul isə Cənubdan olan basqına görə Girdimana tələsirdi. Bir gün keçməsinə baxmayaraq, Varazın Bərdədən xəbəri yox idi. İranlıların hücumu, yatsa yuxusuna girməzdi. Sərxanın gəlişindən sonra fikri Cənubdan yayınıb ancaq Şimalda qərar tutmuşdu. O, Cavanşir İrandan dönəndən sonra camaatı səfərbər edib yeni binalar – karvansaralar, imarətlər tikdirmək haqqında düşünürdü. Nədən və necə başlamağı özlüyündə götür-qoy edirdi. Bunlar bircə günün içində beynində alt-üst olmuşdu. Qoca -Varazın xəyalında inşa etdiyi binalar yarımçıq qaldı: hörülmiş divarların, hasarların daşları bir-bir tökülməyə, uçmağa başladı. İfcin-ifcin üst-üstə qoyulan daşların sırası pozuldu, divarın boyu gödəldi, gövdəsi əyildi, lakin xımı, təməli dağılmadı. Ona görə dağılmadı ki, xıma yoğrulmuş bu daşlar torpağın sinəsinə elə pərçimlənmişdi ki, onları qoparıb bir-birindən

ayırmağa heç kəsin qüvvəsi, gücü çatmazdı. Varaz Alban torpaqlarında xəyalına gətirdiyi bu xımda camaatın yenilməzliyini görürdü. Girdimanda – Kasak şəhərinin altında yolun çıxacaqlarında inşa etdirdiyi qala bürclərinin söküləcəyinə də inanmadı. Bu yeraltı yol şəhərin mərkəzindən – sarayın düz içindən başlayıb qala divarları boyu hərlənib Çoxaz çayının sahilində üzə çıxırdı. Torpağın ağır günlərində Kasakı özünə arxa bilməklə Varaz yanılmamışdı. Bu yeraltı dolanbacın yolunu, izini, girəcəyini, çıxacağını beş-altı nəfərdən başqa heç kim bilmirdi.

Bir fəlakət gözləniləndə, yaxud yeni bir işin təməlini qoymaq istəyəndə Varazın Kasaka gəlişi bir adətə çevrilmişdi. Onun Kasaka hər gəlişi bir yeniliyin olacağına işarə idi. Əhali onun bu xasiyyətinə öyrəşmişdi. Yol boyu dəstə ilə kəndlərdən keçdikcə camaat onların pişvazına çıxıb salamlayırdı. Varazın bu gəlişi uzaq kəndlərə də bir xəbərdarlıq kimi yayılırdı. Bu gəlişlə o, hamını, bir növ, ayıq-sayıq olmağa çağırırdı. Varaz onunla “xoş gəldin”ə çıxan ağsaqqallara da ayaqüstü bəzi tapşırıqlarını verir. Aradabir, yolüstü, az da olsa, dinclərini alıb yenidən yola davam edir, özlərini mənzil başına çatdırmağa tələsirdilər.

Kasaka çatmağa hələ qalmışdı. Lakin uzaqdan əsən sərin mehlə hava birdən-birə dəyişdi. Bu, Girdimandan gələn meh idi. Buralara yolu düşən yad adam olsa belə, havanın gah ilıq, gah da sərin nəfəsini duya bilərdi. Dağlardan hellənib gələn bu sərinlik Varaza nə qədər doğma idi. Bu doğmalığı heç nə ilə izah eləmək mümkün deyildi. Axı doğmalığı heç bir təsvirə, təhlilə sığışa bilmir. Hələ insan ürəyindən keçən hissləri heç bir qələm sahibi olduğu kimi sözlə səsləndirə bilməyib.

Dəstə Kasaka yaxınlaşdıqca, özündən asılı olmayaraq, Varaz həyəcan keçirirdi. Yaşının belə bir ahıl çağında gəncliyin uzaq həyəcanlı havası baş qaldırır təzədən onu tərpədirdi. Qoca öz-özünə məəttəl qalmışdı. Qərībədir, bu, nə olan şeydir? Nə biləydi?

Az keçmədən dağın sərt sifəti özünü göstərdi: göyün üzünü zirvələrdən sıyrılıb gələn qara bulud aldı. Bir göz qırpmında üfüqdə şaqqıltı qopdu, - dərələr, təpələr lərzəyə gəldi. Əvvəl təkəm-seyrək yağış damcıladı, sonra gur leysan başladı, aləmi sel-su başına götürdü. Dərədən çıxan bir tülkü az qala atların dırnağından çıxıb təpə yuxarı qaçdı. Leysanın ömrü çox çəkmədi, necə başlamışdı, eləcə də dayandı. Dərədən elə bil çay axırdı. Hava birdən-birə elə soyudu ki, əməlli-başlı islanmış dəstənin canına üşütmə düşdü.

Varazın vaxtı ilə Bərdə ilə Kasak arasında tikdirdiyi karvansarada dayanmalı oldular. Karvansaraya bir ailə qulluq edirdi. Varazın gəlişini görüb böyüklü-kiçikli hamısı eşiyə çıxmışdı. Karvansaranın iki tərəfinə bağlanmış itlər az qalırdı zənciri gəmirib qırınsınlar. Həyətdəki boz tula da sağa, sola qaçır zəncirdəki itlərin səsinə səs verirmiş kimi, “burda mən də varam”, –deyirdi.

Dəstə həyəətə daxil oldu. Karvansaraya rəhbərlik edən Asayın əlliyə yaxın yaşı olardı. Səkkiz övladı var idi: üç qızını ərə köçürmüş, üç oğluna gəlin gətirmiş, iki kiçik oğlu da Cavanşirin ordusunda hərbi xidmətdə idi. Həyətdəki uşaqlar Asay kişinin nəvələri idi. Uşaqlar yaraqlı qonaqlara təəccüb və heyrət qarışıq maraqla baxırdılar. Asay kişi irəli gəlib Varazın atının yüyənini tutdu. Yaşının çox olmasına baxmayaraq Varaz sinninə uyuşmayan bir cəldliklə aşırılıb yəhərdən düşdü. Qucaqlaşdılar. Bayaقدan zənciri gəmirən itlər də səsinə kəsdi. Gələn qonaqların yaxınlığını hiss eləmişdilər. Atların yəhərini alıb qabaq ayaqlarını çidarlayıb otlağa buraxdılar. Heç yerdə dayanmayıb birbaşa karvansaraya kimi ayaq döyən atlar acgözlüklə, fınxıra-fınxıra şirin-şirin otlardan qırpmağa başladılar.

Yol üstündəki bu karvansaranı Varaz hərbcilər üçün tikdirmişdi. Asay kişi artıq on ilə yaxın idi ailəsi ilə birlikdə burada yaşayırdı. Karvansaranın ətrafında yaxşı bağ-bağat salmışdı. Əkin-biçin, bostan yeri var idi. Hərbcilərdən başqa gəlib-gedən ticarət karvanları da burada gecələyirdi. Asay kişi ailəsinin taleyini bütünlüklə buraya bağlamışdı. Dolanacağı pis deyildi. Mal-qoyunu, toyuq-cücəsi var idi. Ailə

hər dəfə süfrə arxasına yığışanda Asay kişi Varaza dua edir, onun atasına rəhmət oxuyurdu. Ayağı yer tutanın hamısı bir işin qulpundan yapışırdı.

Asayın göstərişi ilə beş erkək kəsildi. Az bir vaxtda heyvanların dərisini pırtıdadıb boğazından çıxartdılar. Cəmdəkləri şaqqaladılar, həyətdə uzununa qazılmış qarımada iki mis qazana ət doldurub, ağzını tıxadılar. Ətin kabablıq yerl ərini şişlərə çəkдилər. Karvansaranın zalındakı iri masaları çölə çıxardılar. Artıq göyün üzü yaşmağını götürmüşdü, üfəqdə Günəş görünürdü. Masanın üstünə fətir, xamralı xörəyi, göy-göyərtili, qoyun pendiri, mer-meyvə gətirib düzdülər. Bu işləri görmək o qədər də uzun çəkmədi.

Zəncirdəki itlər kənardan bu həngaməyə tamaşa edib quyruqlarını bulayırdı, bayaqdan hürdüklərinə, zəncir gəmirəklərinə sanki xəcalət çəkirdilər. Ov tazısı da bir kənara çəkilib çənəsini qabaq ayaqlarının üstünə qoyub gedib-gələnə baxır, arabir gözünü qırpırdı.

Asayın mal-qarası, qoyun sürüsü otlaqda idi. O, hər ehtimala qarşı həyətdə həmişə beş-altı yeməli erkək və bir neçə quzu saxlayırdı. Yağışdan sonra quzular atılıb-düşürdülər. Quzulardan biri çəpərin dibində dayanıb hərdən bir başını bulayır, o birilərə qarışmırdı. Varaz kötüyün üstündə oturub onlara baxırdı, fikrini dağıtmağa çalışırdı. Asay da onun böyründə əyləşmişdi. Varaz dilləndi:

- Ay Asay, bu quzu niyə belə bikefdi, olmaya, anası ölüb, yetimdi. Bir ora bax...

- Hə, mənəm ağam, yetimdi. Tanrı heç kəsi yiyəsiz eləməsin. Heyvan heyvanlığıyla bunu hiss edir. Yeni doğmuş bir qoyunum var, onun altına nə qədər itələyirəmsə, yenə də yaxın düşür, öz doğma anasını istəyir. Qoyun onu yaxına buraxır, lakin quzu yaxın durmur. Belələri çox olur, yəni anası ölənlər. İtələyib başqa heyvanın altına salırıq, öyrəşir. Qərībədir, mən həyatımda birinci dəfə beləsinə rast gəlirəm. Görünür, həyatda bizim dərk eləyə bilmədiyimiz hələ çox şey var.

Varaz kövrəldi:

- Burda qərībə olası bir şey görmürəm. Görünür, anasının qoxusu hələ burnundan getməyib. Elə torpağımızı götürək: neçə illərdir əsarətdəyik, çox vaxt keçməsinə baxmayaraq yenə bu əsarətə, asılılığa öyrəşə bilmirik. Elə yadların tapdağı olan torpaq da yetim quzu kimi bir şeydir. Görürsən, Tanrının heyvanı da, ac da olsa, yad ananın əmcəyini götürmür. Yad bir kəs gəlib sənə evinə soxulub ixtiyarını əlindən alsın, dözə bilməzsən. Artıq “öz əlimiz – öz başımız” vaxtı yetişib. Həyatda heç bir şey asanlıqla əldə edilmir. İndən sonra azadlığımız öz əlimizdədir. Onu saxlaya da bilərik, itirə də.

Əsgərlər süfrə arxasında yeyib-içməkdə idilər. Artıq qaş qaralmağa başlayırdı. Əsgərlərin yerini rahatladılar. Bir azdan Asay kişinin mal-qoyunu örüşdən qayıtdı. Onları -xalxala -saldılar. Əsgərlərdən ikisinə və Asayın oğullarından birinə səhərə kimi keşikdə durmaq həvalə edildi. Yaxınlıqda otlayan ayağı çidarlı atların hərdən bir finxırtısı eşidilirdi. Həmişə səfərdə olan bu atlar yurd yerinin ətrafında otlamağa adət etmişdilər. Ona görə də onları hörükləmədilər.

Qaranlıq düşmüşdü, göyün üzü tərtemiz idi. Səmada ulduzlar sayrışırdı. Bir azdan yaxınlıqdakı taladan İsa-Musa quşlarının səsi eşidildi: “Tapdın?”, “Tapmadım”. Ətraf elə sakit idi ki, elə bil qurbağa gölünə daş atmışdılar. Rəvayətə görə bu iki quş qardaş olub: İsa və Musa. Hər ikisi varlı bir ağanın sığırçısı imiş. Çöldə mal-qaranı otardıqları vaxt iki dana itirirlər. danaları axtarıb tapmaq üçün hərəsi bir tərəfə səmt alır. Nə qədər axtarırlar, tapa bilmirlər. Əldən, dildən düşürlər. Ağanın qorxusundan evə qayıtmağa da qorxurlar. Tanrının onlara rəhmi gəlir, hər ikisini quşa döndərir. Onlar elə o vaxtdan quş olub ucuz ki, axtarırlar, ancaq tapa bilmirlər ki, bilmirlər. Elə indiyə kimi. İsa deyir: “Tapdın?” Musa deyir: “Tapmadım”. İnsan da belədir: ömrünün sonuna kimi elə hey axtarır. Özü də bilmir nəyi axtarır və nə üçün axtarır. Lakin heç nə tapa bilmir.

...Azadlıq necə? Yox, azadlığı axtarmaqla tapılan deyil. Onu qazanmaq lazımdır. İsa-Musa quşu da əsarətdədir. Çünki indiyə kimi itirdiklərini tapa bilməyib. Onlar elə bilirlər ki, itirdiklərini tapsalar, azad olacaqlar. Ağadan qorxduqları üçün quşa dönüblər. Qorxu-hürkü olan yerdə azadlıq da olmur. Qəribəsi də budur ki, hələ indiyə kimi bu quşları görən olmayıb və olmayacaq da. Bu ancaq Tanrıya məlum olan bir sirdir.

Ancaq nədənsə Varaza elə gəldi ki, torpağın azadlığını tapmayıb, qazanıb. Bu qazanc – oğlu Cavanşirdir. Onu İrana -göndərdiyinə görə keçirdiyi peşmançılıq hissini unutmamağa çalışdı. Doğrudan da, o əgər yeddi il vətəndən kənarında -olmasaydı, bəlkə də yurd-yuva qədrini bu qədər bilməzdi. Qürbət onun gözünü daha da açmışdı. İnsan uzaqda el qədrini daha yaxşı bilir. Onun ağrı-acılarından ötrü də darıxır. Ağrı-acı olmasa, bəlkə də xoş günlərinin yeri, xoşbəxtliyi, sevinci istənilən kimi hiss edilməz. Hiss edilməsə, mənası da olmaz. İsa-Musa quşa döndükdən sonra əzab çəkə-çəkə: “Tapdın?”, “Tapmadım”- deyə-deyə kədərini aləmə car çəkir. Qoxru hissi nə imiş ki, insanı quşa döndərib? Lap başqa heyvana da döndərə bilərdi. İlan kimi sürünərdilər də. Yaxşı ki, quşa çevriləblər. Varazın qazancı bir o idi ki, oğlu Cavanşirə qorxu hissi yad idi.

Səhər tezdən yola düşməzdən qabaq Varaz Asayı yanına çağırıb dedi:

- Bu pulu götür, - Cibindən bir kisə pul çıxarıb ona uzatdı. Asay götürmək istəmədi. Baxışları toqquşdu. Söz deməyə dili gəlmədi. Varazın xasiyyətinə bələd idi. O, yaxşı başa düşürdü ki, Varaz bu pulla yemək-içməyin xərcini ödəmir, ona bir dost kimi verir bunu. – Gəlib-gedən tacirlərdən uşaqlara əyin-baş alarsan. Buranı bir gün də yiyəsiz qoyma. Deyəsən, qabaqda görəcək günlərimiz var.

Səhərəcən otlayan atların yorğunluğu çıxmışdı canlarından. Kasaka doğru yol aldılar. Az getməmiş yenə də qarşılarından bir tülkü təpədən dəreyə doğru helləndi. Deyəsən, dünənki tülkü idi. Dünənki oldu, olmadı, nə fərqi, tülkü - tülküdür. Tülkələr hamısı bir-birinə bənzəyir. Eyni ölçüdə, eyni biçimdə. Körpələri heç vaxt oyuqdan kənara çıxmır, bir-birinin içinə sığınıb analarının gəlişini gözləyir. Tülkünün uğura çıxmasını el arasında yaxşı əlamət kimi qəbul ediblər, -dovşanı isə pis. Nağıllarda, əfsanələrdə tülkü hiyləgərdir, dovşan isə yazıq, fağır... Dünyanın qəribə işləri var, heç baş açmaq olmur. Bəzən belə də olur: həyatda tanıdığın pis adam yuxuna girəndə xeyir tapırsan, yaxşını görəndə isə əksinə... Xəsisin varlığının var-dövləti özünə qismət olmur, kasıbın bir çuval unu bir çətən külfəti qışdan yaza çıxarır.

Dəstə Kasaka çatanda qaş qaralırdı. Camaatla xoş-beşdən sonra Varaz iki atlı götürüb Avey dağının ətəyinə getdi. Ulularının məzarlığı burada idi. Onları ziyarət etdi. İnsanı gərək öz yurdunda, dədə-baba torpağında dəfn edəsən. belə olanda yurd dağılmır. Hər dəfə ulularının, doğmalarının qəbrini ziyarət edəndə sanki yurda bağlılıq birə-beş artır. Yurd dəyişmək – ailə dəyişmək kimi bir şeydir. Məcburiyyət qarşısında qalanda ailəni dəyiməli olursan. Yurd da belədir. Qəbirlərin arası ilə addımladı. Hər qəbirin yanından keçəndə addımını saxladı. Daşlara nəzər yetirdi. Tanıdı, tanımadı, hamısına eyni nəzərlə baxdı, heç birindən yan ötə bilmədi. Bu qəbirlərin hamısı ona doğma idi. Ona elə gəldi ki, qəbirlərin hər biri – bir ev, bir ailədir. Ona görə də üstündəki yazıları oxumadı. Bir də ki, bu adamların nə fərqi vardı, elə də olardı, belə də. İndiyə kimi minlərlə adsız, ünvensiz yurdu qoruyan yatır burda. Onların hamısının bircə adı olub: Albaniya. Burda yatanların hansı birinin ruhunu oyadıb çağırırsan, desən ki, kimsən? Deyəcək: Albanam, hər hansı bir adla çağırırsan, inciyər, heç cavab da verməz, xətrinə də dəyər. Bərdə də, Qəbələ də, Şəki də, Kasak da, Xalxal da, Hunabad da, Dərbənd də qəbiristanlıqdır. Bu qəbiristanlığı ruhlar bir-birinə bağlayır, calayıb düyünləyir. Ona elə gəldi ki, yerin altı – üstündə, üstü – altındadır.

Onunla gələn atlılar qəbiristanlığın kənarında dayanmışdılar. Varazdan bir az qabaqda ağ geyimdə ağ saçlı bir qoca ona baxırdı. Varaz dayandı. Bu uca boylu qoca əlini başının üstünə qaldırıb nəsə

deyirdi. Ancaq Varaz eşitmədi. Gözlərini öykələyib bir də baxdı. Qoca yerində durmuşdu. Varaz -dillənmək istədi, danışa bilmədi. Az sonra, qoca bir göz qırpmında, bir xəyal kimi yox oldu. Geri dönəndə Ərtəkin kəndinə baş çəkməyi qərara aldı. Fikri keçmişə qayıtdı. O günlər gəlib gözləri önündə pərdələndi, hissə-hissə açılıb örtüldü çən-duman içində. Deyəsən, o günlər dünən olmuşdu. Axı, necə olub onu unudub, hər şeydən əvvəl də Anaxatunu, Ərtəkin ömür-gün yoldaşını. Başqasına məlum olmayanı içində götür-qoy elədi, özünü danladı. Həmişə dönüklərə nifrət eləyən Varazın bu dəfə neşterinin ucu özünə sarı tuşlanmışdı. O, insanın səhvini bağışlamağı bacarırdı, unutqanlıqı, dəyişkənliyi yox. Necə yəni vaxtım olmayıb başımı qaşımağa? Bunlar boş söhbətdir, insanı riyakarlığa sürükləyən meylin başlanğıcıdır. Kim olursan-ol, istəyir xəmirin təstdən aşsın, özünə haqq qazandıрмаğa haqqın yoxdur. Bu “haqq” sözündə Tanrının bəxş elədiyi ədalətin, düzgünlüyün bir pozulmaz möhürü var. Bu möhürü yalan-yanlışı təsdiq eləməy işlədəndə Tanrının üzü səndən dönür. İnsanın dönüklüyü Tanrıya dönüklükdür, onun doğru yoldan sapmağıdır. Ərtəki öldürəni öldürməlisən. Demək, istər-istəməz, özündən asılı olmayaraq, səni bu işə vadar edirlər. Özün-özündən çıxmağa məcbur olursan. İnsan qəbirstanlıqda olanda elə bil ki, o dünyanı görüb gəlir. Elə ki, oradan bircə addım aralandın, hər şeyi unudursan. Bəlkə də ona görə “Torpağın üzü soyuqdur” – deyirlər.

...Ərtəkin həyat yoldaşı Anaxatun və oğlu Uruzla görüşüb hal-əhval tutdu. Qısaca əhvalatı onlara danışdı, vaxtın darlığını başa saldı. Elə bu anda Bərdədən gələn bir çapar özünü -onlara yetirdi. O, Cavanşirdən xəbər gətirmişdi. Varaz dəstəsiylə Bərdədən çıxdığı elə həmin gün orada nə baş verdiyini olduğu kimi ona danışdı.

Günəş üfüqdən çəkildikcə dağın arxasındakı kölgə də asta-asta addımlayır, boyu uzanırdı. Elə bil gecə ilə gündüzün əlbəyaxa güləşi başlayırdı. Bu, bir səhər, bir də günün elə bu vaxtı olurdu. Hər gün onlar – gecə ilə gündüz belə savaşıqdan sonra yerlərini bir-birinə təhvil verir. Hər ikisinin savaşı, mübarizəsi də yer, torpaq üzərində gedirdi. Torpağın sahibi günün bir yarısı gecə, bir yarısı da gündüz idi. Dünya yaranandan onlar elə beləcə əlləşir, vuruşur, heç biri o birinə qalib gələ bilmir. Dünyanın işləri də belədir. Kainatın qanunları necədirsə, yerin də, başqa planetlərin də qanunu elədir. Yer üzünün xalqları da, elə insanlar da bu qanundan kənara çıxma bilmirlər.

Kölgə qaraldıqca ətrafa zülmət çökürdü. Bu zülmətin özünün öz yiyəsi, sahibi, at oynadanları var. Aveyin qoynundakı mağaralardan birindən iki nəfər yavaş-yavaş, asta-asta, elə bil ki, zülmətə doğru addımlayırdı. Bu qaranlıq adamlarının gözü zülmətə alışmışdı, onlar qaranlıqda daha sərbəst yeriyirdilər. Qayaların arası ilə ilan kimi burulan bu dar cığırla günün-günorta çağı addımlamaq başqaları üçün bəlkə də çətin olardı. Gündüzlər bu mağaralarda yatıb-yuxulayır, gecələr yarasalar kimi ətraf dağlarda, dərələrdə fırlanırdılar. Onların heç özləri də bilmirdi istəkləri nədir. Gecələr -xısın-xısın xalxallara baş vuraraq iki-üç qoyun-quzu əllərinə keçirib qaranlıq sovuşmamış özlərini mağaraya, yetirirdilər. Bu iki nəfər ululardan qalan bu mağaranın, elə bil ki, sahibinə çevrilmişdi. Onlar mal-qoyun oğruları deyildilər. Azuqələri qurtarar-qurtarmaz bu işlə məşğul olmağa məcbur idilər. Onların doğma yurd-yuvası Girdimandan o qədər də uzaqda deyildi. Qonşu məmləkətdən xüsusi tapşırıqla hərəkət edən bu iki adama vəd edilmiş qızıl pulun yarısı onların gözünü qamaşdırmış, vəhşiləşdirmişdi. O pulun yarısı Ərtəkin qətl üçün verilmişdi. O biri yarısı isə Varazın qətlindən sonraya saxlanmışdı. Birinci qətl izziz-tozsuz yerinə yetirilmişdi. Qatilləri xeyli vaxt idi axtarırdılar. Lakin izlərinə düşmək mümkün deyildi. Qətdən uzun müddət keçməsinə baxmayaraq onlar hələ də öz evlərinə qayıtmamış, burada – Avey mağaralarında

gizlənməyi üstün tutmuşdular. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Varazın axırına çıxmaq o qədər də asan olmayacaq. Onların aldığı qızıl pullar da az deyildi. Lakin istəyi bundan da artıq qızıla sahib olmaq istəyi onların beynini yemişdi. Ömrü boyu qaçaq-quldurluqla əldə etdikləri bunun yanında heç bir şey idi. Bir də ki, nə qədər quldurluqla məşğul olmaq olar? Bu günün sabahı da var axı. Onları ancaq alacaqları qızıllar düşündürürdü. Amma hardan biləydilər ki, bu iki şəxsın aradan götürülməsi təkcə hakimiyyətin deyil, torpağın, yurd-yuvanın dəyişdirilməsinə yönəldilən xəyanət yolunun əvvəli, başlanğıcı olacaq. Gələcək əsrə planlaşdırılan bu yolun, faciələrin təməli indidən qızılla fitnə-fəsad üzərində qurulurdu. Quldurun nə dini-imanı var, nə də vətəni, xalqı. Yurd-yuvanın da ona dəxli yoxdur. Təki qızılı olsun, varlansın.

Onlar Ərtəkin qətlinə görə aldıkları qızılı sığındıkları mağarada gizlətmişdilər. Yatağan ilan kimi onun üstündə uzanıb yatırdılar. Bu alınan qızıllar toyuq altına qoyulmuş fala da bənzəyirdi. Onların özü bəlkə də kürt düşmüş toyuğa oxşayırdılar. Geridən alacaqları qızıl barədə düşünüb altlarındakı qızılların cücə çıxarmasını gözləyirdilər.

Çoxdandır özünə sığınacaq tapıb iki quldurun indi mətərisləndiyi bu mağaralar haqqında əhali arasında bir-birinə bənzəyən müxtəlif rəvayətlər yayılmışdı. Adamlarda Avey dağının bu ilkin insan məskəni barəsində bir xof da yaranmışdı. -Deyilənə görə, vaxtı ilə burada bu tərəfin çobanları insanabənzər məxluqlar görüblər. Ona görə də heç kim cəsarət edib bu tərəflərə hərlənmirdi. Cinlərin məskəni də deyirdilər Avey mağarasına. Deyingən arvadlar qarğış eləyəndə “Aveyin cinlərinə qismət olasan səni”, – deyirdilər. Cin adı gələndə istər-istəməz eşidənlərin canına vic-vicə düşürdü. Sözə baxmayan uşaqları anaları Aveyin cinləri ilə qorxudurdu. Camaat qaçaq-quldurdan, yadelli basqınlardan çox mağaradakı cinlərdən qorxub-hürküdü. Yaxın kəndlərdən itən mal-qaranı, qoyun-quzunu cinlərin işi bilib heç kim arayıb axtarmırdı. Doğrudur, mal-heyvanın yoxa çıxması arabir baş verir, təkəm-seyrək olurdu. Axır vaxtlar gecələr bu tərəflərdən işıq gəlməsi camaatı lap vəlvələyə salmışdı. İndiyə kimi deyilənlərin doğruluğuna inanmayanlar da artıq inanırdı buna. Qorxudan mağaraya yaxın olan kəndlərin camaatı şər qarışar-qarışmaz həyət-bacanı rahatlayıb yorğan-döşəyin içinə doluşurdular. Gecələr həyətlərdə itlərin ulamasını da cinlərin kəndə gəlməsi ilə bağlayırdılar. Axır vaxtlar ancaq xırda heyvanın – qoyun-quzunun yoxa çıxması tez-tez olurdu. Mağaraya yaxın kəndlərin əhalisi buralardan uzaqlarda yurd-yuva qurmaq fikrinə düşmüşdü. Bu tərəflərdə dədə-baba yurdunu dəyişmək qəbahət, ululara hörmətsizlik sayılmaqdan əlavə, həm də çox müşkül bir məsələ idi. Kəndin ətrafında, aralı da olsa, hər kökün, nəslin özünün əkin-biçin yeri var idi. Hərənin el arasında öz adı, ünvanı bəlli idi. Hər bir kök, nəsil bir-iki evdən, ailədən olsaydı, nə var idi ki,.. təzə ailə quranlar, ev-eşik sahibi olanlar da yurddan kənara çıxmırdılar, bir kökün, yurdu adamı, bir ailə olmaqla bərabər, az qala yüzə yaxın insanı özündə cəmləşdirirdi. Bəzən bu köklər arasında düşən qan davası yüz illərlə davam edirdi. Düşmən olan -köklər bir-birinə nə qız verər, nə də qız alardı. Ancaq yas düşəndə hüzlərində iştirak edər, düşmənçiliyi unudurdular. Rəva bilib toylarına -çağırırsalar, bunu özlərinə fərəh bilib iştirak edərdilər. Bir-birinə düşmən olan köklər həm toyda, həm də yasda çalışırdılar ki, gələnlərdən gətirdikləri payın ağırlığı, sanbalı ilə seçilsinlər. Yasa gələnlər iri heyvan ilə yurda ayaq basardılar. Elə heyvan gətirərdilər ki, həm cavan olsun, həm də gözəgəlimli. Kədər nişanəsi olaraq heyvanın buynuzuna qara parça bağlamaq dərdə şərikin olmaq əlaməti kimi qəbul edilərdi. Xeyir işdə say-seçmə erkəklərin belini qırmızılayıb hədiyyə edərdilər. Toy da, yas da qurtaran kimi yenə də əlaqə, get-gəliş kəsilir, düşmənçilik davam eləyirdi. Əgər məmləkətə yadellilər basqın eləsələr, yenə də düşmənçilik unudulur, düşməne qarşı birgə, çiyin-

çiyinə döyüşərdilər. Bu tərəflərdə - Girdimanda belə idi elin adəti. Bu çox keçmişdən qalmaqla indi də davam edirdi.

Aveydən son zamanlar işıq gəlməsi, cin-şeytanın söhbəti, xırda heyvanların tez-tez yoxa çıxması bir-birinə düşmən olan kökləri yenidən birləşdirmişdi. Yurd dəyişmək el arasında qəbahət sayıldığından insanlar bunu özlərinə rəva bilmirdilər. Digər tərəfdən isə cin-şeytan xofu az qala camaatı dəli -eləmişdi. Hərə çəpərin üstünə bir qurd dərisi atmışdı. Deyilənə görə, qurd dərisi olan yerə cin-şeytan yaxın düşə bilməz. Camaat təsəllisini bununla alıb bir az qorxu xofunu azaldırdı. Buna baxmayaraq yenə də heyvan oğurluğu davam edirdi. Falçıların gündə fala baxıb yüz əməl çıxarması da bu həngəməyə bir çarə qıla bilmirdi. Qalmışdı buralardan uzaqlaşmağa, o da ki, asan məsələ deyildi.

Ərtəkin qatilinin tapılmamasını da bir möcüzə, cin-şeytanın yeni işi – insanı qanına qəltan eləməsi kimi də yozanlar -tapılırdı. Axı, necə ola bilərdi ki, onun qatili tapılmasın? Ərtəkin ölümü də düşmən köklərin bir-birinə yaxınlaşmasında, bir az da simsar olmasında az rol oynamamışdı.

Aveydən xeyli aralı, meşənin ortasındakı talada beş atlı peyda oldu. Onlar əyin-başından döyüşçüyə oxşamırdılar. Lakin üst-başları yaraqlı idi. Ova çıxmışdılar, qaban ovuna. Bir dəstə qabandan ikisi gözlənilmədən sağa, sola sərpib oxa, nizəyə tuş gəlmirdi. Onları qovmaqdan atlar heydən düşmüşdü. Nə ov şikara gəlirdi, nə də ovçular ovdan əl çəkirdilər. Qan-tər içində olan atların qarnının altından buğ qalxır, yüyəni gəmədikcə ağızları köpüklənirdi. Sancılmış ox qabanın birinin belində yellənirdi. Bu iki erkək qaban çox iri idi. O biri xırda qabanlar özlərini qamışlığa verib yoxa çıxmışdılar. Atlılar o qədər çox çapmışdılar ki, bir də başlarını qaldıranda gördülər ki, ağızları Aveyin dibinə dirənib. İstər-istəməz atların yüyənini çəkildilər. Qızmış atlar iki dal ayağı üstə şahə qalxıb kişnədi. Qabanlar özünü mağaraya verdi. atlıların nəzəri qabanların girdiyi mağaranın girəcəyində ilişib qaldı. Hərəsinin içindən, özlərindən asılı olmayaraq, istər-istəməz bir qorxu dalğası -keçdi. Bu qorxu beşinin də içini göynətdi, dalaqları sancdı, heç biri bir söz demədi. Nəzərləri qorxu dolu bu mağaraya dikilmişdi. Mağara ağzını açmış bir əjdaha kimi elə bil ki, onları bu dəqiqə udacaqdı. Elə bil onları timsimləmişdilər. bayaqdan hay-harayla qovduqları bu iki vəhşi – qaban cildinə girmiş iki əcinnə idi bəlkə, onları aldada-aldada ağzını mağaraya salmışdı. Beş atlının beşi də belə düşünüb yerində donub qalmışdı. Onları atlarla birlikdə sanki yerə mıxlamışdılar. Ağızlarından köpük axsa da, qabanlara çatıb onları yaxalamaq həvəsi ilə yorğunluq bilməyən bu atlar, elə bil ki, əvvəlki atlar deyildi. Mağaranın qaranlıq ağzındakı vahimə onları daha çox həyəcanlandırır. Bunu az qala almacıqlarından pırtlayıb çıxacaq qan içində olan gözlərindən də görmək olardı. Birdən möcüzə baş verdi: -mağaradan əyni dərilili iki nəfər çıxıb onlara doğru qaçmağa başladı. Elə çaşdılar ki, atların başını geri döndərməyi də untdular. Bu iki qaban mağarada iki əcinnəyə dönüb onlara sarı qaçır. Birdən onların ardınca həmin iki qaban da peyda oldu. Möcüzə idi: qabanlar əcinnələri qovurdu. Qaban onlardan birinə çatıb iti dişilə ayağını çapdı. Axır ki, əcinnələr dilə gəldi:

- Amandı, kömək edin, - Atlılar bilmədiklər nə etsinlər. Qabanlar hayıf aldıklarından, ya da ki, bayaqdan onları qovan atlıları gördüklərindən qanrılıb mağaraya yox, özlərini böyükdəki zıvıllığa verdi. Həmin qabanın birinin belində yenə də ox yellənirdi.

- Bizi balalarınızın başına çevirin, kömək eləyin! – Yaralı ilan dili çıxarıb zarıyırdı. Onun qan aparır, yığılıb qaldığı yerdə qanı göllənirdi. Atlılar tez düşüb onlara yaxınlaşdılar. Ancaq hələ də onların insan olmaqlarına şübhəli idilər. Əgər qabanlar mağaradan çıxıb onların birini yaralamasaydı, elə biləcəkdilər bunlar əcinnədirlər, mağarada cildlərini dəyişib insana çevriləblər. Yaralı əldən gedirdi, qan dayanmasa, bir azdan ölə bilərdi. Rəngi lap avazıymışdı. Atlılardan biri köynəyini çıxarıb əli ilə iki cırdı. O biri atlı

cibindən çıxardığı çaxmaq daşı ilə onu alışırdı. Bir az yandıqdan sonra onun külünü odlu-odlu ovcuna alıb yaralının çapılmış yerinə basdı. Köynəyin qalan hissəsi ilə yaranı möhkəm bağladı. Bu hadisə sovuşduqdan sonra özlərinə gələn atlıların insan cildindəki əcinnələrə marağı bir az da artdı. Onları sorğu-suala tutmaq vaxtı idi. Lakin bunu eləmədilər, kəndə saxladılar. Demək, buralardan camaatı didərgin salan elə bunlar imiş. Qəribədir, ağlagəlməz möcüzə baş vermişdi: heyvan ovuna çıxan ovçular insan ovlamışdılar. Özü də necə ov? – Çoxdan insan cildinə girmiş iki əcinnə. O əcinnə ki, nə müddətdir bu ətraf əhalinin gündüzünü – gecəyə, -gecəsini – gündüzə döndərüb camaatı az qala yerindən-yurdundan eləyərək, yediyini-içdiyini ağı-zəhrimara döndərmişdi.

Atlılardan biri yaralını tərkinə alıb, o birini isə qabaqlarına qatıb geriye - elata doğru asta-asta addımlayırdılar. Kəndə yaxınlaşırdılar. Artıq qorxu-hürkü sovuşmuşdu. Atlılar öz aralarında zarafatlaşırdılar.

Ərtəkin qətli ilə bağlı bir neçə adamın sorğu-suala tutulması, şübhəliyə zindana salınması camaat arasında söz-söhbətə, narazılığa səbəb olmuşdu. Bu hadisədən xeyli keçməsinə baxmayaraq axtarışlar heç bir nəticə vermirdi. Caninin tapılmaması bir tərəfdən, o biri tərəfdən isə artıq söhbətlərin eşidilməsi Varazı hövsələdən çıxarırdı. Bunun nəticəsi, sonu pis ola bilərdi. Ayrı-ayrı adamların, Varazı istəməyənlərin əlinə fürsət düşmüşdü. Knyaza qarşı inam azalmışdı. Ərtəkin kiçik qardaşı bunları bilərəkdən və knyazın xətir-hörmətini istədiyindən Varazla görüşüb söhbət etmək qərarına gəlmişdi. Varazdan kiçik və yaşının az olmasına baxmayaraq onun bu hərəkəti, belə bir qərarı, bir növ, ağsaqqal davranışına bənzəyirdi. Ərtəkin öldürülməsi hamıdan çox Musaya təsir edirdi. Ağır dərddən ağrısı hələ çiyinlərindən götürülməmiş Ərtəkin iki oğlu İranda həlak olmuşdu. Onun dərddən üstünə dərd gəlmişdi. Yaxşı ki, knyaz, Ərtəkin böyük oğlu Uruzu qoymadı getməyə. Yoxsa Anaxatuna çox çətin olardı.

Musanın kədər və qəzəbinin yüklənmiş əhvalının həddi-hüdudu yox idi, az qala aqlını itirmək dərəcəsinə gəlib çatmışdı. Yediyini, içdiyini unutmuşdu. Yaralanmış qabana dönmüşdü. Qəzəbi içində fırfıra kimi fırlanırdı. Nə qədər çalışırdı özünü ələ bilmirdi. Dəli olub dərələrə düşmüşdü. Gününü at belində çöldə, biyabanda keçirirdi. Ürəyi sinəsinə sığışmır, az qalırdı parçalayıb döşünü yarsın. Bir çırtma vursaydın, qabağına keçəni qanına qəltan eləyərdi. Axı o, Ərtək ilə qardaş olmağı bir yana, dili bir, əməli bir sirdaş idi. Onu ən çox yandıran isə Ərtəkin biçənəkdə yuxuladığı yerdə qəfildən öldürülməsi idi. Bu namərd kim ola bilərdi? Bu, bir tərəfdən Varaza sataşmaq idisə, digər tərəfdən Musanın sinəsinə çalın-çarpaz dağ çəkmək idi.

Başında dolaşmaq fikirlər Varazın yanına gəldi. Varaz Musaya baxanda diksindi. Gözləri qan içində idi.

- Mənim ağam, yaxşı bilirəm, qardaşımın qətli sənə məndən az təsir etməyib. nəslimiz bunu hədsiz qiymətləndirir desəm, azdır. Bir beldən gəlməsəniz də, bir-birinizə qardaşdan artıq olmusunuz. Bunu hamı bilir. Yanına gəlməkdə məqsədim başqadır. Zindana salınmış şübhəli adamları burax getsin. Camaat arasında narazılıq var. Qatil heç vaxt boynuna almayacaq elədiyini. Qoy bir az da ara soyusun, onsuz da vaxt çox keçib. Qatil elə biləcək ki, biz bu işin başını buraxmışıq. Arxayınlaşacaq. Tökülən qan heç vaxt yerdə qalmır. Gec-tez hardansa fişqırıb çıxacaq. Bu işi mənim öhdəmə burax.

Varaz xeyli fikrə getdi. Bir yana baxanda Musa düz deyirdi. Ərtək əhali arasında söz -söhbətin arası kəsilmirdi. O biri tərəfdən isə qatili arxayın salmaq olardı.

- Yaxşı, - dedi. – Sənə deyəcəyim bir məsləhətə qulaq as: bayır-bacada tənha hərlənmə. Mənə hövsələli olmağı məsləhət görürsən. Bu, sənin özünə də aiddir. Səbrli olsan, yanılmazsan. Yanılsan, nahaq yerə günaha batarsan.

- Bu, bura adamının işinə oxşamır, mənim ağam, necə -bilirsən?

- Son vaxtlar mən də o fikrə gəlmişəm. Heç inana bilmirəm bura adamının belə bir böyük qələt eləməyə cəsarəti çatsın. Heç nə anlaya bilmirəm, insan çiy süd əmib, nə desən, ondan gözləmək olar. Bir də fikirləşirəm ki, axı, Ərt əkin kimə pisliyi keçib? O, həmişə yığılanın qolundan tutub, el-obanın, kasıb-kusubun qeydinə qalıb. O, nə qədər ki, sağ idi, mən bu tərəflərdən arxayın idim. Bilirdim ki, el-obanın dayağı, mənim də arxam var burda. Yox, qətiyyənlə inanmıram ki, bu tərəflərin adamı ona əl qaldırsın. Bu yayın hardan çəkilib, oxunun kim tərəfindən atılması mənim üçün möcüzəyə dönüb. Bu, əsl möcüzə olsa da, yenə də namərd işidir.

- Camaat çox qərribə bir şey danışır, bilmirəm eşitmisənmi? Deyirlər ki, cin-şeytan peyda olub bu tərəflərdə, hələ gözləri ilə görünənlər də var. Nə bilim... Qardaşımın ölümünü də onlara bağlayırlar. Camaatdı, danışır da...

- Yadında saxla ki, cin-şeytan heç vaxt qan tökməz, onlar qandan qorxurlar. Onlar insanın qanını çalxalayıb yolundan azdırma bilirlər, ancaq özləri qan tökə bilməzlər. Bu, şeytan əməli olsa, ancaq belə ola bilər. Yadında saxla ki, bütün dava-dalaşlar, müharibələr şeytan əməlidir. Şeytan ürəyə elə gizli girir ki, insanın heç bundan xəbəri olmur. İçəridə işini gördükdən sonra çıxıb gedir. İnsan onda ayılır və gördüyü işin ömrü boyu peşmançılığını çəkir. Bu peşmançılıq hissi də ürəyində bir ləkəyə çevrilir, onun ömrünü azaldır. Bu şeytan əməli insanın işidir. Qaldı Avey mağarasına, mənim də bu barədə qulağıma səs çatıb. Nə desən, ola bilər. Axır vaxtlar mənim də ürəyimə çox şübhələr gəlir. Elə bu şübhənin özü də şeytan əməlidir. Elə bil insanlar get-gedə iblisləşir, şeytanlaşır. Sanki dünyanı iblislər idarə edir. Bir insanın iblisliyinə dözmək olar. Vay o günə ki, bir el-obanın, mahalın, sonra da məmləkətin əhalisi iblisləşsin, bax, onda çətin olacaq torpağın işi. Hansı başçının ürəyinə iblis hakimdirsə, o məmləkətin işi fənadır. Məmləkət də ailə kimidir. Ailənin başbiləni iblisləşəndə, törəmələri də istər-istəməz onun tökdüklərini yığışdıracaq. Bu, belədir, belə də olacaq. Gözləyək... Tanrı dərd verəndə dərmanını da verir. Səbrli olmaq lazımdır. Xainlik, xəbislik, riyakarlıq bizim torpağın camaatına yaddır. Bu şeytan əməli olsa-olsa, qonşuların işi olacaq. Yenə də gözləyək, görək bu işin axırı haraya gedib dirənəcək. Şeytan bizim içimizə girib çaxnaşma salmaq istəyir, fikrimizi yayındırır yadellilərdən. Əlimizi silahdan soyutmaq istəyir. Əgər biz cin-şeytanla başımızı qatsaq, başımız çox bəlalar çəkər. Şeytan işi olmağına – şeytan işidi bu. Lakin şeytanlaşmış insan işidir. Mənə elə gəlir ki, bu külək haradansa əsir. Onun səmtini öyrənmək lazımdır. Əgər öyrənə bilsək, şeytan xofunu içimizdən çıxara biləcəyik. Ürəyin -xoflanması çox pis şeydir. Bu xof bir-iki adamda olsaydı, nə var idi ki,.. Bütün camaatın ürəyinə girib. Onu çıxarmaq lazımdır.

- Bəs Tanrı xofu necə?

- Tanrının xofu yoxdur, oxu var, istədiyi adamın ürəyinə nizə yeridə bilir. Tanrını unudan – özünü unudur, insanlıqdan çıxıb iblisləşir. Cadu edənlər şeytanın yerdəki tərəfdarlarıdır. Onlar şeytanın əli ilə ev yıxa bilir, ev tikə bilmirlər. Belələrinə o dünyada yer yoxdur. Son aqibəti cəhənnəm ocağında kül olmaqdır. Şeytani insanlaşdırmaq çətinidir.

Varaz ilə təkbətək söhbəti xeyli uzandı. Gün əyləndə bir də gördülər ki, gündüz gödəlib.

Naxırın axura qayıtmaq vaxtı idi. Onlar söhbət edə-edə eşiyə çıxdılar. Qala hasarlarından bir az aralı kənd camaatının damlarından, çardaxlarından burula-burula qalxan tüstü torpağın canından çıxan ağır-acıya bənzəyirdi. Əmcəyi süd dolu inəklərin yorğun addımı iki paçasının arasında, elə bil ki, asta-asta

nehre çalxalayırđı. Kəndin girəcəyində sıxlaşan mal-qara iki bir-üç bir qapılara qanrıdıqca naxırın topası azalır, nazilirdi. Həyət-bacada itlər hürüşürdü. Bir azdan bu səs-küy yoxa çıxacaq, camaat mal-heyvanını rahatladıqdan sonra kəndin üstünə bir qara pərdə çəkiləcəkdı. Həyətlərdə közərən təzək ocağının tüstüsü isə səhərə kimi fikirli-fikirli burulacaqdı.

Varazla Musa söhbət eləyə-eləyə kəndə girdilər. Bir yurdun həyətinə ayaq basdılar. Bir anın içində camaat kiçikli-böyüklü onları əhatəyə aldı. Həyətdə gəlinlər qım-qımı deyə-deyə inəkləri oxşayıb sərniciləri köpükləndirirdilər. Süd sərnicedə köpüklənib qalxdıqca ətrafı xoş bir qoxu bürüyürdü. Bu qoxu inəyin əmcəyindən süd ilə birlikdə çıxıb ətrafa yayılırdı. Bir azdan bu qoxu da yox olacaqdı.

Yurda gələn iki nəfəri hələ dolçada köpüyü səngiməmiş südə qonaq etdilər. Dolçadakı bu eydirmə südünü ikisi də birnəfəsə başına çəkib, əlləri ilə südə bulaşmış eşmə bığlarını -eşdilər.

- Əhvalınız necədir? – deyə Varaz yurdun ağsaqqalına müraciət elədi. Əslində o, kəndə elə-belə gəlməmişdi, camaatın əhval-ruhiyyəsinə xəbərdar olmaq idi məqsədi. Daha doğrusu, son vaxtlar el-obanı öz yurdunda silkələyən cin əhvalatı idi onu bura dartıb gətirən. Bu söhbət bəzədilib-düzəldilib elə yayılmışdı ki, camaat arasında hamı vahiməyə düşmüşdü. Varazın buraya gəlişi, bir növ, onlara təsəlli idi. Onun “Əhvalınız necədir?” sualına sükutla cavab verdilər. Hətta ağsaqqal da dillənmədi. Ağsaqqalın da dinməməsi artıq əhvalın ağırlığına işarə idi. Sualının cavabsız qalması Varazı da çaşdırdı. Əvvəl bilmədi söhbətini hardan başlasın. Bir az keçdikdən sonra öz sualını özü cavablandırmaq məcburiyyətində qaldı. -Yarızarafat, yarıciddi: - Deyəsən, əcinnələr sizdən əl çəkmir, əlbət kəndinizdən xoşu gəlir. Bu cinlər də yaman çoxbilmiş olurlar, -hansı səmtə yönəlməyi yaxşı bilirlər. Bilməsəydilər, cin olmazdılar ki... Onlardan yəni beləmi qorxursunuz? Qorxu biz tərəf əhlinə yaraşan şey deyil. Onlar ac olanda qoyun-quzunu oğurlayırlar, adamlarla işləri yoxdur. Özü də bilirlər kimdən oğurluq etmək lazımdır. Ağsaqqal, sənin neçə heyvanını aparıb?

- Üçünü.

- Üç heyvan bir şey deyil, bu boyda mal-heyvanın içində. Yeyib-doyub bir azdan əkiləcəklər. Onlar bir yerdə qərar tutan deyillər. Bir yerdə dayanmaqla araları yoxdur, xasiyyətləri qapı-qapı gəzib hamını narahat etməkdir. Gecələr itləri açıb buraxın, qoyun həyət-bacada hərlənsinlər. Biz görə bilməsək də, it-pişik cin-şeytanı görə bilir.

Varaz bu səmimi söhbəti ilə əslində cin əhvalatının adı bir şey olmasını camaata çatdırırdı. Demək istəyirdi ki, insan olan yerdə cin-şeytan da ola bilər. Bunu təbii, lakin qorxusuz bir şey kimi sadələşdirirdi. Sonra üzünü camaata tutub:

- Bilirsiniz nə var, insanın içərisində xainlik, ev yıxmaq hissi baş qaldıranda insan cindən də betər olur. Çalışın, belə hisslər ürəyinizə hakim kəsilməsin, ürəyinizə qaranlıq çökəndə özünüzü ələ almağı bacarın. Onda içəriniz təmizlənər, fikriniz işıqlı, nurlu olar. Cin-şeytanı da yaradan insanın özüdür.

Varaz çoxdan fürsət axtarırdı camaatın içinə çıxıb söz-söhbət eləməyə, ürəyindəkiləri boşaltmağa. Bu görüşə çoxdan hazırlaşdığı halda Musanın gəlişi onu çəkib buraya gətirmişdi. Camaat diqqətlə qulaq assa da, onların arasında ona inananlar da var idi, inanmayanlar da. O, bunu adamların gözündən aydın oxuyurdu.

Qəfildən, söhbətin şirin yerində, camaatdan bir az aralı bir oğlan uşağının “cinləri tutublar!”, “cinləri tutublar!”

- -deyə-deyə onlara tərəf qaçdığını gördülər. Uşaqdan bir az geridə beş atlı və bir piyada camaata doğru gəlirdi. Deyəsən, Varazın burda olmağını kimsə onlara demişdi. Buraya yığışanlar iki tərəfə bölünüb aralarında onlara yer verdilər keçməyə. Atlılar Varazla Musanın qənşərində, üç-dörd addımlığında dayanıb atdan düşdülər. Saçı çiyinlərinə tökülmüş, üz-gözünü tük basmış cinlərdən biri onların

qarşısında dayanmışdı. Üzünü tük basdığından yanağının hansı rəngdə olduğunu görmək mümkün deyildi. Ancaq ayaq üstə titim-titim titrəyirdi. Atın tərkindəki cini də yerə düşürdülər. O, ayaq üstə dayana bilmədiyindən yaralı ayağını irəli uzadıb bir təhər yerə çökdü. Qorxudan elə kökə düşmüşdülər ki, hər ikisi başı cəllad kötüyü üstünə qoyulmuş məhbusa bənzəyirdi. Əvvəl-əvvəl Varazla Musa da, camaat da heç nə başa düşə bilmədi. Ovçulardan biri əhvalatı olduğu kimi onlara danışdı. Ancaq görkəmlərindən, doğrudan da, ikisi də cinə oxşayırdı. Hələ adamlardan birisi qorxudan geri çəkildi. Varaz dəqiq bilirdi ki, cinləri müxtəlif üsullarla qorxudub ürkütmək olsa da, onları tutmaq müşkül məsələdir. Deyilənə görə, bunun üçün gərək bədəninə ya iynə, ya da sancaq sanca biləsən. Ancaq dəqiq biləsən ki, qabağındakı cindir, yoxsa insan.

Varaz zarafatla:

- Bu cinlərin üstünə iynə sancıbsınızmı? – dedi. – O, “yox” cavabı aldıqdan sonra sözüne davam elədi, – görünür, bunlar adamlaşılar, ağılları başlarına gəlib, cin cildindən çıxıblar. – Onun zarafatla dediklərini çoxu ciddi qəbul elədi.

Birdən Varazın gözü ayaqüstə dayanan “cin”in qolundakı bilərziyə sataşdı. O, bu bilərziyi vaxtilə Ərtəkə özü bağışlamışdı. Ürəyində Tanrıya yalvara-yalvara onun qüdrətinə bir daha inandı. Ərtəkə əki biçənəkdə qətlə yetirdikdən sonra bu bilərziyi onun qolundan çıxarıb öz qoluna taxmışdı qatıl. O, ələ keçəcəyi barədə heç fikirləşməmişdi də. Ya tamahının gücündən, ya da qorxub çaşdığından ələ keçəndə bilərziyi qolundan çıxarıb atmamışdı. İndi Varazı bir şey düşündürürdü: bir ox ilə iki ov ovlanmışdı. Həm cin əhvalatının nə olduğu aşkarlanmış, həm də Ərtəkin qatili tapılmışdı. Ürəyində “bu günə min şükür!” deyib, bir daha Tanrıya yalvardı. Bircə anın içində Varazın çiyindən ələ bil dağ ağırlığında bir yük götürüldü. Dodağına təbəssüm qondu. Camaat bu gülümsəməyin nəyə görə olduğunu başa düşmədi, əksinə, hamı təəccübləndi. Nəzərlər Varazın dodaqlarına möhürlənmişdi. Gözləyirdilər, görsünlər bu dodaqlar tərənib nə deyəcək. Dodaqlar isə gülümsəyirdi. Varaz sevinirdi, bəlkə də ömründə özünü bu qədər xoşbəxt bilməmişdi. Hətta ilk övladı olanda belə. Doğrudan da yaxşı deyiblər: axtarmaqla deyil, xoşbəxtlik gərək özü axtarıb səni -tapsın. Varaz indiyə kimi çaş-baş qalmışdı, az qala aqlını itirmək dərəcəsinə gəlib çatmışdı. Gecələr yuxusu ərşə çəkilməmişdi. Bilmirdi el-obanın arasında bu, dərddin çəksin, yoxsa yadellilərin basqınının qarşısını almaq barədə düşünsün. Kişinin ailəsi arxasıdır. Arxadan arxayın olmayanda qarşından gələni qarşılamaq mümkün deyil. Varaz bu el-obaya özünün ailəsi kimi baxırdı. Bu, doğrudan da, belə idi. O, özünü heç vaxt bu yerlərin sahibi, ağası kimi aparmamışdı. O, varlı ilə varlı, kasıb ilə kasıb idi. Tamahkar deyildi. Varını ehtiyacı olanlardan əsirgəməzdi. O, bu xasiyyəti, səxavəti ilə qoymamışdı bu torpaqda dilənçi olsun. Varlı, yoxsul təbəqəsinə rast gələrdin, dilənçiyə yox. Sadəliyi barədə hər yerdə danışılıb, ona həmişə hədsiz hörmət bəsləyirdilər. Vaxtı olanda kəndlilərə qoşulub əkin-biçin işlərində də görünürdü. O, bunu özünü gözə soxmaq üçün eləməirdi, sadəcə olaraq belə işlərdə çalışmaq həvəsi var idi. Biçin vaxtı çöldə kərənti çəkməyi daha çox -xoşlayırdı.

Qəribədir, kədərlənmək əvəzinə Varaz sevinirdi. Gözlərini bir ox kimi ayaq üstə dayanan “cin”in düz gözlərinin içinə zillədi. Bədbəxt bilmədi nə etsin, özünü lap itirdi.

- Hə... belə-belə işlər... Qoçaq, indi de görüm, Ərtəkəki niyə qanına qəltan elədiniz, nə idi sizi bu işə vadar edən? – Bu gözlənilməz sualdan qarşısındakı özünü itirdi. Camaat da bir şey başa düşə bilmədi. Musanın özü də birtəhər oldu. Varazın nəzəri qolbağında idi. Ayaq üstə duran səhvini indi başa düşdü. Başa düşdü ki, Varazın da qətli barədə təklifə nahaq yerə boyun olub. Fikri Ərtəkəkin qətlinə görə aldığı qızillərin yanında qalmışdı. Fikirləşirdi ki, qızillərin cüce çıxarması bir yana qalsın, cüceyə qoyulan yumurtalar da əldən çıxdı. Artıqtamahlıq ona baha başa gəldi. Belə bir təsadüfi görüş isə Varazın ürəyindən oldu. Üzünü adamlara tutub sözünün gerisini çözlədi:

- Ay camaat, sizi uzun müddət narahat edib cin adı ilə Avey mağaralarında peyda olanlar, iblis xislətli, adını insan övladı qoyanlar, sizə rahatlıq verməyən, gecələr qoyun-quzunuzu oğurlayıb sizi xofa salanlar bunlardır. Qorxub-hürkməyin, bu iki nəfər cin-şeytan deyil, qatildirlər, Ərt əkin qatili. Görürsünüzmü, axtarmaqla deyil, nahaq qan heç vaxt yerdə qalmır. Biz bunları nə müddətdir axtarmaqdan əldən-dildən düşmüşdük. Tanrı elə elədi, özləri öz ayaqları ilə gəlib qapımıza çıxdılar. Dağılışın yurdlarınıza. Tanrıya yalvarın, onun yolunda qurbanlar kəsin, yoxsullara nəzir-niyaz paylayın. Birdəfəlik inanın və yadınızda saxlayın ki, cinlər adam öldürüb qan tökmürlər, oğurluq etmirlər, onların işi insanların arasında fitnə-fəsad salmaq, qardaşı-qardaşın, oğulu-atanın, qohumu-qohumun, tayfanı-tayfanın, nəhayət, məmləkəti-məmləkətin -üstünə -qaldırmaqdır. Vicdanlı, dözümlü, əqidəli, iradəli adamlara onlar yaxın düşə bilmirlər. Zəif iradəli adamları tez cilovlayıb -ürəyinə soxula bilirlər. Bax, sizin cin hesab edib qorxduğunuz bu iki məxluq həmin zəif insanlardandır. Onları xalqın divanına çəkib cəzalarını verəcəyik. Aparın onları, salın zindana!..

Əslinə qalsa, elə buradaca, onların indicə divanı qurulmuşdu camaatın gözü qarşısında. Qalmışdı bir cəzaları. Lakin bircə onları şirnikdirib bu işə vadar edənləri tapmaq qalırdı. O da ki, indən sonra asan məsələ idi. Bunları bu işə təhrik edənləri camaata bəyan eləmək düzgün olmazdı.

Camaat Varazla Musanı qala hasarına kimi yola salıb geri döndülər. Az bir vaxtın içində elə bil hamı bir-biri ilə doğmalaşmışdı. Hərənin ürəyində bir sevinc hissi, şad-xürrəm deyə-gülə komasına qayıdırdı. Həmin gün gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq yurdlarda tonqal qalayıb məclis qurdular, küsülülər barışdılar. Hər şey unuduldu, tayfa düşmənçiliyi yaddan çıxdı, cavanlar əl-ələ verib tonqal ətrafında yallı getdilər, gizli sevənlər aşkar görüşdülər, əhali ağır yükün altından çıxıb sinədolusu nəfəs aldı. Ozanlar çalıb-oxumaqdan yorulmadılar. Deyilənlərə görə, hələ indiyə kimi bu tərəflərdə belə bir el şənliyi olmamışdı. Yaxşı deyiblər, elnən gələn toy-bayramdı. Elnən gələn kədəri camaat çəkmişdisə, onun sovuşmasını da eləcə toy-mağara çevirmişdilər.

Varazla Musa həmin gün atlanıb kiçik bir dəstə ilə Ərtəkin yurduna yollandılar. Orda erkəklər kəsildi, məclis quruldu, sağlıqlar deyildi. Başı dağların bəyaz qarına bənzəyən Anaxatun arvadın gözlərinə elə bil təzədən işıq gəldi. Ərinin ölümü bir yana, qatilin indiyə kimi tapılıb cəzalandırılmaması ona çox ağır gəlirdi. Anaxatun bu çovutma oxunun səmtinin hansı tərəfdən olduğunu bilməmiş qəbirə getməyi istəmirdi. -Gecə-gündüz Tanrıya yalvarırdı ki, bu sirri mənə agah elə, ondan sonra canım sənə fədadır. Bu dərd arvadı yaman üzmüşdü. Nər boyda iki oğlunu itirmişdi, Uruzun taleyindən bir ana kimi nigaran idi. Ərtəkin yurdunda mağar qurdurub oğluna gəlin gətirmək arzusunu da unutdurmuşdu onun bu ağır dərdi. Ərinin ölümündən xeyli keçməsinə baxmayaraq əynindən yas libasını hələ də çıxarmamışdı.

Anaxatun arvad qatillər tapıldıktan iki gün əvvəl Ərtəki yuxuda gördü. Gördü ki, göyün üzü qaralıb, qara buludlar gəlib yurdun düz üstündə dayanıb. Hardansa səs gəldi. İldırım tez-tez şaqqanaq çəkdiyindən anşıra bilmirdi bu səs kimindir. Sonra selləmə yağış yağdı. Anaxatunun əyni-başu bu yağışdan əməlli-başlı islandı. Bir də gördü göy yarıldı, buludlar -dağıldı. Ərtək əyni yaraq-yasaqlı həyətin ortasında peyda oldu. Onu heç belə hirsli görməmişdi Anaxatun: Yurda qara rəng yaraşmır. Kişisi olmayan yurd qaraya boyanar. Mənim nə ürəkli oğlum var. Qara rəng qan qaraldır, al rəng dərdi alladır. Yurdda tonqal qalatdır, alovu tel-tel olsun, tüstüsü ərşə qalxsın. Həyətdə mağar qurdur... Kəhəri yəhərləyin. Bu yurda qəm yaraşmır, bu yurda dəm yaraşır- dedi Ərtək. Dünyasını dəyişəndən sonra onu tez-tez görürü yuxularda. Ancaq heç belə görkəmdə görməmişdi onu: boylu-buxunlu, yaraqlı-yasaqlı,

bir az da gümrah, bir qədər qıvraq, onunla hökmlə danışib-davranan Ərtəki. Qatillərin tutulması və Varazın yurda təşrif gətirməsi xəbərini eşidib yuxusu yadına düşdü...

...Həyətdə təndiri qalatdırıb ocaq çatdırmışdı. Qohum-qonşu zənənlər xəmir yoğurub fətir bişirirdilər. Kəsilən cöngənin yumşaq yerləri basdırma edilmişdi. Ərtəkin qətlindən sonra ilk dəfə idi ki, bu yurdda qələbəlik olurdu. Həyət əvvəllər olduğu kimi, yenə də qaynayırdı. Hərə bir işin qulpundan -yapışmışdı. Anaxatun arvad oğlu Uruzu yollayıb Ərtəkin çoxdan yəhər görməyən atını ilxıdan ayırıb həyətdə gətirməyi tapşırırmışdı. Ərtəkin qətlindən sonra atı minən yox idi. Yəhər-yüyənini alıb ilxıya qatmışdılar. At Uruzdan başqa heç kimi yaxın qoymurdu. Hərdən Uruz, ata baş çəkmək üçün çölə gedəndə onu uzaqdan görüb ilxıdan ayrılıb yanına gələr, sahibinin qoxusunu oğlundan alardı. Atın bu hərəkəti ətraf kəndlərə də yayılmışdı.

Uruz ilxıya yaxınlaşdı, at kişnəyə-kişnəyə ona tərəf gəldi. Uruz atın başını qucaqladı. Yarı kədərli, yarı sevincli gözlərindən iki damla yaş düşdü atın alınına. Bu iki damla yaş elə bil kəhərin alınını dəlib beyninə keçdi. Beləcə bir az dayandılar. At yerində sakitcə durmuşdu. Onu tumarlayıb belinə sıçradı. Bir əli ilə yalmanından yapışdı. -Çoxdan minilməyən xamlamış kəhərə elə gəldi ki, belindəki Ərtəkdir. Ona görə də dəcəllik etmədi. Yurdun önünə çatanda iki qabaq ayağını bərk-bərk yerə döyüb şahə qalxdı. Uruz onun boynuna əyildi, əlləri ilə yapışdı ki, sürüşüb yıxılmasın. Anaxatun arvad gəlib onun alınını tumarladı, qaşqasından öpdü. At sakitləşdi, kövrəlmişdi, gözlərindən yaş gilələndi. Uzun illərin qəribliyindən sonra öz yurduna dönmüşdü. Uruz onu həyətdə çəkdi. Boynuna sicim bağlayıb hörüklədi. Gedib damdan sininin içində arpa gətirib qabağına qoydu. Fıxırdı, imsilədi, lakin arpayə yaxın durmadı. Yenə də qabaq ayaqları ilə yeri eşməyə başladı. Dalbadal bir neçə dəfə kişnədi. Gözünü adamlara diksə də, itiyini onların arasında arayıb tapa bilmədi. Hiss olunurdu ki, kəhər açıq-aşkar sahibinin xiffətini çəkir. Hissiyatı daha təsirli olan, xeyli vaxt keçsə də, sahibinə doğmalığı yaddaşından hələ də silinməyən atın bu davranışı hamını heyrləndirmişdi. Onun sahibinə sədaqətini bilənlər, görənlər var idi. Lakin kəhərin bugünkü hərəkəti sədaqət deyil, bir əziz adama məhəbbət əlaməti idi. Başını bir neçə dəfə qaldırıb-endirdikdən sonra fıxırıb otlamağa başladı. Həyətdəki qonaqlar təəccüblə bir-birinin üzünə baxdılar. Birinci dəfə idi ki, belə bir şeyin şahidi olurdular.

Anaxatun arvad Ərtəkin qatillərinin kim olduğunu artıq bilirdi. Ərinin nə üçün qətlə yetirildiyi isə ona məlum deyildi. Varazın bu işlə məşğul olan adamları bir neçə gün onlara möhkəm işgəncə verdikdən sonra ayırd eləmişdilər ki, bu tutulanlar qəsdin pullu icraçılarıdır. Onları buraya öyrədib göndərənlərin arxasında qonşu məmləkətin adamları durur. Girdimanın bu münbit, dağlı-aranlı torpaqlarına göz dikən qonşunun düşüncə-daşınıb hiylə işlətməklə camaatı bu yerlərdən çıxarmaq imiş məqsədi.

Bu, qətl-qisas, qan düşmənciliyi deyil, bir məmləkətə qarşı yönəlmiş fitnə-fəsad idi. Şikarda Ərtəkin yerinə başqası da ola bilərdi. Lap Varazın övladlarından biri. Ancaq məsələ tamamilə başqa idi. Girdimanın bu kəndlərinin sahib-Ərtəki ona görə bərəyə gətirmişdilər ki, bu torpaqlar Avey mağaralarının ətrafını əhatə edirdi. Düşünülüb cin-şeytan yuvasını ancaq Aveydə qurub-quraşdırmaq olardı. Məsələ Varazın əvvəllər düşündüyündən də ağır idi. Bir nəfərə tuşlanan ox bir ailəyə yönəlmişdi. Əhvalat ciddilənmişdi, bıçaq sümüyə dirənmişdi. Hadisənin kökü dərinləşib dibi görünməyən quyuya düşmüşdü. Bu barədə Anaxatuna danışmağa tələsməsə də, Varaz arvadın həyəcanını başa düşüb, məcburiyyət qarşısında qaldı:

- Bu barədə Uruza de, ancaq başqaları bilməməlidirlər. Hələ bunu açıb-ağartmaq olmaz, xain qonşunu duyub sala bilərik. Ərtək torpağın qurbanı olub. Lakin belə bir ölüm ona yaraşmır. Namərddən

nə gözləmək olar bundan artıq? Deyəsən, -başımızda qara buludlar hərlənir. Bir ildırım şaqqanağı lazımdır onu dağıtsın, - dedi.

Yer-göy birdən-birə elə bil gərnəşib cana gəlmişdi, titrədi. Əvvəl bir soyuq külək əsib həyətin ortasından kəmərlər kimi gəlib keçdi. Göyə qara bulud gələn kimi günün günorta çağı aləm zil qaranlığa büründü. İldırım şaqqıladı. Bir yağış başladı ki, gəl görəsən! Ucundan tut, göyə dırmaş. Kəhər bir neçə dəfə kişnəyib şahə qalxdı. Təbiətin şıltaqlığı da nağıl kimidir. Yağış necə başlamışdısa, birdən də xırp dayandı. Üfüqdə goyqurşağı zolaqlandı.

Anaxatun arvad özündə-sözündə deyildi: Tanrı əvvəlcədən onu agah eləmişdi. Öz-özünə düşündü ki, “bəs, niyə şeytan əməlini qabaqcadan bildirməyib? Ola bilsin özünə bildirib, Ərtək anlamayıb. Tanrının işarəsini hamı anlaya bilmir”. -Birdən ona elə gəlmişdi ki, Ərtək həyətdə açılmış süfrənin başında, həmişə əyləşdiyi yerdə əyləşib. O, qətlə yetiriləndən sonra bu yerdə heç kim oturmurdu. Anaxatunun gözü alacalandı: Ərtək bir anlığa yerində görünüb yoxa çıxdı. Bu təmkinli qadın özünü itirmədi. Əlindəki şərab dolu badəni yaxınlaşdırıb Ərtəkə dolu badəsinə vurub cingildətdi. İstər-istəməz onun bu hərəkətini hamı təkrar elədi. Kəhər yenidən ayağını yerə döyüb kişnədi. Göy bir də gurladı.

O, düşdü-yü vəziyyətin ağırlığını görür, dərk edirdi. Qılınc oynadıb qələbə qazanmaq ona elə gəlmişdi ki, adi bir şeymiş, o, bunu indiyə kimi başqa cür dərk eləyib: elə bilib ki, yaşamağın və yaşatmağın mənası ancaq bundadır.

Cavanşir Bərdədəki saray kitabxanasında tez-tez olurdu. Dövrün yazıçılarını, tarixçilərini oxuduqca dünyanı sanki təzədən dərk eləyirdi, ona yeni bir gözlə baxırdı.

Dəftərxana rəisi, şair Davdəklə hər dəfə görüşüb söhbət edəndən sonra təpədən-dırnağa təzələnirdi. Özündən asılı -olsaydı, günün çoxunu onun yanında keçirərdi. Dünya görmüş o ağıllı insan qədim kitabların açarı idi. Anası yunan qızı, atası isə Alban idi onun. Uşaq ikən dayılarının köməyi ilə Konstantinopolda təhsil almışdı. Böyüyəndən sonra Albaniyaya qayıtmışdı. Cavanşirin atası Varazdan yaşlı idi. Cavanşir gənc ikən atasının tapşırığı ilə bu müdrik qoca ona nəinki yazıb-oxumağı öyrətmiş, mükəmməl təhsil alması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi. Davdəkin yaşının çoxluğuna baxmayaraq özünü quş kimi qıvraq hiss edirdi. Həftədə bir, ayda bir at minib ova çıxmağından da qalmırdı. Bütün Albaniyada onu savadlı bir insan olmaqla yanaşı, həm də mahir ovçu kimi də -tanıyırdılar. Bərdənin bu zəngin kitabxanası bütün Şərqdə məşhur idi. Dövrün bədii əsərləri, tarixi-elmi kitabları, o cümlədən Homerin “Odisseyə” və “İliada”sı, Vergilinin “Eneida”sının nadir nüsxələri saxlanılırdı burda. Cavanşir bu müdrik qocaya elə bağlanmışdı ki, hər dəfə səfərə çıxmazdan əvvəl onunla görüşər, qayıdıandan sonra isə söhbətləşər, dərhləşər, dediklərini qulaqlarında sırğa edərdi. Cavanşir İrandan qayıdıandan sonra sarayın himayəsi ilə Bərdədə məktəb açdırmışdı. Burada tarix, fəlsəfə ilə yanaşı uşaqlara dəqiq, təbiət elmlər də öyrədirdilər. Hər bir tarixi isə ayrıca tədris edilirdi.

Cavanşir bu günkü döyüşdən sonra da Davdəklə görüşmək istədi. Qoca kitabxananın həyətidəki baxçada qurdalanırdı. Əlində ə bel ağacların dibinə su axıdırdı. Başını elə qarışmışdı ki, Cavanşirin gəlişindən xəbəri olmadı. Gözləri kiçik qajla burula-burula axan suya dikilmişdi. Böyrünə düşən kölgəni görüb başını qaldırdı. Sərkərdəni qucaqlayıb bağrına basdı. Cavanşir əyilib Davdəkin əlindən öpüb alnına basdı. Xeyli dərhləşdilər, ordan-burdan. Cavanşirin bu qələbəindən xəbəri var idi Davdəkin. Bugünkü söhbətin yekunu isə başqa cür oldu:

- Bilirsən, yenilməz sərkərdələr, hökmdarlar axıtdıqları qanın izi ilə tarixdə qalırlar, hələ indiyə kimi elə bir hökmdar tanımıram ki, tarixin yaddaşında qansız-qadasız iz sala bilsin. Desinlər ki, gəldi, dünyanı davasız-savaşıq bərqərar edib getdi. Nə bilim, mənim balam, az-çox oxumuşam, ancaq tarixdə belə bir adamla rastlaşmamışam. Görünür, bu, dünyanın indiyə kimi açılmamış və bundan sonra da açılmayacaq bir sirridir. Dünya yaranan gündən insanlar bir-birini didib-parçalayır: qohum-qohumu, qardaş-qardaşı, oğul-atanı, daha nə -bilim, kimlər-kimi... Axırda da məmləkət-məmləkəti, hamısı da nəyin üstündə? Taxt-tacın, şan-şöhrətin, var-dövlətin. Başları daşdan-daşa dəyəndən sonra Əzrayıl g əlib başlarının üstünü kəsdirəndə bir anlıq qəflət yuxusundan ayılırlar. Nə olsun, bunun ömrü bircə anlıq olur, onda da gec... İnsan başa düşür ki, yaşadığı, kef çəkdiyi, dövrən sürdüyü günlər heç bir şey imiş. Həyat bir səhnədir, kim necə bacarırsa bu səhnədə oynayır. Pis, ya yaxşı, dəxli yoxdur, həyata gəlmisən, oyununu oynamalısan, vəssalam.

Cavanşir müdrik qocanın dediklərinə diqqətlə qulaq asırdı. Axı, ona gəncliyində belə şeylərdən danışmamışdı Davdək. Ona həmişə igidlərdən, at çapıb qılınc oynadan nərlərdən, cəngavərlərdən söhbət eləmişdi. Nə oldu birdən-birə bu dünyagörmüş ağıllı insana? Cavanşir ağzını açıb nəsə demək istədi. Qoymadı danışmağa, kəlməsi dilinin ucunda qaldı, udqundu. Davdək davam elədi:

- Hə... belə-belə işlər... Bilirəm nə deyəcəksən. Ona görə ki, o vaxtın öz söhbəti var idi, indinin isə başqad. Sabah isə daha başqa söhbətlər olacaq. Görürsənmi, zaman dəyişdikcə onun söhbəti də, tələbi də səhnə kimi dəyişir. Mən bu söhbətlə sənəni əlini qılıncdan soyutmaq fikrində deyiləm. Yadda saxla, əlin qılıncdan ayrılrsa, səni taxt-tacından, qardaş-bacından ayıracaqlar. Başın bələlər çəkəcək. Qılıncın qoy elin qoruqçusu olsun. Bir əlin qılıncda, biri də elin ətəyində olsa, sənə zaval yoxdur. Bir də yadında saxla ki, tarix dağıdanlara yox, quranlara rəhmət oxuyur, adlarını əbədiləşdirir.

Davdək danışdıqca Cavanşir fikirləşirdi ki, hələ çox iş görməlidir. Albaniyanın keçmiş şöhrətini özünə qaytarmaqdan ötrü ən əvvəl, ordunu öz istədiyi kimi qurmalıdır. İstədiyi ordu olmasa, bu qarmaqarışıq zamanədə heç bir şeyə nail olmaq mümkün deyil. Gənclər orduda, yaşlılar işdə, uşaqlarsa oxumalıdırlar. İri şəhərlərdə məktəblər açmaq gərəkdir. Fikir onu aparmışdı.

- Bəlkə mən yalan deyirəm, hə? Nə vaxt ədalət bərqərar olub yer üzündə? De, da... Axı, deyə də bilməzsən. Elə bir hökmdar göstər ki, taxt-tacı qan üstündə bərqərar olmasın.

- Bəs nə vaxt bərqərar olacaq ədalət yer üzündə? Axı, belə gedə bilməz!

- Heç vaxt!

- Bəs, onda insan nə üçün yaranıb, əgər ədalət olmayacağısa?

- İnsan dünyaya gəlib ki, əzab-əziyyət çəksin. İztirablar içində boğulsun.

- Sözümdən belə çıxır ki, yer üzündə xoşbəxt adam yoxdur?

- Yox. Olsa da, həyatı mənasız olardı əzabsız. İztirab keçirməyən insan heç vaxt xoşbəxtliyin nə olduğunu bilə bilməz.

- Bəs yer üzündə xoşbəxt xalq, tayfa necə?

- O da yoxdur. Əgər insanlar tam xoşbəxt ola bilmirlərsə, onda demək nə bir xalq, nə bir tayfa tam xoşbəxt ola bilər.

- Sizin həyat haqqında, insanlar haqqında qəribə fəlsəfəniz var.

- Burada heç bir qəribəlik yoxdur, mənim balam. Mən özümdən heç nə uydurmuram. Bu, həyatın pozulmaz qanunlarıdır, sən soruşdun, mən də danışdım.

- Onda demək, yaşamağın mənası yoxdur?

- Yox, var. İnsanın ömrü daşı daş üstə qoyanda mənalı olur. Mənim balam, söhbətimin yeni bir axara yönəlməsinin səbəbi var. Səbəbi odur ki, artıq sən bütün Albaniyanın hökmdarısan. İşində, hərəkətində

sərbəstsən, necə istəsən, hakimiyyəti istədiyini kimi idarə edə bilərsən. Bir ölkənin hakimi olmaq çox çətin bir işdir. Sənin atdığı hər bir addımı ətrafın, yaxının, uzağın səndən yaxşı görür. Yaxşını, pisi daha aydın seçir. Ona görə də hər işi görəndə yüz ölçüb, bir biçməlisən. Yalana, yaltağa inanmamalısan. Ən əvvəl, xalqın inamını qazanmalısan. Bu inam düzlüyə, dürüstlüyə, həqiqətə arxalanmalıdır. Ağzından çıxacaq sözü bişirməmiş çıxartma. Neçə illərdir ki, camaatın əli işdən soyuyub. Hərə bir qismət çörəyini qazanmaq barədə düşünür. Şəhərlərimiz, kəndlərimiz bərhad haldadır. Çalış, Albaniyanın keçmiş şöhrətini özünə qaytar. Bir sərkərdə kimi səndən arxayınam. Ancaq təkcə qılınc oynatmaq olsaydı, buna nə vardı ki...

Qoca Davdək danışdıqca fikir bir dəli dağ çayı kimi onu alıb aparırdı. Ona elə gəlirdi ki, bu çayın son mənzilində keçmişin rəvayətləri, at oynadanları, çalib-çapanları lal-dinməz göllənib qalıb. O, bu gölün dibinə can atır, dərinliyinə baş vurmaq istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, tarixi salnamələrdən oxuduğu cəngavərlər bu gölün dibində səssiz-səmirsiz oturub gözləyir, ona nəsə demək istəyirlər. Onları görməyin qeyri-mümkün olduğunu bilə-bilə bu arzu, istək qəlbindən keçirdi. Davdəkin dediklərinin həqiqət olduğuna inandı. Bu müdrik qocaya -inanmasaydı, heç yanına da gəlməzdi, axı! Ağıllı adama bir göz qırpımı qədər ömrü olan qığılcımın çırtması da bəsdir.

Cavanşir sabahın ağırlığını bu gündən çiyində hiss edirdi. Albaniya nə qədər ki, İrənin tabeçiliyində idi, bu torpaqlara başqa məmləkətin qoşunlarının ayağı dəyməsi, eyni zamanda İrana qarşı müharibə etmək idi. Sasanilər hakimiyyətinin süqutu Albaniyanın suverenliyinə imkan yaratdı. Cavanşir yaxşı başa düşürdü ki, Albaniyanın öz azadlığını saxlamasından ötrü hələ çətin günləri qabaqdadır. Şimaldan Xəzərlər, Cənubdan Bizanslılar və Ərəblər ağzını ac qurd kimi açıb marıqda durublar. Onlar Qafqaza girməyə fürsət gözləyirdilər. Belə bir -vəziyyətdə Cavanşir vaxt qazanmağa çalışırdı. Bilirdi ki, Albaniya ordusu hələ onun istədiyi vəziyyətdə deyil. Bu qurdların hər biri ilə ayrı-ayrılıqda müharibə eləməyə gücü çatmaz. Nə isə, bir çıxış yolu tapmalı idi. Bu üç məmləkətin biri ilə əlaqəyə girib saziş bağlamasa, Albaniyanı əsarətdən qurtarmaq qeyri-mümkündür. Xeyli götür-qoydan sonra Bizans İmperatoru Konstanta belə bir məzmununda məktub yazdı:

“Bizanslıların hər kəsə qalib gələn, əzəmətli və mərhəmətli İmperatoru, dənizlərin və quruların Tanrı tərəfindən təyin olunmuş Konstantin Avqustu, sənə Albaniyanın sipəhsaları və knyazı Cavanşir səndən asılı olan öz Şərqi ölkəsiylə birlikdə mütilik salamlarını göndərir. Səndən uzaq olan xalqı öz himayənə almaq təklifimiz qoy sənin kimi İsa sevimlisi hökmran üçün xoş olsun ki, sənin əzəmətli şöhrətindən və bizim itaətliyimizə görə sənin ilahi ittifaqından bizə də pay düşsün”.

Cavanşirin belə bir məzmununda məktubunu Bizans imperatoru böyük fərəh və qürur hissi ilə qəbul edib ona cavab yazdı. Albaniyanın Bizansa yaxınlaşmasını İmperator öz məmləkətinin gələcək təhlükəsizliyi baxımından yeni bir qüvvənin -əhəmiyyəti kimi misilsiz hesab edirdi. İmperator Albaniyanı yunan torpaqlarına çəpər kimi nəzərdə tuturdu. Bu çəpər -Şimal hücumlarının qarşısını almaq üçün yalnız bir sədd ola bilərdi. İmperator yanılmamışdı. Cavanşirin gözlənilmədən belə bir təşəbbüsü Konstant üçün bacadan düşmə kimi bir şey idi. Cənubdan Ərəb Xilafəti, Şimaldan isə Xəzərlər getdikcə güclənirdi. Hər iki məmləkət Bizans üçün böyük təhlükə idi. Hunların gözlənilmədən hücumları yunanların taxtı-tacını tez-tez silkələyir, gələcəkdə böyük bir fəlakətin baş verəcəyinə bir növ xəbərdarlıq edirdi. O yaxşı bilirdi ki, Ərəblər və Xəzərlər Cavanşirlə üz-üzə gəlməkdən çəkinirlər. Sasanilər Ərəblərlə döyüşdə məğlub olub uduzsalar da, Cavanşir vuruş zamanı cinahda tutduğu mövqeyində heç vaxt geri çəkilmək olmamış, əksinə, üç min nəfərlik Alban cəngavərləri qarşıya çıxanları pərən-pərən salmışdı. Odur ki, hər iki məmləkət nəyə qadir olduğuna yaxşı bələd idi.

Konstantın hakimiyyəti cəmi üç ay çəkdi. Onun qəflətən ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Konstans gəldi. Onun dövründə Ərəblər artıq yunanlarla ağır döyüşdən sonra İsgəndəriyyəni zəbt etmişdilər. Bu, Bizansın ağır günlərinin əvvəli idi. Konstans necə olur-olsun, hər vəchlə bütün Qafqazı əlində saxlamağa çalışırdı. O, böyük say-seçmə orduyla İrana daxil olub, Midiyada dayandı. Tələsik Albaniyaya çaparlar göndərüb Cavanşiri görüşə dəvət elədi. Bu görüşdə erməni əyanları və sərkərdə Hamazasp da iştirak edirdi. Konstansın Alban oğlunu xüsusi təmtəraqa qarşılayıb hökmdara layiq də yola salmağı erməniləri açmadı. Onlar Cavanşirə açıq-aşkar paxıllıq edirdilər. Bu paxıllıq Yezdəgirdlə Cavanşirin ilk dəfə İranın Mədain şəhərində görüşü zamanı sərkərdə Muşeq Mamikonianda da hiss olunmuşdu. Cavanşir əvvəlki görüşdə olduğu kimi, bu dəfə də buna əhəmiyyət vermədi. O, bəlkə də qonşunun ona qarşı belə bir münasibətini unutmuşdu. Bu unutmazlıq onun ürəyinin böyüklüyünə və təmizliyinə dəlalət edirdi. Əsl m ərdə məxsus bu keyfiyyət Cavanşirin səhvi idi. O, böyük tiranlara məxsus fitnə-fəsaddan, hiylədən kənar olduğundan buna adi bir şey kimi baxırdı. Elə bu unutmazlıq da yatsa yuxusuna girməzdi ki, gələcəkdə ona necə baha başa gələcək.

Konstans bu görüşdə İsa xaçının zərrəciyini ona hədiyyə verib dedi: “Qoy bu sənə və sənin oğullarına düşmən əleyhinə möhkəm arxa olsun”. Cavanşir geriyə qayıdanda Bizans İmperatoru onunla bir qardaş kimi vidalaşdı. O, Girdimana -dönüb İsa xaçının şərəfinə Avey dağının üstündə kilsə tikdirdi. Cavanşirin Konstansla Vaqaraşapatda ikinci görüşündə bütün saray əyanlarına əmr elədi ki, onun pişvazına çıxsınlar. Bu görüşdə onu bağına basıb bütün saray əyanlarından yuxarı başda oturtdu və əmr elədi ki, Cavanşirin qarşısında hökmdara layiq süfrə açılınsın. Bu, qonşu məmləkətdən gələn qonaqları təəccübləndirdi. Bunlardan əlavə, Konstansın ona babası İraklinin və ulu nənəsi Niketanın çar kəmərinə hədiyyə eləməsi və öz əbasını onun çiyinə salması hamını heyrləndirdi. Onu bütün Şərqi xalqlarına hökmdar təyin elədi.

Cavanşir artıq Şərqi hökmdarı kimi geri qayıdırdı, yol boyu haradan keçirdisə, onu təmtəraqa qarşılayıb yola salırdılar. Girdimanda onu əhali yenə də hədsiz sevinclə qarşıladı. Bu sevinc uşaqlardan tutmuş böyüyə kimi hamının qəlbini fərəhləndirməklə bərabər, həm də adamların ürəyində bu günə, gələcəyə böyük inam hissi közərtmişdi. Əhalinin bir neçə gün toy-bayram eləməsinə əvvəl razı olmasa da, sonradan ağsaqqalların və bir də Davdəkin məsləhətlərinə qulaq asıb, etiraz eləmədi. Üç gündən sonra saray əyanlarını toplayıb məşvərət elədi. Albaniyanın hər tərəfində saraylar, qəsrlər inşa edildi. Xalq qurub-yaratmaqla məşğul oldu. Bu işlərdə Cavanşirin özü də sadə insanlara qoşulub onlarla birgə çalışırdı. Hökmdar iş ərəfəsində onlardan seçilmirdi. Hətta nahar zamanı onlarla bir süfrə arxasında bir qabdan yemək yeyirdi. Onun bu davranışı əhali arasında xətir-hörmətini birə-beş artırırırdı. Türküstan hökmdarı hörmət əlaməti kimi, dostluq etmək naminə ona yorğa atlar, nöqər və xadimələr göndərmişdi. Suriyadan, Azərbaycandan, Ayrıratdan, Gürcüstandan və Hindistandan hədiyyələrlə onu görməyə gələnlərin sayı-hesabı yox idi. Cavanşir vaxtı oldu-olmadı, hörmətlə qarşılayıb, izzətlə yola salırdı qonaqları. Onunla görüşənlər Alban oğlunun qonaqpərvərliyinə, ağına, dərrakəsinə heyran olurdular. Qonaqlar öz məmləkətlərinə Cavanşir haqqında əfsanələr, möcüzələr aparırdılar. Onun barəsində deyilənlər ağıza sığışmırdı, şöhrəti dildən-dilə keçib, eldən-elə addımlayır, bütün Şərqi əhatə edib danışdırır, yer üzünə belə bir hökmdarın gəlişini Tanrının insanlara bəşxeyişi kimi qəbul edirdilər.

Cavanşir İrandan qayıtdıqdan sonra Qafqazda ona əbədi şöhrət gətirən ilk ağır döyüşü Xəzərlərlə oldu. Xəzər ordusunun başında hələ bu döyüşə qədər bir dəfə də məğlub olmayan, yenilməz Alp Eltəpər dururdu. Xaqan Eltəpərin ürəyində hamıdan gizli, üzünü belə hələ görmədiyini Oğuz oğlu Cavanşirə

yaxınlaşmaq meyli var idi. Ona meylini aşkarlamağa fürsət axtarırdı Eltəpər. Lakin necə və harada? Özü üçün bunu hələ ayırd edə bilməmişdi. Adamlarını göndərib onunla masa arxasında söhbət eləməyi də öz qüruruna sığışdırma bilmirdi. Bu, onun Qafqazda olan şöhrətinə xələl gətirirdi. Yada -qonşu-məmləkətlərdə elə başa düşərdilər ki, Eltəpər Cavanşirdən çəkinir, ondan qorxub-hürkür. Odur ki, Eltəpər Cavanşiri sınağa çəkmək qərarına gəldi. Bu sınaq hər cəhətdən onun üçün səmərəli idi: həm Cavanşirin gücünə, nəyə qadir olduğuna bələd olar, həm də “çəkişib-bərkişərdilər”. Birdən bu, əbədi düşmənçiliyə də çevrilə bilərdi. Hər yeni atılan addımın o biri üzünü də var. “Qaş düzəltdiyin yerdə vurub gözüünü də çıxarmaq” məsələni yadına saldı. Lakin dəliqanlı Hun oğlu “təvəkkül Tanrıya!” – deyib Albaniyaya hücumla keçdi. Bu hücumdan Cavanşir xəbərdar olduğundan özünü itirmədi. Gözlədiyi -hücumla hücumla cavab verdi. Xəzərlər döyüşün ilk həmləsindən böyük tələfat verib geri çəkilməyə məcbur oldular. Cavanşir ertəsi gün onlara bir də hücum elədi. Bu dəfə də üstünlük Albanlarda idi. Cavanşir Xəzərləri Dərbəndə kimi qovaraq Eltəpərə dedi: “Get və Çola darvazasından geriyyə çəkilmə və bir daha buraya qayıtma, çünki Tanrının özü sənin buraya yolunu kəsdirib”.

Eltəpərə görə, bu sınaq döyüşü ona ağır məğlubiyyətlə başa gəldi. Deməli, Cavanşirlə qoz-qoz oynamaq olmaz. Bu məğlubiyyətindən sonra Eltəpər bir müddət özünə gələ bilmədi. Dərindən düşünüb-daşınandan sonra təqsirkar özünü bildi. Xeyli vaxt keçəndən sonra Eltəpər canlı qüvvə toplayıb yenidən hücumla keçdi. Bu dəfə o, zərbəni ermənilərə vurdu. Xeyli əsir götürdü, mal-heyvan qarət eləyib öz sərhədlərinə çəkildi. Xəzərlərin bu gözlənilməz hücumu Cavanşirə qəribə gəlirdi. O, Xəzərlərlə yenidən döyüşə girmək üçün bütün qüvvəsini səfərbər eləmişdi. Tam səfərbərliyin səhəri günü Cavanşirə xəbər çatdırıldı ki, Eltəpər onunla görüşüb ittifaq bağlamaq arzusundadır. Xəbər gətirənlərə Eltəpərin iki qardaşı başçılıq edirdi. Bu gözlənilməz xəbərin nə məqsəd daşdığını anlamaq çətin idi. Cavanşir atası Varazla xeyli götür-qoy elədi. Xəzərlərin gələn elçilərini də hörmət-izzətlə qəbul edib onların şərəfinə məclis də düzəldilər. Bu məclisi ona görə təşkil etdilər ki, elçiləri bir gün ləngitsinlər. Eltəpərlə görüşə Cavanşir gələn elçilərlə birgə getməli idi. Görüş Kürün iki qolu arasında bir adada olmalıydı. Hər iki sərkərdə gəmi ilə gəlib təkbətək adada görüşməli idi.

Axşamdan gözüne yuxu getməyən Cavanşir tuluqdan xeyli şərab içəndən sonra pal-paltarlı yatağına uzanan kimi onu div yuxusu aparmışdı. Səhərin gözü hələ açılmamışdı, alatoranlıq idi. O, yataqda qurcalanıb ayağa durdu. Divar çıraqlarının öləzimi səhərin gəlişini xəbər verirdi. Axşamdan neft ilə doldurulub yanan piltələr ancaq səhərə kimi bəs eləyir, işığı lap öləziyirdi. Ancaq eşikdə səhərin açılmağı hiss olunmurdu. Yayın bürküsü olduğundan axşamdan otağın pəncərələri açıq qalmışdı. Gözlərini öykələyib pəncərəyə doğru yaxınlaşdı. Hələ qaranlıq idi. Çölü duman başına götürmüşdü. Havadan hiss olunurdu ki, nəmişlikdir. Bir azdan quşların cık-ciki bir-birinə qarışdı. Pəncərənin ağzındakı içi dolu saxsı su qabını götürüb başına çəkdi. Axşamkı şərabın təsirindən içində alışan közün üstünə elə bil ki, su səpdi. Bir az özünə gəldi. Başındakı küt ağrı axşamkı şərabın təsirindən idi. Xəncər qarışıq toqqasını belinə qurşayıb ehmalca qapıya doğru addımladı, qapını eşiyə çıxdı. Binaının qabağındakı köhnə ocaq yerindən xışiltı gəlirdi. Bu ocaq ilin bütün fəsillərində gecəli-gündüzlü közərdi. Daşdan üstündə gümbəz kimi düzələn çardaq ilin bütün fəsillərində ocağı yağışdan-yağmurdan sönməyə qoymurdu. Ocağın qırağında kötük üstündə oturan adam Cavanşirin gəlişini hiss edib içini çəkdi. Bu, Varaz idi. Yaxınlaşıb atasına:

- Sabahın xeyir, - dedi.

Varaz qocalmışdı daha. Saç-saqqalı tamam ağarsa da, hələ gümrax idi. Cavanşir atası ilə üzbəüz boş kötüyün -üstündə oturdu. Atası ocağın közünə mətəris elədiyi aftafadan boş piyaləyə kəkotu çayı süzüb birini oğluna uzatdı. Bu, Varazın köhnə adəti idi. Məmə deyəndən pəpə yeyənə kimi hamı Varazın bu adətinə alışmışdı. Atası fikirli idi. Bunun səbəbini Cavanşir yaxşı bildiyindən heç nə soruşmadı. Piyalədəki çaydan qurtum-qurtum içməyə başladı. Çay xoşuna gəldiyindən özünə birini də süzdü. Bir azdan alınma tər tumurcuğu gəldi. Başının ağrısı yerli-dibli çəkilib gətdi. Bədəni quş kimi yüngülləşdi.

- Oğul, bu gün sənin üçün bir sınaq günüdür. Bu sınağın çəkisi döyüşlərin sınağından çox-çox ağırdır, - dedi Varaz. – Söhbətin gedişindən çox şey asılıdır. Söz var – dağa qaldırar, söz var – dağdan endirər. Sözüün kəsəri – qılıncın kəsərindən itidir. Xəzərlər böyük qüvvə olmaqla bərabər həm ərazi cəhətdən, həm də qan tərəfdən bizə yaxındırlar. Nə qədər yaxın olsaq həm onlara, həm də bizə sərfəlidir. Sənin Eltəpərlə görüşün təkcə barışıqla bitməyəcək. Eşitdiyimə görə, gözəl bir bacısı var. Qohumluq doğmalığın əbədi möhürü ola bilər. Eltəpərlə söhbətini elə, sözarası ona çatdır ki, atam sabah sənin qonağıdır, xeyir işin razılığını alıb, xeyir-dua verməyə gələcək. Amma məsələni də çox qabartma. Gələcək işlərimiz barədə yerli-yataqlı danış. Biryolluq yadellilərin boyunduruğundan çıxmaqdan ötrü bizə arxa, möhkəm dayaq lazımdır. Bu dayaq ancaq Eltəpər ola bilər. Biz onlarla birləşsək nə Ərəblər, nə də Yunanlar bizə bata bilər. Xəzərlər döyüşkəndir. Onların atının yerisinə ətraf məmləkətlər yaxşı bələddir. Sizin bu söhbətinizdə üçüncü bir şəxs iştirak etməməlidir. Bu söhbəti üçüncü bilən varsa, o da mən olmalıyam.

- Ata, axı, mən... bilirsən? Bu, ürəklə bağlı bir şeydir. Bu işdən alver iyi gəlir. Sən bilirsən ki, mənim belə şeylərdən xoşum gəlmir, - dedi Cavanşir.

- Bilirsən nə var, bu sənin bəxtin, məhəbbətin deyil. Əz əl-axır evlənməlisən. Mən səni məcbur etməyəm. Deyirlər, qız çox gözəldir, həm də ağıllıdır. Bütün işlərdə Eltəpərin köməkçisidir. Deyilənə görə, hələ bir kişi paltarını geyinib döyüşə atılmağı da var.

- Qadın elə qadın kimi olsa, daha yaxşıdır, ata. Qadının işi övlad doğub boya-başa çatdırmaq, tərbiyə, təhsil verməkdir.

- Səhv edirsən, oğlum, elə bir zəmanədə yaşayırdıq ki, nə desən, ola bilər. Döyüşsüz, davasız bir günümüz keçəndə, -Tanrıya dua edirik, yalvarırıq belə günlərin sayını çoxaltsın. Tanrı özü bilən yaxşıdır. Onun işlərinə qarışmaq olmaz. Görünür, belə məsləhətdir. Belə bir zamanda qadının da döyüşçü olması bəlkə də Tanrının buyruğudur. Yenə də deyirəm, bu işdə məcburiyyət yoxdur, özün bilən yaxşıdır. Ancaq bir ata kimi mən də məsləhətimi verməliyəm. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Qaldı o biri tərəfinə. Yadında saxla ki, sən bu ölkənin keşikçisi, torpağın sahibisən. Əgər doğrudan da ömrünü bu yolda sərf etməyə hazırsansa, onda onun xoşbəxtliyi üçün öz xoşbəxtliyindən keçməlisən. Sən ömrünün yarısını bu yola həsr eləmişən. Qalan ömrünü isə başqa cür yaşaya bilməzsən. Əgər yaşayan idinsə, İrandan niyə geri qayıtdın? Orada sənin kəndlərin, torpaq sahələrin... hələ bunlar bir yana... Xətrinə dəyməsin, sən sərkərdə Cavanşir adını orada qazanmışsın. Bəlkə doğru demirəm? Orada nə çox idi İran gözəlləri? O torpağın gözəlləri çox hökmdarların gözünü qamaşdırıb. Bəs niyə sevib-seçib evlənmədin o qızlardan biri ilə? Sən İranda qalsaydın, sarayda hökmdardan sonra ikinci bir adam səviyyəsinə ucalardın. Orada hər şərait vardı sənin yüksəlişin üçün. Bəs niyə qalmadın İranda? Başsız torpağa başçı da ola bilərdin, elə deyilmi? Bəs nə idi səni buraya dartıb gətirən? Bəlkə mən və anan, qardaşların – bizə olan məhəbbətin? Bir az da bu var. Ancaq səni bu torpağa – geriyyə qayıtaran əsas qüvvə başqadır. Sən qürbətdə öyrəndin torpağın nə olduğunu. Torpağa uzaqdan daha yaxın olursan. Onun əyər-əskikləri, lap axmaq adamları da sənin üçün doğma olur, əziz olur. Pisinə də, yaxşısına da qurban olum deyibsən. Bəlkə yalan deyirəm, səni dilə tutmaq üçün? Yox, yalan demirəm, orada bu hisslər sənin ürəyindən keçib. Sən bu torpağa görə yaşayırsan. Bəlkə, yenə də deyirəm, dediklərim

yalandır? Bax, ona görə də, bu torpaq üçün nə -lazımdırsa, etməlisən. Xasiyyətini yaxşı bilirəm, indən sonra özünü dəyişən deyilsən.

Cavanşir başını aşağı dikdi. Nəzəri ayağı altındakı torpağa ilişdi. Artıq duman dağılıb göyün üzü açılmağa başlayırdı. Ətrafda gediş -gəliş başlamışdı. Atları qala qapısından çıxarıb örüşə aparırdı mehtər. Varazın tapşırığı ilə bir dəstə atlı səfərə hazırlaşdı. Kənardan baxanlar Varazın irəli-geri var-gəlini görsəydi, səsini eşitməsə də, elə bilərdi ki, knyaz hay-həşir eləyir, qışqırır, bağırır. Əslində, gedib-gələn var idi. Lakin cürət edib heç kim ona yaxınlaşa bilməzdi. Varazın ayaqları hərəkət edir, dodaqları tərənəmirdi. Onun bu var-gəli daxili həyəcanın təzahürü idi. Atanın oğulla söhbəti çox çəkdi, uzandı, hər şeydən danışdılar. Bu, bəlkə də adi ata-oğul söhbəti deyildi, ölkənin tale məsələsi idi. Elə bil ki, torpağın taleyi Cavanşirin əlində idi.

- Bir nəzərini ətrafından, kənarından döndərüb içinə yönəlt, bax, gör mənim dediklərimi daxilində görə bilirsən? Əgər görmürsənsə, onda qoy sənin dediyin kimi olsun. Bizə Oğuz, onlara isə Hun tayfası deyirlər. Əslimiz, kökümüz birdir yaranandan. Tanrı bizi yer üzündə at belində yaradıb. Hun tafaclarının atının dırnağı dəyməyən yer qalmayıb bu dünyada. Şərqdən-Qərbə, Şimaldan-Cənuba at çapa-çapa hər yeri gəzib-dolanıb, axır ki, özünə əbədi məskən tapıb. Oğuzlar həmişə öz yurd-yuvalarına, öz ocaqlarına bağlı olublar. Bu ocağın isə sahibi sənənsən. Səndən qabaq yaşayanlar da olub. Atlıxan Gündoğandan -doğub, Günbatanda - batıb. Eltəpər də o tayfanın soyundan gəlir. Ulularımız birdir, yurdlarımız ayrı. Yeddi il İranda at oynatdın, meydan suladın, xətir-hörmət, şan-şöhrət qazandı, yenə də deyirəm, bəs niyə ordan gözəl-göyçəyin birini seçib ailə qurmadın? Bəyənmədin? Yox, sənin məqsədin başqa idi. Gözəllər haqqında düşünmürdün. Başında, beynində həmişə ölkənin fikri, torpağının gələcək taleyi dolanırdı. Sən bu taleyə, bu fikrə hər şeyi qurban verdin. Belədir, yoxsa yox?

Atası danışdıqca Cavanşirin fikri geriyə burulub ötən illəri, Yezdəgirdin bacısı ilə keçirdiyi günləri yadına saldı. Damarlarından qan yerinə bir həsrət, yanğı seli gəlib keçdi.

- Həyat yoldaşın vəfat edəndən sonra uşaqların anasız qalıb. Yaxşı başa düş, onlara dayə yox, ana lazımdı atadan əvvəl.

- Birdən uşaqlarıma ögey oldu, onda necə? – dedi Cavanşir.

- Yox, oğlum, inanmıram buna. Yadında saxla ki, bu tayfalarda belə adət yoxdur. Onların göbəyi kəsildəndən çoxarvadlılıq məsələsi bir qanuna çevrilib. Bir də ki, sən arvad üstə arvad gətirmirsən. Bu, məsələnin bir tərəfi, digər tərəfi də yenə mən deyəndir. Bir öz içindən çıxıb Albaniyanın da içinə nəzər sal. Bax gör, bu torpaqda başqa-başqa dillərdə danışan nə qədər tayfa var. Onlar hamısı bir-birinə qaynayıb-qarışıb. Bir-birinə qız verib, qız alıblar. Onların arasında ayrı-seçkilik görürsənmi? Bəlkə doğru demirəm?

Varazın dediklərində həqiqət var idi. Atası düz danışdı. Elə bil ki, Cavanşirin ürəyindəkiləri oxuyurdu. O, İrandan qayıtdıqdan sonra ailə qurmaq xatirinə evlənmişdi. Bu, düz idi. Ancaq atası bir şeydən xəbərdar deyildi. O, hardan biləydi ki, oğlu Yezdəgirdin bacısını həqiqi mənada sevmişdi. O qadından əvvəl həyatında çox zənənlər olmuşdu. Onların heç biri indiyə kimi yadında qalmamışdı. Onun İranda keçən ömrünün yeddi ilində bir kişi kimi, özü də Cavanşir kimi bir nəfər, qadınsız necə qala bilərdi? Taleyindən keçib gedən həmin qadınlar bir anın içində çırtdayan qığılcıma bənzəyirdilər. Hamısı da gözəl olub. Qığılcım kimi çırtdasalar da, Cavanşirin ürəyini alışıdırıb yandıra bilməyiblər. Bir anlıq kişilik yanğısını, ehtirasını söndürüblər. O, əvvəl-əvvəl elə bilirdi ki, Yezdəgirdin bacısı ilə görüşləri də ötəri həvəs, gəldi-gedəridir. Döyüşlərin uzanması ilə əlaqədar oradan xeyli müddət Mədəinə dönə bilmirdi. Həmin günlər, özündən asılı olmayaraq, onun üçün darıxırdı. Onunla keçirdiyi gecələr bir-bir gəlib gözlərinin önündən keçirdi. İndi o qadının faciəli ölümünü yada saldıqca özünü

günahkar hesab edir, əzab çəkirdi. Bu əzab onun bir insan ölümünə görə deyil, məhəbbətinə, həsrətinə görə idi. Ağır döyüşlərin cəngavəri, yenilməzi olan bir nəfər hissələrinin önündə fağır, əlacsız, məğlub bir varlıq idi. Onun ölümünü heç cür özünə bağışlaya bilmirdi. Neçə cəbhə yarırıb, qan tökən bir insan döyüşdən sonra heç vədə özünü əliqanlı hesab edib təəssüflənməmişdi. Bəlkə də müharibənin qanunları belə idi. Əgər o, döyüşlərin birində özünü insan qanlı hesab etsəydi, sonrakı döyüşdən qalib çıxma bilməzdi. Qadınla keçirdiyi gecələr hər dəfə yadına düşəndə isə özünü aciz bir insan yerində görürdü.

Yezdəgirdin bacısı ilə qanuni kəbini olmasa da, onu özünün birinci qadını, bəxti hesab edirdi. Çərxidövrən elə gətirmişdi ki, üzünü belə görmədiyi bir insanla indi üçüncü dəfə qanuni evlənməli idi. Görünür, bu da bir alın yazısıymış.

Uzaqlardan, lap uzaqlardan ləngərləyə-ləngərləyə gələn çayın kənarından baxanda axının sürəti hiss edilmir. İberiya -torpaqlarından da uzaqlardan iti axınla baş alıb gələn Kürün suları buralarda rahatlaşır, qınında qıvrılıb sakitləşən əyri qılınca bənzəyirdi. Sahilindən nəzər salanda onun sakit, lal baxışlarından bir rahatlıq duyulurdu. Lakin bu sakitlik aldadıcı bir görkəm idi. Əgər qurşaqdən bir balaca aşağı onun qoynuna girsən, tab gətirib dayanmaq mümkün deyil. Çayın sürəti üzdən hiss edilməsə də, altdan iti idi. Kürün düz ortasındakı bir ada çayı haça budaq kimi ikiyə bölürdü. Bu iki haça budağın arasındakı ada xeyli yeri əhatə edirdi. Ordakı qamışlıqdan əlavə, nəhəng palıd və söyüd kolları da mövcud idi. Deyilənə görə, vaxtilə bu yer Kürün ən dar keçidi olub. Yaz aylarında suların daşmasından tədricən əmələ gələn ada. İlin isti aylarında bu ada ətraf kəndlərin uşaqlarının məskəni olurdu. Uşaqlar tələ qurub quş ovlayır, balıq tuturdu. İndi həmin adanın ortasında bir çadır qurulub, çadırdan bir az aralı ocaq qalanmışdı. Çadırın önündə göy otların üstündə süfrə salınmışdı. Süfrədə göy-göyərti, motal pendiri, qaxac, ət, şərab kuzəsi və iki piyalə var idi. Çadırın və ocağın ətrafında beş-altı nəfər var-gəl eləyirdi. Palazın bir tərəfində mütəkkələrə dirsəklənib bir nəfər böyrü üstə uzanıb qulluq edənlərə baxırdı. O, içi şərab dolu kasanı götürüb başına çəkdi. Uzun lopa, şəvə kimi bığları şərabdən islandı. Ayağa durub irəli-geri bir-iki addım atdı. Bu, məşhur Xəzər xaqanı Eltəpər idi. Bu zaman sahilə bir dəstə atlı peyda oldu. Eltəpərin bayaqdan gözlədikləri gəlib çıxdı. Dünənki elçilərin danışdığına görə onlar burada, Kürün iki qolunun arasında görüşməliydilər. Dəstədən beş nəfərlə birgə Cavanşir sahiləki sala minib adaya yan aldı. Adada da Eltəpərdən əlavə beş nəfər yavəri var idi. Köhnə tanışlar kimi səmimi görüşdülər. Əslində, onlar bir-birinin üzünü görməmişdi. Bu görüşdən bir il əvvəl onlar döyüş meydanında iki rəqib kimi üz-üzə dayanmışdılar. Bu döyüş Cavanşirin qələbəsi ilə başa çatmışdı. Kürün sahilindən başlayan bu döyüşün sonu Dərbənddə başa çatmışdı. Cavanşirin dilindən çıxmış bu sözlər qələbənin notları kimi səslənmişdi: “Get və Çola -darvazasından geriyyə çəkil və bir daha buraya qayıtma...” Bu tarixi döyüş Cavanşirin şan-şöhrətini, cəngavər kimi adını təkcə Qafqazda deyil, ordan kənarlarda da məşhurlaşdırmışdı. Eltəpər Albaniyaya həmin yürüşə başlamazdan əvvəl Cavanşir Sərxanın vasitəsilə xəbərdar olub döyüşə ciddi hazırlanmışdı. Xəzərlərin ordusunun sayca çox olmasına baxmayaraq yaxşı hərbi təlim keçmiş Alban əsgərləri bu döyüşdə qələbə qazandı. Döyüş təkcə qələbə ilə başa çatmadı, ordu onları düz Dərbəndə qədər izləyib, geriyyə oturtmuşdu. Hələ o vaxta kimi Qafqazda Xəzərlərin qabağında dayanan, tab gətirən olmamışdı. Bu döyüş Alban oğullarının özünə inamını bir daha artırdı. Bu qələbədən sonra Cavanşir Qafqazın yeganə yenilməz hakimi zirvəsinə yüksəlmişdi. O, təkcə Albaniyanın deyil, bütün Qafqazın da xilaskarı idi.

Cavanşirin Eltəpərlə bugünkü görüşü qarşıda duran çox məsələləri həll etməli idi. Bu görüş təkcə iki məmləkətin deyil, Oğuz və Hun ellərinin – yəni iki türk qolunun bir-birinə qovuşması, əlbir olması

demək idi. Hunlar döyüşdə cəngavər idilər, ağına-bozuna baxan deyildilər, lakin Albaniya ordusu yaxşı hərbi təlimə, döyüş hazırlığına yiyələnmişdi. Xəzər dövləti çoxdan idi ki, Albaniya dövləti ilə birləşmək arzusunda idi. Cavanşirin də ürəyindən keçirdi bu istək. Ər əblərin və Bizansların mənəşəsindən biryolluq çıxmaq, azad Alban dövlətini bərqərar etmək üçün bu, yeganə fürsət və ağlabatan iş olardı. Kürün iki qolu arasındakı üzbuüz, təkbətək söhbətdə üçüncü bir nəfərin iştirak etmədiyi də məsələnin çox ciddiliyindən xəbər verirdi. Bu kiçik adada Albaniyanın gələcək taleyi həll olunurdu. Ölçüsü, miqdarı heç bir çəkiyə, tərəziyə gəlməyən Alban xalqının yüngül ağırlığı altına vermişdi çiyinlərini Cavanşir. Hər ikisinin söhbətinə üçüncü qulaq asan var idisə - o da Kürün suları idi. Adanın əvvəlində ikiyə ayrılan qolların qılıntısı da elə bil bu niyyətin xeyir-duasını verirdi.

Ada – suların qoynunda yelkənsiz iri bir gəmiyə bənzəyirdi. Gəmi kimi baş ucu iti, qurtaracağı isə enli idi. Adanın aşağı ucunda, iri çay daşlarının arasında ocaq qalanmışdı. Bu ocağın ətrafında çay daşlarından özlərinə oturmaq düzəldib on nəfər əyləşmişdi: beşi Oğuz, beşi də Hun elindən. uzun gərməşov çubuqlarından hazırlanmış şişlərdə maral ətindən kabab qızardır, arabir şərab nuş edirdilər. Az bir vaxtda bir-birinə isinişmişdilər. Bu yaxınlığın, doğmalığın səbəbkarı şərab deyil, iki nəfərin – Eltəpərlə Cavanşirin dil tapması idi. Onlar bir il əvvəl bir-birinin qanını içməyə hazır olan döyüşçülər, rəqiblər deyildilər indi. Elə bil, çoxdanın doğmaları, əzizləri idilər. Yeyib-içib, danışib-gülür, zarafatlaşırdılar. İki sərkərdə onların sək-küyünü eşidir, onlar isə sərkərdələrinin söz-söhbətini -eşitmirdilər.

Eltəpərlə Cavanşir hazır şişləri saqqız odunundan közərən ocağın üstünə qoydular. Ocaq közünün istisi onları vurdu – yanaqları qızardı. Bir ocağın hərərəti, istisi eyni vaxtda iki nəfərin qanını duruldub daha da qaynatdı. Dünənə kimi bir-birinə yağı olanları bir ocaq öz ətrafında birləşdirmiş, qovuşdurmuşdu. Onların başqa-başqa dinə mənsubluğu da unudulmuşdu. Gələcək qohumluqları da siyasət çərçivəsini dağıdıb iki -dövlət arasında doğmalığın, bir-birinə etimadın, inamın təməlinin dağılmaz daşları idi bu ocaq daşları, onun közərtisi, yangısı. Hələlik ordan-burdan danışırıdılar, mətləb üstünə gəlməmişdilər. Hərəsi bir piyalə şərab içib basdırma maral kababından daddılar. Kəkotu ətirli kabab olduqca dadlı idi. Kənardan -onları müşahidə edən olsaydı, elə bilərdi ki, onlar buraya kef üçün, yeyib-içməyə gəlirlər. Danışıq apararlara heç oxşamırdılar.

Əvvəl Eltəpər başladı söhbətə. Əslinə qalsa, hər ikisinə məlum idi görüşün məqsədi: iki türk elinin birləşdirib yadellilərlə birdəfəlik haqq-hesab çürütmək, Qafqazı asılılıqdan azad etmək, boyunduruq altından çıxarmaq. İndi burada gedəcək söhbəti eşidən olmasa da, Ermənistanın İrana, oradan da Xəlifəyə artıq bu görüş barədə xəbər aparılmışdı. Kürün qoynundakı bu görüşün vaxtı-vədəsi Xəlifəyə çatdırılmışdı. O da bu görüşün məqsədini Qafqazın müdafiəsini gücləndirmək, bu torpaqlara Ərəbləri və Farsları buraxmamaq kimi başa düşmüşdü. Xəzərlərin və albanların birləşib Cənuba hücum etmək planı Xəlifənin yatsa, heç yuxusuna da girməzdi. Adadakı söhbət yekunlaşıb, axırda yeni silah əldə edib birgə hərbi təlim keçirmək barədə oldu. Cavanşirin Bizansdan aldığı silahlar Albaniya ordusuna bəs eləyirdi. Xəzərlərin ordusu çox olsa da, silahları köhnə idi, indiki döyüşlərin tələbinə cavab verə bilmirdi. Xəzərləri yeni silahlarla silahlandırmaq və onları döyüşdə idarə etmək üçün öyrətməyə vaxt lazım idi. Vaxtın isə nəfəsi daralmışdı, gecikməyin nəticəsi uduzmaq olardı.

Cavanşir bu adada Qafqazın taleyini həll edirdi, Dəməşqə isə ərəblər ermənilərlə birgə Cavanşirin aradan götürülməsi, qətli barədə qurğu qururdular. Cavanşir Sisakan və erməni knyazlıqlarından qarət edilmiş yüz iyirmi min baş qoyun, səksən min at və öküz, min iki yüz əsiri azad etmək barədə söhbət əsnasında Eltəpərin razılığını aldı.

Bu görüşdən bir neçə gün əvvəl Eltəpər öz doğma qardaşlarını kiçik bir dəstə ilə Cavanşirin hüzuruna göndərib danışıq aparmaq üçün onu buraya dəvət etmişdi. Qardaşların buraya sülhməramlı gəlişindən ermənilər həmin gün xəbər tutmuş, elə həmin gün də Cənuba xəbərçi göndərmişdilər. Bu görüşün sədəsi ayaq alıb Bizansa da gedib çıxmışdı. Kiçik bir adadakı görüş Cənub qonşuluğunda böyük bir əks-səda doğurmuşdu. Cənubluların bu görüşdən təşvişi təsadüfi deyildi. Onlar Cavanşirin və Eltəpərin qolunun gücünə, qılıncının kəsərinə, toppuzunun zərbinə yaxşı bələd idilər. Bu gücün zərbini Ərəblər daha çox dadmışdılar. Bu güc erməniləri dəfələrlə basqınlardan qorumuşdu. Elə bu günün özündə də Cavanşir onlara əl tuturdu. Tutmaya da bilərdi. Alban sərkərdəsi özünün bu hərəkəti, xeyirxah addımı ilə Qafqazın qayğı yükünü öz çiyinləri üzərinə götürürdü. Ermənilərin Ərəblərlə gizli əlaqəsindən xəbəri yox idi Cavanşirin.

Eltəpər tuluqdan boş piyalələrə şərab süzüb ayağa qalxdı. Cavanşir də dərhal durdu. Hər ikisinin təmtəraqdan, alovlu sözlərdən xoşu gəlmirdi. Üstlərində yaraqları olmasaydı, heç deməzdin ki, döyüşçüdürlər. Döyüş meydanında oda-alova dönən, ildırım kimi nərildəyən bu iki nəfər bir ocağın ətrafında, süfrə başında necə də mehriban, sadə, səmimi idilər. Şərabın gücü də onlara təsir etməmişdi. Əksinə, bir-birinə qarşı olan münasibəti daha da isitmişdi. Həm ocağın, həm də şərabın təsiri allanan yanaqlarında hiss olunurdu.

Söhbətin sonunu Eltəpər yekunlaşdırdı:

- Birliyimizin sağlığına. Əslində, həmişə bir olmuşuq. Bunu bilənlər bilir. Bunu sonrakı nəsillərə də aşılamaq lazımdır. Ana südü ilə əmizdirməlidir gəlinlərimiz, analarımız övladlarına. Biz çoxdan birləşməliydik. Əslinə qalsa, başqa yolumuz da yoxdur. Bizim bu görüşümüz yeni qohumluq məsələsi kimi yozulmalıdır ki, məqsədimiz gizli qalsın (Eltəpərin sonuncu kəlmələri Cavanşiri diksindirirdi. Onun bu barədə məlumatının haradan olduğu ona qərribə gəldi. Eltəpər onun -həyəcanını başa düşüb ünvanı açıqladı). Bu, elə bir gizli şey deyil. Atan əvvəlcədən, sən buraya gəlməzdən bir gün qabaq adam -göndərmişdi. Belə olmağın yaxşıdır, qoy ətrafdakılar da görüşümüzün məqsədini belə başa düşsünlər. Bu, çox vacibdir. Rəqibləri ayıq-sayıq salmamalıyıq. Bilsələr, bizi qabaqlayarlər.

El-oba qınamasın deyə, toy mərasimini qız evinə salmağı da razılaşırdılar. Cavanşir üçüncü dəfə idi ki, ailə qururdu. İlk qadından olan övladları artıq böyümüşdü. Onlara yeni bir ana gətirmək dövlətin qanunu idi: hakimiyət başçısının dul qalmağa ixtiyarı yox idi. Mağar qurub toy eləmək isə el içində, həm də övladları yanında eyib olardı. Hunların da adəti belə idi. Bu adət ululardan, dədə-babadan qalan bir qanun kimi yenə də yaşayırdı. Hunlarda çoxarvadlılıq hökm sürürdü. Albaniyada isə buna yol verilmirdi.

Söhbəti səmadakı qartalın qıyyası kəsdi: istər-istəməz ikisinin də nəzəri havada qayıq kimi ləngər vuran qartala zilləndi. İkisi də sağ əlini alnında dimdikləyib baxdılar. Bunu nəyə görə etdilər? – Cavanşir anlamadı. Bu bir anın içində Eltəpərin qeyri-adi hərəkəti onun etdiyini təkrarlatdı. Qartal onların başı üzərində dövrə vururdu. Məqsədi nə idi, başa düşmək olmurdu. Qartal qıyya çəkənə qədər onlar özlərinə elə qapılmışdılar ki, çibin də vızıldasaydı eşidilərdi. Qartalın göydə uçuşu Cavanşir üçün adi bir şey idi. Lakin bu uçuş heç də onun indiyə kimi dəfələrlə seyr etdiyi, gördüyü uçuşlara bənzəmirdi. Qartal şikarını heç vaxt insan olan yerdə, od-ocaq tüstülənən səmtə gəzməz, qayaların arasında, dağların -döşündə, -dərələrin qaşında arayıb-axtarır. O, göyün zil qatında ləngər vurub yavaş-yavaş yerə yaxınlaşırdı. Görəsən, yerdə nə ola bilərdi? Cavanşirin marağı get-gedə artırdı. Doğrudan da, çox maraqlı idi. Eltəpər Cavanşirə əli ilə işarə elədi ki, aşağı çöməlsin. Özü isə ayaq üstə dayanıb sağ əlini çiyini bərabərində qaldırıb irəli uzatdı.

- Səni görüb çəkinir, - dedi Eltəpər. – Görürəm, çox maraqla baxırsan. Mənim şahinimdir. Sən gəlməmişdən qabaq buraxdım ki, bir az uçub pərvazlansın. Bayaqdan harasa itmişdi, nigaran idim. Budur, axır ki, qayıtdı. Sədaqətlidir. Qartal quşların şahıdır. Şah da gərək Tanrısına sədaqətli olsun. Mən də onun üçün bir Tanrıyam. Məmləkətlərin sahibləri hökmdarlardır. Hökmdarların da yiyəsi Tanrıdır. Hər şeyin öz qanunu var: dünyanın da, kainatın da, hətta təbiətin də... İnsan yer üzündə Tanrıdan sonra hər şeyə qadirdir. Mən uşaqlıqdan adət eləmişəm qartalla ünsiyyətə. Kefim yaxşı olanda, ova, gəzintiyə çıxanda həmişə özümlə şahin gəzdirirəm. Görünür, şikarı olmayıb, caynağına bir şey keçməyib, acıb. Xasiyyəti belədir. Acanda hirsli olur.

O, əyilib süfrənin küncündə bükülü doğranmış çiy ətdən bir tikə götürdü. Qartal birdən-birə düz onun üstünə zilləndi. Ehmalca yana açılmış sağ qolunun üstünə qondu. Sol əlindəki tikəni ona uzatdı. Tikəni dimdiyi ilə qapıb ehmalca bir az aralı endi. Bir caynağını ətin üstünə qoyub dimdikləməyə başladı. Əti dimdiklədikcə hər dəfə sağa-sola nəzər salır, dimdiyindəkini udmaq üçün hərdən boğazını yuxarı qaldırırdı. Eltəpər onun qarşısına, onun üstünə bir tikə də atdı. Qartal ilk tikənin qalanını da udduqdan sonra alt-üst dimdiyini bir-birindən ayıraraq bir-iki dəfə qıyqa çəkdi, caynaqları üstündə əsgər kimi yerində saydı, sağa-sola boylandı. O biri tikəyə yaxın durmadı, iti gözləri şimşək kimi alışdı-söndü. Qanadlarını bir neçə dəfə silkələdi. Torpaq üstə dayanmaq onun üçün çətin idi. İçərisindən gələn bir hərəkət ona yenə də göylərə qalxıb pərvazlanmaq istəyini diqtə elədi. Ancaq pərvazlanmadı. Qarşısındakı o biri tikəni də dimdiyi ilə götürüb iki caynağının arasına alıb yavaş-yavaş dimdikləməyə başladı.

Eltəpərlə söhbəti, demək olar, yekunlaşmışdı. Artıq hər şey barəsində danışmış, ölçüb-biçmişdilər. Cavanşir geriye qayıdıb sabah ata-anası və yaxın adamları ilə birlikdə Eltəpərin təşkil edəcəyi toy mərasiminə gəlməli idi. Ayrılmaq olardı. Eltəpər gördü ki, Cavanşir qartalın bütün hərəkətlərini diqqətlə izləyir, maraqla tamaşa edir. O, Eltəpərin qartalların həyatı barədə, onları necə əhliləşdirmək haqqında söhbətini dinləyir, ancaq fikrini quşdan yayındıra bilmirdi. Baxışları quşun ətrafında çətilənmişdi. Bir vaxt ona danışan bir neçə tutuquşu bağışlamışdılar. Nədənə bu quşlar onun xoşuna gəlməmişdi. Ağızdan çıxanları təkrar eləsələr də, səsləri bir zıncırov kimi qulaqlarında cingildəyir, ona elə gəlirdi ki, bu səslər beynini biz kimi dəlmə-deşik eləyir, sinirlərinə toxunub, çalxalayır. Qartal tutuquşu deyil. Ürəyində ona əhliləşməyi yaraşdırmadı. Qartal tutuquşu kimi deyiləni demir, öz bildiyini edir.

- Azad eləsən, görən birdəfəlik gedərmimi? – dedi Cavanşir.

- Küsdürsən gedər, ancaq yaşaya bilməz. O, artıq insana uyğunlaşmış, yenidən onu vəhşiləşdirmək çətindir. Ancaq canavar belə deyil, süd əmmək vaxtından, körpəlikdən götür saxla, böyüyəndən sonra yenə canavar olmalıdır. Onların qanındakı irsiliyi, yırtıcılıq hərisliyini dəyişdirmək mümkün deyil. İnsana uyğunlaşsa da, nə vaxtsa bir gün özünə qayıtmağı var. Elə ki, özünə qayıtdı, canavarlaşdı, qurtardı.

Cavanşirlə Eltəpərin bu görüşü adi sövdələşmə deyildi. Cənubdan axınla gələcək böyük bir faciənin qarşısını -kəsmək təkcə Qafqazın təhlükəsizliyini təmin etmək yox, bu təhlükəni yerindəcə susdurmaq üçün geniş hərbi yürüşə hazırlığın götür-qoyu idi. Ərəbistanda yaxşı bilirdilər ki, Xəzərlərlə -Albanların birləşməsi yeni bir möhtəşəm ittifaqın yaranmasıdır. Ermənilərlə aparılan gizli söhbətlərində isə ərəblər üçün bu qurulacaq ittifaqın qarşısını almaq, onu yerindəcə susdurmaq olduqca müşkül məsələ idi. Demək olar ki, artıq Eltəpərlə Cavanşir birləşmişdi. Bu iki dövlət başçısının birləşməsi təkcə qohumluq əlaqəsinin yaranması deyil, iki xalqın, iki torpağın daha da yaxınlaşması idi. Hər iki sərkərdənin əhali arasında böyük nüfuza malik olması çox şeyi həll eləyirdi. Albaniyanın Şimaldan, Xəzərlərin isə Cənubdan beli, arxası möhkəm sütunlarla bağlanırdı. Bu sütunu açıq-aşkar, yəni müharibə ilə laxlatmaq

çox çətin idi. Bunu Bizanslılar da, Ərəblər də yaxşı başa düşürdülər. Albaniyanın möhkəmlənməsi onlar üçün Qafqazın əldən çıxması idi. Bu birliyin, indiki görüşün arxasında gizli bir faciə, ağır bir təhlükə yaranmaqda idi. Dəməşqdə nəyin bahasına olursa-olsun bu birliyi dağıtmaq, ayırmaq barədə baş sındırılırdı. Artıq Qafqaza açıq şəkildə hücumu keçmək qeyri-mümkün idi. Cavanşirin aradan götürülməsi barədə fitnə-fəsad hazırlanırdı. Bu fitnə-fəsadı həyata keçirmək üçün olduqca etibarlı, inamlı adamlar tapmaq lazım gəlirdi.

Müharibənin iki qapısı: bir girəcəyi, bir də çıxacağı var. Girəcəyi həmişə asan olub, qapını tanıyıblar, haradan və necə girməyi də biliblər tarix boyu. Əsas məqsələ isə çıxacaqdır. Vay o günə ki, bunu əvvəlcədən bilməyəsən, onda vay halın! Ərəblər də Qafqazın qapısını döyməyə çox ciddi hazırlanmışdılar. Lakin birdən-birə fələyin çərxi döndü. Hər şey dəyişdi. Xəzər hökmdarı Eltəpərlə Albaniya hökmdarı Cavanşirin Kürün iki qolu arasındakı adada görüşü, badələrinin cingiltisi Ərəb səhralarında bir şapalağın, bir sillənin səsinə dönüb ildırım kimi şaqıldadı, qum təpələrinin üstünə qaynar leysan yağışı kimi səpələndi. Bu qaynar yağış Dəməşqin büllur sarayında baş -verdi, öz -əks-sədasını tapdı. Bu xəbər Xəlifəyə çox tez çatdı, gözlənilməyindən də tez. Atalar yaxşı deyib: sən saydığını say, gör Fələk nə sayır. Cavanşir bu adada erməni əsirlərini xilas edirdi, Dəməşqdə ermənilər Cavanşirin aradan götürülməsi üçün fitnə-fəsad, qurğu haqqında götür-qoy edir, namərdlik barəsində düşünürdülər. Dünyanın qərribə işləri var, heç baş açmaq olmur. “Yaxşılığa yamanlığın” işi görülürdü. Alban mədəniyyətinə çoxdan göz dikən və özününkünü onun təməlləri üzərində quran qonşular bu böyük aləmin birdəfəlik üstündən xətt çəkib özününküləşdirmək niyyətini qarşısına çoxdan bir məqsəd kimi qoymuşdu. Bu milli mədəniyyəti isə ancaq Ərəblər yerlə-yeksan edə bilirdilər. Bu da ancaq və ancaq qılınca gücünə başa çatardı. Ermənilərin Ərəblərlə əlbir olmağı onların özlərinin dilbir olmağı və dinini saxlamaqları demək idi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, gec-tez, əzəl-axır Ərəblərin Şimala doğru güclü bir yürüşü başlayacaq və bu yürüşün hələlik qabağını kəsən Cavanşirdir. Onu da aradan götürdükdən sonra istədiklərinə nail olacaqlar. Ona görə də bəri başdan canfəşanlıq nümayiş etdirirdilər. Əgər onların bu niyyəti baş tutarsa, həm öz dinlərini saxlayar, həm Alban kilsələrini biryolluq erməniləşdirər, həm də katolikosların var-dövlətinə sahib olurlar (ermənilərlə Ərəblərin bu gizli söhbəti bir vaxt, yəni VIII əsrdə - yəni bir az sonra özünün niyyətini açıq-aşkar rəsmi şəkildə elan edəcək. Və bu elandan sonra Albaniyanın bir dövlət kimi süqutu başlayacaq. Xain qonşular çoxdan düşündüklərini həyata keçirəcəklər).

Xəzərlər, adətə görə, qız köçürəndə bəy evindən başlıq alırdı. Başlıq mal-qaradan, qoyun-quzudan ibarət olurdu. Mal-heyvanın azlığı, çoxluğu qız evinin ad-sanına, var-dövlətinə görə nəzərə alınır. Hər yurdun özünün dəyəri, qiyməti, sanbalı var idi. Camaat bəylə gəlin tərəfin sanbalını başlıq kimi gətirilən heyvanın sayı ilə müəyyənləşdirirdi. Varlığın varlı hədiyyəsi, kasıbın da kasıb payı olardı.

Bu gün Xəzərlərə tərəf yol alan on yeddi atlının on səkkizincisinin yəhər yerində böyük bir xurcun aşırıb dəstənin axırında yedəkləyirdilər. Atlılardan nə qabaqda, nə də axırda nə mal-qara var idi, nə də qoyun-quzu. Xəzər əhli böyüklü-kiçikli gəlin aparmağa gələn atlıların pişvazına çıxıb onlara maraqla tamaşa edirdilər. Onlar ilk dəfə idi ki, qız evinə gələn bəy adamlarını başlıqsız görürdülər. Bu, onlara təəccübdən çox, bəy evinin qız evinə diqqətsizliyi, ləyaqətsizliyi, hətta saymazlığı kimi başa düşülürdü. Onların çoxunun Girdiman əhlinin adət-ənənəsindən xəbəri yox idi. Camaat səbrsizliklə gözləyirdi, görsün bu işin axırı necə olacaq. Atlılar gəlib taybatay açılmış qala darvazasının qonşerində dayandılar. Atdan düşüb yüklü atın xurcununu aldılar. Xurcunun hər iki gözündə ağzınacan sığa bilən içi qızıl-

gümüş, mirvari dolu siniləri çıxardılar. Sinilərin üstü ağ, qırmızı tül parçalarla gözənməmişdi. Varazla Cavanşirdən başqa, on beş atlı hər birisi bir sini götürdü. Nökərlər atları yedəkləyib axura aparıb qabaqlarına arpa tökdülər. Dəstəni sarayın qənsərində Eltəpərlə ətrafındakılar qarşıladılar. Qara zurnanın harayı ətrafı başına götürdü. On beş nəfər siniləri göstərilən səmtə apardılar. Orada Eltəpərin anası, gəlin və qız-qadınlar toplaşmışdı. Siniləri açmağa ehtiyac yox idi. Sinidə olan ləl-cəvahirat tül parçanın altından aydınca -seçilirdi.

Ömrü boyu mal-heyvan saxlayıb köçəri həyatı keçirənlər ilk dəfə idi ki, bu çoxluqda zər-zibə görürdülər. Bu qədər zinətə misli görünməmiş, saysız-hesabsız mal-heyvan almaq olardı. “Çəkiddən yüngül, qiymətdən baha! Söz yox belə səxavət!” Bu sözləri gəlinin – Çiçəyin anası dedi. Çiçək anasının bu sözlərindən fərəhləndi. İndiyə kimi üzünü görməyib xəyalında canlandırıdığı Cavanşir gəlib gözləri önündə dayandı. Cavanşir Xəzərlərdən qız almağa Girdiman adəti ilə təşrif buyurmuşdu. Bu adət toya yığışan qız-gəlinlərin də xoşuna gəlmişdi. Hamıdan çox, üzündə daha aydın bürüzə verən Çiçəyin həyəcanı təbii idi. Sabahdan o, bu dağlarla vidalaşib tərək edəcək, başqa bir dağların qoynuna pənah aparacaq. On altı yaşına təzəcə qədəm qoyan bu Hun gözəli Girdiman dağlarının çiçəyi olacaq. Çiçək bir neçə gün idi ki, səsini-sorağını, igidliyini çox eşitdiyi, lakin üzünü bircə dəfə də görmədiyi Cavanşiri hər gecə yuxularında görür, ona qovuşurdu. Onu yuxuda ağ atın üstündə görmüşdü. Qulluqçunun dediyinə görə Cavanşir ağ atda gəlmişdi. Birdən on d a ağ atı öz gözləri ilə görmək marağı oyandı. İstəyini anasına dedi. Ərini bir il bundan əvvəl itirmiş bu Hun anası qızının qəlbini sındırmadı. Hələ bir onu Cavanşirlə görüşdürmək də ürəyindən keçdi. “Nə olar, qızları da götür get, ancaq yubanma, birdən qardaşın səni axtarar, bir azdan hamımız masa arxasında olmalıyıq.”

Çiçək qızlarla birgə gülə-danışa atlar bağlanan çardağın altına qaçdılar. Həyətdə hər addımbaşı əli silahlı keşikçilər dayanmışdı. Qızların qəhqəhəsi bayaqdan fərağat dayanan keşikçilərin qırıışığını açdı, bu ərənlərin gözlərini canavar gözləri kimi parıldatdı. Ürəklərindən əlləri çatmaz, ünləri yetməz isti bir gizilti keçdi. Arzuları tel-tel olub nəbzlərini bərk-bərk -döyündürdü.

Atların arasında tək bircə ağ at var idi. Qalanları başqa-başqa rənglərdə idi. Çiçək heç qorxub-ürkmədən yuxuda gördüyü həmin atın indi canlı şahidi oldu. Qərribədir, at da boynunu qanırub Çiçəyə doğru baxdı. Çiçək də onun başını tumarlayıb alnından öpdü. Atın başını iki şamamalanmış döşünün arasına sıxdı. Qıza elə gəldi ki, sinəsindəki Cavanşirdir. Sinəsinə hənirti verib döşlərini alışdıran Cavanşirin nəfəsidir.

Sarayı boyu arasında rəqs eləmək üçün geniş yer qoyulmuş üzbəüz uzanan iki masa var idi. Adətə görə, bəy sağdışla gedib gəlini buraya gətirməli idi. Cavanşiri Abbasla birgə qadınlar olan otağa deyil, atlar bağlanan çardağın altına apardılar. Qulluqçular bilirdilər gəlinin harada olduğunu. Cavanşirlə Abbas çardağın altına gələndə kəhərin alını Çiçəyin sinəsində idi. İki də maraq və sevinc dolu nəzərlə bu mənəzərin şahidi oldular. Çiçək özündə deyildi, xəyalı ərsə çəkilməmişdi. Sinəsi elə dğöyünürdü ki, at da bunu hiss eləyirdi. At Cavanşiri görüb başını Çiçəyin sinəsindən çəkib kişnədi. Xəyalı göylərə qanad çalan bir göyərçin kimi, elə bil birdən-birə Çiçəyi göyün qatından üzüqoylu yerə tulladılar. Qız diksinib qorxdı. Cavanşir bunu hiss eləyib əlini Çiçəyə uzatdı. İstər-istəməz Çiçəyin də əli ona – tanımadığı bu adama doğru uzandı. Əli Cavanşirin ovcunun içində olanda, birdən nə düşündüsə, əlini geri çəkmək istədi. Qız elə bildi ki, bu, başqa bir yad adamdır. “Qorxma, mənəm, Cavanşirəm!” – deyəndən sonra qız daha da həyəcanlandı. Öz-özünə ürəyində “Özüdür ki, var. Elə yuxularda gördüyüm həmin Cavanşirdir”, - dedi. Çox gözəllər görmüş Cavanşir də Çiçəyin gözəlliyi qarşısında həyəcana qapıldı. Bu qənirsiz Hun gözəlinin ürəyinin döyüntüsünü əlində hiss elədi. Cavanşirə elə gəldi ki, qızın ürəyi onun ovcunun içində çırpınır. Qorxdı əlini açsa, qızın ürəyi yerə düşər. Ovcunu bərkitməyə də çəkindi ki, ürəyini sıxa bilər.

Heç nə deməyib, elə beləcə özünə doğru çəkdi. Çiçək bərəyə gəlmiş maral kimi həsrət-həsrət gözlərini Cavanşirin gözlərinin içinə dikdi. Onlar qabaqda, Abbas da qızların arasında toy otağına doğru addımladılar. Abbası araya alan qızlar ona həsrətlə baxır, öz aralarında xısnlaşmış qaqqıldaşırdılar. Bu qızların hamısı ərgən idi. Abbasın onlardan birini gözü aldı. Bu da gözəlliyinə görə Çiçəkdən geri qalmırdı. Sən demə, Çiçəyin ən yaxın rəfiqəsi imiş həmin qız. Qızın da gözü Abbasda idi. Hər ikisinin gözünün işığı bir-birinə zillənib, elə bil havada qovuşub şimşək kimi çaxdı. Adətə görə, bəylə gəlin sağdışla və qızın ən yaxın rəfiqəsi ilə birlikdə yuxarı başda oturmalı idilər. Elə belə də oldu: sağdış bəyin böyründə, rəfiqə də gəlinin böyründə. Cavanşir, toy məclisi Abbasın yadından çıxmışdı. Fikri-zikri gəlinin rəfiqəsinin yanında qalmışdı. Cavanşir bunu hiss elədi:

- Olmaya...

Abbası dirsəyi ilə dümsükləyib başı ilə rəfiqəyə tərəf işarə elədi.

- Hə...

- Deyəsən, mən yalan oldum. Yenə burada da məndən geri qalmanın, döyüslərdəki kimi... “hə”sini de, qalanı mənim boynuma. Bunları bir-birindən ayırmaq - bizi bir-birimizdən ayırmaq kimi bir şeydir.

Hələ indiyə kimi Çiçəklə bir kəlmə kəsməyən Cavanşirin xanımıyla ilk söhbəti Abbas haqqında oldu.

- Necə bilirsən, Abbas rəfiqənə vurulub. Ulduzları qovuşa bilərmi?

- Qoy özündən soruşum, - dedi Çiçək.

Qızlar öz aralarında xosunlaşdılar, Abbasla Cavanşir də öz aralarında pıçıldaşdılar. Hər şey düzəldi. Qaldı bircə ağsaqqalların, ağbirçəklərin fikri.

Bu təklif əvvəlcə Eltəpərlə yanaşı oturmuş Varaza çatdırıldı. Varaz da bunu Eltəpərə ötürdü. Beləliklə də, ötür-ötür başladı. Məclisdə iştirak edən qızın ata-anası razılıq verdi. Axırda -gəlinin ata-anasına çatdırılan bu ötür-ötür ananın ürəyindən oldu. Fikirləşdi ki, “qızım qərib yerdə darıxmaz, lap yaxşı oldu. Bayaqdan dərd məni götürmüşdü” – dedi ürəyində.

Eltəpərin təklifi ilə sözü Varaza verdilər. Onun ürəyi dolu idi. Söhbətə bir az gəndən, uzaqdan başladı:

- Mənim əzizlərim, bu gün biz təkcə iki ailəni deyil, həm də iki məmləkəti qovuşdurub, calaşdırırıq. Bu qovuşuq Oğuzlarla Hunların bir daha qovuşmağı, qaynayıb-qarışmağıdır. Bu məclisdə sizə bir sirri açmağı özümə borc bilirəm. İş xeyirliyə olduğu üçün bir az adətimizi pozmaq olar. Bu gün biz təkcə iki nəfərin deyil, həm də dörd nəfərin nikah mərasiminin şahidi olacağıq. Görünür, Tanrı belə buyurub, belə də olmalı idi. Bu gün Çiçəyin rəfiqəsi Sənəm ilə Abbasın da toyudur. Görürsünüzmü, nə xoşbəxt gündür: toy-toya qarışıb. Görünür, Hun ellərindən ərənlərimiz hələ çox qız alacaqlar.

- Yox, ikisi bəsdə. Üçüncü toyun gəlini Girdiman qızı olmalıdır, - deyib Eltəpər zarafatla Varazın sözünü kəsdi. Məclisə bir gülüşmə düşdü.

Bu vaxt bir nəfər ayağa durub məclisi tərk elədi. Bunu hamı gördü. Bu, Sənəmi istəyən və indiyə kimi qıza ürəyini açma bilməyən Xəzər ərənlərindən biri idi. Hamı bunu görüb hiss elədi, lakin bir söz demədi. Ərən atını minib başı alovlu dağlara doğru səyirtti.

Toy məclisində bir neçə gün bundan əvvəl Kürün iki qolu arasındakı adada olan söhbətə qayıdılmadı. Buna ehtiyac da yox idi. Hər şey orada ölçülüb-biçilmişdi. Bu toydan sonra vaxt lazım idi ordunu bir daha gözdən keçirib səfərbər etməyə. Ordunun çatışmazlığını aradan qaldırmaq o qədər də çətin bir məsələ deyildi. İki ordunun birgə hücum əməliyyatını keçirmək üçün təlim məşqləri lazım gəlirdi. Cavanşirə elə

gəldi ki, əlinə silah alıb döyüş meydanlarına atıldığı gündən indiyə kimi ilk dəfə idi hər şeyi, daha doğrusu, döyüş-davanı unudub gələcək sakit ailə həyatı haqqında düşünür. Onda bu hisslərin oyanmasına səbəb özü də bilmirdi canındakı müharibə yorğunluğudur, yoxsa bu gözəl Hun qızının ürəyinə sancılan məhəbbət oxunun təsiridir. Cavanşir bir günün içində dəyişmişdi. Bu ərgən qızın şuxluğu, məhəbbət dolu ürəyinin asanlıqla, bir anda hərəkətlərində bürüzə verməsi idi ona təsir edən. İstər-istəməz əlini Çiçəyin əlinin üstünə qoydu. Qızı elə bil ildırım vurdu. Sinəsi quş ürəyi kimi çırpınmağa başladı. Cavanşir bunu hiss edib yavaşca əlini geri çəkdi. Abbas da, demək olar ki, eyni vəziyyətdə idi. İkisinin də əlacı olsaydı, toy məclisini beləcə qoyub, dördü də atlanıb Girdimana doğru birnəfəsə çapardılar. Saray tünlüyündən uzaqlaşar, hərəsi bir ot tayasının qoynuna sığınıb səhəri gözlərində açıq səma altında orda açardılar. Məclis davam edir, get-gedə qızışırı. Şərabın təsirindən halqalanan gözlərdən od-alov yağır. Səhərə kimi yeyib-içməyin, deyib-gülməyin, oxuyub-rəqs eləməyin arası kəsilmədi.

Bir ailə çərçivəsində yetişib yetkinlik yaşına çatan, hələ məhəbbətin nə olduğunu bilməyən, ancaq içərisində tezliklə qadınlaşmaq ehtirası çalxalanırdı Çiçəyin. O, heç nəyi düşünmür, ancaq bu arzu ilə leysan yağışından sonra dəli bir sel kimi çalxalanırdı. Onun ilk bəxti də, sonrakı taleyi də Cavanşir idi. Bəzən qızları görməzə-bilməzə ərə verirdilər. Adlı-sanlı ailələrdən çıxan qızların bəxti, qisməti belə idi. Ancaq Çiçəyin bəxti gətirmişdi. Cavanşirin şən-şöhrəti bir yana, boy-buxunu, qəddi-qaməti təkcə Çiçəyi deyil, toy məclisində iştirak edən bütün ərgən qızların aqlını başından çıxarmışdı.

Çiçək Cavanşirin ilk bəxti deyildi. Yezdəgirdin bacısından sonra iki dəfə baş yoldaşı olsa da, ilk məhəbbətini unuda bilmirdi. Çiçək nə qədər gözəl olsa da, özündən asılı olmayaraq, ona qarşı qəlbində məhəbbət hissindən çox bir kişi yangısı baş qaldırırdı. Məmləkətin gələcək taleyi naminə həyat quracağı bu qız nə yaxşı ki, ürəyincə idi Cavanşirin.

Toy məclisi cəmi bir gün oldu. Hun ellərində toyun neçə gün çəkəcəyi məlum idi. O baxır qonağına. Uzaqlardan gec eşidib gələnlərin şərafinə məclisi neçə gün desən uzatmaq bir adətdir Hunlarda. Lakin bu dəfə uzatmadılar. Bu, gəlinlərin lap ürəyindən idi. Toy uzansaydı, vüsal həsrəti ilə qovrulmuş qızlar bir neçə günün içində közərə-közərə külə dönərdilər.

Yeddi arabaya ulaqları qoşub cer-cehiz yükləmişdilər. Gəlinlərin cehizi xalı-xalça, kilim, heybə, xurcun, yorğan-döşək, naxışlı corablar və ailə üçün lazım olan ev əşyalarından – xırdavatdan ibarət idi. Yeddi araba karvanı ilə birlikdə atlılar geriye yol aldılar. Onların arxasınca su atdılar.

Bu, məqsədli, düşünülmüş toy dönüb öz təbii axarına yönəlib çuxurunu tapmışdı. Cavanşir inana bilmirdi ki, bu toy gözlənilmədən, özü də bir günün içində belə təbii alınsın. Hələ bir üstəlik də adət-ənənədən kənara çıxıb elçisiz-filansız elə həmin gün Abbasın da tale ulduzu parlansın.

Danışığa görə, bir həftədən sonra Eltəpərin qoşun hissəsi ilə Alban əsgərləri Kürün cənub sahilində birgə hücum təlimi keçməli idilər.

Sarayın Cavanşirə məxsus yataq otağında iki nəfərin rahat uzana biləcəyi palıd ağacından hazırlanmış, başı və ayağının çıxacaqları gümüşlə haşiyələnmiş taxtda Çiçəklə yanaşı uzanmışdılar. Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq sərkərdənin gözünə yuxu getməmişdi. İki əlini boynunun altında çarpazlayıb gözünü tavana dikmişdi. Otağın küncələrində divara bərkidilmiş şamdanların dörd çıxacağı olsa da, hərəsində bir şam yandığından içəridə işıq öləzimməkdə olan ocağın közərtisinə bənzəyirdi. Onlar ilk dəfə yatağa girəndə də belə etmişdilər: şamdanın üç gözünü söndürüb, birini saxlamışdılar.

Bu, Cavanşirin Çiçəklə evləndiyi gündən keçən birinci həftə idi. Cavanşir Çiçəklə canbir olduqdan bir gün sonra öz dəstəsi ilə atlanıb dağlara qalxmışdı. Bir həftə dağlarda ov eləyib məclis qurduqdan sonra gecə-gecədən keçəndən sonra Bərdəyə gəlmişdi. O, gələn kimi Çiçəyi soruşmuş, xadimə qadın ona demişdi:

- Bir həftədir ki, gecədən keçənə kimi yolunu gözləyir, yuxu onu aparır, əlacsız qalıb yıxılıb yatır. Bu gün də xeyli gözlədi, gəlmədiyini zənn edib yataq otağına keçdi. Deyəsən, yatıb. İstəyirsən gedib oyadım.

- Yox, dəymə, - dedi Cavanşir, - qoy yatsın.

- Hökmdar, bir şey lazımdır mı?

- Hə, deyəsən acmışam. Yeni bir şey hazırlamaq lazım deyil. Gör mətbəxdə hazır nə var, gətir. Yemək otağında sahmanla. Sonra azadsan, get yat.

Cavanşir xadimə ilə bu söhbətdən sonra yataq otağına keçib görmüşdü ki, Çiçək paltarlı taxtda yatıb. Üstünə bir şey salmağı da unudub. Oyatmayıb, asta addımlarla sakitcə taxta yanaşıb, o da paltarlı, hətta gön çəkməsini də ayağından çıxartmayıb Çiçəyin böyründə uzanmışdı. Gözlərini tavana dikən Cavanşir gəlini beləcə görüb öz-özünü danladı ki, niyə onu təkləyib, bir həftə gözlərini yolda qoyub, intizarda saxlayıb. Əslinə qalanda, Cavanşirin belə hərəkətində qəbahətli bir şey yox idi. Adətə görə, gəlinlə ilk gündən, bakirəlikdən sonra bir həftə ona yaxınlaşmağa icazə verilmirdi. Cavanşir də bu bir həftəni ovda keçirmişdi. Ona elə gəldi ki, günaha batıb. Çiçəyin Cavanşiri özündən də artıq istəməsi ona elə toy günü məlum olmuşdu. Çiçəyin axurda onun ağ atının başını qucaqlaması yadına düşdü. Kişiyə hədsiz məhəbbətin bundan artıq hansı işarəsi, yaxud dillə deyiləsi hansı kəlməsi ola bilərdi? Cavanşirin toy günü şahidi olduğu həmin mənzərə heç vaxt yadından çıxmırdı. Gələcək həyat yoldaşının bircə dəfə də üzünü belə görməyən bu bakirə gözəl qızın məhəbbətinin ölçüsünə belə bir işarəni ancaq Tanrının verdiyi vergi adlandırmaq olardı. Cavanşir düşündü ki, onun şan-şöhrətinə deyil, ancaq özünə olan məhəbbət nişanəsidir. Onu tək qoyub getdiyinə görə bir daha özünü danladı. Fikirləşdi ki, bu gözəl gənc qadına diqqətli olmaq üçün ona, həmişə işlərinin çoxluğuna baxmayaraq, ayrıca vaxt ayırsın. Axı, o, gəncdir, ilk dəfə yatağa birgə baş qoyduğu kişi də Cavanşirdir. Çiçək Cavanşirin həyatda rəsmiləşdirilmiş üçüncü bəxti idi. İlk bəxti, ilk sevgisi, ilk faciəsi oldu, onu İranda torpağa tapşırırdı. Cavanşir Çiçəklə siyasət xatirinə evləndiyi üçün özünə acığı tutdu. Düzünə qalsa, onun günahı yox idi, doğrudan da, həmin iki səbəbə görə evlənmişdi Çiçəklə. Lakin Tanrı həmişə olduğu kimi, yenə də onu məyus etməmişdi. Bəxtinə onu dəlicəsinə sevən bir sənəm qismət eləmişdi. Çiçək, yaşına görə, demək olar uşaq idi. Cavanşir hələ indiyə kimi bilmirdi ki, onun yaşı neçədir. Bunu soruşmağa ehtiyac yox idi. Dünyanın hər yerində qızları elə bu görkəmdə gəlin köçürürdülər. Bu görkəmdən bir neçə il keçsə, qız qarımış hesab olunurdu. Sinəsinin şamamaları yetişdi, demək, vaxtıdır. Çiçəyin nə gec, nə tez, şamamaları on beş yaşında dərildi, əsl vaxtında.

Cavanşirin yuxusu gəlmirdi. Çiçəyi də oyatmaq istəmirdi. Gözləyirdi, görsün özü nə vaxt oyanar. Birdən qız yuxuda qışqırdı, dik atılıb yataqda çöməlib oturdu. Cavanşir çəkməli ayaqlarını yerə sallayıb sağ əli ilə onun saçlarını tumarladı:

- Sənə nə oldu? – dedi. – Deyəsən, yuxu görürdün. Elə qışqırdın ki, az qaldı ürəyin yerindən qopsun. Danış görüm...

- Eh... deyiləsi deyil. Şükür Tanrıya, gördüyüm yuxu imiş. Gördüm ki, kimsə arxadan kəmənd atıb səni atdan yerə saldı. Qışqırıb özümü onun üstünə atdım.

- Elə bu?

- Hə! Daha bundan artıq nə olmalıydı ki? Nə yaxşı gəlib çıxdın, yaman darıxmışdım.

Axırıncı iki kəlməni işlətdiyinə görə qızardı. Otaqda işıq zəif olduğundan Cavanşir bu qızartını görmədi. O, səhvini düzəltmək istəyirmiş kimi əlavə etdi:

- İntizarda qalmışdım, ağıma yüz cürə fikir gəlirdi.

- Yatmaq istəmirsənsə, onda dur, yemək otağına keçək, görək oraya nə qoyublar.

Onlar o biri otağa adlayanda bir-birinin üzündəki ifadəni indi yaxşı görə bildilər. Çiçəyin yanaqları alma yanağı kimi qızarmışdı. Cavanşir anşırıramadı: bu, yuxunun təsirindəndir, yoxsa Cavanşiri görüb sevindiyyindən. Dəxli yoxdur. Heç nədən olsa da, yaxşı əlamətdir. Demək, ürəyi tərtəmizdir, özündəkini bürüzə verir. Cavanşir indi arvadının xasiyyətindəki bir əlaməti oxuya bildi: ürəyi dağların bəyaz qarı kimi safdır. Oraya indən sonra nə əlavə etsən, hopub qalacaq. Qəlbini çiçək kimi açdırmaq da olar, soldurmaq da. Ona indən sonra nə öyrətsən, axıra kimi ona da öyrəşəcək. Necə oturub-durmaq, söz-söhbət eləmək, harada danışmaq, harada susmaq... bunlar və başqaları... hamısı anamın işidir. O, bunları yaxşı bilir, hamısını öyrədəcək.

Masanın üstündə isti xörəkdən başqa, demək olar ki, hər cür soyuq yemək var idi: qırqovul, cücə, qaxac ət, balıq, istiotlu basdırma, pendir, mer-meyvə, şərab, adi su, göy-göyerti...

İki boş piyaləyə şərab süzdü, birini Çiçəyə verdi. Özünün böyük piyaləsini birnəfəsə başına çəkdi. Çiçək balaca piyaləni yarısnacan içib yerə qoydu. Cavanşir elə bil ki, bir həftə idi yemək yeməmişdi – süfrədəki nemətləri az qala gözünə təpirdi. İştahası elə açılmışdı ki, gəl görəsən... Qız maraqlı, həm də istək dolu nəzərlə ona tamaşa edirdi. Özü isə yemirdi. Fikirləşirdi ki, bu boyda yemək onun harasına gedir. Cavanşir ondan yaşlı olmasına baxmayaraq, çox cavan görünürdü. Uca boyu, enli kürəyi... yoxlasan belə üzükdən keçərdi. Və bu boyda yemək qarınına gedib nəfəsi ilə eşiyəmi buxarlanır? Birdən Cavanşir dönüb ona baxdı:

- Sən niyə yemirsən? – dedi.

- İştahım yoxdur. Mənə fikir vermə, sən yeməyində ol. Görünür, ovunuz uğurlu olmayıb, bu bir həftəni

ac

qalmısınız.

– Bunu zarafata bənzər bir ifadə ilə çatdırdı.

- Niyə? Yaxşı keçdi. Hələ sənənin payını da gətirmişəm, cüyürdür, qulluqçulara verdim, axşamdan basdırma eləsinlər ki, sabaha hazır olsun. Sabah uşaqlarla birlikdə işə çəkərsiniz.

Cavanşir doyunca yedikdən sonra, üstündən də bir piyalə şərabı başına çəkib ayağa durdu.

- Yemirsənsə, get uzan, mən də gəlirəm.

Səhərin açılmağına az qalırdı, onlar bir-birinə sarmaşığı kimi sarılmışdılar. Doymaq bilmirdilər bir-birindən, elə bil bir-birinin içində əriyib yox olmuşdular, ikisi də bir olmuşdu. Eşikdə quşların cikkiltisi səhərin gəlişini xəbər verirdi. Çiçək yatmasa da, gözüaçıq onu huş aparmışdı, ona elə gəlirdi ki, mələklər kimi göyün yeddi qatında Cavanşirlə əl-ələ verib qanad çalır. O, ömründə hələ indiyə kimi belə bir möcüzəyə bənzər, sözlə deyilə biləcək hal keçirməmişdi.

...Gün günortadan keçmişdi. Onlar hələ yatırdılar. Eşikdə həyəət qaynayırdı. Bu qaynarlıqdan ikisinin də xəbəri yox idi. Cavanşir ömründə ilk dəfə idi ki, bu qədər çox yatırdı. Həyatı at üstündə keçən sərkərdəni bu Hun gözəli atdan salıb yüyənini cilovlamışdı. Ömründə ilk dəfə idi ki, Cavanşirin ipini çəkən tapılmışdı. İpin ucu əlində olduğunu bu cavan gəlinin özü də bilmirdi. Bilə də bilməzdi. Hiylədən, fitnə-fəsaddan kənar olan bu qadının cazibəsi gözəlliyində, gəncliyində idi. Çiçək Girdimana gələndən Cavanşir bir qədər də qıvrıqlaşmış, elə bil ki, cavanlaşmışdı. Həyata məhəbbəti daha da artmışdı, canına ikinci bir gənclik hərərəti gəlmiş, daha çox ömür sürmək, yaşamaq arzusu qəlbində baş qaldırmışdı. O, bunu özünün daxilində hiss eləsə də, davranışında, deyib-danışmağında həmin ki Cavanşir idi. O, bunu bürüzə verməməyə çalışırdı. Ancaq Çiçəklə təklənib yataqda birgə olanda qanı qaynayır, canında od-alov

hiss edirdi. Canındakı bu odu Çiçək soyuda bilirdi. O, Çiçəklə həm gəncliyini qaytarmış, həm də özünə bir arxa tapmışdı. Bu arxa Eltəpər idi. Qəribədir, siyasət naminə kəsilən kəbin rəsmilikdən çıxıb təbiiləşib, az bir vaxtda – bir həftənin müddətində doğmalaşmışdı. Cavanşir hiss eləyirdi ki, nəşə daxilində bir dəyişiklik əmələ gəlir. Bunun nə olduğunu bilirdi: Yezdəgirdin bacısı qətlə yetiriləndə ilk dəfə onda da belə olmuşdu. İndi də həmin hissə bənzər bir hissə ona hakim kəsilirdi. Zənənin kişi üçün böyük qüvvə olduğuna bir daha inandı. Öz-özünə fikirləşdi ki, bu qüvvənin önündə aciz olmaq yox, səcdə edib arxalanmaq kişinin xoşbəxtliyidir. Deməli, həyatda xoşbəxtlik ancaq və ancaq elə bu imiş. Nədənsə, əxlaqsız qadınları yadına salıb birdən diksindi. Bu, haradan yadına düşdü, heç özü də bilmədi. Kainatın gecəsi, gündüzü olduğu kimi, qadının da eləsi, beləsi var. Çiçəyin də anası kimi olması arzusu ürəyindən keçdi.

Pəncərədən gözüne düşən günəşin saçqları Çiçəyi yuxudan oyatdı. Sakitcə yerindən durub, əynini geyindi, özünü qaydaya saldı. Odlu, lakin doğma nəzərlərlə Cavanşirə baxdı. Qanlılıq dönmək istədi. Ona elə gəldi ki, baxışı onun üzündə ilişib qaldı. İstədi baxışını üzündən qopartsın, gücü çatmadı. Elə bildi, Cavanşirlə onu çataqlayıb bir-birinə yapışdırıblar. Aralanmağa qorxdu ki, bu yapışıq birdən qopar. O biri otaqdan gələn addım səsləri onun nəzərini Cavanşirdən qopardı. Sakitcə qapını açıb yataq otağını tərk etdi.

- Sabahın xeyir, ay gəlin. – Bunu Hürü xatun, Cavanşirin anası dedi. – Gözün aydın olsun, deyəsən, kişinin gəlib.

Çiçəyin yenə də yanaqları allandı. Axı, səhər deyildi, artıq gün günortadan keçmişdi. Bəs niyə qayınanası “Sabahın xeyir!” kəlməsini işlətdi? O, elə bildi ki, bu “Sabahın xeyir!”i istehza kimi işlətdi. Yanılırdı, belə deyildi. Əgər “Günortan xeyir!” desəydi, onda daha pis olardı.

Hürü xatun gəlini maraqlı nəzərlərlə, ilk dəfə görürmüş kimi, başdan-ayağa süzdü. Fikirləşdi ki, bu bir günün içində gəlin tamam dəyişib. Ona elə gəldi ki, üzünün dünənki uşaq ifadəsindən əsər-ələmət qalmayıb. O, dünən buta idi, bu gün isə pardaqlanıb, qızılıgül ləçəyi kimi açılıb. “Canı yanmış bu bir gecənin içində necə də gözəlləşib”. Hürü xatun qızı utandırmaqdan ötrü ağzına nə gəldi danışır, gəlinin fikrini yayındırmağa çalışırdı. Ancaq özünün nəzəri də gəlindən yayınıb yan ötmürdü.

- Get, ərin yuxudan durana kimi geyimini təzələ, üzünə su vur, əyin-başını qulluqçular sahmana salsın. Bir azdan ərin -duracaq, di, tez ol, - dedi Hürü xatun.

Bu, qayınananın gəlinə ilk deyimi idi. Demək istəyirdi ki, Cavanşir yataqdan duranda səni səliqə-sahmanlı görsün. Həmişə çalış ki, kişinə gözəl görünəsən.

Çiçək gənc olsa da, qayınananın nə demək istədiyini göydə tutub uddu. Bu, dünya görmüş ağbirçəyin gəlinə ilk tövsiyəsi idi. Çiçək qayınanasından ayrılıb asta addımlarla o biri otağa doğru gedəndə Hürü xatun özündən asılı olmayaraq, istər-istəməz, dönüb onun arxasınca tamaşa elədi. Ürəyində Tanrıya dua oxudu: “Şükür verdiyinə, Cavanşirə bəxş elədiyən qismətə. Onları bir-birindən ayrı salma, ulu Tanrım. Bu bəxti əvvəlki qismətlərinə bənzəməsin. Nəzərini onların üstündən əskik eləmə, ulu Tanrım”.

Gəlin o biri otağa daxil olan kimi Cavanşir bu biri otaqdan çıxıb anası ilə salamlayıb görüşdü. Əyilib əlindən öpüb alınına toxundurdu.

Hürü xatun:

- Gözəl gəlindi, taleyi də gözəl olsun, - dedi.

- Sənin hansı gəlinin çirkin olub ki... Bir həftədi dizinin dibindədi, indimi görürsən onun gözəlliyini?

- Yox, oğlum. Kişinin əli qadına dəyəndə daha da gözəlləşir. Bilirəm, işlərin çoxdur. Çalış, həmişə vaxt tapasan onunla birgə olmağa, sən dünya görmüsən (Hürü xatun özü belə dedi. “Dünya görmüsən”

ifadəsi Cavanşirin bundan əvvəlki arvadlarına işarə idi), o, cavandır. Nə qədər onunla birgə olsan, bir o qədər gözəlləşəcək. Cavan olmağına baxma, hər şeyin yerini biləndir. Halal olsun anasına.

- Ana, onun indən sonrakı davranışına özün himayə ol. Başa sal hər şeyi. Baxma ki, Xaqan qızıdır. Bizim öz adətlərimiz var, ona öyrət. Gənkdir, nə desən yaddaşında hopub qalacaq.

Cavanşirin etibarlı sərkərdələri olsa da, Albaniyanın müxtəlif yerlərində yerləşən alaylara vaxtaşırı özü baş çəkməli idi. O, buna adət eləmişdi. Uzun müddət bir yerdə oturub qərar tuta bilmirdi. Bir gün at minməyəndə elə bilirdi ki, nə isə itirib, yaxud heç bir işlə məşğul olmayıb. Məşğul olmağa iş çox idi. Hər gün iş görürdü. Gününü tikintilərdə keçirirdi. Başqa işlərə də vaxt tapırdı, yanına təşrif buyurub onunla görüşmək istəyənlərə də. Nə qədər çox iş görsə də, həmin gün mütləq at minməli idi. At da öyrənmişdi buna. Bir gün sahibini görməsəydi, fınxırar, kişnəyər, tövlədəki atları bir-birinə qatar, heç kimi həndəvərinə qoymazdı. Bir dəfə də belə olmuşdu. Cavanşir uzaq mənzildən – Dərbənddən qayıdanda yolda möhkəm yağışa düşüb naxoşlanmışdı. Təbibi bir neçə gün evdən çıxmayıb yataqda olmağını məsləhət bilmişdi ona. İki gün idi ki, sahibini görmədiyindən ona baxan mehtər, ata yaxın düşəmmirdi. Axırda ələcsiz qalıb bu əhvalatı Cavanşirə dedilər. Əynini geyinib tövləyə gələn Cavanşiri görüb, sakitləşmişdi. Səfərə getməyib evdə qalanda mütləq özünü ata göstərməli idi Cavanşir. Ancaq minəndə daha çox rahat olurdu kəhər. Sahibi belinə qalxanda, elə bil qanadlanıb uçmağa hazırlaşdı. Cavanşirin özü də belə idi.

...Sarayın qarşısında bir dəstə ərən at belində nizam dayanıb Cavanşiri gözləyirdi. Mehtər atın yüyənindən tutub sərkərdənin gəlişini gözləyirdi. At da tez-tez dönüb Cavanşirin gələcəyi səmtə boynunu qanırırdı. O, yaxşı bilirdi ki, sahibinin hansı səmtdən çıxacağını. Cavanşir asta addımlarla gəlib atın belinə sıçradı. At kişnəyib iki dal ayağı üstə şahə qalxdı. Onu səfərə yola salmağa adət eləmiş saray adamları binanın qabağına toplaşmışdılar. Onların arasında qız-gəlinlər də var idi. Bu ənənəvi yolasalma toplantısına yığışanlar cərgəsinə son vaxtlar yeni bir adam da əlavə olunmuşdu. Bu – Çiçək idi. At şahə qalxanda cavan gəlinin ürəyi titrədi. Yuxusu yadına düşdü. Elə bildi ki, kim isə arxadan kəmən atıb onu yəhərdən yerə salacaq. Azca qaldı ki, qışqırsın. Bayaقدan onunla yanaşı duran qayınanası elə bil bunu hiss edib əli ilə gəlinin qolundan tutdu. Qız yuxulu kimi səksənib ayıldı. Atın belindən qanrılıb ona sarı boylanan Cavanşirin gözlərinin işığı tutdu gəlini. Çəşib istədi desin: Getmə! Lakin dili söz tutmadı. Onun əvəzinə çiyni bərabəri qalxan sağ əli havada yelləndi.

Ağır döyüşlərin ağrısını Cavanşir canında ocaq yeri kimi hiss eləsə də, hələ də əli qılıncdan soyumamışdı. Yaxşı başa düşürdü ki, bu qan nəfəsli polad parçasını əlindən yerə qoysa, aləm bir-birinə qarışar, Qafqazda qan su yerinə axar. Bu qılıncın kəsərini görənlər yaxşı bilirdi Qafqaza yaxın düşmək mümkün deyil. Ona görə də qılıncın qına girəcəyi günü ümitsizliklə gözləyirdilər. Gününü at belində keçirən sərkərdənin, az qala, hər addımını qarabaqara izləyirdilər. Son vaxtlar Albaniyada çuğulların sayı artmışdı.Ər əblər onu bərəyə çəkməyə çalışırdılar. O, hər dəfə bərəyə gələndə özləri şikara çevrilirdi. Heç vəchlə bacara bilmirdilər onunla. O, Albaniyanın bu başından vurub o biri başından çıxırdı. Narahat torpağın narahat sahibinin gecəsi-gündüzü yox idi. Əslinə qalsa, yadellilər səbəbkar idi sərkərdənin narahatlığına. Albaniyada hər addım başı istinadgahlar, qalalar tikdirirdi Cavanşir. Bu qalalarda gözünü qırpıb-açıb, yorğunluğunu bir anın içində çıxarırdı canından, nəfəsini dəririrdi. Ölkənin daxili işlərinə atası Varaz rəhbərlik edirdi. Uzaq-uzaq ölkələrdən gələn adlı-sanlı tacirləri, elçiləri o qəbul edib yola salırdı.

Bərdənin zahirən çox sakit görünən, əmin-amanlıq təsiri bağışlayan belə bir vaxtında hardasa gözəgörünməz gizli bir tufan mürgüləyirdi. Bu tufan hər an, birdən-birə baş qaldıra bilərdi. Elə bil ki, adi bir himə bənd idi. Heç kim bu tufanı hiss eləməirdi, duymurdu. Hər kəs öz işində-gücündə idi. -Çoban sürüsünün arxasında, naxırçı naxırının dalında idi. Bərdə bazarları qaynar bir qazan kimi pokhapok qaynayırdı. Tacirlər axşama yaxın sikkəsini sayır, mayasını bir tərəfə qoyub gəlirini hesablayır, götür-qoyunu arxayınca nəzərdən keçirirdilər. Varlı da, yoxsul da, hamı Cavanşirə güvənir və inanırdı ki, yadellilər onun qorxusundan bu diyara ayaq basa bilməzlər. Əhali bir adama arxayın idi. Ona görə də gecə-gündüz o bir adama – ona dua edir, Tanrının kölgəsinin onun başının üstündən əskik olmamasını arzulayırdı. Cavanşir isə rahatlıq nə olduğunu bilmirdi. Bu gizli tufanın nə vaxtsa, birdən, gözlənilmədən başlaması bir Cavanşirə, bir də atası Varaza məlum idi. Bilə-bilə əhalidən gizlədirdilər bunu, bir tərəfdən də açıb-ağartmağın heç bir mənası da yox idi. Əhali bils əydi belə, əlindən nə gələrdi? Cavanşir Cənubdan gözləyirdi bu təhlükəni. Cənubluları bir dəfə oturtmuşdu yerində, dizlərini yerə gətirmişdi. Lakin gizli yolla aldığı məlumata görə, Cənubda yenə də Albaniyaya qarşı hücum əməliyyatına hazırlıq görülürdü. Cavanşir də rahat dayanmırdı, hazırlaşdı bu hücumun qarşısını almağa. Buna gücü çatardı. Lakin təkcə bir şeydən qorxurdu sərkərdə: xəyanətdən. Bu xəyanət bir dəfə başına gəlmişdi. Anasını, qardaşlarını girov götürmüşdülər. Onları xilas etmək Cavanşirə çox çətin başa gəlirdi. Çünki Cavanşir hücum edən zaman, anasını və qardaşlarını öldürə bilərdilər. O, həyatında ilk dəfə hiyləyə əl atmağa məcbur olmuşdu. Əgər bu hiylə baş tutmasaydı, elində rüsvay olardı sərkərdə. Ləngərli -məmləkətlərin -sütunlarını dağıdıb, yenilməz cəngavərlərin belini sındırıb xəyanət.

Anasını, qardaşlarını və öz ailəsini Girdimana köçürmüşdü Cavanşir bu hadisədən sonra. Atası və özü Bərdədə qalırdı. Mərkəzin işlərini atası görür, özü isə əvvəllər olduğu kimi, -Albaniyanın cənubundan vurub şimalından çıxırdı. Bu iki səmt arasında atının dırnağının dəymədiyi yer qalmamışdı. Əhalinin rahatlığı üçün başqa çarəsi yox idi sərkərdənin. Öz-özünə düşünürdü ki, mərdi-mərdənə qılınc oynatmaqla məmləkətin azadlığını saxlamaq mümkün deyil. Sən demə, hiyləgər o haqqda lazım gəlirmiş. Hiylə haqqında düşünəndə, istər-istəməz, içərisində özünə qarşı ikrah hissi oyanırdı. Bu hiss qəlbinə yad olduğundan bu barədə düşünərkən elə bilirdi ki, daxilindəkinə, özünə, mərdliyinə xəyanət edir. Ha çalışırdı lazım gələndə hiyləyə əl atmaq üçün özünə haqq qazandırsın, bacara bilmirdi, hər dəfə də içindən gizli bir sızıltı keçib ürəyini yandırır.

Cavanşir yenə də Şimala doğru üz tutmuşdu. Şəkiddə bir neçə gün qaldıqdan sonra Qəbələyə yenidən gəlmişdi ki, ona xəbər çatdı: Bərdə tərəfdə gözətçi məntəqəsində ocaq çatıblar. Sərkərdə heç nəfəsini də dərməmişdi. Udduğu hava tıxanıb hülqumunda qaldı, sifəti gömgöy göyərirdi. Ətrafdakılar bunu aydınca hiss elədilər, hətta Abbas da.

Qəbələ qaləsindəki sarayın qarşısında Cavanşirin buraya gələcəyini əvvəlcədən bilib ocaq çatmışdılar. Halı bir anda dəyişdi. İçi qan dolu gözlərini palıd kötöklərinin qıpqırmızı közərən oduna dikdi. Elə sakitlik idi ki, elə bil ki, qurbağa gölünə daş atmışdılar. O, özündən asılı olmayaraq, xeyli beləcə dayandı. Vəziyyətdən hali olmayan yad bir adam onu beləcə görsəydi, elə bilərdi ki, közərən odla, ocaqla söhbət edir, dərdləşir. Onun daxilinə girən olsaydı, görərdi ki, sərkərdənin içi daha çox közərir, nəfəsi alov püskürməyə hazırdır.

- Təntimə, özünü ələ al.

Axır ki, cəsarət edib bunu deyən tapıldı. Bu, saç-saqqalı pambıq kimi ağarmış müdrik bir qoca idi. Cavanşir ayaq üstə, gözü açıqca elə bil yuxuya getmişdi. Nəzərini ocaqdan ayıraraq qocaya zillədi.

- Hər bağlı qapının bir açarı var, oğlum. Tanrı dərd verirsə, dərmanını da əsirgəmir. Sən mənə tanımırsan, bu el-oba yaxşı tanıyır mənə. Məsləhətli don gen olar. Görürəm, getmək istəyirsən. Hövsələnə bas, bir az nəfəsini də. Hər halda, o tərəflərdən mütləq gələn olmalıdır. Mən belə başa düşürəm. Gözləyək, görək nə xəbər gətirirlər.

Qocanın ağzından bu sözlər təzəcə çıxmışdı ki, doğrudan da, Bərdədən gələn çaparlar özünü yel kimi yetirib əhvalatı təfəsilatı ilə Cavanşirə danışdılar. Sən demə, ərəblər gizli yolla gecə hücumu keçib Bərdəni tutub, atası Varazı əsir götürüblər. Cavanşir özlüyündə fikirləşdi ki, nə yaxşı ailəsini, anasını və qardaşlarını Girdimana köçürüb. Cavanşir bu müdrik qocanın məsləhətinə qulaq asdı. Onun təkidi ilə ocağın ətrafına masalar çıxardılar, süfrə açıldı. Gecəni orda gecələyib səhər tezdən atlanıb yola düşdülər. Bərdədən şimala doğru bir yerdə ərəblərlə qızgın döyüş başladı. Ərənlər cənubluları o ki, var qırıb-çatdılar. Axşama qırılan-qırıldı, qalanlar isə geriye qaçdı. Bu döyüşdə Cavanşir başından ağır yaralandı. Geriyə çəkilməli oldular. Ərəblər atasını da götürüb Bərdəni tərk eləmişdilər. Vəziyyət olduqca gərgin idi.

Qoşun meşənin ortasındakı talada gecələməli oldu. Dəstədən qırılan az idi. Yaralananların yaralarını sarıdılar. Cavanşirin yarası ağır olsa da, tonqalların ətrafında dincələn ərənlərə bir-bir baş çəkirdi.

Bu döyüşdən sonra Cavanşir İberiya sərhədlərinə tərəf, Girdimanın ucqarlarına çəkilməmişdi. Meşənin ortasında -yerləşən bu açıq yerə Zağatala deyirdilər. Bu talanın cənubdan baxanda zağa ağzı kimi meşədən görünürdü. Qalın meşənin içərisində uzununa uzanıb üstüaçıq mağaraya bənzəyirdi. Elə ona görə də ona Zağatala deyirdilər. Talanın uzununa ətrafı, yəni -yan-yörəsi o -qədər sıxlıq idi ki, oraya talanın ağzından başqa, ətrafdan keçmək mümkün deyildi. Sağını, solunu tikanlı moruq kolları əhatə etmişdi. Talanın ortasında ara-sıra bir-iki palıd ağacı gözə dəyirdi. Bilmək olmurdu, bu tala insan əli ilə düzəlib, yoxsa Tanrının yer üzərində yaratdığı möcüzələrdən biridir. Bu yerə ətraf kəndlərin əhalisindən bələd olan az-az adam olardı. Tala, belə baxanda, meşənin içində daşsız, kərpic-siz düzəldilmiş bir qalaya bənzəyirdi. Bu "qala"nı da almaq müşkül bir məsələ idi. Talanın girəcəyinə uzaqdan burula-burula uzanan cığır ancaq iki-üç adamın yanaşı addımlamasına bəs edərdi. Uzaqdan başlayan bu cığırın haraya gedib çıxacağını yad adamın ayırd eləməsi çətin məsələ idi. Cavanşir hər ehtimala qarşı cığırın başında beş nəfər gözetçi, oradan gəlib-gedənlərə nəzarətçi qoymuşdu. Meşəyə giriş də bu cığırın əvvəlindən başlayırdı. Burdan o yana açıqlıq idi, kimin gəlib-getməyini burdan asanca görmək olurdu.

Döyüşdən bir gün sonra döyüşçülər istirahət eləmiş, bir az nəfəsini dərməmişdilər. Talanın sonunda yerdən qaynayan sulardan çox da böyük olmayan bir göl yaranmışdı. Çox qərəbədir ki, bu gölün suyu yayda sərin, qışda isti olurdu. Döyüşçülər üst zirehli paltarlarını çıxarıb özlərini gölə vermişdilər. Yayın qızmarında bu soyuq suya baş vuran ərənlərin bədənindən elə bil ki, qaynar qazanın buğu qalxırdı. Bununla onların canında olan ağrı-acı sanki yox olurdu. Göldə çimib, yuyunub çıxanlar bütün ağrılarını, yorğunluqlarını sanki suda qoyub çıxırdılar. Heç bir ətrafla əlaqəsi olmayan bu göldə irili-xırdalı bolluca ağ balıqlar, xallı su ilanları var idi. Yerdən qaynayan sulardan yaranan bu göldə balığın olması möcüzəyə bənzəyirdi. Bir az aralıda axan çay da buraya tökülmürdü. Görəsən, göldə yaranan Tanrının bu nemətinin, möcüzəsinin sirri nə ola bilərdi? Bunu hələ bəndə bilmirdi.

Döyüşçülər alt köynəklərinin qollarını bağlayıb, köynəyin boğazını gölün göbəkədən aşağı yerlərində, suyun dibində fırladıb xeyli balıq tutmuşdular. Balıqların, içini təmizləyib ağac çubuqlara çəkmişdilər. Cavanşir ətrafda hərlənir, onların bu işlərinə tamaşa edirdi. Talanın ortasındakı palıd ağaclarının hündəvərində bir neçə ocaq çatılmışdı. Çubuqlara çəkilmiş balıqları közün üstündə bir balaca qaysaqladıb ləzzətlə yeyirdilər. Göldə atları da çimizzirib tumarlayırdılar.

Bu ərəfədə aşağıda, meşənin girəcəyində talaya uzanan cığırın başlanğıcında keşikdə duran gözətçilərdən biri xəbər gətirdi ki, İberiya knyazı Adarnarseh öz dəstəsi ilə gəlib Cavanşiri görmək istəyir. Cavanşir bu görüşü çoxdan gözləyirdi. Gürcü knyazının onun bu ağır günündə öz qoşunu ilə gəlişindən çox sevindi. Öz qoşununa əmr elədi ki, atlansınlar. Az bir vaxtda qoşun müntəzir idi. Meşənin girişindən başlanan düzənlikdə İberiya knyazı ilə onun görüşü, elə bil ki, iki qardaşın uzun müddətli ayrılıqdan sonra yenidən bir-birinə qovuşmağına bənzəyirdi. Knyaz Adarnaseh Bizans imperatorundan üç hökmrənlik ünvanı almışdı. O, öz dövrünə görə, Şərqi adlı-sanlı hökmdarlarından biri hesab olunurdu. Knyaz Adarnaseh Cavanşirin başındakı sarğıni öz əlləri ilə açıb, İberiyadan özü ilə gətirdiyi məlhəmlə yuyub təmizlədi, üstünə başqa bir məlhəm qoyub sarıdı. Bundan sonra onların uzun-uzadı söhbəti başladı. Qafqazın indiki -vəziyyəti, onun azadlığının qorunub-saxlanması iki sərkərdə arasında müzakirə ilə götür-qoy edildi. Ərəblərə qarşı birgə hərbi yürüş keçirməyi qərara aldılar.

- Deyəsən, Qafqazın ağır günləri başlayır. Əslin ə qalsa, qara buludlar bu yerlərin başının üstündən nə vaxt əskik olub ki?

Knyaz Adarnarseh dedi:

- Hələ görəcək günlərimiz qabaqdadır. Məni bir şey düşündürür: görəsən, Qafqazın heç bir məmləkətdən asılı olmayan vaxtını görə biləcəyikmi? Nə vaxta kimi boynumuz boyunduruq altında qabar olacaq?

Bu suallara hər iki sərkərdə cavab axtarırdı, lakin zamanın gərdisini götür-qoy edib cavab tapa bilmirdilər.

- Biz bu nəhənglərin arasında (Xəzərləri, Yunanları və Ərəbləri nəzərdə tuturdu) elə bil ki, oyuncağa çevrilmişik. Birisi ilə hesablaşib qurtarmamış, o birinin əlində girinc oluruq. Mənə elə gəlir ki, bu üçlükdən birini özümüzə tərəf çəksək, bir az nəfəs ala bilərik. Mən çox götür-qoy eləmişəm, başqa əlacımız yoxdur.

Cavanşir dedi:

- Hansını məsləhət bilirsən?

Öz ürəyindəkini hələlik demədi, saxladı. Ona görə açıb demədi ki, Eltəpərlə danışmışdılar ki, bu söhbətdən heç kim hali olmasın. O ki, qaldı başqa məmləkətin knyazına... Cavanşirin bu hərəkətində heç bir hiylə gizlənmirdi. O, sadəcə olaraq, xasiyyətindən gələn bir xüsusiyyətə - əhdinə xilaf çıxma bilməzdi.

- Yunanlar bizim üçün əlverişli olardı. Onların da ki, hay-hayı gedib, vay-vayı qalıb. Bizans da, İrani da daxili çəkişmələr bu günə qoydu. Bu iki məmləkət arasında gedən uzunmüddətli müharibədə hər ikisi uduzdu, qazanan Ərəblər oldu. Ərəblər hazırım naziri oldular – ermənilərin hər iki məmləkətin daxilinə asanlıqla baş vurub girə bilən üçüncü məmləkətin – Ərəblərin önündə buyruq tulası kimi quyruq bulaması öz işini gördü. Bu gizli, lakin böyük xəyanətin növbəti qurbanı kimi Qafqazdı indi nişangahda. İrani yaman günə qoyub, Qafqaza ayaq açan feodallar isə özlərini burada ağa kimi aparırlar. Buna dözmək olmaz. Yəni, o günə qalmışıq ki, it də bizim əlimizdən əppəyimizi alsın? Dünyanın işinə bir bax ha... Öz torpaqlarını öz əlləri ilə Ərəblərə verib, bizim torpaqlarda ağa olmaq istəyirlər. Deyəsən, bunlar doğrudan da bizi axmaq yerinə qoyublar.

- Yox, onlarda günah yoxdur. Həyatda həmişə güclünün sözü keçib. Gör neçə əsrdir Qafqaz xalqları əsarət altında inləyir. Camaat gözünü açıb buranı belə görüb. Az qala, xalqların keçmişini də yaddaşından siliblər. Əhali elə bilir ki, elə belə də olmalıdır: torpağın sahibi yadellilər, əkib-becərəni isə yerlilərdir. Elə bil ki, “haqq”, “ədalət” kəlməsini camaatın danışığından çıxarıblar.

Adarnarsehlə olan bu söhbət bir növ Cavanşirin Eltəpərlə danışığının davamı idi. Hər ikisi başqa-başqa xalqların hökmdarları olsalar da, məmləkətlərin taleyi istər-istəməz onları birləşdirirdi. Bu tale onları dost etmişdi. Məmləkət başçılarının dostluğu xalqları da birləşdirir. İberiyaya dəyən zərbədən, istər-istəməz, Albaniya da zərər çəkirdi. Hər iki xalqın tacirlərinin öz aralarında ticarət əlaqəsi yaratmaları sərfəli idi. Sadə insanlar da hər iki məmləkətin bazarlarında sərbəst öz bazarlıqlarını edirdilər. Atla, uzunqulaqla, araba ilə gəlib-gedən bu adamlar da özlərinə sədaqətli dostlar tapmışdılar. Bu sadə adamlar karvansaralarda deyil, evlərdə gecələyirdilər. Onlar ailələrin əziz qonaqlarına çevrilmişdilər. Qafqaz torpağının belə bir adəti var idi: başqa millətdən olan dostu qohumdan da üstün tuturdular. Hətta bir-birilərinə qız verib, qız da alırdılar. Evlərdə qonaq üçün saxlanan yorğan-döşəyin qatı qonaq gələndə açılırdı. Ailə üzvləri bu yorğan-döşəkdən heç vaxt istifadə etməzdi. Qonaq gəlməsə, o yorğan-döşəyə əl vurulmazdı. Qonağın qismətinə də bıçaq çəkməzdilər. Əhalinin müxtəlif təbəqələri kimi, bu qismət də müxtəlif olurdu: cöngədən tutmuş qoyun-quzuya, çəpişə, dıvıra, toyuq-cücəyə kimi... camaat yaxşı bilirdi qonşunun ürəyindən keçəni. Albanlar payıza qonşu üçün pəlud qozası ilə dıvır bordayırdılar, gürcülər isə hind toyuqları. Hər iki xalqın yerə basdırılmış çaxır küplərinin ağzı qonaq gələndə açılırdı. Qonağın küpünü ayrıca saxlayırdılar. Hətta bir məmləkətin üzüm bağlarına çor düşəndə o biri məmləkət qonşusunun çaxır tədarükündən istifadə edirdi. Üç illik, beş illik, bəzən də çoxillik çaxırlarını da bir-birindən əsirgəmirdilər. Başqa-başqa dillərdə danışan bu xalqları, sözün həqiqi mənasında, bir-birinə qarşı etibar, sədaqət birləşdirirdi. Dar günün dayağı idi bir-birinə bu xalqlar. Adarnarsehin öz qoşunu ilə Cavanşirin belə bir ağır günündə Alban torpağına təşrif buyurması təsadüfi deyildi. Ailə başçılarının dostluğu uşaqlara da keçirdi, nəsil-dən-nəsilə adlayırdı. Hansı nəslin dostluğunun kökü nə qədər qədim olsaydı, bu qədimliklə fəxr eləyirdilər. Hələ indiyə qədər bu dostluğu pozan bir ailəyə rast gəlmək mümkün deyildi. Toy şənliklərində, yas mərasimlərində bu dostlar süfrənin yuxarı başında əyləşməli idilər. Belə mərasimlərə təsadüfən gəlməyəndə və yaxud gecikəndə belə, nigarançılıq təşvişə çevrilir, bunu özlərinə dərd eləyirdilər. Bu iki məmləkətin xalqı get-gedə bir-birinə qaynayıb-qarışırdı. Hətta çalışırdılar ki, dostla dostun dilində ünsiyyət tapsınlar. Cavanşirlə Adarnarseh iki məmləkət arasındakı bir çay üzərində salınan çatma körpünün iki dayağına bənzəyirdilər. Bu körpünün dayaqlarını heç bir selin-suyun gücü, qüvvəsi çatmazdı dağıtmağa. Hər iki məmləkətin əhalisinin şəxs adlarında bir bənzərlik vardı. Hər adi şeyin arxasında böyük bir həqiqət torpağın sinəsində dərin köklərlə rişə atmışdı. Bu rişənin üzərində boy atan çubuqlar yaşıllaşırdı. Bu köklər elə dərinlərə uzanmışdı ki, illərlə yağış, qar düşməsəydi belə, suyunu torpağın yeddi qatından çəkib çıxarırdı şitillər. Təbii yaranan bu “şivlər”, “şitillər” torpaqdan güc alıb günəşə doğru uzanırdı. Həvəslə ucalan bu “şivlər” elə hey Günəşə can atır, çarpaz-çarpaz budaqlar get-gedə -yoğnuyurdu.

İki məmləkətin yadellilərə qarşı birgə döyüş əməliyyatı öz müsbət nəticəsini göstərdi. Aydın məsələ idi ki, Albaniya məğlub olsaydı, növbəti qurbanlıq İberiya idi. Bu iki məmləkətin yaxşı təlim görmüş qoşunları yadellilərin canına vəlvələ salmışdı. Onlar məğlub olsalar da, Cavanşirin atasını əsir kimi götürüb geriyə çəkilməmişdilər. Varaz tək deyildi, əsirlikdə onunla birgə xeyli adam, o cümlədən, saray əyanları və onların külfətləri də var idi. Hiyləyə əl atmağa yer qalmırdı, danışıqlar aparmaq lazım gəlirdi. Danışığı isə Cavanşir özünə sığışdırma bilmirdi. O, bu döyüşdə qalib idi. Lakin əsir düşən adamların taleyi onu qorxuya salırdı. Ər əblər özləri ağ bayraq qaldırıb atlı-çapar göndərmişdi Cavanşir tərəfə. Bu çapar atası Varazın məktubunu da Cavanşirə təqdim elədi. Yazıdan atasının xəttini tanıdı. Atası danışığa razılıq verməsini Cavanşirə tövsiyə edir, başqa çıxış yolunun olmadığını deyirdi yazıda. Bu məktubdan sonra Cavanşir danışığa razılıq verməklə şərt qoydu. Şerti bu oldu ki, atası ilə üzbəsurət söhbət eləsin, görsün doğrudanmı atası bu fikirdədir. Şərtə əməl olundu. Cavanşir yazıdan bilirdi ki,

məktubun sahibi atasıdır. Ancaq o, özü üçün başqa bir şeyə aydınlıq gətirmək istəyirdi: doğrudanmı ata bu qələbədən sonra Ərəblərin himayəsini qəbul etməyə razıdır? Doğrudanmı, can elə şeydir ki, ona hər şeyi qurban vermək olar? “Qələbə çal, sonra da məğlubun şərtlərini qəbul elə. Yox, inana bilmirəm ki, öz canının sağ qalması naminə qalibiyyətdən imtina etsin atam. Yazı onun yazısıdı, lakin yazıda deyilənlərin onunku olmağını heç ağılıma sığışdırma bilmirəm. Deyəsən, kişi qoca yaşında...”

Cavanşirin istəyinə əməl olundu. Hətta onları ikilikdə buraxdılar. Ata-oğul qucaqlaşdılar. Lakin bu qucaqlaşmada hər iki tərəf bir soyuqluq hiss elədi. Cavanşirin soyuqluğu məlum idi. Bəs, Varazın bəhanəsi nə ola bilərdi? Varaz ölümündən qorxmurdu, qorxmurdu ki, oğlu onu düzgün başa düşməsin. Belə olan təqdirdə bu, Varaza ölümündən də ağır bir cəza ola bilərdi.

Qucaqlaşmadan sonra, söhbətə başlamazdan, hər ikisinin arasında sükut lövbər saldı. Bu sükut dünya görmüş qocanı çaşdırdı. O, nə qədər çətin günlər görmüş, əzablar keçirmiş, ağrılar çəkmiş, yadellilər qarşısında məğlub olsa da, özünü itirməmişdi. Axır ki, dilə gəlirdi:

- Mən səni yaxşı başa düşürəm, oğul, danışmasan da, demək istədiklərini eşidirəm. Mənə elə gəlir ki, həyatda məni səndən başqa duyan yoxdur. Ata-oğul münasibətini qoy bir yana, aramızdakı inamı çalış, itirməyəsən. Başqa şeyə şübhən olsa da, bir şeyə inanmalısan ki, Varaz öz canının sağ qalmasını istəməz ki, torpağa, hər şeydən əvvəl, Cavanşirə ləkə gəlsin. Əgər bu dediyimə inanırsansa, dalını deyəcəyəm, yox, mənə qarşı etimadını itiribsənsə, onda söhbətimiz qurtardı, get, necə istəyirsən elə də et. İnan ki, buna görə mən səni heç vaxt qınamayacam.

Cavanşir başını dik qaldırıb atasının gözlərinin içinə baxdı. Onu heç belə çıxılmaz vəziyyətdə görməmişdi. Sinəsindən bir ağrı keçdi. Atasının bu vəziyyətinə dözə bilmədi. Onun sifətində elə bir ifadə var idi ki, Cavanşirin üzündə azacıq, iynənin ucu qədər bir inamsızlıq əlaməti hiss eləsəydi, daha danışmağa yer yox idi. Bu əlamət ata ilə oğul arasında olan şah qan damarının qırılması demək idi. Bunu hiss eləmədiyi üçün söhbətin ardını davam elədi.

- Şükür Tanrıya ki, son anda belə, məni başa düşdün, əks təqdirdə, hər şey mənim üçün yox olardı. Hətta indiyə kimi namusla yaşadığım həyat da. Diqqətlə qulaq as, sənin qolunun gücünə, ağılına, fərasətinə məndən yaxşı bələd olan tapılmaz. Yadında saxla ki, bu xına o xınadan deyil. Sənin bu qələbəni kiçiltmək fikrində deyiləm. Sənin bu qələbən müvəqqəti qələbədir. Sən özün də məndən yaxşı bilirsən ki, Cənubdan başlayan bu selin, axının ardı-arası kəsilməz deyil. Təkbaşına bu seli cilovlamağa gücün çatmayacaq. Mən bunu indidən görürəm. Sən özün də bilirsən bunu. Danışığa girib vaxt qazanmaq lazımdır bizə. Bu vaxt ərzində biz çox şey eləyə bilərik. Ərəblər Bizansı və İrani diz çökdürdülər. Dünyanın bu iki qüdrətli məmləkəti onlarla bacara bilmədi. Onların önündə üçüncü bir məmləkət durur, o da Xəzərlərdir. Xəzərlərə yol səndən gəlib keçməlidir. Bunu Ərəblər bizdən də yaxşı bilir. Ona görə də onlar bizimlə danışığa girməyə razıdırlar. Onlar bir şeyi də yaxşı başa düşürlər ki, bizimlə döyüşsələr, qalib gələcəklər. Lakin bu qalibiyyət onlara baha başa gələcək. Qüvvələrini itirəcəklər, Xəzərlərlə döyüş, üz-üzə gəlmək isə bizim torpaqlarımızda baş verəcək. Onda xalqın vəziyyətini təsəvvürünə gətir, necə ola bilər? Burada “ölüm, ya qalım” məsələsi yox, ancaq “ölüm” olmalıdır. Bax, bunu nəzərə alıb mən sənə məktub yazdım. Başqa çıxış yolu görmürəm, əgər sən görürsənsə de, biz Xəzərlərlə birlik, İberiya onsuz da bizimlədir, -qaldı bircə vaxt qazanmaq. Onlarla danışıqda Ərəb qoşunlarının torpağımıza girməməsi razılığını alıb şərtlərini qəbul elə. Eybi yoxdur, müəyyən vaxta kimi, həmin gün yetişənə kimi boğazımızdan kəsib onları yedirdə bilərik, tək torpaqlarımız tapdaq altında qalmasın. İndiki vəziyyətdə, sənin bu döyüşdəki qələbəndən sonra mənə elə gəlir ki, Ərəblərin şərtləri ağır olmaz. Bu gün bizim üçün -sərfəlidir. Sabah həm şərtlər ağırlaşar, həm də insan tələfatına məruz -qalarıq.

Varaz düz deyirdi. Başqa əlac yoxdur. Vaxt qazanıb, uğurlu günü gözləmək lazımdır. O gün gələnə kimi Cavanşir nələr çəkəcəkdi, onu bir özü bilirdi, bir atası, bir də Tanrı. Ata-oğul söhbətinin ardı Ərəb sərkərdəsi ilə davam elədi. Bu söhbətin davamı çaparlarla həmin gün Qafqazdan Ərəbistanı yola salındı. Bir neçə gün əvvəl qoşunun Albaniyada məğlubiyyətini eşidən Xəlifəyə bu xəbərin sədasi göydəndüşmə oldu.

Xəlifə Müaviyə bu xəbəri almaq üçün çox çətinliklərlə üz-üzə gələcəyini əvvəlcədən bilirdi. Ona görə bilirdi ki, Cavanşirin qılıncının kəsərinə Ərəblər yaxşı bələd idilər. Asanlıqla qazanılan, yəni qalibiyyətsiz bu qazancın arxasında nə gizləndi: bu da Xəlifəyə məlum idi. Lakin bunu bilməzliyə vurur, Cavanşirlə münasibətlərini yaxşılaşdırıb öz tərəfinə çəkməyə üstünlük verdi. Fikirləşdi ki, danışıqlarda Cavanşiri şirnikdirib onun əli ilə Qafqaz bölgəsində çox şeyə nail olmaq mümkündür. O, bir şeyi də bilirdi ki, bunun üçün Cavanşirdə Ərəblərə qarşı inam, etibar hissi oyatmalıdır. Bu hissi aldatma yolu ilə deyil, səmimiyyətlə, əməli işlə qazanmaq mümkündür. Müaviyə Cavanşirlə açıq söhbətə çoxdan hazır idi. Onun barəsində iranlılardan xeyli məlumat toplamışdı. Qalırdı görüşmək. Bu görüşün vaxtını, vədəsini təyin etmək lazım gəlirdi.

Döyüşlər dayanmışdı. Şərtlərin təsdiqini gözləyirdilər Cənubdan. Ərəblər öz tərəfinə, Cavanşir isə Bərdəyə çəkilməmişdi. Cənubdan xəbər gələnə kimi Cavanşir çapar göndərüb Eltəpəri Kürün o biri sahilinə görüşə çağırırdı. Eltəpərlə bu görüşdən yaxşı ki, xəbər tutan olmamışdı. Vədələşən gündə, həmin vaxtda görüşüb söhbət etdilər. Bu söhbəti gizli saxlamaq üçün heç bir yemək-içmək məclisi olmadı. Tüstüsü çıxmadı bu görüşün. Bu atüstü görüşdə Cavanşir Eltəpəri məsələdən hali etdi. Həmin gün Eltəpər də, Cavanşir də geriye - öz ordugahlarına qayıtdılar. Cavanşirin gedib-gəlməyindən, demək olar heç kimin xəbəri olmadı.

Cavanşirin hunlarla qohumluğu Əb Xəlifəsi Müaviyəni bərk narahat edirdi. Bu qohumluq məsələsi onu açmırdı. Xəlifə İran torpaqlarını tamam zəbt elədikdən sonra Şimala – Qafqaza doğru yürüşə hazırlanırdı. Şimaldan birdən-birə gözlənilmədən gələn bu xəbər onun həyata keçirəcəyi, ölçülü-biçilmiş yürüşünü büsbütün alt-üst eləmişdi. O, gözləyirdi ki, Xəzərlərlə Albaniya arasında münafişə kəskinləşib müharibəyə çevrilsin və bu müharibədə hər iki məmləkət zəiflədikdən sonra, Qafqaza yürüş etsin. Lakin gözlədiyinin əksi olmuş, hər şeyin altı üstünə, üstü altına çevrilmişdi. Qafqaz dağlarının ab-havası, oranın münbit torpağı, dəmir, qızıl, mis yataqları barədə Xəlifənin məlumatı var idi. Ermənilər bu barədə ona yerli-yataqlı xəbər çatdırmaqla bərabər həm də öz gələcək talelərini həll etmək üçün indidən hazırlıq görüb “sədaqətlərini” əyani şəkildə nümayiş etdirmişdilər. Bu qohumluq məsələsinin ortaya çıxması işi gözlənilmədən mürəkkəbləşdirdi. Xəlifə bu qohumluğa təsadüfi bir hal kimi baxmaqda haqlı idi. Albaniya müxtəlif dillərdə danışan tayfaların cəmindən olmasına baxmayaraq məmləkətə Oğuzlar rəhbərlik edir, hakimiyyət onların əlində idi. Həm də bu hakimiyyətin başında Cavanşir kimi ağılı başında, qolu qüvvətli bir şəxs dururdu. Cavanşir öz qoşun dəstəsi ilə İran ordusunun tərkibində Ərəblərlə döyüşən vaxtlarda Xəlifənin onun igidliyi haqqında çoxlu məlumatı var idi. Yaxşı bilirdi ki, döyüşlərin gedişində onun öhdəsinə götürdüyü cinahlarda bir dəfə də olsun məğlubiyyətlə geri çəkilməyib. Əhali arasında Cavanşir barəsində yayılan əfsanələr də həqiqətə söykənirdi. Döyüşlərdə Ərəb qoşunları biləndə ki, qarşıdakı Cavanşirin qoşun dəstəsidir, canlarına qorxu düşür, qaçmağa üz qoyurdular. Hələ onda Cavanşir yad torpaqlarında yadları yadlardan qoruyurdu. İndi dayaqları öz doğma torpaqlarının üstündə olan Cavanşirin nəyə qadir olmağını təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin bir iş deyildi. Səhra döyüşləri – üz-üzə, göz-gözə

dayanmaq, yəni oxun hansı səmtdən, haradan atılacağı, hücumun haradan başlayacağı deməkdir. Açıq səhrada rəqibi görmək üçün bir göz də kifayətdir. Dağların, dərələrin döyüşü isə bambaşqadır. Albanlar o vaxtlar dağ yerişini səhrada yeriyyə bildilər. Bəs ərəblər necə, səhra addımını dağlarda ata biləcəklərmi? Xəlifə məsələnin bu tərəfini də çox götür-qoy eləmişdi. O, bu barədə xeyli düşünəndən sonra qəti qərara gəldi ki, Cavanşiri Dəməşqə dəvət eləsin. Hədiyyələrlə bir dəstə elçisini Albaniyaya yola saldı. Cavanşir adət üzrə, elçiləri qonaqpərvərliklə qəbul edib onların şərəfinə məclis düzəltdi. Müaviyənin dəvət məktubunu Cavanşirə təqdim edən elçi üstəlik dedi ki, sizin Dəməşq səfərinizi Xəlifə səbirsizliklə gözləyir və səfərinizin qəti qərarını bilib, bu münasibətlə hazırlıq da görüb. Elçilərlə görüşdə saray əyanlarından əlavə, Davdək də iştirak edirdi. O, qəsdlə, hamının gözü qabağında Xəlifənin məktubunu Davdəkə verib dedi ki, bu tarixi sənədi dəftərxananın arxivində hişf eləsin. -Cavanşir bu hərəkəti ilə elçilərə demək istəyirdi ki, Xəlifənin göndərdiyi namə bizə əziz olduğu üçün belə edirəm. Lakin məktubu arxivdə saxlatdırmaqda sərkərdə başqa bir məqsəd güdüdü. Bu məktub, bir növ, girov rolunu oynayır. Cavanşir hər ehtimala qarşı atdı bu addımı. Nə bilmək olar, azmı belə hadisələr olub?

– Dəvət edib çağırıblar, sonra da yolda müxtəlif üsullarla aradan götürüblər.

Cavanşir elçilərlə, əlavə əlli nəfər də öz məyyəti ilə Dəməşqə yola düşdü. Mənzil uzaq idi. Gecələr yol gedir, gündüzlər istirahət etmək üçün elçilərin təklifi ilə müəyyən bir yerdə dayanırdılar. Harada dayanırdılar, orada onları təntənə ilə qarşılayırdılar. Cavanşir başa düşdü ki, onların Dəməşqə bu səfəri üçün, doğrudan da, əvvəlcədən hazırlıq görülüb. İstirahət üçün hər şərait yaradılmışdı. Dəstə yolüstü müəyyən mənzil başına çatan kimi onları çimizdirir, paltarlarını yuyub-təmizləyir, layiqli süfrə açib yedirib-içirdirdilər. Bu işi yerinə yetirmək üçün Xəlifə əyalət valilərinə xüsusi göstəriş vermişdi. Hər dəfə valilər çıxırdı onların qarşısına.

Dəməşqdə Cavanşiri Xəlifə hökmdarlara layiq böyük hörmətlə qarşıladı. Onun istirahəti üçün öz doğma qardaşının iqamətgahını ayırdı.

...Cavanşirin Dəməşqə ikinci səfərindən xəbər tutan Bizans elçiləri də Xəlifə ilə görüşə can atırdılar. Lakin Xəlifə onları qəbul etməyib bu işi Cavanşirə tapşırırdı. Bizanslılarla Ər əblər arasında sülh danışıqlarını Cavanşir aparıb məsələni həll elədi. Xəlifə bu ağır danışığı Cavanşirə ona görə həvalə etmişdi ki, bundan əvvəlki görüşü zamanı söhbətlərində onun ağına, fərasətinə, məsləhətlərinə heyran qalmışdı.

Yad bir elçinin, Ər əbistan, İran və Bizansla müqayisədə kiçik bir məmləkət sahibinin Müaviyənin şəxsi nümyəndəsi kimi Ər əblər adından Yunanlarla danışıq aparması Cavanşirə hansı səlahiyyətin verilməsini çox aydın göstərirdi. Xəlifə həm də bununla demək istəyirdi ki, Şimalda olan ölkələrin Ərəbistanla siyasi əlaqələrinin həlli məsələsi Cavanşirin ixtiyarındadır: bu ölkələr Ərəblərlə bağlı hər hansı bir işi ancaq Cavanşirlə həyata keçirə bilərlər. Xəlifə sahibi-zaman idi. Bu sahibi-zamanın sağ əli isə Cavanşir hesab olunurdu. O zaman -dünyaya hakim -olmaq istəyən Ər əb dünyasının Xristian ölkəsindən gəlmiş Cavanşirə belə bir etibar, inamı nədən ola bilərdi? Xəlifə yaxşı bilirdi ki, hətta Xəzərlər də xristianlığı artıq qəbul etmək ərəfəsindədirlər. Onların inancı, etiqadı başqa olsa da, burada din məsələsi əsas sayılmırdı. Məqsəd başqa idi: o torpaqları özünə tabe etməklə Ərəbistan iqtisadiyyatını yüksəltmək dururdu qarşıda. Sözsüz ki, bu məmləkətlər arasında özünə birini yaxınlaşdırıb, hətta, lazım gələrsə, doğmalaşdırmaqdan belə çəkinməyib belə bir addım atmaq olar. Cavanşirin bölgədəki nüfuzundan istifadə etmək Xəlifə üçün daha sərfəli idi.

Xəlifə Cavanşirlə təkbətək söhbət əsnasında bir məsələyə də toxundu:

- Ərəbistanın hüduvları genişdir. Bir ucu Qərbdə, bir ucu da Şərqdədir. Şimal hüduvları da genişləniş. Mənim bir təklifim var: Azərbaycanı da Albaniyaya birləşdir, sən artıq Şərqiñ hökmdarı səlahiyyətinə maliksən, bütün Qafqazı da qat özünə. Sən bu işi öhdənə götürsən, mən o tərəflərdən arxayın olaram.

Müaviyə bu təklifi ilə bir tərəfdən həqiqi mənada Şimal bölgəsini ona etibar etmək istəyirdi. O biri tərəfdən isə, bir növ, Cavanşirin ürəyindən keçənləri öyrənmək idi fikri. Müaviyəyə xəbər çatdırmışdılar ki, Cavanşir Şimal məmləkəti ilə birləşib hərbi birlik yaratmaq fikrindədir. Bu hərbi birliyin yaranmasının kimə qarşı nə məqsəd daşıyacağı, -sözsüz ki, aydın ~~Oldu~~ ə qalsa, Müaviyə Xəzərlərdən çəkinmirdi. Albaniyanın Xəzərlərlə birləşməsi isə Ərəbistanın hazırkı mövqeyini dəyişdirə bilər, kim bilir, bəlkə də tərsinə çevirərdi. Cavanşir bu təklifin birinci məqsədini yaxşı bilirdi: ağız aramaq, iştahının ölçüsündən xəbər tutmaq. Bu söhbətin nədən yarandığı da ona məlum idi. Çuğulçunun adını, ünvanını yaxşı bilirdi. Araya bir az sükut çökəndən sonra dilləndi:

- Qadir hökmdar, sən bu səxavətinə və etibarına görə ürəkdən minnətdaram. Bu təkliflə vaxtilə mənə Bizans imperatoru da müraciət eləmişdi. Bilməmiş olmasınız, o vaxt mən ona etirazımı bildirdim... İndiyədək Albaniya bir qala kimi sökülüb, dağılıb, daşları pərən-pərən olub, torpaqları tapdaq altında qalıb. – Deyəsən, bu son kəlimə Xəlifənin xoşuna gəlmədi, sifəti ciddi bir görkəm aldı. – Desəm də, deməsəm də mənə inandığınız kimi, mənim də sizə böyük etibarım var. Həqiqi sözlərimdir, mən düşmən qarşısında da ürəyimdən keçənləri heç vaxt gizlətməmişəm, o ki, qaldı siz olarsınız. Albaniyanın indiki vəziyyəti xəstə bir körpənin düşdüyü hala bənzəyir. Xəstənin təbibə ehtiyacı olduğu kimi, torpaq da buna möhtacdır. Onu sağaldıb ayağa qaldırmaq lazımdır. Ayağa qaldırmaq isə bir-iki günün yox, ayların, illərin işidir. Vaxt gəlib, bu iş mənim öhdəmə düşüb. Təklif etdiyiniz əyalətləri idarə etməyi öhdəmə götürsəm, Albaniyanı dirçəltməyə macal tapa bilmərəm. Yox, böyük hökmdar, Albaniyanı təmiz görmək istəyirəm. Məmləkətin daxili nə qədər saf qalsa, qılncı bir o qədər kəsərli olar. Eşitmiş olarsınız, bizim belə bir məsələ var: ağacı qurd içindən yeyər.

Cavanşirin bu gözlənilməz, həm də ağıllı və məntiqi cavabı Xəlifəni düşündürdü. O, xeyli fikrə getdi: doğrudan belədir. Torpağını başqalarının hesabına böyüt, genişləndir, -arxayınlaş ki, qüdrətlisən, nəhəngsən... birdən daxilində qığılcım çırtıdasın, alov püskürsün. Qarpız şişir, şişir, böyüyür, birdən şirinliyindən partlayır. Cavanşirin sözləri elə bil ki, onu qəflət yuxusundan ayıltı: “Ey dili-qafil, sən ki, fil qulağında yatmışsan, ayıl, sonra gec olar. Bəs Xilafətin indiki vəziyyəti belə -deyilmi?! Bu boyda dövlət öz şan-şöhrətinin kölgəsində yatıb, arxayınlaşıb”. Xəlifə elə bil silkələndi. Böyük bir ölkənin hökmdarı bir balaca torpaq sahibinin qarşısında zəif, kiçik göründü. Özünün belə fikirləşməsindən daxilən utandı.

Dünyanın müxtəlif məkanlarından gətirilmiş gözəl qızlar sarayın ortasında su sonası kimi süzürdülər. Hər ikisinin baxışları bu yarıçılpaq rəqqasələrə dikilsə də, fikirləri tamam başqa yerdə idi.

Cavanşir bir neçə gün Dəməşqdə qaldıqdan sonra geriyyə - Albaniyaya döndü. Muaviyə ayrılanda onu bir qardaş kimi bağrına basdı. Başqa məmləkətlərin hökmdarlarına heç vaxt əl verməyən Muaviyənin bu hərəkəti hamıya qərribə gəldi. Buna görə baş sındıranlar hökmdarın belə bir hərəkətini heç nə ilə izah edə bilmirdilər. Kimin nə ixtiyarı var idi ki, bu barədə söhbət açsın. Hətta hökmdarın vəzir-vəkilləri də cıqqırlarını belə çıxarda bilmədilər. Bircə şey aydındır, buna gözləri ilə şahid oldular. Cavanşirin Bizans elçiləri ilə təkbaşına apardığı danışığa da təəccüb eləmişdilər. Xəlifənin ona bağışladığı qiymətli hədiyyələr arasında qızıl qınlı polad qılncı həm çəkisinə görə ağır idi, həm də sanbalına görə. Deyilənə görə, hələ indiyə kimi heç bir hökmdar başqa bir məmləkət sahibinə belə hədiyyələr bəxş eləməyib. Xəlifənin bu “səxavətini” başa düşən yox idi. Bunu bir Xəlifə bilirdi, bir də

Cavanşir. Çoxu bunu Xəlifənin Cavanşir qarşısında məğlubiyyəti kimi qəbul edirdi. Qafqaz torpaqlarında Cavanşirin Ərəb ordusunu məğlub etdiyini yada salırdılar. Xəlifə ağıllı və təmkinli idi: bu böyük məmləkətin şöhrətinin saxlanması naminə hər cür hiyləyə əl atmağa adət eləmişdi. O, ağıllı olduğu üçün də Cavanşiri ikinci dəfə sarayına çağırmışdı. Ancaq bunu əhali arasında hərə bir yana yozurdu. Hətta qorxaqlıq hesab edənələr də var idi. Lakin yanırdılar. Ona görə yanırdılar ki, hələ böyük bir məmləkətin qılıncının dalı da, qabağı da kəsirdi. Bu qılınc önündə Şərq əsim-əsim əsirdi. Xəlifə isə Cavanşirin ağıllı itiliyində də geri qalmadığını bilirdi. Ona görə qorxusu Şimal Xaqanlığından idi. Onun qarşısını isə ancaq və ancaq Cavanşir səddi kəsərdi. Odur ki, Cavanşiri hədiyyələrlə, böyük hörmətlə yola salmaqda yanılmamışdı Müaviyə. Qiymətli hədiyyələrlə yanaşı, ona danışan tutuquşu, əhliləşdirilmiş iki fil və onlara xidmət göstərən adamlar, kənzilər də vermişdi. Bütün Ərəbistan, hətta başqa məmləkətlər belə Xəlifənin bu hərəkətindən qamaşmışdı. Bu böyüklükdə ərazi hakiminin adi bir məmləkət sahibinə olmazın səxavət göstərməsinə inanmaq istəməsələr də, hər şey göz qabağında idi. Və yaxud ərəblər arasında Cavanşir haqqında yaranmış əfsanəyə, onun ölməzliyinə bir daha sübut deyildimi bu?!

Təkcə Albaniyanın yox, bütöv Qafqazın yekdilliyi, birləşməsi üçün, deyəsən, qapılar açılırdı. Girdimana Cavanşir dayaq nöqtəsi kimi baxırdı. Lakin o, Bərdəni, Qəbələni Şamaxını, Şəkini, Dərbəndi də dayaq nöqtəsi eləmək fikrində idi. Albaniyanın bu ayrı-ayrı əyalətlərini bir-birinə calamaq, bağlamaq üçün hələ çox işlər görməli idi. O, öz yurd-yuvasında bərqərar olmaq istəyirdi. Elə buna görə də Xəlifənin Azərbaycanı, Sisakanı və Ərməniyyəni Albaniyaya qatmaq fikrinə razı olmamışdı. O, yaxşı bilirdi ki, Albaniyanın hər bir əyaləti öz-özlüyündə ayrıca bir dövlət kimi yaşamaq istəyir. Bu istək əhalinin yox, varlı feodalların arzusudur. Bu feodalların çoxu da İrandan -köçüb buraya gələnlərdən ibarət idi. Bu feodallar hələlik Cavanşirin qorxusundan cıqqırlarını belə çıxarda bilmirdilər. Cavanşir adi, sadə əmək adamlarına arxalanırdı. Bu üç əjdahanın arasında bu birliyi nəyin bahasına olur-olsun qoruyub saxlamaq asan məsələ deyildi. Əyalət feodalları bir şeyi başa düşə bilmirdilər ki, onların ayrı-ayrılıqda yaşamağı heç cür mümkün deyil. Onlar əhalinin güzəranını, azadlığını yox, öz var-dövlətlərini artırmaq haqqında düşünürdülər. Ərəblərin, Xəzərlərin, Bizanslıların əhatəsində belə bir fikrə düşmək ağılsızlıqdır. Tamah insana həmişə bəla gətirib. Bu feodallar gözləyirdilər görsünlər necə olur, hansı nəhəngin ətəyindən yapışıb öz niyyətlərini həyata keçirsinlər. Onlar arzularının çin olması naminə Cavanşirin aradan götürülməsinə də razı idilər. Bir tərəfdən buna cəsarətləri çatmırdı, o biri tərəfdən isə hələ bilmək olmurdu hansı tərəfə söykənib yalmansınlar: Xəzərlərəmi, Ərəblərəmi, Yunanlara? Cavanşirin Albaniyanı günü-gündən gücləndirməsi, güclü ordu yaratması, çevik siyasət aparması onların səslərini içlərində boğmağa məcbur edirdi. Əlacları bir cə şeyə qalırdı: yaltaqlanmaqla özlərini Cavanşirə sədaqətli göstərmək. Cavanşirin az qala gündə bir əyalətə baş çəkməsi, yerlərdə qalaları möhkəmləndirməsi, əhali ilə yaxından təmasda olması onları qamaşdırırdı.

Xəlifənin Cavanşirə Ərməniyyəni və Sisakanı, hətta Azərbaycanı Albaniyanın tərkibinə qatması təklifi bütün əyalətlərə yayılmışdı. Cavanşirin bu təklifi qəbul etmədiyini yerli feodallar düzgün başa düşmüşdülər. Albaniyanın müstəqilliyini saxlamaq naminə məmləkəti idarə etmək üçün yığcamlıq daha sərfəlidir. Cavanşir bu yığcamlığa, ağızbirliyinə nail olmuşdu.

Dağ döşündə çəmən-çəmən, gül-çiçəyi çağırır, topa-topa ovuc içi kimi, bir balaca yemliyə bənzər otlar vardı. Bu otlar bir az kənardan baxanda elə bil ki, dağların sınırında təndirdən çıxan kömbələrə

bənzəyirdi. Beləcə sərib qoymuşdular ki, soyusun “kömbələri”. Bu “kömbələrin” arasında bildirçinlər yuva qururdu. Yuva qurandan sonra iki dənə yumurta da -yumurtlayıb üstündə oturdular. Bu topa-topa “kömbələri” yaradan otlar bir qarış boyu uzanandan sonra müvazinətini itirmiş kimi, sağa-sola sallanır, yuvaların üstünü örtürdü. Onları elə bil ki, bildirçin yuvaları üçün yaratmışdılar. Yaradan hər şeyi ölçüb-biçmişdi. Bizə məlum olanların da, olmayanların da öz yeri var idi təbiətin qoynunda. Onun artıq-əskiyyə yoxdur. Kim qurub-quraşdırmışdı bunları? Üzünü görməsələr də, bilənlər var idi. Bəs, bu bilgi haradan idi? O isə çətin məsələyə -dönmüşdü.

Vaxt yetişib yumurtadan çıxan əcəbalalar tüklənib, sonra da qanadlanıb dirçələnə kimi, ata-ana bildirçinlər özlərinə gələ bilmirdilər. Buraların dağ ilanını, dağ tülküsi var idi. İstilər tez düşüb, el yaylağa erkən köçəndə ilandan, tülküdən qorxu-hürkü bir az səngiyirdi, onlar daşların altına, qayaların oyuğuna çəkilirdilər. Onda mal-heyvan dırnağının altında qalmaq təhlükəsi var idi. Heyvanlar ilandan, tülküdən qorxulu deyildi. Elə bil ki, bildirçinlərin cingiltisi aranı dağa çağırırdı. Axı, istilər tez düşmüşdü.

Köç bu yaz yaylağa faraş köçürdü. Bu yazın istisi çöldə-biyabanda daha çox hiss olunurdu. Göydə buluddan əsər-ələmət yox idi. Elə bil ki, göy üzünü silib-süpürmüşdülər. Gündüzün günü insanın beynini dəlirdi. Gecələr göylərdə sayrışan ulduzlar sabahın da isti olacağını xəbər verirdi. Bəziləri könülsüz köçürdülər yaylağa. Qorxurdular birdən təbiətin üzü dönər, çov-ğuna, borana düşərlər. Nə bilmək olar, azmı olub yazın belə gəlişi? Tanrının işidir, öz bildiyini eləyir. Bir də gördün vurdu, dəyişdi, kalı durduğu yerdə dəymişi düşdü. Belə vaxtda dağlara qalxmağın da düşər-düşməzi var. Bir tərəfdən də nə edəsən, yazın -bürküsi az qalır adamın nəfəsini kəssin. Qışdan çıxan nəm torpağın nəfəsini ərşə çəkib bir boğanaq yaradır ki, gəl görəsən. Xırda gölməçələr soğulur, dağlardan dərələrin arası ilə qıvrıla-qıvrıla gələn yazbaşı xırda çaylar quruyurdu. Qocaların dediyinə görə, Girdimanda hələ belə quraqlıq görünməmişdi. Albaniyanın aranı ilə müqayisədə Girdiman dağ ətəyi idi. Yazda dağlardan baş alıb gələn çayların hay-harayından, daha da coşanda gurultusundan qulaq tutulur, sel-suların gətirdiyi fəlakətlə ölüm-itim də baş verirdi. Bəs indi nə olmuşdu, bu yerlərə tanrımı qarğamışdı, bulud gətirən əsən yellər harada ilişib qalmışdı?

Varaz çöldə, sarayın qənşərində dayanıb fikrə getmişdi. Sağ əlini qaşının üstünə - alnına qoyub dağlara tərəf baxdı. Gözünə ətək boyda da olsa bir cəngə bulud dəymədi. Yazbaşı quraqlıq görmüşdü, ancaq beləsini yox. Bir az var-gəl elədi. Bir qərara gələ bilmədi. O qədər fikirli idi ki, Cavanşirin arxadan yaxınlaşmasını hiss eləmədi. Cavanşirin yarızarafat, -yarıcididi:

- Nə olub, a kişi, quraqlıq görməyibsən? Təbiətdən nə desən gözləmək olar, tək dava-dalaş olmasın, yazın şiltaqlığına dözmək olar, - sözləri Varazı yuxudan yarımçıq oyanan adam kimi səksəndirdi.

- Yox, oğul, düz demirsən. Təbiətin şiltaqlığı el-obaya baha başa gəlir. Onun xasiyyəti ağırdır, üzünü döndərəndə hər şey tərsinə olur. Döyüşə nə var ki, bilirsən ki, qabağındakı -düşməndir. Ya sən öldürürsən, ya da o. Burda məğlub, qalib söhbəti var. Qırılan qoşundan olur. Təbiətin davası başqadır, o nə qocaya baxır, nə də cavana, arvad-uşağa, qarşısına çıxanı silib-süpürür. Yazın belə gəlişindən ağılim heç nə kəsmir. Bir--iki gün belə getsə, mal-heyvanın ağız torpaqda qalacaq, - dedi Varaz.

- Yaxşı, məsləhətin nədir?

- Tanrıya təvəkkül deyib, camaatı tez də olsa, yaylağa qaldıraq. Yoxsa, bu istidə arvad-uşaq qırılar, mal-qara əldən çıxıb tələf olar.

- Tutaq ki, camaat yaylağa qalxdı. Bu, asan məsələdi. Birdən orda da boran başladı, bəs onda necə olsun?

- Elə mən də bayaqdan sən dediyini düşünürəm. Ağılıma bir şey gəlib, gör ağılına batırmı? Deyirəm, dağlarda nə vaxta kimi alaçılarda yaşayacağıq? Ömrümüzün demək olar, yarısı yaylaqda keçir.

Deyirəm, bəlkə dağlarda da daş evlər, qazma damlar yaradaq? Burda elə bir çətin iş yoxdur. Dağların daş-qayası nə qədər desən var. Bircə çətinliyimiz olacaq, o da gəj-əhəngdir. Onu da arandan aparmağın ağırlığı yoxdur. Qoy qışda da orda yurd-yuvamız olsun, kim qalmaq istəsə, qışını orda qışlasın.

Cavanşir fikrə getdi. Atasının bu təklifi, deyəsən, ağına batdı. Arandan uzaq dağlarda əhalinin məskunlaşması ağlabatan idi. Dağların qoynunda uyuyan Göyəm gölünün ətrafında nə qədər desən, boş torpaq vardır. O yerlərin təbii şəraiti heyvandarlıq üçün də əlverişlidir. Göldə xallı balıqlar istənilən qədərdir. O yerlərin otlaqları da ki, ucsuz-bucaqsızdır. Hələ bir əkin-biçin də salmaq olar. Dağ torpaqlarının da öz istəyi var. Bu, məsələnin bir tərəfi, o biri tərəfinə gəldikdə isə, Cavanşir atasının təklifinə başqa səmtdən baxırdı: Harada əhali çox olsa, bir o qədər məmləkətin torpaqlarını qorumaq asanlaşar. Gölün sahilində ordu alayları üçün qışlalar yaratmaq olar. O torpaqlar gözdən-könüldən uzaq, elə bil yiyəsiz qalıb, yaylaqdan-yaylağa yada düşür. Bir də ki, təbiətin belə və buna bənzər şıltaqlığı tutanda dağ aranın, aran da dağın əlindən tutar. İlin bütün -fəsillərində aralarında gediş-gəliş olar, Naxçıvanla Girdimanın arasında bu tərəfdən uzanan yol kəsədir, daha sərfəlidir.

Köç yaylağa yol aldı. Aranda qalan əsasən ordu idi. Köçün dağlara gedişi uzun çəkirdi. Bu yazkı köçün yükü ağır olmuşdu. Camaat özü ilə tikinti üçün lazımı ləvazimat da götürmüşdü. Dərələrin arası ilə burula-burula irəliləyən köç səhər tezdən, gün çırtmamışdan “Ya Tanrı!” – deyib yola düşmüşdü. Köçdəkilər düşərgələrdə bir neçə gün dincini aldıqdan sonra yenidən yoluna davam edirdi. Köç mənzil başını daraltdıqca havalar yavaş-yavaş səmniyirdi, mal-heyvan cana gəlirdi. Dağların yaz nəfəsi getdikcə sərinləşirdi. Təki boran olmasın. Yurd yerlərinə çatmağa bir günlük yol qalsa da, köç axırıncı düşərgədə dayandı. Boynu boyunduruğun altında qabar olan öküzləri açıb buraxdılar, atların yəhəri alındı. Mal-qara, qoyun-quzu dağətəyi otlaqlara səpələndi. Çadırlar quruldu, ocaqlar çatıldı, iki adamın götürə biləcəyi iri qulplu qazanlar dağ çayının suyu və gül-çiçəklə doldurulub horhovuş suyu qaynatdılar. Böyüklü-kiçikli hamı suda çimib aranın bürküsünü canından çıxardı. Erkəklər kəsildi, qazanlığı bir tərəfə, şişliyi də bir tərəfə ayrıldı. Ocaqlardan burula-burula qalxan tüstülər aranın dağlarda əks-sədası idi. Bu burulan tüstülər sakit, soyuq havada topa-topa göylərə qalxır, seyrəlirdi. Uzun müddət arandan yol alıb gələn uşaqların yanağının çiçəyi çırtmamış, üzlərinin almacıqları qırmızıyanaq almalara bənzəyirdi. Sacların üstündə tez-tez çevrilən fətir aran buğdasının ətrini çiçəklərin qoxusuna qovuşdururdu. Kəsilən heyvanların qanı, qarın-bağırsağı uzun yol gələn köç itlərinin qarnını doydurub, gözünü qızartmışdı. Aranda istidən dili az qala iki dəfə uzanıb çənəsindən sallanan itlərin də qırışığı açılmışdı. Gözünü işıqlı dünyaya at belində açan oğlanlı-qızlı Oğuz uşaqları atları yalmanlama minib çayda çimizdirdikcə, qarınlarının altından qalxan buğ, aranın ağrı-acısını canlarından çıxartdıqca təmizlənilib tumarlanırdılar. Canlarından soyuqluğu getsin deyə, sonra bir-iki dəfə səyirdib otlağa buraxırdılar. Arabir aygırların madyan atlarından ötrü aralarında davası da düşürdü.

Çiçəklə rəfiqəsi Sənəmin qarınları burunlarına dəyirdi. Onların azad olmaları bu günlük, sabahlıq idi. Hürü xatun hər ikisinə nəzarəti öz boynuna götürmüşdü. Onların doğum günlərinin gününü yox, anlarını sayırdı. Aranda, ordunun başının üstündə qalan atalar – Cavanşirlə Abbas oğul gözləyirdi. Hürü xatunun diləyi isə başqa idi: birindən qız, birindən də oğul istəyirdi. Ürəyinin istəyindən hələ özündən başqa heç kim xəbərdar deyildi. Ana istəyirdi ki, dünyaya gələcək bu körpələri göbəkəsdilə iki dostu qohum eləyib bir-birinə daha da calasın. Adlarını da qabaqcadan fikirləşib tapmışdı, ancaq ürəyində saxlayırdı hələlik.

İki gəlinin birgə qaldığı dəyədə iki qulluqçu səhər-axşam onların qulluğunda idi. Hürü xatunun bütün fikri-zikri bu iki gəlinin yan-yörəsində fırlanırdı. Hər ikisinin sağ-salamat azad olmasına qurban demişdi. Arzusu çin olsa, iki gün toy-bayram eləməliydi.

Camaatın vəziyyətindən hali olmaq üçün bayaqdan çadırlara bir-bir baş çəkib geri döən Varazın gəlişini başı gəlinlərlə söz-söhbətə qarışan Hürü xatun hiss eləmədi. Gəlinlər Varazı görüb çadıra girdilər. Gəlinin hamiləlik dövründə başqa kişinin gözünə görünməyi ayıblıqdan əlavə günah sayılırdı.

- Bu Hun qızları gələndən bizi yaddan çıxarmağın bir yana, az qala, özünü də unutmusan, - Varaz zarafatla dedi.

- Nigarançılıq pis şeydi, a kişi... Bircə sağ-salamat qurtarsaydılar, rahat nəfəs alardım. Onların hər ikisinin ilki olduğu üçün belə həyəcan keçirirəm, - Hürü xatun ciddi cavab verdi.

Varaz da zarafatı buraxıb ciddiləşdi:

- Tanrının köməyi ilə yaxşı olar. Dünyaya gör neçə oğul gətiribsən. Hamısının gəlişi yadımdadır, heç onda bu qədər həyəcanlanmırdın. İndi sənə nə oldu?

- Eh, ay kişi, birini bilirsen, birini yox. Onların hər ikisi, neçə ki, dünyaya uşaq gətirməyib, hələlik yaddılar bizim tərəflərə. Kişilərini nə qədər çox istəsələr də, baxma, qərıbdirlər. Övlad başqa şeydi, elə ki, dünyaya gəldi, yadları da doğmalaşdırır, düşməni də dost eləyir. Bax, görürsənmi, neçə ki, bu qohumluq yox idi, Oğuzlarla Hunlar bir-birinə qənim kəsilmişdilər. Elə ki, qohum olduq, hər şey dəyişdi, hələ bu bir yana qalsın, keçmiş dava-dalaş, ədavət də unuduldu. Görürsənmi, qohumluq nə olan şeydi?! Uşaqlar sağ-salamat dünyaya gələndən sonra Hunlarla Oğuzları o körpələr babalaşdıracaq. Babalaşmaq – müdrikləşmək, ahıllaşmaq deməkdir.

Varaz fikirləşdi ki, nə olar qadın olanda, Hürü xatun mənim düşündüyümdən də dərin düşünür. Dünyaya gələcək bu uşaqların ataları – Cavanşirlə Abbasın arzu etdiyi kimi, hər ikisindən oğul istəyi qəlbindən keçdi. Bu istək Varaza görə başqa bir istək idi. Təbii ki, ataya oğul lazım idi, yurdu qorumağa. Bu iki uşaq isə tək-cə qoruqçu deyil, iki məmləkətin arasında salınan körpünün dirəkləri, dağılmaz dayaqları olmalı idi. Bu dayaqlar iki birləşən məmləkətin – iki qolu, iki bükülməz dizi olmalıdır.

Aranla yaylağın havası başqa-başqa olsa da, dağlardan hellənib gələn çaylar onları bir-birinə kəmərim kimi bağlayır. Dərələrdə guruldayan bu dağ çayları düzənlərdə soyuyub yavaş-yavaş, sakitləşir, rahatlaşır. Dağlara yağmayanda, düzlərdə quraqlıq at oynadır. Məmləkətlər də belədir. Torpağın ucu, o başı, bu başı yoxdur, künc-bucağı var. Torpaq bütövdür, onu parça-parça eləyib hərə özünə bir pay götürür, “bu mənim, o sənin” deyib. Birinə az düşüb, birinə çox. Az düşən – “bəsimdir” deyib, çox düşənin gözü doymayıb, azın da qismətinə göz dikib. Nə olaydı, bu torpaqlar kimi, hamı birləşib qohum olaydı. Dünyaya gələcək bu övladlardan dünyaya körpü salaydılar. Məmləkətlər bir yana, qonşuyla qonşunun arasında körpü olmayanda araya qan-qada düşür. İki qan bir övladın damarlarında axanda daha da təmizlənir, köhnəni yeniləşdirir, saflaşdırır. Varaz beləcə düşünürdü. Girdiman qalasında həmişə ocaq başında oturub dünyanın gəliş-gedişini fikrində xırdalayan yenə də bu adətindən yayına bilmirdi. Çadırın qənsərində alovlanan ocağa dikmişdi gözünü. O, həm Girdimandan nigaran idi, həm də onlarla birlikdə yaylağa qalxan bu iki gəlinləndən. Hürü xatunla bayaqkı söhbətinə baxmayaraq, içərisindəki həyəcanı onu sıxırdı. Arvadın arvad söhbəti var, kişinin də kişi. Hürü xatun uzun illərdən sonra bu evin ağbirçəyi olsa da, bəzən ona elə gəlirdi ki, o, bu doğmalıqdan da daha ali, uca olan və sözə, ifadəyə gəlməyən, sığışmayan bir hissə layiqdir. Lakin bu hissənin nədən ibarət olduğunu hələ indiyə kimi bilmirdi. Çoxdandı qəlbində yaşatdığı bu hissi Hürü xatundan gizli saxlayırdı. Ürəyində əzizlədiyi bu hissi, bir neçə dəfə arvadına açıb demək istəsə də, cəsəreti çatmamışdı. Kişilik cürətini kişi mənliliyi içərisində boğmuşdu. Elə yaylağa köçməzdən bir neçə gün əvvəl, gəlinləri belə bir vəziyyətdə yaylağa aparmağa da qısqanmışdı. Sonradan fikirləşib belə bir qərara gəlmişdi ki, onların istidə qalması daha pis olar. Hunların mənzilinin, -yurdunun at belində, araba təkərləri üstündə olması məsələsini yadına salıb

“Təvəkkül Tanrıya!” deyib bu fikrindən vaz keçmişdi. Sonra istəmişdi Hürü xatuna desin ki, təcrübəli iki mamaça tapsın, gəlinlərin gecə-gündüz yanlarında olsunlar. Nə yaxşı ki, bu dəfə də Hürü xatuna bu barədə heç nə deməmişdi. Varazın ürəyindən keçənləri oxumuş kimi, bu məsələni də Hürü xatun həll eləmişdi.

Artıq hava qaralmışdı. Yavaş-yavaş ətrafdan əl-ayaq yığılırdı. Çadırların ətrafında oynayan uşaqların səs-səmiri kəsilmişdi. Çadırların böyrünə bağlanan yekəpər itlərə gəlinlər yal verirdi. Ellə yaylağa gətirilən itlərin sahibləri ayrı-ayrı adamlar olsa da, arada gəlib-gedən başqa-başqa çadırların adamlarına hümrüydülər. Lakin aranda olsaydı, hürərdilər. Qərübədir, bu itlər öz aralarında bir-birinə çəmkirmirdilər, köç onları doğmalaşdırmışdı. Çadırların ətrafında əli silahlı keşikçilər səhərə kimi tonqal başında növbə ilə keşik çəkirdilər. Yaylağın qılıncdan da iti, sərt havasından qorunmaq üçün keşikçilərin hər birinə topuğundan aşağı olan yapıncı verilmişdi. Keçədən hazırlanmış bu yapıncının içində qarın, buzun üstündə uzanıb yatsan da, eşiyin soyuğunu, sazağını içəri buraxmırdı. Oğuzların Hunlardan fərqi onda idi ki, yayı-yaylaqda, qışı da qışlaqda keçirirdilər. Ancaq hunlar dünyanın Şərqiindən tutmuş Qərbinə kimi, hər yeri ələk-vələk eləməyi xoşlayırdılar. Girdiman eli yaylağa hazırlaşanda bu iki Hun qızının ürəyi atlandı, köçəri elləri yadına düşdü.

Hamı dəyələlərə çəkilib yuxuya getmişdi. Çadırların yaxınlığındakı ocaqların bənizi közərdirdi. Ətrafda otlayan atların arabir finxırtısı gecənin sükutunu pozurdu. Varaz ocağın yanında qoyulmuş kötüyün üstündə oturub, əlindəki ağaclarla adəti üzrə kösövləri qurdalayır. Xəyalı arandan dağa qalxır, dağdan da arana enirdi. Gəlinlərin mamaçalarla bir yerdə yatan çadırından birdən eşidilən qışqırıq səsi onu elə bil yuxudan ayıldı. Yerindən dik atılıb ayaq üstə durdu. Axşamdan yatağına paltarlı uzanan Hürü xatun da bu anda əlində piltə çırağı çadırdan çıxıb özünü gəlinlərin çadırına verdi. Məsələ aydın idi. Varaz ocağın yanından ayrılıb çadırların ətrafında dolanan keşikçilərə doğru addımladı. Çox keçmədi ki, bayaq qışqıran gəlinin səsini çağa qışqırtısı əvəz elədi. Bu qışqırtı özündən asılı olmayaraq Varazın addımını yerə mıxladı. Ona elə gəldi ki, dünyanın “mənəm-mənəm” deyən ərən igidlərin nərəsindən də güclüdür bu səs. Bu səsin önündə qocalı-cavanlı hamı acizdir. Elə Varazın özü də. “Görəsən, hansıdır? Nə mənası, hansı olur-olsun, fərqi yoxdur. Görəsən, oğlandır, yoxsa qız? (Bax, bunun fərqi var, Varaz üçün). Şükür Tanrıya, nigarançılığımızın birindən qurtardıq...” Bu səsin gücünə bir bax, qonşu çadırları da oyatdı. Əli piltəli qadınlar qışqırıq gələn tərəfə getdilər. Birdən göy guruldadı, şimşək çaxdı, ildırım şaqquldadı dağların başında, bir yağış başladı, gəl, görəsən. Dəyələrin qarımından arx axdı, aləmi sellər-sular bürüdü. Yaxşı ki, ömrü çox uzanmadı bu yağışın. Dağ-dərədən başlayıb arana doğru yol aldı ləpələ-nə-ləpələ-nə. Elə bil, göylər guruldaya-guruldaya “darıxma, gəlirəm” deyirdi arana. Bəlkə də nə bilmək olar, yerin səsinə səs verirdi göylər. İndicə dünyaya gələn uşağın qışqırtısına cavab idi ildırım şaqqultısı. Bu sədanı arana muştuluq kimi aparmağa tələsirdi sellər-sular. Dünyaya bu gəliş sayalı oldu. Aranda qurumuş çöllər, soğulmuş çaylara əl uzadırdı dağlar.

Həyata yeni gələn körpəyə və anasına görə, bir həftə düşərgədə qalması qərarlaşdırdılar. Fikirləşdilər ki, bəlkə bu müddət ərzində Çiçək də azad oldu. Gecədən yağın bu yağışın -dağlardan baş alıb arana doğru keçməsinə dünyaya gələn qız uşağının ruzusu kimi qəbul etdilər. Hürü xatunun bir arzusunun aydınlıqla, yəni sellər-sularla çin olması yaxşı əlamət idi. Tanrı sonrakından saxlasın. Qızın adını hələ qoymadılar. Bir həftə sonuncu düşərgədə qaldıqdan sonra Göyəm gölünün sahilinə doğru hərəkət etdilər. Artıq mal-qara özünə -gəlmiş, camaat dağların havasını udmuşdu. Yol boyu gül-gülü, çiçək-çiçəyi çağırırdı. Çiçəklərin, güllərin sinəsində arılar -vızıldaşır, rəngbərəng kəpənəklər uçuşurdu... Onların bu sakit həyatını mal-heyvan pozurdu. Sonuncu yalı aşıb, axır ki, Göyəmin göyərən üzünü gördülər. Köhnə dədə-babadan qalma yurd yerlərinin sinəsi qaralırdı. Xırda heyvanlar üçün

quraşdırılmış xalxallar ötən il necə qoyulmuşdusa, eləcə də yerlərində durub, elə bil ağızlarını açıb gələnələrə maddım-maddım tamaşa edirdi. Yükləri arabalardan boşaltdılar. Hər kəs bir işin qulpundan yapışdı. Dəyə çubuqlarını baş-başa verib uclarını bir-birinə caladılar. Yurd yerindəki köhnə qarımaların içi təmizləndi. Bir azdan yanbayan cərgə ilə düzülən çadırların qənsərindən tüstü qalxdı. İnsan hərarəti kimi burula-burula qalxan bu tüstülərlə elə bil təbiət də cana gəldi.

İki gün keçəndən sonra Varazın tapşırığı ilə kişilər atla, ulaqla, arabalarla yurdlarına çaylardan daş daşdılar, külünglə qayaları çapıb işə başladılar, gələcək evlərin özülü qoyuldu Göyəm gölünün sahilində. Yerdən qazma damlar tikildi. Kişilər səhərdən-axşama kimi ancaq bu işlə məşğul oldular. Bir neçə gün sonra Çiçək də azad oldu, - oğlu oldu. Elə bil Hürü xatunun üzünə gün doğdu, “Şükür Tanrıya!” – dedi. Yeni daş qoyulan yurdun yeni vətəndaşları dünyaya gəldi. Hər ikisinin adını da Hürü xatun qoydu: Göycə, Göyçək. Hürü xatunun diləyini Tanrı yerinə yetirdi. Onların göbəkkəsməsini el-oba iki gün toy-bayram elədi. Bu işlərin təşkilatçısı Hürü xatun idi. Varaz bu işdə icraçı kimi iştirak edirdi. uşağa Göycə adını Göyəm gölünün göylüyünə görə qoydular. Həm də “göy” kəlməsi rəngdən əlavə qədim Oğuz elində sərtlik mənasını ifadə etdiyi üçün bu adı uşağa yaraşdırdılar... “Göy”ün başqa – üçüncü mənası da var idi. Səma, ucalıq, Tanrı mənasında işlənirdi. Bu da -Oğuzların tez-tez dilində olan söz idi. Hələ eramızdan çox-çox əvvəllər bu gölün sahilində Göy Oğuzlar yaşamış, -buranın ilkin sahibi olmuşdular. Uca boylu, ağ üzlü, enli kürəkli, Göy Oğuzların qəbirləri də elə bil dil açıb danışmaq istəyirdi. Varaza elə gəlirdi ki, qulaqlarında qılıncların saqqıltısı, ərənlərin nərlitisi səslənir. Bəlkə də gileylənib bu yerləri “gözdən uzaq, könlüdən iraq eləyibsiniz” deyirdilər. Haqları var, nə deyəsən doğru sözə, düz gileyə. Bu yerlər müxtəlif vaxtlarda gah “Göyəm” olub, gah da “Göycə” adlanıb. Hər iki deyimin də kökü bir olub, bir kök üstə köklənib. Budaqları haçalansa da, kök bir olub.

Arana muştuluğa gedənlər arandan da dağlara muştuluqla qayıtdılar: quraqlığın arası kəsilib, günaşırı yağan yağış susuz çölləri cana gətirib. Bu quraqlığa biryolluq son qoymaq üçün Kürün yuxarılarından “Divarxı” deyilən su arxı da inşa edilmişdi. Girdimandan başlayan bu arx çöllər boyu dolanıb Mehranabada kimi uzanırdı. Sonralar bu arxa gəlinlərin qədəmlərinin uğurlu olması ilə əlaqədar “Hun arxı” da deyirdilər. Cavanşirin o vaxtlar quruculuq işlərindən biri də Albaniyanın aran torpaqlarında əkin-biçin məqsədi ilə suvarma qurğuları yaratması idi. Cavanşir bu məqsədlə Kür-Araz ovalıqlarını addım-addım gəzir, bu və ya başqa tikinti işlərinə özü rəhbərlik edirdi. Albaniyanın hər yerində canlanma var idi. Camaat həvəslə quruculuq işlərinə girişmişdi. Yadelli basqınlardan zinhara gələn əhəlinin əksəriyyəti dağlara çəkilib oralarda yurd-yuva salmışdılar. Cavanşirin İrandan qayıdışından sonra əhəli arana addım atmağa başladı. Albaniya böyük bir tikinti meydançasına bənzəyirdi. Hamı həvəslə işə girişmişdi. Cavanşirin Albaniyaya qayıdışı camaatın canından qorxu xofunu çıxarmışdı. Artıq bir neçə il idi Albaniya yadellilərə vergi vermirdi. İran feodallarının ara-sıra basqınlarına qarşı əhəli ordu ilə birgə mübarizə -aparırdı. Bu -quruculuq işlərindən biri də Göyəm gölünün -sahillərində -salınan yeni inşaatlar idi. -Girdimanın -yaylaq -yerləri olan Göyəmin sahilləri insan nəfəsi ilə cana gəlirdi. Buranın ucsuz-bucaqsız otlaq sahələri, əkin-biçin yerləri, gölün tükənməyən dadlı xallı balığı insan yaşayışı üçün əlverişli şəraiti təmin edirdi. Buranı da daimi yaşayış məskəninə çevirmək üçün daş evlər inşa edilirdi.

Aranda işləri qaydaya salandan sonra Cavanşirlə Abbas yaylağa baş çəkməyi qərara aldılar. Muştuluqçunun gətirdiyi xəbər onların ürəyini atlandırmışdı. Qırx gündən artıq idi ki, ailədən aralanmışdılar. Hər ikisinin övladlarının gəlişi Tanrının hədiyyəsi idi. Tanrı onları dost edib birləşdirdiyi

kimi, hərəsinə bir övlad bəxş edib sevinclərini də qoşalaşdırmışdı. Əslində, onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdı. İki dostu həyatda bundan artıq hansı xoşbəxtlik qismət olardı?!

Göyəm gölünə doğru dərə ilə qıvrıla-qıvrıla yoxuşların ətəyinə hərlənən at, araba yolu, çay yolu uzanırdı. Bu dağların, dərələrin sahibi indiyə kimi bir neçə övlad atası olsa da, qərībədir, dünyaya gələn bu körpəni ilk övlad sevinci kimi ürəyində yaşadırdı. Abbasa isə bu sevinc möcüzəli yuxu təsiri bağışlayırdı. Bir gün çay qırağında gecələyib, səhər tezdən dəstə ilə yenidən yollarına davam elədilər.

- Abbas, Tanrı mənə gəlin bəxş elədi, sənə də kürəkən. Qorxuram bu qohumluq birdən dostluğumuza xələl gətirər, necə bilirsən? – zarafatla dedi Cavanşir.

- Bizi Tanrı birləşdiribse, o da ayıra bilər. Bizə başqa qüv-vənin gücü çatmaz. Tanrıdan bircə təmənnam var: birimizi aparanda, o birimizə dəyməsin. Hələ bu dünyada görüləsi işlərimiz çoxdur. Birimiz getsək, o birimiz gedəni əvəz edər.

- Bəlkə heç birimizi aparmayacaq, nə bilmək olar... Elə yanaşı yaşayıb, çiyin-çiyinə də qocalacağıq... O kişinin işinə qarışmaq olmaz, özü bilən yaxşıdır.

Beləcə, yol boyu söhbət eləyə-eləyə heç özləri də bilmədi ki, nə vaxt axırıncı aşırımı aşiblər. Bir də başlarını qaldırıb gördülər ki, Göyəm gölünün üzü onların üzünə gülümsəyir. Bu gülümsəmək gölün havası idi, - onların alnını sıgallayırdı.

Camaat gələn dəstəni uzaqdan görüb binələrin qənşərinə yığılmışdı. Yan-yana düzölmüş çadırlar uzaqdan göbələklər kimi ağarışırdı. Dəstəni camaat hədsiz sevinclə qarşıladı. Qazanlar asıldı ocaq daşlarının üstünə, cöngələr, erkəklər kəsildi, musiqiçilər çalıb-çağrdılar, ərgən qızlar ərən oğullarla qol-qola verib yallı getdilər. Palıd ağacından hazırlanmış masanın arxasında, kötöklərin üstündə Varaz, Hürü xatun, Cavanşir, Abbas, gəlinlər və bir neçə ağsaqqal, ağbırçək əyləşmişdi. Qalanları isə göy ötün üstünə sərilmiş xalçalarda bardaş qurub oturmuşdular. Süfrədə hər şey var idi. Camaat ürəyi istədiyi kimi hərəkət edirdi. Heç bir rəsmiyyət hiss olunmurdu bu məclisdə.

Varaz şərab dolu piyaləni əlinə alıb ayağa durdu:

- Gözünüz aydın olsun, Göycənin və Göyçəyin ataları. Sizsiz onların göbəkkəsdilərini də eləmişik, - dedi.

Cavanşir zarafata keçdi:

- Daha bizə nə qaldı ki, - dedi, - onların toyunu eləmək. Göbəkkəsdi toyunu da eləmişiniz.

- Yox, sizə də bir şey saxlamışıq, onu da sizinlə birlikdə həll edəcəyik, - dedi Varaz. – Gördüyünüz bu yerləri biz yaylaqdan-yaylağa yada salırıq. Bu yerlərin qışının da öz gözəlliyi var. Bu yerlər də indən sonra daimi məskənimiz olacaq. Bu gün bu yerlərə də ad qoymaq fikrindəyəm, bu ad hamının ürəyində olacaq. İndən sonra bu yerləri nəvələrimin həyata gəlişi şərəfinə Göycə balamın adı ilə adlandırırım. Nəvələrimin qədəmləri uğurlu olsun, Tanrı öz kölgəsini onların üstündən əskik eləməsin!

Hamı bir ağızdan “Amin!” – deyib şərab dolu piyaləni başına çəkdi. Məclis daha da qızıışdı. Yeyib-içən kim, deyib-gülən kim... Ərgən qızların qaqqıltısı dağlarda əks-səda verir, qayalarda cingildəyib geri qayıdırdı. Dağlara gətirilən aran sovqatına – mər-meyvəyə uşaqlar qarışqa kimi daraşmışdılar, süfrədəki yeməkləri isə arandan gələnələr acgözlüklə qarınlarına -təpşidirdilər.

Cavanşir və dəstəsi bir neçə gün Göycədə qaldıqdan sonra Sisakana yol aldılar. Sisakanda bir gün nəfəslərini dərib oradan da Naxçıvana yola düşdülər.

Göycədə tikinti işləri getdikcə sürətlənirdi. Cavanşirin tapşırığı ilə kim könüllü burada qalmaq istəsə, ona hər şərait yaradılacaqdı. Qalmaq istəyənlərin sayı isə çox idi. Mal-heyvana lazım olan otlaq sahələrinin ucu-bucağı görünmürdü. Qalırdı bircə taxıl məsələsi. Onu da Varaz boynuna çəkdi. Bir illik çörək azuqəsini arandan göndərməyə söz verdi. Gələn il üçün buradakı düzənlərdə qışa şum yeri seçib

əkirdi. Toxum üçün Girdimana adamlar yola saldı. Göyəm gölünün ətrafında bir canlanma yaranmışdı ki, gəl görəsən. Göldən balıq tutmaq üçün bir neçə tor da düzəltilmişdilər. Göldə balıq o qədər çox idi ki, dayaz yerlərdə əllə də tutmaq olurdu. Arandan buraya gələnlərin ardı-arası kəsilmirdi. Heyvandarlıqla məşğul olan əhaliyə bu yerlər çox sərfəli idi. Camaat get-gedə “Göyəm” kəlməsinin əvəzinə bəzən “Göycə” də işlədirdi. Bu söz camaatın Göycə balaya məhəbbətindən irəli gəlirdi. Axı, bu yerlərin əlverişli xam torpaqlarını bu körpənin burda həyata gəlişi onlara bəxş eləmişdi. Arandan çıxanlar “Göycəyə”, “Göycə gölünə” gedirəm, deyirdilər. Camaat heyvandarlıqdan əlavə arıçılıqla da məşğul olmağa başladı. Qış düşənə kimi hərbiçilər üçün bir neçə bina inşa etdilər. Bu, Cavanşirin tapşırığı idi. Bir dəstə hərbiçi bütün ili burada qalmalı idi. Ümumiyyətlə, Cavanşir, az da olsa, Albaniyanın hər yerində döyüşçülər saxlayırdı. Onlar olan yerdə gözətçi məntəqələri və məntəqələri qoruyan kiçik qalalar da inşa edilirdi. Orduda qulluq edənlər və onların ailələri üçün hər şərait yaradılırdı. Qala keşikçiləri üçün torpaq sahələri də ayrılmışdı. Cavanşir onları vergidən azad eləmişdi.

Hava açıq olanda, Göycənin sinəsi gömgöy çəmənə bənzəyirdi, buludlu havada isə elə bil üstünə ağ cuna çəkirdilər, dumandan seçmək olmurdu sularını. Hər iki görkəmdə sakit olurdu Göycə. Dağların əhatəsində bir dolu piyaləyə bənzəyirdi. Bənizi mavi idi. Sinəsi dağların əksi, günəşli, açıq havada ona tamaşa edəndə adama elə gəlirdi ki, dağlar onun sinəsində baş-başa mürgüləyir. Aylı gecələrdə sinəsi ulduzlanır, aylanırdı, çiçək bitirirdi qoynunda. Dağlardan süzülən bulaqlar onun qucağında tapırdı əbədi rahatlığını.

Cavanşirin bir adəti var idi: səfərini başa vurandan sonra getdiyi yolla qayıtmırdı. Bu dəfə də belə oldu. Ancaq onun bu dəfəki qayıdışı başqa məqsəd daşıyırdı. Naxçıvanda xeyli qalıb əhalinin dərdsəri ilə tanış olur oradakı hərbi alayların vəziyyətini öz gözləri ilə görüb onların xərc-xərəcəti verdikdən sonra geri qayıdırdı. Cavanşirin Naxçıvana gəlişini əhali hədsiz sevinclə, toy-bayramla qarşılamışdı. Vaxtilə İrandan geri dönərkən orda könüllü qalan əsgərlər ailə qurmuş, oğul-uşaq, yurd-yuva sahibi olmuşdular. Bu, Cavanşiri sevindirirdi. O, Naxçıvanı Albaniyadan ayrı təsəvvürə gətirə bilmirdi, onun bir hissəsi hesab edirdi. İndi arzuları deyəsən həyata keçirdi. Albaniya hökmdarının bu gəlişi əhalinin əhval-ruhiyyəsini xeyli yüksəltmişdi. Hökmdar vaxtilə burada camaatla görüşü zamanı dediyinə əməl eləmiş, Naxçıvanı unutmamışdı. Doğrudur, ildə bir neçə dəfə onun adamları buraya baş çəkirdilər, lakin hökmdarın özünün bu gəlişi əhali üçün hər şeydən qiymətli idi. Onun buraya gəlişinin sədası Ərməniyyəyə çatdırılmış, tez bir zamanda oradan da Bizansa, İrana, hətta Ərəbistana da gedib çıxmışdı. Bu gəliş “Bura Albaniyadan ayrı deyil” demək idi yaxın-uzaq məmləkətlərə. Bu gəlişlə hərə öz payını götürürdü.

Cavanşir Naxçıvandakı hərbi hissə başçısına lazımı tapşırıqlar verib geri döndü. Gəldiyi yolla yox, başqa səmtdən qayıdırdı. Bu yolun səmti Ağrı dağının qənşərindən keçirdi. Cavanşirin bu yolla qayıtmasının məqsədi o idi ki, məmləkətin müxtəlif tərəflərində gediş-gəliş həmişə olsun. O biri yola nisbətən bu tərəfdən Göycəyə qayıtmaq mənzil başını xeyli qısaldırdı. Sərhədboyu səpələnən kəndlərin əhalisi gül-çiçəklə qarşılayır, onları unutmadığı üçün hökmdarı alqışlayırdılar. Bu yerləri qarış-qarış gəzməyə vaxt tapan Cavanşiri ev sahibi kimi salamlayıb hörmət-izzətlə də yola salırdılar. Bu yerlərdə əhalini bir az da sıxlaşdırmaq barədə düşünürdü Cavanşir. Hər dəfə Cənubdan gələndə yadellilərin qorxusundan insanlar bu tərəflərdə seyrəlmiş, içərilərə çəkilməmişdi. Albaniyaya Cənubdan hücumlar həmişə bu tərəfdən olduğundan əhali hər dəfə ayaq altında qalmış, çapılıb-talanmış, ayağı yer tutanlar isə məmləkətin içərilərinə doğru getmişdi. Göycə indiyə kimi ayaqaltı idi. Burada çoxdan yaşayan yerli əhalidən az bir hissə dağların qoynunda, dikdirdə mətərləşmişdi. Çoxdan idi ki, bu yerlər unudulub yaddan çıxarılmışdı. Cavanşir Albaniyanın içərilərindən çox, ucqarlarına daha artıq fikir verirdi.

Göycədən-Sisakana, Sisakandan-Naxçıvana, oradan da Ağrı dağı tərəfdən dolanıb yenidən Göycəyə qayıtması yadellilərə görk idi. Bu yerlərin sərvəti, duz mədənləri, şəfali mədən suları, dəmir, qızıl yataqları yaxın-uzaq məmləkətlərin gözünü qamaşdırırdı. Ona görə də müxtəlif vaxtlarda bu yerlər əldən-ələ -keçmiş, -sərvətləri karvan-karvan daşınıb aparılmışdı. Göycə bu səmtdən daha uzaqlardan görünürdü. Cavanşirin əlacı olsaydı, Cənub tərəfdən Albaniya torpaqlarını daş hasara alıb bir sədd çəkərdi.

Cavanşirlə Abbas atları yanaşı sürürdülər. Cavanşirin həyatı at üstündə keçdiyi kimi, fikri, düşüncəsi də at üstündə yırğalana-yırğalana elə bil xəlbirdən keçir, irdələnib bir nöqtədə cəmləşirdi. Onun yol boyu yırğalanan fikirləri atüstü olmayır, axırda mənzil başına çatıb bir nöqtədə yurdlaşırdı. Göycə yurdlarına az qalırdı, atlılar, demək olar yolun nəfəsini kəsmişdilər. Uzaqdan göylərə nərdivan kimi qalxan təkəm-seyrək tüstülər camaatın sakit, dinc həyatından xəbər verirdi. Təki bu tüstülər gözətçi məntəqələrindən qalxmasın. Göycəyə yaxınlaşdıqca bu tüstülər get-gedə aydın qaralır, havada hərəkəti hiss edilirdi. Aydınlıq olduğundan bu təkəm-seyrək tüstülər gölün güzgüsündə öz əksini tapırdı. Sulara yuxarıdan baxanda bu tüstülər günəşin çəpəki şüaları altında elə bil göldən çıxırdı. Sehrli bir aləm kimi bu lal sular nəşə danışırdı. Bir azdan sahil boyu dikdirdə cərgələnən atlıların da şəkli düşdü sulara. Bu atlılar sahil boyu alınmaz qalaya bənzəyirdi sularda. -Cavanşir atı saxladı. Onun at üstündə yırğalanan xəyalı da dayandı, elə bil fikrinin cilovunu çəkdi. Abbas əlini yuxarı qaldırdı, arxadan gələn dəstə toxtadı. Cavanşirin bu Cənub səfərində dolanıb gəzən fikri öz yatağını tapdı, - Göycə gölündə lövbər saldı. Dikdirdən, dəyələrdən bir az aralı yeni tikilən evlərə baxdı. Yaylağa köçən ellər də artıq həmişəlik lövbərini salmışdı bu yerlərdə: gölün sinəsində öz əksini tapan yeni evlər deyirdi bunu. Az bir müddət ərzində bir elin ömürlük nişanələri idi bu.

Varaz qocalmışdı. Gözlərində həyat eşqi hələ sönməsə də, yaş öz işini görməkdə idi. Ürəyi elə həmin ürək idi. Əslin ə qalsa, lap cavanlıqda olduğu kimi. Lakin özü də hiss eləyirdi ki, artıq get-gedə dizləri taqətdən düşür, hərdən canından elə üşütmə keçir ki, elə bil, dağların qarını bir yerə topalayıb lüt-üryan içinə basıblar onu. Canında get-gedə bu ağırlıq artırdı. Canında, bütün bədənində meydan sulayıb at oynadan qocalığın əlamətinə əsəbləşsə də, bürüzə verməməyə çalışırdı bunu. O, bir də çalışırdı ki, ətrafdakılar onun get-gedə heydən düşdüyünü hiss eləməsinlər. Lakin hiss eləyirdilər. On üç, on dörd yaşlarında əlində qılınc, toppuz oynadan bir insan artıq vaxt yetişib çəliyin qulpundan yapışib. O, indi başqa bir şeydən qorxurdu. Qorxurdu ki, uzun müddətli yatağa düşsün. Hərdən bunu gözüünün önünə gətirəndə canından bir soyuq titrətmə gəlib keçirdi. Tanrıya yalvarırdı ki, “bircə o günü mənə göstərmə”.

Adəti üzrə, həmişə tezdən yuxudan durub həyətdəki çardağın altında yanan ocağın başında otursa da, birdən, özündən asılı olmayaraq, mürgü onu basır, kefli adamlar kimi başı sinəsinə enirdi. İndi ocaq başında məmləkətin gələcək taleyi barədə deyil, elə bil ki, bir anda ötüb keçdiyi, arxada qalan -ağlı-qaralı günləri gözləri önündən gəlib keçir, çözlənirdi. O günləri yadına saldıqca, mürgüsü bir az da artırdı. Başı sinəsinə dəyən kimi səksənib ayılır, az keçmir, yenə də həmin vəziyyətə düşürdü. Başı odlar, alovlar görəndə bu ixtiyar qocalıqla heç cür barışa bilmirdi. Birdən ona elə gəldi ki, bu ocaq başında sonuncu dəfə oturur. Əslin ə qalsa, o, belə vəziyyətdə ocaq -başında əyləşməyi istəmirdi. Qəlbinin istəkləri cavanlığı ilə əlindən getmişdi. At səyirdib, qılınc oynadan bir insan heç bir iş görməyib mürgülməyi ürəyinə ağır bir yük hesab edirdi. Bu zəhmətsiz yükün ağırlığı çəkisizdir. Yüksüz yükün altına girmək qanan üçün dəhşətlidir.

Bir dəfə də mürgüləyəndə, Ərtəkin və ulularının qəbrini ziyarətə gedəndə qəbiristanlıqda gözüne görünüb yox olan həmin qocanı gördü. Başının üstündə durub əlini onun çiyinə qoymuşdu qoca: “Vaxtdır, - dedi. – Dur gedək. Nə qədər mürgüləmək olar bu ocağın başında? Mürgüləmək sənə yaraşmır. Mürgüləyə-mürgüləyə səhərdən-axşama qalırsan. Mürgü döyənlərə həyatda yer yoxdu. Köçünü yığışdır, yola düşmək vaxtdır. Hər gün beləcə mürgüləsən, sənə gülərlər. Camaatı özünə güldürmə. Qəbiristanlıqda mən sənə gözüne görünəndə təəccübləndin, mənə tanımadın. Axı, haradan tanıyasan yeddi arxadan dolananını. Gəlmişəm səni aparmağa. Yır-yığış elə, sabah səni aparsınlar Aveyin dalına, orada səni gözləyənlər var”.

“Yeddi arxadan dolanan...” – Onun yeddi arxadan dolananını yeddi əsr yox, yeddi min ildi, bəlkə də daha çoxdur bu torpaqda. Bu tarixi yığıb-yığışdıran olub indiyə kimi? İndən sonra onu qoruyub saxlamaq əsas məsələdir. Birdən ürəyi sancdı bir şeydən: qorxdu ki, indən sonra onu qoruyub saxlayan olmasın, onlara laqeyd yanaşsın. Bu laqeydlik dəhşətli bir şeydir. Laqeydlikdən insanın başına çox işlər gəlir, onun üstünə gəlmək bir yana, olub-qalanını da itirə bilərsən. Dünyaya gəlib-getmək həyatın qanunudur. Vay o günə ki, gəlib-gedişindən dünyaya yenidən gələnlərin xəbəri olmasın.

Birdən Varaz ayıldı. Başını sinəsindən dik qaldırdı. Cavanşiri qənsərində gördü. Bir az bundan əvvəl, atasından sonra ocaq başına gələn Cavanşir qocanı beləcə mürgü döyən görüb onu oyatmayıb, sakitcə boş kötüyün birinin üstündə oturub ürək ağrısı ilə tamaşa edirdi.

- Hə, oğlum, deyəsən, mənim də vaxtım yetişdi. Qocalığın üzünə qara olsun. Bu nə köpəkoğlu bir şey imiş, mənə də yaxaladı. Bu günə heç inanmazdım. Mən deyənə qulaq as... Bir azdan atları yəhərlət, mənə Girdimana yetir. Deyəsən, at minə bilməyəcəyəm. Bir boş araba da götür. Arabanı əvvəlcədən yola sal. Bizi Bərdənin çıxacağında gözləsinlər. Oraya kimi birtəhər atın üstündə gedə bilərəm. İstəmirəm mənə Bərdədə arabanın içində uzanmış halda görsünlər. Ordan atın üstündə çıxmalıyam. Camaata heç nə demə. Guya, səfərə çıxırıq. Bu səfər, deyəsən, sonuncu olacaq. Kövrəlib eləmə, özüm hər şeyi yaxşı bilirəm. Necə deyirəm, elə də elə. Mənə Aveyin dalında basdırarsan. Mənzil uzaq olsa da, oraya çatana kimi canımı verməyəcəyəm, - dedi Varaz.

Cavanşir bir kəlmə də demədi. Ancaq özü içində donub qalmışdı. Kişi elə dünənki kimi idi. Əslin ə qalsa, bu gün dünənkindən daha qıvraq görünürdü. Atasının bu sözlərini eşidəndə, ona elə gəldi ki, kişinin elə bil ki, gözlərinə işıq gəlib, yanağında sevinc əlamətləri var idi. Yaxşı, bu sözlər nə idi, belə bir əhval-ruhiyyə nə?.. Varaz, doğrudan da, daxilən sevinirdi. Ona görə sevinirdi ki, Tanrı onu eşitmişdi, murazını gözündə qoymamışdı. Uzun müddətli yatağa düşmək dərdinə əlac qılmışdı. Şükür Tanrıya ki, son nəfəsini də özü istədiyi kimi sinəsindən çıxaracaq.

- İndi gedək, sonuncu dəfə ev-əşiyə nəzər yetirim, uşaqlarla halallaşım.

Bir azdan saray adamları həyəətə toplaşmışdılar. Varazın yəhərlənmiş atını meydana gətirdilər. Atın üzəngisini basdılar. Böyründə dayanan Cavanşirə işarə elədi ki, ona kömək -etməsin, özü qalxacaq atın belinə. Elə belə də oldu. Çox çətinliklə olsa da, yəhərə otura bildi. Bir dəstə atlı ilə Girdimana doğru yol aldılar.

Bərdənin çıxacağında araba gözləyirdi. İki baş öküzü də arabanın yedəyinə bağlamışdılar. Yol uzaq olduğundan bu iki baş öküzü höyür-höyür sürmək üçün yedəkləmişdilər. Arabaya çatanda atlılar atdan düşdü. Cavanşir yaxınlaşıb atasının atdan enməsinə kömək etdi. Qoca bu dəfə etiraz eləmədi. Bərdədən çıxana kimi özünü atın belində güclə saxlamışdı. Artıq heyi yox idi.

Varazı içi yaşıl otlarla doldurulmuş və üstünə xalça salınmış döşəyə uzatdılar. Təzə biçilmiş otun iyini sinə dolusu çəkdi ciyərlərinə. Elə bil canında bir az taqəti artdı. Ot biçini günləri yadına düşdü. O, sonuncu dəfə idi ki, bu iyi özündə, bütün cismində hiss eləyirdi. “Ya Tanrı!”, -deyib yola düşdülər. Bir

neçə atlı qabaqda, bir neçəsi də arxada irəliləyirdilər. Atlılar ehtiyat öküzləri arabanın yedəyindən açıb qabaqlarına qatmışdılar. Arabanın yedəyinə Varazın atını bağlamışdılar. Cavanşir atını arabanın böyrü ilə sürürdü. Təkərlər fırlanıb araba yırğalandıqca Varaz özünü elə rahat hiss eləyirdi ki, elə bil min ilin ağrı-acıları canından çıxırdı. Təkərlər irəli fırlanırdı, Varazın fikri geriye... Xəyalı dağdan arana enir, arandan dağa qalxırdı. Lakin daşdan-daşa dəymirdi. Arabada arxası üstə gözləri açıq səmaya dirənən Varazın keçdiyi ömür yolunun yadda qalan anları bu boş səmada çözlənirdi. Onun gözlərində yerdə indiyə kimi başına gələn əhvalatlar bu boş səmada at oynadırdı.

Artıq mənzili yarı eləmişdilər. Bir gecəni yol üstündəki dostu Asayın mənzilində keçirib səhəri yenə yola düşdülər. Günortadan bir az sonra mənzil başına yetişəndə Varaz işarə elədi ki, arabanı saxlasınlar. Cavanşir atdan düşüb arabanın böyründə, atlılar da kənardə dayanmışdılar.

- Sözlərimə yaxşı qulaq as... – Varazın nəfəsi qırıq-qırıq gəlib-gedirdi. – Bircə vəsiyyətimi yadında möhkəm saxla, qoy həmişə sənənlə yol yoldaşı olsun. Tanrı həmişə başının üstündədir. O, həmişə sənə kömək olacaq. Çalış, bircə şeytan tələsinə düşməyəsən. Bircə özünü xəyanətdən qoru. Xəyanət qılıncının önündə dünyanın ən cəngavər adamı acizdir. Yadında saxla ki, zəfərlə qazanılan şöhrəti həmişə xəyanətlə alt-üst eləyiblər. Onunla mübarizə aparmaq ləngərli döyüşləri yarmaqdan çətindir. Çalış, xəyanət əli dəyməsin sənə. Ehtiyatlı ol. Onun vurduğu yara sağalmazdır. O, elə bir bələdir ki, yolunu, səmtini-izini bilmək olmur. Bilsəydin, nə vardı ki,.. çalış, onun qılıncına tuş gəlməyəsən. Qalan hər şeydən rahatam. Hər səriştənə bələdəm. Məni Ərtək böyründə dəfn edərsiniz. Şükür Tanrıya, heç bir murazımı gözümdə qoymadı.

Qoca bu sözləri deyib keçindi. Başı balaca sol böyrünə əyildi. Cavanşir sağ əli ilə onun açıq gözlərini qapayıb başını düzəltdi.

Kasakda böyük yas mərasimi oldu. Mərhumun ruhuna dualar oxundu. Varaz bunların hamısını – buraya toplaşan adamları, ağlayıb-sıxtayanları, Cavanşirə başsağlığı verənləri görürdü. Birdən yerdən qaldırılan cənazənin içində özünü də gördü. Başa düşdü ki, onun cismini torpağa basdırmağa aparırlar. Bu adamların arasında bir dəstə ağ geyimli adam var idi. Qəbiristanlıqda gördüyü qoca da, Ərtək də onlarla birgə dayanmışdılar. Varaz Ərtəkəki görüb sevindi. Ölümün o qədər də qorxulu olmadığına inandı. Qəbiristanlıqda gördüyü qocanın işarəsi ilə ağ geyimli adamlara qarışdı. Ağ geyimli adamlar onu irəli buraxıb arxasınca addımladılar. Fikirləşdi ki, nə yaxşı Ərtək də buradadır.

- Məni tək qoymadın, axır ki, gəldin, - dedi Ərtək.

- Yavaş, birdən eşidərlər.

- Bizi buradakı ağ geyimlilərdən başqa heç kim eşitmir. Ancaq biz bir-birimizi, bir də onları eşidə bilərik. Buna axirət dünyası deyirlər. Ora bax, onu görürsənmi, Cavanşirdən bir az aralı addımlayanı. Adı Varazodu, tanımamış olmazsan. Xain qonşudur, əblər onu ələ alıblar. Cavanşirə sui-qəsd hazırlayıblar. Bax, o namərd çıxacaq Cavanşirin axırına.

- Bəs necə eləyək ki, Cavanşir xəbərdar olsun?

- Bu, mümkün olan şey deyil. Cavanşirin ancaq yuxusuna girə bilərsən. Başa düşdü - düşdü, düşmədi heç nə... Qaldı o namərdə... Əgər bilsə ki, bu dünyada ona necə divan tutulacaq, ömründə belə iş əl qoymaz. İnsanlar bilsə ki, doğrudan axirət dünyası var, heç kim heç kimin toyuğuna daş da atmaz. O dünya əzab-əziyyətdir. Bu dünyadır əbədi bir aləm, rahatlıq. Elə bilirlər ki, ölümlərin heç nədən xəbəri yoxdur. Ona görə də nə istəyirlər, edirlər. Kim-kimi aldadır, kim-kimə badalaq gəlir, hamısı burdan görünür. Bir azdan özün dediklərimin şahidi olacaqsan. Bunları o dünyada, yəni sağ ikən ancaq Peyğəmbərlər görə bilib. Ona görə də onlar Peyğəmbərdirlər.

Dəstə qəbirstana çatdı. Varazın tabutunu qəbirə sallayıb dua oxudular. Camaat asta-asta geri addımlayırdı. Varazın ruhu ağ geyimlilərdən aralanıb Cavanşirlə birgə addımlayırdı qəsrə doğru.

Gecədən xeyli keçənə kimi yasa gələnələr onunla oldu. Sonra yavaş-yavaş dağılıdılar. Oğulları da gedib rahatlandı. -Yanında bircə Hürü xatun – anası qalmışdı. Xahiş elədi ki, o da getsin. Tənha qalmaq istəyirdi. Masanın arxasında təkə oturub gözlərini bir nöqtəyə dikərək fikrə dalmışdı. Atası qoca olsa da, onun həyatdan getməsinə vaxtsız hesab edirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu dünyaya atası ilə birgə gəlib, boya-başa çatıb. Bunu daxilində hiss elədikcə özünü yalnız görməyə başladı. Ona elə gəldi ki, arxası boşdur, söykənməyə dayağı yoxdur. --
Özünün-özünə yazığı gəldi. O, indi dünyanın ən yazıq, ən məzlum adamı idi. Bu da axırı... Atasının axırını özünün axırı bildi.

Hardan biləydi ki, atası onunla oturub dərdinə acıyır. Təsəlli verib inandırmaq istəyir ki, “burdayam, yanındayam, heç yana getməmişəm. Həmişə olduğu kimi, yenə də yanında olacağam”. Lakin nə gözə görünə bilir, nə də səsi eşidilirdi.

Cavanşirin qəbir üstünə getmək fikrini duyub, Varaz özündən asılı olmayaraq, “hara gedirsən, mən ki, buradayam, yanındayam” -dedi. Bunu bir neçə dəfə, düz çənəsinin altında təkrar eləsə də, oğlu eşitmədi. Lakin masanın üstündəki yanan nöyüt piltəsinin alovu sağa, sola əyildi, az qaldı sönsün. Cavanşir təəccüb eləsə də, heç nə başa düşə bilmədi.

Gecə hamı yatandan sonra Cavanşir gəlib atasının hələ istisi getməmiş qəbir torpağını qucaqladı, hönkür-hönkür ağladı. Gün batar-batmaz atasını yerdən götürəndə göz yaşları onu təntitə də, özünü zorla saxlamışdı. Bu zor, bu gün onun qəlbinin döyüntüsünü daha da artırmışdı. Bəbəkdən çıxmayan ürəkdə çalxalanırdı. İsti göz yaşlarını isti torpağa qarışdırırdı. Birdən ona elə gəldi ki, bu qəbirüstü torpaq bütün Albaniyadır, onun sinəsinə qısılib – ata sinəsi, ata torpağı bir ölkəyə, bir vətənə çevrildi. Qollarını daha da geniş açdı, barmaqlarını hələ bərkiməmiş, hər iki tərəfdən torpağın köksünə caladı, torpaqdan barmaqlarına, qollarına keçən bu hərərət ürəyinə qüvvət gətirdi, qəlbinin döyüntüsünü bir az artırdı, başa düşə bilmədi, döyünən ürəyidir, yoxsa torpağın nəbzi? Heç nə yadına düşmədi, təkə bu torpaqdan başqa. Xeyli beləcə üzüqoylu qaldı. O, ürəyində atası ilə söhbət edirdi. Birdən ona elə gəldi ki, atası ölməyib. Bu İlahi qüvvəyə inandı. İnandı ki, insan cismən həyatdan köçür, mənən qalır. Həyatda heç nə dəyişmir, yerini dəyişir. İnsanın həyata gəliş-gedişi təbiətin pozulmaz qanunudur. Həyatın öz pozulmaz qanunları var, onu qılınç-qalxanla dəyişmək olmaz. Hər bir adil insan, ən güclü hökmdar bu -qanunların önündə acizdir, gücsüzdür. Bütün bunları Cavanşir bu bir parça torpağı qucaqlayanda, göz yaşlarını onun üstünə tökəndə bildi, təəssüf elədi ki, indiyə kimi qılınclı-qalxanlı keçən ömrü heç bir şey imiş. Bütün güc-qüvvə hamısı torpaqda imiş. Başa düşdü ki, torpağın hərərəti onu qoruyub saxlayıb, qoluna qüvvət, ağına təpər verib. Dünyanın bütün zinəti də bu imiş, bütün cəvahiratı da. Xəzinəsində olan daş-qaş gözündə heç bir şey oldu, adi çaxmaq daşından da... Çaxmaq daşının verdiyi qığılcım torpağın insana verdiyi həyatın bir nişanəsidir. Özü də, hamı, tanıdığı dost-tanışı da, balaları da bu isti torpaqdan yaranıb. Ən güclü tiranlar da bu torpağın qarşısında gücsüzdür. O, qəbirin üstündə beləcə qalmış, bu həyatdan, bu dünyadan təcrid olunmuşdu. Kənardan baxan olsaydı, elə bilərdi ki, o, ölüb, o dünyalıqdır.

Necə də sakitlik idi. Ətraf el ə bil dibi görünməyən, səs-səmirə yad, dərin bir dərəyə bənzəyirdi. Ağacların yarpağı da tərپənmirdi. Hər tərəf ölü bir sükuta qər q olmuşdu. Yer, göy, havanın bu lal görkəmindən diksindi. Ömrü boyu qalxanların gurultusuna, qılıncların şaqqıltısına alışan, vərdis eləyən bir insan üçün təbiətin bu qaradınməzliyi dəhşətli idi. Həmişə sakit həyat, firavan güzəran arzulayan bir insana indi nə -olmuşdu? Ağır döyüşlərin ağrısını canından çıxarmaq istəməmişdimi özü? Yox, təbiətin

bu sükutu nə isə dəhşətli bir gurultunun, şaqqanağın olacağına hazırlıq idi elə bil. Təki bu gurultu təbiərin özündən olsun.

Ağ geyimə bürünmüş Varaz oğlunun qənsərində dayanmışdı. Səsini çıxarsa da, oğlu eşitmirdi onu. Yaxınlaşıb hələ bir ona toxundu da, “dur get, artıq gecdir”, -dedi. Oğlu onu -eşitmədi. Kəhər kişnəyib qabaq ayaqları ilə qəbirin ayaq tərəfində yeri eşələyirdi. Cavanşir nə atın kişnərtisinə qulaq asır, nə də önündə dayanan atasını görüb eşidirdi. Varazın burda olmağını at hiss eləmişdi. Heyvanlar həssas olur. Atın eymənməyi təsadüfi deyildi. Cavanşirin daxilindən qalxan təlatüm torpağın püskürtüsünə bənzəyirdi. Elə bil ki, bu an beynini deşib ətrafdakı bu lal sükutu yerlə-yeksan edəcəkdi.

Axşamdan qəbirin üstünə qoyulan nöyüt piltəsi bu lal sükutu yarıb keçmək istəyirdi. Bayaq sarayda olduğu kimi, piltənin alov dili yenə də bir neçə dəfə sağa, sola əyildi. Az qala sönmüşdü. “Axı, meh əsmirdi. Bu, nədən belə oldu? Bəlkə atamın ruhudur, mənə nəsə demək istəyir...” deyə ürəyində düşündü.

Birdən Cavanşir dünyasına qayıtdı, ayıldı. Gözləri xeyli kənardan parlayan iki gözə sataşdı, bu parlayan gözlər ona tanış gəldi, ancaq yadına sala bilmədi. Ayağa durub özünü tarazladı, atı kişnədi, ayaqlarını yerə döydü. Cavanşir ata yaxınlaşanda atın təşvişi bir az azaldı. Yadına düşdü ki, həmin parıldayan gözləri xeyli əvvəl – İrana yola düşəndə gecə Göyəm gölünün sahilində gecələyəndə görmüşdü. Öz-özünə təəccüb elədi: bu xəyaldır, yoxsa həqiqət, bəlkə İlahi bir qüvvədir, yoxsa qurd-quşdur? Atın üzəngisini basmağı ilə götürülməyi bir oldu. Məttəl qalmışdı, həmişə onun işarəsinə müntəzir olan köhlən ona məhəl qoymurdu. Bir az keçməmiş at qala divarlarının qarşısında dayandı. Ayağını yerə döyməsindən keşikçilər tanıdı, qala darvazası taybatay açıq idi. Yüyəni tutub üzəngini basdılar.

Qorxudan yox, qəhərdən boğazı qurumuşdu, dodaqları qaysaqlamışdı, xidmətçilər gəldi, istədiyini gətirdilər: bir parç macar çaxırını birnəfəsə başına çəkdi, ürəyinə sərinclik gəldi, qəhərini bir azca içində boğdu. Yataq otağına keçib pal-paltarlı taxta uzandı. Yorğunluğunu canında indi hiss elədi. Nə qədər çalışdı, gözünü yuma bilmədi, atasının qəbiri, bir də gecənin qaranlığında parlayan həmin o iki göz gəlib gözləri önündən keçdi. Canına vic-vicə gəlmədi, qəlbinə şübhə düşdü. Cavanşir eşitdiyini, gördüyünü dəqiqləşdirməmiş rahat olmurdu, buna adət eləmişdi. Bütün gecəni sağa-sola çevrildi, fikrini bir yana çıxara bilmədi, səhəri dirigözlü açdı. Qayğılar çox, işlər çox... Onu yorğunluq yox, şübhə yorur, başını dumanlandırır. Bərdədə atası Varazın nəsihətinə əməl eləyib onu ulularının yanında basdırmağa – Girdimanda Avey dağının arxasındakı qəbiristanlığa gətirmişdi. Yolun ağırlığı onu üzməmişdi, atası vəsiyyəət eləsəydi, lap dünyanın o başına aparıb orada dəfn eləyərdi. O, heç vaxt yol yorğununu, döyüş yorğununu olmayıb, fikir yorğunluğu idi onu indi yoran.

Albaniyanın taleyi, təkcə indiki yox, gələcək taleyi də onu düşündürürdü. O, hökmranlarla bu məsələni danışdı, aqlının gücü ilə həll eləmişdi. Bircə atasının dediyi kimi xəyanətdən qorxurdu. Xəyanət isə yer üzündə ən güclü qüvvədir. Arxadan vurulan zərbənin cavabını vermək olmur. Xırda məmləkətlərin, tayfaların kini-küdurəti daha çox olur. Onlar böyük məmləkətlərin hesabına yox (onsuz da onlara gücləri çatmır), kiçik məmləkətlərin hesabına böyüməyə çalışırlar. Bu, kiçik məmləkətlərin bəlası, faciəsidir. Bu faciəni vaxtında hiss eləmək olmur.

Cavanşirin ömrü boyu həsrətində olduğu günlərə, deyəsən, çox az qalırdı. O, hələ İranda olanda da həmin o günlərin -arzusu ilə yaşamışdı. İnsan istəyini həyata keçirmək üçün bir ömür azlıq edir. Çünki arzuya çatmaqdan ötrü nə qədər ağrılar çəkirsən ürəyində, maneələrlə qarşılaşırsan... Arzu yolu çox uzun olur, onun sonu, ucu-bucağı görünür. Böyük işlərin böyük də çətinliyi var. Arzusu gözündə qalanlar, demək, bu dünyada heç bir iş görməyib gedib. Cavanşir geriye, İrandan Albaniyaya qayıdanda elə bilirdi ki, tez bir zamanda əhalini səfərbər edib istəyini həyata keçirəcək. Ancaq belə olmadı. Özü də gözləmədiyi çətinliklərlə istər-istəməz üz-üzə dayanmalı oldu. Vaxtilə Albaniyada yerləşdirilən İran hərbi alayları ilk günlər burada qalmaqda idi. Ər əb qoşunlarının hücumlarına məruz qalıb Şimala üz tutan feodallar Albaniyaya ayrı-ayrı əsgəri dəstələri birləşdirib torpağın dirçəlməyinə, azad nəfəs almağına imkan vermirdilər. İranda tam qələbəsini çalan Ərəblər Şimala doğru irəliləyirdilər. Cavanşir bunu əvvəlcədən bilir və onların qarşısını kəsmək üçün ciddi hazırlaşdı. Lakin Ər əblərin Qafqaza yürüşü başlayana kimi buradakı İran alayları onun başını -qatırdılar.

Cavanşirə elə gəldi ki, artıq indi sərbəst nəfəs ala bilər. Albaniyanın hər tərəfində əmin-amanlıq yaradıb, qalalar, istehkamlar tikdirib, istehkamlarda qarnizonlar yerləşdirmişdi. Bu hərbi qüvvələr Albaniyanın ucqarlarında yerləşib yadellilərdən torpağı qoruyurdu. Məmləkətin əsas ordusu Qəbələdə, Bərdədə, Girdimanda yerləşirdi. Alayların işi kənardan ilk hücumların qarşısını saxlamaq və gözətçi məntəqələri vasitəsilə xəbərdarlıq tonqallarını yandırmaq idi. Şimalda Xəzərlərlə ittifaqa girib, bu ittifaqı qohumluqla bir daha möhkəmləndirmişdi sərkərdə. Buna baxmayaraq, hər ehtimala qarşı, Bahadurun hərbi dəstəsi Qafqazın ətəklərini öz mühafizəçi dəstələrinin nəzarətində saxlayırdı. Cənubdan Ər əb axınının qarşısını -almaqdan ötrü -onların himayəçiliyini müvəqqəti olaraq, bilə-bilə qəbul eləmişdi. Alban oğluna vaxt lazım idi arzularını bərqərar eləmək üçün. Bu bərqərarlıq onun üçün ancaq azadlıq, torpağı heç bir yad məmləkətdən asılı etməmək idi. O, yaxşı bilirdi ki, təkbaşına Ərəblərin qarşısında dayanmaq mümkün olan iş deyil. Xəzərlərlə yaranan ittifaq düşməndən birgə müdafiə olunmaq deyil, Cənuba birgə hücum əməliyyatının təşkili üçün bağlanan birlik idi. Bu birliyin sirrini bacardıqları qədər çalışıb gizli saxlayırdılar. Cavanşirlə Eltəpərin qohumolma əhvalatı Xəlifənin dalağını sancmışdı. Hər iki məmləkət qoşunlarının birgə keçirdiyi hərbi təlim-məşqi barədə ermənilər Xəlifəyə xəbər çatdırmışdılar. Ərməniyə ilə Ərəbistanın arasını hər iki məmləkətin elçiləri və tacirləri su yoluna döndərmişdilər. Bu "su yolu"ndan gecə-gündüz gediş-gəliş kəsilmirdi. Cənuba – Ərəblərə qarşı hücum əməliyyatının vaxtının da müəyyənləşdirildiyindən xəbərdar idilər. Bu əməliyyat soyuqlar düşəndə – qışda həyata keçirilməli idi. Bunu ona görə o vaxta salmışdılar ki, ordu Cənub səhralarının qaynar qazanına dözə bilməzdi.

Albaniyanın Ərəblərin vassallığını qəbul eləməsi atası Varazın təkidi ilə olmuşdu. Bu müvəqqəti asılılıqla bərabər gələcəkdə görülmək işlərin məsləhətini də atası vermişdi. Ağlabatandır. Dərindən fikirləşəndə başqa bir çıxış yolu da görünmürdü.

Cavanşir İrandan Albaniyaya qayıdandan sonra feodalların əli-qolu bağlanmışdı. Sərkərdənin adi, sadə adamların qayğısına qalması, hamıya qaynayıb-qarışması ona xalq arasında inamı artırmışdı.

Cavanşirin Dəməşqə səfəri erməniləri qamaşdırırdı. Bizansla Ər əb ölkəsinin arasında müharibənin -dayandırılması və bu məqsədlə Cavanşirin apardığı danışıqlar bu bölgədə -Albaniyanın səlahiyyətinin yüksək olmasından xəbər verirdi. Albaniya tacirlərinin Ər əbistanla əlaqələri get-gedə genişlənirdi. Qafqazlıların gediş-gəlişi üçün hər cür sərbəstlik verilmişdi, yollarda heç bir qorxu-hürküyə məruz qalmırdılar. Bu, Xəlifə Müaviyyənin əmri idi, bu əmri heç kim cəsərət edib poza bilməzdi. Dünyanın hər yerindən tacirlərin Bərdəyə axını onun şöhrətini birə-beş artırmışdı. Bu ticarət əlaqələrinin get-gedə genişlənməsi Bərdədə, Naxçıvanda, Şəkiddə, Qəbələdə, Kasakda, istər-istəməz, yeni tikintilərin, ictimai

yaşayış binalarının yaranmasını tələb edirdi. Bizansdan Ər əbistandan, Orta Asiyadan, Misirdən, Hindistandan gələn ticarət karvanlarının sayı getdikcə artırdı. Albaniya şəhərlərinə Şimaldan da yavaş-yavaş ayaq açmağa başlamışdılar. İri şəhərlərdə məişət tikililəri ilə yanaşı mənzillərarası yolüstü dayanacaqların da inşası lazım gəlirdi. Bu ticarət əlaqələrinin genişlənməsi dinc əhalinin güzəranına da, yaxşı mənada, öz təsirini göstərirdi. Camaat tikinti meydanlarında, dəmir, filiz, qızıl, mis yataqlarında işlə təmin olunurdular. Qafqaza yadellilər indi qılınc-qalxanla deyil, içi yük dolu arabalarla, karvanlarla axışdırdılar. Bu axın Cavanşirin daxilində arxayınçılıq yaratmırdı. O, zahirən sakit görünsə də, içərisində böyük bir yürüşün ağırlığını indidən hiss eləyirdi. Cavanşir Eltəpərlə danışdığı kimi, Ər əblərin vassallığını qəbul etməkdə yanılmamışdı. Vaxt qazanıb həm dinc-quruculuq işlərini genişləndirir, həm də ordunu təkmilləşdirirdi. Alban oğlu Ər əblərlə üz-üzə dayanmağın ağırlığını yaxşı bilirdi. Gizli yolla Bizansdan Albaniyaya İberiya ərazisindən yeni silah daşınırdı. Bu silahların gətirilməsinə gürcü çarı Adarnarsehin xüsusi təyinatlı adamları nəzarət edirdi. O biri tərəfdən isə -qohumluq əlaqələrini daha da genişləndirmək bəhanəsi ilə Eltəpərlə Cavanşir gah Xəzərlərin torpağında, gah da Albaniyada kef məclisləri təşkil edirdilər. Kef məclislərində ətrafdakıları çalışdırdılar inandırsınlar ki, bunlar ancaq qohumluq xatirinə edilir. Doğrudan da, məclis iştirakçıları bunu onların dedikləri kimi başa düşürdülər. Lakin onların fikrindən keçənlər başqa idi. Məclis dağıldıqdan, hamı öz mənzilinə çəkildikdən sonra Cavanşirlə Eltəpər gecəyarı hava almaq bəhanəsi ilə saray həyətidə gəzişir, əyər-əskikləri götür-qoy edirdilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, Ərəblərlə bu savaş tarixdə ən ağır müharibələrdən biri olacaq.

Hər iki sərkdə bunun nə demək olduğunu dərinlən dərk edirdi. Lakin Ərəb Xəlifəsi də öz işində idi. Hər gün Ərməniyyə tərəfdən Albaniyadakı dəyişikliklər barədə ardıcıl xəbər çatdırılırdı ona. Bəzən bu xəbərlərin üstünə birə-beş qoyulurdu. Bu xəbərləri aparənlər vaxtaşırı Albaniya ilə Ərməniyyənin arasını su yoluna döndərən xüsusi hazırlıqlı tacirlər idi. Onlar bu yolda “həm ziyarət, həm ticarət” rolunu oynayırdılar. Əslin ə qalsa, adları tacir olsa da, alış-verişdən gələn gəlir onları o qədər də maraqlandırmırdı. Hər gedib-gələndə çalışırdılar ki, yeni bir xəbər çatdırsınlar məbnzil başına. Gəlirlərinin dəyəri xəbərin sanbalından asılı idi. Onlar bazarlarda, karvansaralarda, meyxanalarda camaatın ağzını imsiləyir, söhbət, danışq xəbərçiliyi eləyirdilər. Camaatın söz-söhbətini irdələyib, ələkdən keçirib özləri üçün lazım olanları yığırdılar dağarcıqlarına. Bu xəbərçilərin hərəsinin öz tapşırığı var idi. Onlar işini bir-birlərindən xəbərsiz görürdülər. Bəzən üz-üzə də gəlir, lakin biri o birini tanımırdı. Bu xəbərçilərin Xəlifə sarayında hərəsinin öz sahibi var idi. Xilafətdəki həmin -xəbərçilərin -sahiblərinə isə ümumi bir başçı rəhbərlik edirdi. Əyalətlərdən gələn xəbərlər də başçının xəlbirində ələnilib lazım olanlar birbaşa Xəlifəyə ötürülürdü. Xəlifə də bu xəbərlər əsasında vəzir-vəkilə tapşırıqlar verirdi. Bu xəbərlər el arasından toplananlar idi. Bundan əlavə, Xilafətdən asılı məmləkətlərin sarayında Xəlifənin çuğulçuları fəaliyyət göstərirdi. Belə çuğulçuların ötürdüyü xəbərlər birbaşa Xəlifənin özünə çatdırılırdı. Bəzən əhali arasında deyilənlər, danışılanlar daha dəqiq olurdu. Xilafətdaxili yaradılmış hər iki çuğulçu təşkilatı da bir-birindən xəbərsiz idi. Ər əb Xilafəti özünün asılılığında saxladığı böyük bir ərazini bu üsulla idarə edirdi. Albaniya Xilafətə qonşu olmadığından burda çuğulçuların sayı o biri məmləkətlərə nisbətə çoxaldılmışdı. Albaniya Xilafətə başqa məmləkətlərlə müqayisədə xeyli az bac verir, istədiyi qədər qoşun saxlamaqla bərabər məmləkətin idarəçiliyini öz hakimiyyətinin əlində cəmləyişdi. Albaniya daxili və xarici siyasətdə sərbəst idi. Dövlətə bu sərbəstlik verilsə də, Cavanşir xariclə əlaqələri olduqca gizli saxlayırdı. O, yaxşı bilirdi ki, Xəlifə bu səlahiyyəti versə də, gizli nəzarəti həmişə Albaniyanın içərilərində güclüdür. O, bunu hiss edir, lakin ha çalışırdı, kələfin ucunu tapa bilmirdi. Cavanşir də, Xəlifə də öz işində idi. Ərməniyyə bu iki məmləkət arasında gizli, gözəgörünməz bir qasidə çevrilmişdi. Ərəblərə xəbərçi sədaqəti nümayiş

etdirib xal yığır, albanlara isə din birliyinin hər şeydən üstün olduğunu demək istəyirdi. Əslində isə, erməni katolikoslarının niyyəti Alban kilsələrini erməniləşdirmək – qriqorianlaşdırmaq idi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, neçə ki Cavanşir sağdır, onların bu niyyətinin baş tutması müşkül məsələdir. Ermənilər Ərəblərin ürəyinə girmək üçün -müxtəlif üsullara əl atırdılar. Bunlardan biri də albanların -Bizans və Xəzərlərlə gizli əlaqəsini açıb dəlillərlə sübut etmək idi. Ermənilər Bərdədə - Cavanşirin sarayında özlərinə həmfikir axtarırdılar. Bu həmfikir elə adam olmalı idi ki, nəyin bahasına olursa-olsun, ermənilərin niyyətini həyata keçirməkdə heç nədən çəkinməsin. Məsələ çox mürəkkəb idi. Ona görə mürəkkəb idi ki, əgər Cavanşir ermənilərin belə murdar əməlindən xəbər tutsa, yaxşı bilirdilər ki, bu, onlara baha başa gələcək. Ermənilərin qarşısında iki çox çətin iş dururdu: ya Cavanşiri aradan götürüb niyyətlərini həyata keçirməli, ya da bu işin üstü açılsa Ərməniyyə bir məmləkət kimi özünü itirməli, məhv olunmalı idi. Cavanşirin xasiyyətinə yaxşı bələd idi ermənilər: dosta-dost, düşmənə-düşmən idi. İndiyə kimi Xəzərlərin tapdığı altında qalan erməniləri Cavanşir bir neçə dəfə basqınlardan xilas eləmişdi. Xəzərlərlə son döyüşdən sonra xeyli erməni əsirini, onların qarət olunmuş mal-qarasını geri qaytarmışdı. Təkcə bu deyildi Cavanşirin ermənilərə əl tutması. Bəs bunları niyə unudurdular? Məsələ başqa idi. Cavanşirin Ərəb Xilafətliyində nüfuzunun birdən-birə artması, bu bölgədəki hər bir məsələnin onunla razılaştırılması və buna bənzər başqa işlər... Nəhayət, İberiya Albaniya birliyi... Bu birlik ermənilərdə qısqançlıq yaratmışdı. Xəzərlərlə Cavanşirin qohumluğu, Eltəpərlə möhkəm dostluq əlaqələri... Bütün bunlar erməniləri narahat etməyə bilməzdi.

Kilsə Ərməniyyənin siyasi həyatında aparıcı rol oynayırdı. İstər daxildə, istərsə də xaricdə hər hansı bir işi onun razılığı olmadan həll etmək qeyri-mümkün idi. Faktiki olaraq məmləkəti kilsə idarə edirdi. Albaniyada isə vəziyyət başqa idi. Cavanşir kilsəni dövlət işlərindən -kənarlaşdırmışdı. -Katolikos ölkə -başçısına müəyyən məsləhətlər verə bilər, lakin bu məsləhətlərdə onun təkidli, ısrarlı olmaq səlahiyyəti yox idi. -Cavanşir bütün məsələləri özü həll edirdi. Onun şöhrəti yaxın-uzaq məmləkətlərə yayılmışdı. Bu şöhrətə sevinənlər də var idi, qibtə edib həsəd aparanlar da. Şan-şöhrət artdıqca xain-xəbisin içindəki qurd daha artıq qımıldanırdı. Məmləkətin ərazisinin böyüklüyündən-kiçikliyindən, əhalisinin azlığından-çoxluğundan asılı olmayaraq, bəzən bir şəxsin şəxsiyyəti ilə ucalır torpaq, tarixin yaddaşında silinməz izə dönür.

Onlar hər şeyi nə tez unutmuşdular? Heç ağıla sığan deyildi bu məsələ. Əgər bu barədə Cavanşirə danışsaydılar belə, heç vaxt inanmazdı deyilənə. Cavanşir vaxtilə Azərbaycanda Konstansla görüşü zamanı erməni əyanlarının onu gözlərinin götürmədiyini də yadından çıxarmışdı. Belə xırda hisslərə heç vaxt fikir verməmək onun üçün adi bir şeydir. O, belə cılız hisslərlə yaşayanları insanın cılızlığı hesab edir, anadangəlmə təbii bir hal kimi qəbul edirdi. Ona görə də həyatda rastlaşdığı adamların belə hərəkətlərinə fikir vermirdi. Bəlkə də bu, həyatda yeganə səhvi idi Cavanşirin. O, insanlara inanırdı, onunla ünsiyyətdə olmaq başqası üçün asan bir şey idi. O, inandığı adamı çox yaxına buraxır, ancaq hərəkətlərində namərdlik görsə idi, onunla əlaqəsi birdəfəlik kəsilirdi. Açıq adamdan xoşu gəlirdi. Bilmədən səhv edəni əfv etməyi də bacarırdı. Hər cür böyük səhvi bağışlayırdı, bircə namərdliyi yox.

Bu, tarixdə misli görünməmiş dəhşətli bir müharibə olmalı idi. Az qala, Ön və Orta Asiyanı diz çökdürüb, özünə tabe edən Ərəblərə - dünyaya hakim olmaq istəyi ilə yaranan bir qüvvəyə qarşı ölüm, ya olum cənginə girmək asan məsələ deyildi. Vaxt qazanmaq naminə bağlanan sülh sazişi yeni bir hərbi yürüşün hazırlığı ilə bağlı idi. Cavanşirin İndiyə kimi -gördüyü -döyüşlər, irili-xırdalı cənglər bu gələcək müharibə üçün bir növ elə bil ki, məşqə bənzəyirdi. O, özü belə düşünürdü. Bu döyüşün

ağırlığını hələ keçirməyə-keçirməyə onu xəyalından keçirirdi. Bu, xəyal olsa da, indidən özünü orda – gələcək döyüşdə hiss edirdi. Gələcəkdə görəcəyi bu dəhşət onu qorxudub hürkütmürdü. O, özündən çox Tanrısına inanırdı. Fəhmi onu yanıltmırdı. Ona elə gəlirdi ki, həftələrin, ayların ömrü bir ilin ömrünə bənzəyir. Bunu da Tanrının işi, məsləhəti bilib daxilində özünə təskinlik tapırdı. Hər şeyin vaxtı, vədəsi var. Gəncliyində cəngsiz, davasız dayana bilməyən, həyatda bunu hər şeydən üstün bilən və ona həvəslənən bir adam ya yaşınınmı, ya da ki, qurub-yaratmaq eşqinin təsirindənmi özündə toxtaqlıq hiss eləyirdi. O, yaxşı bilirdi ki, müharibənin iki üzü var – ya “hə”, ya da “yox”, yəni qalib və məğlub sifəti, üçüncü bənizi ola bilməz döyüşün. Gələcəkdə bu döyüşü uduza da bilərdi. Uduzmaq – Albaniyanın birdəfəlik süqutu demək idi onun üçün. Qalib gəlmək isə tək-cə Albaniyanın deyil, həm də bütün Qafqazın əmin-amanlığını təmin edərdi. O, bütün ağırlığı tək-cə çiyində deyil, həm də ürəyində hiss edirdi hər dəfə bu barədə düşünəndə. Ona elə gəlirdi ki, ürəyinin başından ağır bir qurğuşun sallanıb onu içəridən dartır. Onun sinəsini yarıb çıxması məqamını gözləyirdi. Qurğuşunun çıxacağı həmin məqamı tuta bilmirdi – nə əli ilə, nə də fikri ilə. Ağırdöyüşlərin cənginə alıssa da, öldürməyə alışmamışdı, qana həris olmamışdı. Bircə şeydən qorxurdu, qorxurdu ki, ölkəsinin azadlığının keşiyini çəkən güclü qolları, qılinc tutan əlləri -silahdan -soyuya. O, yaxşı bilirdi ki, torpağı ancaq qılincle qorumaq, ağılla idarə etmək olar. Beyni qurub-tikir, əli qılinc oynadırdı. Onun ömrü belə keçmişdi.

Qafqaz üçün yeni, gələcək bir dövrün başlaması üçün əyani, lakin çox gizli bir hazırlıq Cavanşirin gecəli-gündüzlü başında fırlanır, onu bir an belə rahat buraxmırdı. Asılılığa nifrət elədiyi üçün o, Albaniyanı ancaq öz torpağında hakimi-mütləq görmək istəyirdi. Bu torpağın çiçəyinin çırtdaması bir baharla başa gələn məsələ deyildi. Bunu yaxşı bilirdi Cavanşir. Bir baharla çırtdayardı çiçək, lakin əsas məsələ onu qoruyub saxlamaq idi. Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif məmləkətlərin əsarətinə çevrilən Albaniyanın çiçəyinin çırtdaması ilə bədxahlarının da yaranacağına şəkki-şübhəsi yox idi. Cavanşir bu bədxahları iri məmləkətlərin arasında irdələyib arayıb-axtarırdı. Tarix boyu belə olmuşdu, nisbətən kiçik məmləkətlərin taleyi. Lakin böyüklər kiçikləri kiçiklərin əli ilə ram eləyib cilovlayıblar. Azlıqda olan xalqları yolundan azdırmaq asandır böyük xalqların əlində. Bu kiçik xalqlar bir bəndənin iki əlinin heç vaxt bir-birinə salam vermədiyi kimi, bir-biri ilə sağollaşmış ayrılıdır. Hər iki əl bir başa qapaz vurur. Kiçik məmləkətlərin böyük dərdi budur. Böyük məmləkətlərsə kiçik dərdləri ilə dərdləşməyə dəyməz. Onlarınki ağalıqdır. Ağalığ eləmək isə ağa üçün ən asan bir şeydir: deyir sür dəreyə, sürməlisən, vəssalam. Düz dedi, demədi, fərqi yoxdur, o deyən olmalıdır. Ağaların səhvini də görən olmayıb hələ yer üzərində. Əvvəlcədən belə olub, belə də gedir. Onların yanışı həmişə naxış kimi bir şeydi yer üzərində. Ancaq qulların üsyanı dəhşətlidir, başlasa, ağına-bozuna baxmır, qaranı qaralayır, ağıla işi yoxdur.

Albaniyanın İberiya ilə ağız birliyi, əlbir olması ermənilərin kürkүнə birə salmışdı. Albaniyaya qarşı xəyanət İberiyadan əvvələ salınmışdı. Xəyanət ağzıörtülü bir qazan kimi pıqhapıq qaynamaqda idi. Bu qazanın altının alovu zəifləmək bilmirdi.

Səhərin alatoranında, əvvəlcədən danışığa görə Varazonun həyətinə iki atlı daxil oldu. Həyət itlərini axşamdan dama salıb qapısını bağlamışdılar. Onlar heç bir maneə ilə rastlaşmadan, elə bil çoxdan tanıdıqları bu yurdun həyətinə sakitcə daxil ola bildilər. Onların atlarını başqa bir tövləyə çəkib qabağın arpa-saman tökdülər. Çiy kərpicdən tikilmiş evə ötürüldü bu gözlənilən iki qonaq. Evin ortasındakı palıd masanın üstündə əvvəlcədən yemək-içmək düzülmüşdü. Qonaqlar lap deyilən vaxtda gəlib çıxmışdılar. Bu otaqda masanın arxasında üç nəfər əyləşmişdi. Evin külfəti o biri yan

otaqlarda yatırdı. Bu el-obadan gizli gələn qonaqlar axşamacan burada qalıb, hava qaranlıqlaşanda geriyə yola düşməli idilər. Vaxtsız gələn bu iki qonağın gəlişindən Varazo və həyətdə qurdalanan nökdən başqa heç kimin xəbəri olmamalı idi. Nökər də ki, həyətdə ancaq xırda-para işlərlə məşğul olmalı idi. Bu xırda-para iş də buralardan keçənlərin nəzərini yayındırmaq məqsədi daşıyırdı. Səhər yuxudan duran uşaqlar bu otağa daxil olmamalı idilər. Bu iki qonaq özü ilə bir küpə qızıl gətirmişdi Varazoya. Bu, ona çatacaq qızılın üçdə biri idi. Qalan iki pay isə tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra çatdırılmalı idi. Atın belindəki xurcunu gətirib otaqda masanın ayağına söykəmişdi qonağın biri. Xurcunun bir gözündəki küpdə qızıl idi, o birisində isə çaxır. Qonağın biri qızılları ehmalca masanın üstünə tökdü. Masanın üstünə səpələnən qızıl zəif piltə közərtisində bərq vurub elə bil evin işığını artırdı. Varazonun gözlərini qamaşdırdı – bu -parılıtdan gözlərinin qapağı səyridi. Doğrudan da, qızıl olduğunu yoxlayırmış kimi, əlinin üstündə gəzdirdi. Ona elə gəldi ki, əlini közün üstünə qoydu, səksənmiş kimi tez də çəkdi, qorxdı ki, əli qarsalanar. Tələsik qızılları bir əskiyə büküb dörd bucağını iki yerdən bərk-bərk ilmələdi. Götürüb hələlik əvvəlcədən hazırladığı yerdə - buxarının bir küncündə gizlətdi. Yayın qızmarı idi, buxarını yandıрмаğa ehtiyac yox idi. O biri küpdəki çaxırı çıxarıb qızıl gətirilən boş küpü doldurdu. O biri küp bu birindən iri idi. Başladılar yavaş-yavaş çaxırdan dadmağa. Qızılı buxarıda rahatlayana və çaxırı da bölüşdürüb kasalara süzənə kimi ordan-burdan, dağdan-arandan söhbət elədilər. Şərabın təsiri bayaqkı gərginliyi aradan götürdü. Gələn qonağın biri üzünü Varazoya tutub:

- İş yerinə yetəndən, başa çatandan sonra qızılın qalanlarını da alacaqsan, - dedi. Danışan qonağın heç özü də bilmirdi ki, bu görüləcək iş nədən ibarətdir. Ona dönə-dönə elə tapşırılmışdı ki, artıq-əskik heç nə ilə işi olmasın. Necə deyilib, ev sahibinə nə deməlisən başqa, əlavə heç nə soruşmasın. İşini görüb yorğunluğunu aldıqdan sonra dərhal geriyə dönsün. Vəssalam. Onun bundan artıq danışmağa və söz soruşmağa ixtiyarı yox idi. Bu iş ilə əlaqədar söhbət elə bununla bitdi. Yaxşıca yeyib-içməyə başladılar. Qızıl gətirilən o birinə nisbətən balaca küpdəki çaxırın tələm-tələsik axırına çıxdılar. Varazo fikri yayındırmaq üçün bu boş küpü götürüb eşiyə çıxdı. Onu nökdərə verdi ki, gedib damdakı öz çaxırından doldurub gətirsin. Nökər çaxır iyi gələn bu küpü götürüb eşiyə çıxdı. Nökər çaxır iyi gələn bu küpü götürüb dama girdi. Nökərin damda küpdən gələn çaxır iyini burnu almışdı. Qəribədir, bu çaxırın iyi onların çaxırının iyindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Küpün ağzını burnuna tutdu, içərisindən qızılgül ətrinə bənzəyən bir qoxu beyninə vurdu. Çaxıra olan marağı daha da artdı, ovcunu açıb küpün ağzına tutdu dalından qaldırdı ki, heç olmasa, dibindən bir-iki damcı ovcuna düşsün. Çaxırın tamamı dadmaq istəyirdi. Heç özü də gözləmədən küpün dibindən qatı çaxıra bulaşmış bir qızıl sikkə ovcunun içinə düşdü. Bir anlıq çaşsa da, tezəcə də özünü ələ ala bildi. Çaxıra bulaşmış qızılı dodağına yapışdırıb dili ilə yalamağa başladı. O, hələ ömründə çaxır dadı dadmamışdı – həm şirin idi, həm də qatı, az qala bəhməz kimi. Ətri də, tamam bamqaşqa. Bu xoş ətir elə bil beynini dəlib içinə girmişdi. Anşıra bilmədi – bu, çaxırın iyidir, yoxsa qızılın. Yazıq nökdər harda görmüşdü qızıl pulu? O, qızılı gəlinlərin barmağındakı üzük formasında təsəvvür etmişdi həmişə. Ağına gəldi ki, bəlkə qızılın qoxusu da olur. Tamam yalayıb təmizlədikdən sonra qızılı cibinə qoyub gizlətdi. Küpü çaxırla doldurub geri döndü.

Varazo qonaqlara:

- İndi də bizim çaxırımızdan dadın, görün hansı yaxşıdır. Ancaq düzünü deyin. O, bu sözləri nökdərə eşitdirdi. Yəni ki, bu küpdə qonaq çaxır gətirmişdi, onu içdik, indi də öz çaxırımızı dadacağıq. Bayaqdan şübhə ilə baxan nökdər, ağasının sözlərinə inansa da, ancaq ürəyində azca da olsa, bir tıqqıltı qaldı: necə olur ki, uzaq yerdən gələn qonaq özünə yük eləyib pay əvəzi çaxır gətirib. Bir də ki, küpdən çıxan qızıl pul olmasaydı, bəlkə də şübhələnməyə yer qalmazdı. Sonra birdən ağına gəldi ki, bəlkə qızıl

pulu bilə-bilə, qəsdlə küpün içinə atıb onu sınamaq istəyirlər. Demək istəyəndə ki, “küpdən qızıl pul çıxıb”, Varazo şərab dolu piyaləni nökerə uzadıb:

- İç qonaqlarımızın gətirdiyindən. Müqayisə elə, gör onların çaxırı yaxşıdır, yoxsa bizimki?

Nökər heç nə demədən çaxır dolu piyaləni birbaşa başına çəkdi. Ağalar olan yerdə nökerin nə ixtiyarı var idi dinib-danışsın. O, qonaq gələn bu iki nəfəri də ağa bildi. Bunu bilməyə nə vardı ki... lap avam adam da geyimlərindən bunu başa düşə bilərdi.

- Hə, necədi? Çəkinmə, düzünü de, sənin rəyinlə hamımız razılaşacağıq.

Damdakı bayaqkı qızıl pul əhvalatı beyninin içini tərpərmişdi nökerin. Bu bir piyalə şərab isə başını lap dumanlandırdı. Kəkələyə-kəkələyə birtəhər:

- Onların küpünün neməti... – deyib, sözünün dalını gətirə bilmədi.

Qonaqlar da, Varazo da ürək dolusu güldülər. Nökərə bir piyalə də içirtmək istəyəndə (bunu keflənmiş, gələn qonağın biri elədi) nöker etiraz elədi: “Çox sağ olun, bəsimdir” deyib, üzünü Varazoya tutdu. Nəzərləri ilə demək istədi ki, eşiyə çıxmaq istəyir. Nökərin bu hərəkəti ev sahibinin xoşuna gəldi. O, axşama kimi bayır-bacaqda qarovulçu kimi hərlənməli idi. Varazo başı ilə işarə elədi ki, “gedə bilərsən”.

Qonaqlar xeyli içdikdən sonra onları mürgü basdı. Uzaq yoldan gəlib yorulan qonaqları Varazo qəsdlə çox içizdirirdi ki, bütün günü axşama kimi yatsınlar. Bayır-bacağa çıxmasınlar ki, onları görənlər olsun. Varazo istədiyi kimi oldu. Yerlərini rahatlayıb onları yuxuya verdilər. Hər iki qonaq yatağa girən kimi xoruldamağa başladı. Elə bil div yuxusuna getmişdilər. Varazo ilə nöker həyəətə çıxıb qonaqlar yatan otağın qapısını daldan bağladılar ki, birdən uşaqlar çaşıb içəri girərlər.

Varazonun vaxtsız gələn, çağırılmamış qonaq kimi son vaxtlar saraya ayaq açması əyanların, o cümlədən, Çiçəyin xoşuna gəlmirdi. Lakin heç kim cəsarət edib bu barədə Cavanşirə sözünü deyə bilmirdi. Onun az bir müddətdə Cavanşirə həddindən artıq yaxın olması hamıda şübhə doğurmuşdu. Ancaq şübhələnməyə heç kimin bir əsası olmadığından hamı ağzına su alıb susurdu Cavanşirin qorxusundan. Çünki Cavanşirin xasiyyətinə yaxşı bələd olanlara bəlli idi ki, hökmdar dəlil, sübut olmayan yerdə, deyilənlərə şayiə kimi baxır. Şayiə yayan adam Cavanşirin gözündən düşməyi ilə cəzalandırılırdı. Hökmdarın gözündən düşmək isə saraydan ayrılmaq demək idi. Çiçək ailənin on ildən artıq gəlini olsa da, cəsarət edib o da bir kəlmə danışmırdı. Artıq Göycə də böyümüşdü, sərbəst at minib səyirtməyi, qılınc oynatmağı bacarırdı. Göycənin boy-buxunu, yerışı-duruşu, bütün hərəkətləri Cavanşirin həyatda təkrarı idi. Elə bil ki, burnundan düşmüş, itələyib yerində durmuşdu. Nənəsi Hürü xatun uşağın hərəkətlərinə nəzər yetirəndə elə bilirdi ki, Cavanşirin uşaqlığı geri qayıdıb. Varazın həyatdan köçməyi onu sıxsaxsa da, Göycəyə baxanda bütün dərd-sərini unudurdu. Göycənin tərbiyəsi ilə nənə özü məşğul olsa da, indən sonra qalan qayğılar Konstantinopoldan gətirilmiş müəllimə həvalə edilmişdi. Müəllim ona sarayda ayrıca ayrılmış otaqda dərs keçirdi. Artıq latın dilinə yiyələnən Göycə indi də qədim tarixi öyrənirdi. Ona hər b tarixindən də ayrıca dərs keçirdilər.

Son aylar, illər sakit gəlib keçirdi. Albaniyada quruculuq işlərinin sayı-hesabı yox idi. Uşaqlar kilsə nəzdində təhsil alırdılar. Bu sakitliyin, əmin-amanlığın içində elə bil ki, gizli bir tufan mürgüləyirdi. Bu tufanın yatağından nə vaxt baş alıb qalxacağını təkcə Cavanşirlə Eltəpər bilirdi. Hətta əsgərlərlə hər gün səhərdən-axşamacan təlim məşqi keçirən Abbasın da bu tufandan xəbəri yox idi. Sarayda bilən və özünü bilməzliyə qoyan təkcə Varazoya məlum idi bu sirr. Bu sirr Albaniyadan adlayıb Ərm əniyyəyə, oradan da Ərəbistana keçmişdi. Ərəbistandan yenidən həmin getdiyi yolla geri dönüb Varazoya çatdırılmışdı.

Bu tufanın qarşısını almaq üçün indiyə qədər xeyli gizli iş görülmüşdü. Cavanşir öz işində – əsgərləri gələcək döyüşə hazırlayırdı, Müaviyə isə gizli yolla Albaniya hökmdarına qarşı qəsdin baş tutması üçün tədbirin götür-qoyu ilə məşğul idi. Cavanşir əvvəlcə xəlifəyə öz elçisini göndərüb Albaniyanın Xilafətin vassallığından çıxmağını bəyan etməli idi. Əgər bu bəyannamə sülh yolu ilə qəbul edilməsə, müharibəyə başlamaq olardı. Cavanşirin indiyə kimi gizli saxladığı bu işin açıqlanmasına lap az qalırdı. Hələ bilinmirdi hansı tərəf ilk addımı atacaq. Hər iki gizli fəaliyyətin biri qalib çıxmalıydı.

Cavanşir axıncı dəfə Dəməşqdən qayıtdıqdan sonra Xilafətlə gizli təmaslara girən erməni kilsə əyanları bu gizli qəsd əməliyyatını öz öhdələrinə götürmüşdülər. Onlar Xəlifəni inandırmışdılar ki, Cavanşir Xəzərlərlə birləşib Xilafət əleyhinə müharibəyə hazırlaşır. Bunun qarşısının alınmasının isə ancaq bircə yolu var: Cavanşiri aradan götürmək. Əgər bu qəsd baş tutarsa, Albaniyada onu əvəz edən ikinci şəxsiyyət çətin ki, tapıla. Cavanşirin aradan götürülməsi – Qafqazın Ərəb ordusu qarşısında süqutu demək idi. Bu işin həyata keçirilməsi müqabilində Ərməniyyənin və Qriqor kilsələrinin toxunulmazlığı və Alban kilsələrinin erməni katolikoslarının tam ixtiyarına keçməsinə zəmanət verilirdi. Ərməniyyədə və Xilafətdə -Albaniyanın elçisi rolunu oynayan Varazonu ələ alan ermənilər bu işi onun əli ilə həyata keçirməli idilər. Çox gizli saxlanan bu qətlin hazırlığından heç kim əgah olmamalı idi. Yoxsa, əks-təqdirdə, qış aylarında başlanacaq bu müharibənin vaxtı əvvəlcə çəkilə bilər və qətl baş tutmazdı. Cavanşir elə bilirdi ki, Xilafət fil qulağında yatıb, heç nədən xəbəri yoxdur. Varazoya Ərməniyyədən gələn o iki qonaq qızılla bərabər, aşılانmış qoyun dərisinə bükülü mum şəklində salınmış zəhər də vermişdilər. Qonaqlar mumun nə üçün lazım olduğundan xəbərdar deyildilər. Ancaq Varazo bilirdi mumun nəyə gərək olduğunu. O, qəsdin vaxtından bir gün əvvəl qılıncını bu mumla yağlamalı idi. Mum ilə yağlanmış qılıncı qarşdakını azacıq yaralamaq kifayət edirdi. Yaralı bədəni bu zəhərdən xilas etməyin qeyri-mümkünlüyünü bilmək üçün onu Ərəb kimyagərləri bir neçə dəfə sınaqdan keçirmişdilər. Bu dəhşətli zəhər Dəməşqdən Dvinə ötürülüb, oradan da Bərdəyə – Varazoya çatdırılmışdı.

Cavanşiri aradan götürmək üçün düşünülmüş əməliyyatın sadəliyi ona görə idi ki, sırr yayılmasın. Əgər bu əməliyyata çox adam cəlb edilsə, əhvalat, danışqlar kimdənsə sıza bilər və üstü açılardı. Erməni katolikosları Varazonu inandırmışdılar ki, Ərəblər Qafqazı işğal eləyəndən sonra Albaniyanın taxt-tacına o sahib olacaq. Varazo öhdəsinə çox ağır bir iş götürmüşdü. O, bunun öhdəsindən çox asanlıqla gələcəyinə əmin deyildi. Lakin Cavanşirin son zamanlar kef məclislərinə aludəçiliyi elə bil ki, onun üçün şərait yaradırdı. O, Cavanşirin gündəlik həyat tərzini yerli-yataqlı öyrənmişdi: axşamdan yeyib-içdikdən sonra nə vaxt yatır, gecə nə zaman durub su üstünə gedir – bunların vədəsini bilirdi. O, yeyib-içəndən sonra həmişə eyni vaxtda deyilənləri etməli idi. Bu, onda bir adət halına çevrilmişdi.

...Səma buludlu olduğundan, gündüzün istisindən sonra gecənin sərinliyindən ətrafı çən-çisək bürümüşdü, elə bil torpağın canı buğlanır, göz-gözü çətinliklə seçirdi. İki addım kənardan gələn güclə seçmək olurdu. Otların üstünə şəh düşmüşdü. Gecədən xeyli keçdiyindən saray keşikçiləri də yuxuya getmişdilər. Aləmi ölü bir sükut başına götürmüşdü. Cavanşir yenə də gecəyarısı durub su üstünə çıxdı. Son vaxtlar nədəndirsə, özünü o qədər də yaxşı hiss eləmirdi, başında arabir ağrılar olurdu. O, bunu şərabın təsiri hesab edib əhəmiyyət vermirdi. Ətrafı bürüyən duman Varazoya kömək idi. O, havanın belə olmasına ürəyində sevindi. Keşikçilər əməlli-başlı yuxudaydılar. Varazo Cavanşirin həmişə gecə vaxtı hansı səmtə getdiyini bilirdi. O, həmin yerdən bir az aralı dayanmış, zəhərli muma çəkilmiş qılıncını əlində hazır tutmuşdu. Cavanşir həmişə gəldiyi yerə yaxınlaşanda qabaqda qaraltı hiss elədi.

Əvvəl elə bildi gözü alacalanır. Sonra qaraltının hərəkətə keçdiyini gördü. Səsini çıxarmağı, keşikçiləri haylamağı özünə ar bildi. Belindəki xəncəri çıxarıb ona tərəf gələnin üstünə atıldı. Qabaqdakı qalxanını irəli verdi. Nə təhər oldusa, xəncər qalxana pərçimləndi, geriyə çəkilmək istəyəndə Varazo zəhərli qılıncını onun qarnına soxdu. Bu ağır yaradan müvazinətini itirən Cavanşir üzüstə onun üstünə yıxıldı. O, qabağındakının üzünü gördü: Varazonu tanıdı. O, üstünə yıxılan Cavanşirin altından birtəhər sivişib çıxdı. Cavanşirə bir də zərbə endirmək istəyəndə keşikçilərin səsi eşidildi. Tez-tələsik Varazo ordan götürüldü. Keşikçilər yaralı Cavanşiri köməkləşib saraya apardılar. Ölümlə həyat arasında çarpışan Cavanşir hələ huşunu itirməmişdi. Cavanşirin qardaşı oğlu Turdat atlanıb bir dəstə ilə caninin arxasınca çapdı.

Atası Varaz gəlib yatağa uzadılmış Cavanşirin taxtının ayaq ucunda dayanmışdı. Onu yarıyuxulu, yarı da həyatda olduğu kimi necə var idisə, aydın görürdü. Halının belə çağında yaddaşı gah itir, gah da geriyə qayıdır, ürəyi isə ölümlə həyat arasında çabalayırdı. Bir anlıq yadına düşdü ki, atası dünyasını çoxdan dəyişib. Bəs, onda bu möcüzə nə idi?.. Atası gəlib onun qənsərində sağ-salamat dayanıb. Hər ikisi bir-birinin üzünə baxırdı. Atası qəmli-qəmli, gözüyaşlı, Cavanşirsə təəccüblü... O, atasını heç vaxt gözüyaşlı görməmişdi. Bəs bu atasıdırsa, onun gözlərindən süzülüb yanağında muncuqlanıb sinəsinə tökülən nə idi? Ona demək istədi ki, özün həmişə deyərdin ki, kişi ağlamaz, bəs bu görkəm nədir? Danışmaq istədi, dodaqları tərpsənsə də, dili söz tutmadı, sözünü nəzərləri ilə çatdırdı. Atası “özünü sıxma, dedi. Hazırlaş, bir azdan mənimlə getməlisən. Orada yerini saxlamışam, çalış özünü ələ al, övladlarınla halallaşmalısən. Mənim gəlişim barədə onlara heç nə demə, birdən qorxarlar, ya da elə bilərlər ki, sayıqlayırsən. Mən hələlik eşiyə çıxıram, sənə maneçilik etmək istəmirəm. Onlarla arxayın söhbət elə”. Bu sözləri deyib, atası bir göz qırpımında yoxa çıxdı. O, yenidən ətrafında övladlarını, böyründə hönkürtü ilə ağlayan Çiçəyi, sakitcə dayanıb gözlərindən sellər-sular axan ağsaçlı anası Hürü xatunu və qardaşı oğlu Turdatı gördü. Özünü itirmiş bu Hun gözəli barmaqların hərəkətindən bir anlıq elə bildi ki, Cavanşirlə birlikdə yataqdadır, onu oxşayıb əzizləyir.

- Özünü itirmə, Göycəni bura gətirin, - dedi Cavanşir.

Turdata üzünü tutub əlavə elədi:

- Hakimiyyətə sahib ol, mənə mənsub olan Girdiman torpaqlarını övladlarım arasında halallıqla bölüşdür. Eltəpərə -xəbər göndər ki, gecikdik. Təqsiri boynuma götürürəm, günah məndədir. Yaxın gəl, oğlum (Göycəni çağırır).

- Öp üzümdən. Həmişə mərd ol. Heç vaxt düşmən qarşısında əyilmə. Dayın Eltəpərin sənə sözü olacaq, yaxşı-yaxşı dinləyib onun dediklərini qulaqlarında sırğa eləyərsən. Böyüyənə kimi o sırğanı qulaqlarından asarsan. Ondan sonra qalanı özünün işidir. Necə düşünürsən, həyatda elə də hərəkət edərsən. Yadında saxla, istədiyini kimi yox, düşündüyün kimi...

Bəyaz saçlı qoca Davdək gəlib Cavanşirin qabağında – bayaq atası dayandığı yerdə durdu. O, ağlamırdı. Sifətində elə bir görkəm var idi ki, Cavanşir onu nə qəmli vaxtında, nə də əhvalının şad-xürrəm çağında belə görmüşdü. Qocanı ilk dəfə görmüş kimi, ona təəccüb qarışıq bir nəzərlə baxdı. Qoca bahar buludları kimi elə dolmuşdu ki... lakin şimşək kimi çaxıb, göy kimi guruldaya bilmirdi. Bu vəziyyətdə torpağın dərd-sərini bütün vücudunda daşlaşdıran heykələ bənzəyirdi.

İnsanın, ömrünün lap son anında həyatda bəlkə də fikir vermədiyi və sonra ona ən vacib olan anları, əhvalatları gəlib onunla bir də qarşılaşır. Bu qarşılaşmanın ömrü bir göz qırpımı qədər olsa da, çox dəyərli və maraqlıdır. Gec də olsa, təəssüflənir həyatda fikir vermədiyi anı ötürdüyünə görə insan. O

anın həyatda nə demək olduğunu bilsəydin?.. Ona elə gəldi ki, bir anlığa ətrafındakılar yoxa çıxdı. Anlaya bilmədi. Göyəm gölünün sahilindəki bulaq başında (hələ İrana yola düşərkən) və gecəyarı atasının qəbiri önündə gördüyü həmin parıltılı iki göz gəlib düz onun qənşərində dayanmışdı. Bu iki göz cüssəli, qəddi-qamətli bir məxluq idi.

- Hə, tanıdınmı? – dedi. – Gəlmişəm ruhunu canından ayırmağa. Mən iki dəfə gəlmişdim işimi görməyə. Bacarmadım. Ananın sənə hədsiz olan məhəbbət hissi iki dəfə də məndən qüv-vətli çıxdı. Ana alqışı – Tanrının səsidir. Mən bu səsin önündə acizəm. İndi isə vaxtıdır, alın yazısının vədəsindən xeyli ötüb. İndiyə kimi ananın alqışı idi səni saxlayan... Qorxma, ruhun inciməyəcək, onu ehmalca cəsədidən ayıracağam. Bundan sonra elə rahat olacaqsan ki...

- Bəs deyirlər ki, alın yazısından kənar qaçmaq qeyri-mümkündür?

- Düz deyirlər. Ancaq həyatda elə analar olur ki, onların nəfəsini, səsinə Tanrı eşidir. Ananla son dəfə görüşməyə möhlət verirəm. Görüş.

Cavanşirin göz qapaqları açıldı. İndi əli anasının əlində idi. “Bu nə idi, mən yuxumu görürdüm, yoxsa möcüzədirmi bu? Demək, iki dünyanın sərhədindəyəm: bir qarış o yana, bir qarış bu yana. Bu bir qarış arasında insan həmişəlik dayanma bilsəydi... İxtiyarın yoxdur, ya o yanlıq olmalısən, ya da bu yanlıq. Bu yanlığın vaxtı qurtarıb. İndən sonra o biri yanın əbədi qonağısən. Bundan sonrakını da bilsəydin... Görəsən, dava-dalaş, çal-çap nəyə lazım imiş? Görəsən, o yanda da torpaq, vətən, doğma-yad, dost-düşmən məsələsi varmı? “Ana” (o, bu sözü deyəmmədi, hələ seyrək-seyrək döyünən ürəyində deyə bildi). Bir dəfə də dönsəydin dünyama görənsən, onu yenidən qura bilərdimmi? Görünür, həyatda hərənin öz oyunu var. O oyundan artığını oynamağa ixtiyarın yoxdur”.

Gözləri açıq vəziyyətdə canını verdi. Qoca Davdək irəli gəlib sağ əli ilə onun gözlərini qapadı. O, bunu görürdü. Artıq atası Varaz da yanında idi.

... Qəbiristanlıqda atası Varazın başdaşının böyründə bir qəbir qazılmışdı. Onun tabutunu oraya salladılar. O, özü ağ geyimli adamların əhatəsində idi. Qoca Davdək məzarının başında şeir deyirdi. Avazla deyilən bu şeirin sədası neçə-neçə əsrləri adlayıb ürəkləri titrədib, dodaqlarda səslənəcəkdi. O, bunu bilmirdi. Bilsəydi, deyilən işıqlı dünyaya indi təəssüflənməzdi. Əgər bu qazılan şən-şöhrət də alın yazısı idisə, bəs onda haqq yolunda – torpaq, el uğrunda min bir əzablara qatlaşmağının son aqibəti? Təsadüfi bir məxluqun önündə niyə aciz oldu? Biz bu dünyadan “ışıqlı dünyanı” görürük, bəs “ışıqlı dünyadan” bu dünya niyə görünmür? Bunları qurub-yaradan kimdir? Artıq Cavanşirin ruhu bədənindən çıxıb atası ilə yanaşı durmuşdu. Atası ona şəhərdən aralı bir yerə yığışan camaatı göstərdi:

- Varazonun cəsədi ətrafına toplaşdı. Hərə bir qara daş atıb Varazonun cəsədinin üstünə. Camaat onun cəsədi üstündə təpələnən daşları “lənət qəbiri” adlandırır. Onun ruhuna bizim aramızda yer yoxdur. Lənətli ruhların yeri başqadır. Bəs “ışıqlı dünyada” bu lənətli adamları o birilərindən niyə ayırmayıblar? Ayırsaydılar, yer üzündə heç bir torpaq bölgüsü, dava-dalaş, ev yıxmaq, başqa çirkin əməllər də olmazdı. Heç xalq-tayfa məsələsi də olmazdı, din də, dindar da, xəyanət də...

...Bir gündən sonra saray əyanları və Cavanşirə ən yaxın adamlar onun tabutunu Girdimana – Kasaka aparmışdılar. Bərdədən Kasaka doğru yas içində bir izdiham addımlamışdı. Hökmdarın son sözüne əməl etmişdilər. O, son dəfə Avey dağının arxasında – atası Varazın qəbrinin yanında dəfn edilməsini demişdi. Yol uzaq, hava isti olsa da, bu iş görüldü.

Cavanşirin Kasakda, Avey dağının arxasındakı qəbiristanlıqda dəfnindən bir neçə gün sonra Eltəpər bu faciədən xəbər tutub öz qoşununu Albaniyanın üstünə yeritdi. O, heç yerdə dayanmayıb birbaşa Albaniyanın mərkəzinə - Bərdəyə yaxınlaşdı. Şəhərdən bir xeyli aralı qoşun nəfəsini dərdi. Eltəpər düşərgədə qoşunu Bərdənin üzərinə hücumu hazırlayırdı. Cavanşirin dəfnindən sonra Turdat Albaniyanın hökmdarı seçilmişdi: bu, Cavanşirin vəsiyyəti idi. Turdat Xəzər Xaqanı Eltəpərin bu yürüşündən xəbər tutmuşdu. Eltəpərin Albaniya üzərinə bu yürüşü torpağı zəbt edib var-yoxunu mənimsəmək məqsədi daşımırdı. Bu, Cavanşirin intiqamını almaq üçün gözlənilməz bir hərbi yürüş idi. Eltəpər Şimaldan Albaniyaya hərəkət edərkən dəstəbaşılmasına tapşırıq vermişdi ki, “mənim əmrim olmadan heç bir yerdə qan tökülməməlidir”. Cavanşirə qarşı bu -gözlənilməz qəsd Eltəpər arxadan vurulan zərbə hesab edirdi. Bu zərbənin bir ucunun yox, hər iki ucunun ağırlığını öz çiyində hiss edirdi Eltəpər. Qatil bu gözlənilməz çoyutma oxu ilə onu iki dəfə yaralamışdı. Onun Cavanşirə qohumluğu məsələnin bir tərəfi idi, digər tərəfi isə, iki məmləkətin Cənuba birgə hərbi yürüş əməliyyatı tamam alt-üst olmuşdu.

Xəzərlərin Albaniyaya hücumu həmişə talançılıq, qırıb-çatmaq, çalıb-çapmaq, əsir götürmək məqsədi daşmışdı. Əhali, xüsusən yaşlılar uzun müddət idi ki, buna adət etmişdilər. Lakin Cavanşirin İrandan geri dönməsindən sonra camaat rahat nəfəs alırdı. Şimaldan heç bir təhlükənin olmayacağına hamı əmin idi. Eltəpərin Cavanşirin qətlindən sonra ölüm-itimsiz bu yürüşü əhalini çaş-baş salmışdı. Qoşun Şimaldan sakitcə -Cənuba doğru gəlib Bərdənin dirsəyində dayanmışdı. Necə deyərlər, bir nəfərin də burnu qanamamışdı. Eltəpər qatili tapıb, ancaq onun cəzasını verməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, Cavanşirin qətlini – Qafqaz üçün bu ağır itkini şəxsiqərəzlik kimi qəbul edə bilmirdi. O, yaxşı bilirdi ki, Albaniyada heç kim cəsarət edib bu ağır işin altına girə bilməzdi. Qatilin kim olduğunun açıqlanması da hələ bu işin aydın olması demək -deyildi.

Turdat bu hadisə baş verəndən sonra əlli nəfər döyüşçü ilə qatilin izinə düşüb onu yaxalamışdı. Öz canını qurtarmaq üçün caninin bir neçə gün Ağız mağarasında qalıb, ara sakitləşəndən sonra Ərməniyyəyə qaçıb orada sığınacaq tapmaq idi məqsədi. Mağaranın girəcəyində nəhəng bir ayı ilə qarşılaşan Varazonu altındakı at hürküb, şahə qalxıb belindən aşırmış, gəldiyi yolla da geri çapmışdı. Onu izləyənlər yol üstündə Varazonun -sahibsiz atını tanımış və Azıx mağarasına doğru üz tutmuşdular. Ayı yaxınlaşan dəstəni görüb mağaraya çəkilməmişdi. Al qana boyanmış Varazonun bədənində salamat yer qalmamışdı. Turdat onu nə qədər sorğu-suala tutmuşdusa, heyi olmadığından bir kəlmə də danışa bilməmişdi. Az sonra qatilin canının çıxdığını görüb, onun cəsədini kəndirlə sarıyıb atın yedəyində sürüyə-sürüyə gətirmişdilər.

Adamlar şəhərdən çıxıb caninin arxasınca gedənləri gözləyirdilər. camaat atın yedəyində sürünən cəsədi görüb dəstənin qabağını kəsdi. Onlar icazə vermədilər cəsədi şəhərə aparmağa. Elə şəhərin kənarındaca hərə bir daş atdı cəsədin üstünə. Atılan lənət daşlarından əməlli-başlı bir təpə yarandı. Adını da qoydular “Lənət qəbiri”.

Turdat saray əyanlarının məsləhətilə katolikos Yelizarla Göycəni bir dəstə ilə Eltəpərin hüzuruna göndərməli oldu. Cavanşirin bi neçə gün minilməyən kəhəri ipə-sapa gəlmirdi. Kəhər sahibinin yoxluğunu elə bil ki, hiss eləmişdi. Turdatın tapşırığı ilə mehtərlər Cavanşirin atını yəhərləyib meydana gətirdilər. Atı Göycə minməli və dəstə ilə birlikdə dayısı Eltəpərin görüşünə getməli idi. At bir neçə

dəfə kişnədi. Başını həmişə Cavanşirin gəldiyi səmtə çevirdi. Qabaq ayaqları ilə yeri eşələməyə başladı. Ətrafdakılar qorxdular ki, at birdən Göycəi yaxına buraxmaz. Bir anlığa Çiçək irəli gəlib atın yüyənini mehtərin əlindən aldı. At sakitləşdi. Çiçəyin ona tanış olan nəfəsini alıb rahatlaşmışdı. Anası əli ilə Göycəyə işarə elədi. Göycə gəlib anasının yanında dayandı. At başını azca qanırıb Göycəyə baxdı. Kəhərə elə gəldi ki, sahibidir qarşısında duran. Boy-buxunu atasının olsa da, sifətdən ərgəndir. Anası atın -yüyənini Göycəyə verdi. Göycənin yüyəni alıb boynuna atmağı ilə atın belinə sıçramağı bir göz qırpımında oldu. At sakitcə dayanmışdı. Çiçək bir az geriye çəkildi. Kəhər kişnəyib iki dal ayağı üstündə şahə qalxdı.

Yeliazar ya ata görəmi - Cavanşirin atı həmişə qabaqda getməyə adət etmişdi- ya da ki, Eltəpərin bacısı oğlu Göycəyə görəmi, onu qabağa buraxdı. Dayısını ancaq Göycə inandıra bilərdi ki, atasının qatili kimdir.

Cavanşirə qəsd - bir şəxsə olan qəsd deyildi. O dövrün salnaməçiləri də bunu bilmədi. Yox, bilməmiş olmazdılar. Tarixçi heç bir dəlil-sübut, əsas gətirmir bu hadisə ilə bağlı. Qətlə bağlı səbəb olmadığından səbəbsizliyə heç bir ağılsız inana bilməz. Albaniya tarixini qələmə alan, inanmıram ki, bu böyüklükdə faciənin səbəbindən yan ötə bilsin. Üzbəüz döyüşlərdə ölümsüzlük qazananlar həmişə xəyanətin qurbanı olublar. Xəyanətin nişanı sərrast olur, çünki gözlənilməzdir. Cavanşirin qətlini də gizlətmək tarixə vurulan ləkə, ona edilən xəyanətdir. Çünki Cavanşir canlı bir tarixi idi zəmanəsinin. Bəs, bu sonrakı xəyanəti edənlər kim idi? – Yazılan tarixi köçürənlər. Cavanşirin qətlindən sonra neçə dəfə köçürə-köçürə dəyişdirib, saxtalaşdırıblar bu müqəddəs tarixi. Albaniyanın faciəsi Cavanşirdən sonra başladı. Hələ Cavanşirə qədər olanlardan xəbərimiz yoxdur. Cavanşirin qətlindən sonra o vaxt Varazonun evinə gələn iki nəfərdən nökrər şübhələnmişdi. Bunu yalnız o, açıb-ağarda bilərdi. Cavanşir və Varazo hadisəsindən sonra nökrər sanki aqlını itirmişdi. Bir neçə gündən sonra nökrər yoxa çıxdı, ha axtardılar, tapılmadı ki, tapılmadı. Bu açılmamış sirr – şübhələrin, şayiələrin yaranmasına səbəb oldu. Şübhələr – şübhə kimi qaldı, şayiələr də - şayiə...

XƏYANƏT

Cavanşirin qətli xəbəri Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə ildırım sədası kimi çatdı. Kədərlənən məmləkətlər çox oldu. Zahirdə kədərlənib batində sevinənlər də tapıldı. Yolu, izi Albaniya ilə çarpazlaşan, qovuşan, ayrılan yaxın məmləkətlərin kürkünə birə düşdü. Deməli, ordu ilə alınmayan qalalar, qəsrlər hiyləylə zəbt edilir, qoşunla basılmayan sərkərdələr sui-qəsdlə qətlə yetirilir. Axı bu yerlərin təəssübünü çəkən, müxtəlif dilli, başqa-başqa dinli (o vaxtlar az da olsa, Alban ölkəsində atəşpərəstliyi və büt-pərəstliyi hələ saxlayanlar var idi) xalqları, tayfaları bir-birinə qovuşduran, yaxşı mənada qaynadıb-qarışdıran Cavanşir idi. Hökmdarın özü xristian olsa da, əhali arasında dini ayrışkıliyə yol vermirdi. Heç yerdə, necə deyərlər, “Sən osan, mən buyam”- deyən yox idi. Bir ev, bir ailə... Ailə can deyib can eşidəndə yurd dağılmaz olur, yadellilər girə bilmir evin içinə. Girsə – qonaq kimi girir, qonaqlıq da görür, xətir-hörmət də. Qonaq kimi də çıxıb gedir.

Düşünülmüş bu hiylə, fitnə-fəsad ağılasığan deyildi. Vaxtilə hüzuruna təşrif gətirən yaxın-uzaq məmləkətlərin elçiləri, səyyahları, tacirləri Cavanşirin qətlini eşidib, gec olsa da, onun Kasakda Avey dağının arxasındakı məzarını ziyarətə gəlirdilər. Onunla yaxınlığı unudub bu xəbəri qulaqardına vuranlar da var idi. Qafqaz əhli əhdinə-ilqarına sadıq çıxıb tək-cə Albaniya üçün deyil, İrandan qayıtdıqdan sonra az bir vaxtda bütün bu yerlərin azadlığı uğrunda ən ağır döyüslərə sinə gərib şöhrətlənən bir hökmdarın məzarını, gec də olsa, ziyarət edirdilər. Cavanşir hələ ağır yaralı halda – həyatla ölüm arasında çarpışdığı bir vaxtda bu ağır yarasına əlac olmadığını başa düşüb vəsiyyətini eləmişdi: tac-taxtını qardaşı oğlu Turdata tapşırırmışdı. Albaniya katolikosu Yelizar böyük hökmdarın vəsiyyətinə əməl edib Turdatın taxt-taca sahibliyini seçki yolu ilə qanunlaşdırmışdı. Bu, ölkənin qanuni rəsmiyyəti xatirinə edilsə də, Cavanşirin son nəfəsində ağzından çıxanlar – dedikləri əsas idi. Əslində, Cavanşirdən sonra onun yerini ancaq Turdat tuta bilərdi. Cavanşirin birinci arvadından yetkinlik yaşına çatmış oğlu olsa da, ağıllı hökmdar yaxşı bilirdi ki, ondan sonra onu əvəz edən ancaq Turdatdır. Qırx ilə yaxın Albaniyaya şərəflə, şan-şöhrətlə hökmranlıq edən Cavanşirin səsi, nəfəsi hələ uzun müddət torpağın üstündə, xalqın arasında yaşayacaqdı. Məmləkətlərin dost-tanışları bir yana Albaniyanın ucqarlarında yaşayanlar arasında hələ də bu qətlə inananlar yox idi. Sağlığında ölməzliyini qazananın

ölümünü ağına sığdırmayanlar var idi. “Gözümlə görməsəm, inanmaram” – deyənlər tapılırdı əhali arasında. İnanan olsa da, olmasa da, Albaniyadan uzaqlarda hazırlanmış bu sui-qəsd yerinə yetirilmişdi.

Albaniyanın üzərinə qara bir örtük çəkilmişdi. Bu, nə tufan gətirən qara buludlar idi, nə də ki, hispas eyləyən qara tüstülər. Bu qara örtük məmləkətin torpağına dərin köklərlə bağlı olan insanların ürəyini, düşüncələrini, bir sözlə, bütün ömrünü, həyatını bürümüşdü. Yenə də həyat öz məcrasında, axarında davam edirdi. Çaylar axmağında, bulaqlar qaynamağında, təbiət isti-soyuqluğunda... Kənardan baxan olsaydı, burada heç bir dəyişiklik hiss eləməzdi. Əhalinin içərilərinə baş vurmaq olar, adamların içinə girmək çətinidir. İnsan qəlbini doldurmaq da asan deyil, dolusunu boşaltmaq da. Cavanşirin əhalinin qəlbindəki məhəbbəti birdən-birə yaranmamışdı – işi, əməli ilə yavaş-yavaş iz salmışdı. Bu izin kökləri çox dərinə getmişdi, torpağın dərinliyində özünə yurd-yuva salmışdı, onun sinəsinə pərçimlənmiş palıd kökləri kimi zərrə-zərrə, damla-damla yaranıb birləşənləri dağıtmaq, izini-tozunu itirmək çətinidir. Zərrələri, damlaları bir-birindən ayırmaq insanı özündən ayırmaq kimi bir şeydi... İnsanı özündən ayıranda onda hər şey məhvə doğru gedir, itir, batır, yerlə-yeksan olur.

Yurd yerlərində baş-başa dirənən kötöklərin uzaqdan tüstüsü də görünürdü, yaxından qığılımların çırtılısı da eşidilirdi. Səhərin alatoranında mal-qara örüşə də yollanır, örüşdən də qayıdırdı. Yenə də sığırçı səhər naxırında, axşam axurunda idi. Xoruzlar da banlayır, sərçələr də cikkildəşirdi. Lakin qonşu qonşuyla asta danışır, ehtiyatla davranırdı. Əvvəlki hay-küydən əsər-ələmət yox idi. Bu qara pərdə adamları içəridən boğur, hava boğanaq olmasa da, tənənfəs edirdi. Vaxtı-vədəsi təyin edilən toyların hansı günə keçiriləcəyi də məlum deyildi. Heç kim bu barədə düşünməyi ağına da gətirmirdi. Ərgən qızların, ərgən oğlanların çəpərdibi görüşü də kəsilmişdi. Bir məmləkətin köklü, köksüz adamları dirigözlü qurumuşdu. Məmləkətin taxt-tacı da var idi, yenicə seçilmiş hökmdarı da. Lakin o da əhalini bu qara pərdədən xilas etmək iqtidarında deyildi. Əslin ə qalsa, hökmdarın da içərisindən bir qara pərdə asılmışdı.

Öz içərisinə hökmü çatmayanın başqasına hökm eləməsi çətin məsələ idi.

Cavanşiri Kasakda, Avey dağının arxasında torpağa tapşırıqdan sonra xeyli vaxt olardı qoca Davdək Bərdədəki dəftərxanasından bayır-bacaya çıxmırdı. Bu dünya görmüş, müdrək insanın yaşı çox olsa da, hələ bu vaxta kimi bir dəfə də ayağı bürüməmişdi. İndi o da özünə qapılıb ağrılarını içərisində yaşadırdı. Çox ölüm-itim görmüş, həyatın hər üzünü dərk eləmiş bu insanın da bu itkiyə inanmağı gəlmirdi: “Axı, o, çox yaşaya bilərdi. Qolu qüvvətli, ağı kəsərli idi. Görəcək günlərimiz hələ bundan sonradır”. Əhali Cavanşir itkisinin dərdini yaşadırdı sinəsində, o isə bu dərdlə bərabər, bundan sonra xalqın başına gələcək bəlaları görürdü indidən. Fikirlər burulğanında burulan bu insan az qalırdı ağılı itirsin. Bu dünya görmüş belə olanda, bəs başqaları neyləməlidir?

...Birdən elə bil hardansa ürəyinə təpər gəldi. Nağıllarda necə var – qırx gün, qırx gecə yuxuya getmiş bir adam kimi ayıldı. Hələ indiyə kimi bir şeyə dirənməyən Davdək ayağa durub əlindəki təzə çəliklə qapıları vurub taybatay açdı. Bu bir neçə günü elə bil havasız yaşayan qocanın ağappaq saqqalı arasında eşiyin sərin mehi oynaşdı. Havanı sinədə dolusu içərisinə çəkdi. Həyəti, bağ-baxçanı ilk dəfə görürmüş kimi gözlərini ovuşdurdu. Ağlamaqdan pörtmüş gözlərinin tuluğunu barmaqları ilə hiss elədi. Əyilib həyətin ortasındakı novdan axan su ilə üz-gözünü yaxşı-yaxşı yudu. Öz-özünə dedi: “Sən də qocalarmışsan, a gidi Davdək”. Ona elə gəldi ki, dərdin nə olduğunu indiyə kimi bilməyib. Bu dərd – yaman dərd oldu onun üçün. Cavanşirin ölümünə yazdığı akroşeir üslubundakı ağı da onun dolu sinəsini boşalda bilmədi. Daxilən özünü bir az da -tarazladı, toxdaq durub üst-başını sahmanladı. Çəliyi novdanın daşına dirəyib

qamətini düzəltdi. Özünü sınaırmış kimi bir-iki dəfə irəli-geri addımladı ki, görsün çəliksiz büdrəmir ki... “Şükür Tanrıya, deyəsən, məni darda qoymadı”. Yaradanın bu hikmətinə bir daha inandı. Doğrudan da, o, hər şeyə qadirdir. Özünü bir daha sınaqdan keçirmək üçün bağın ayağına qədər gedib qayıtdı. “Hə... deyəsən şənliyə çıxıb bilərəm. Camaat məni çəlikli görsəydi, məyus olardı”. Həyətin doqqazından çıxıb əli belində yavaş-yavaş saraya doğru addımladı. Xeyli vaxtdı Davdəki bayır-bacada görməyənlər ayaq saxlayıb az qala yad adam kimi ona təəccüblə tamaşa edirdilər. O, saray qapısına çatar-çatmaz gözətçilər artıq Turdata çatdırmışdılar onun gəlişini.

Qırx gündən çox idi qara paltarını əynindən çıxarmayan camaatın səsi-sorağı eşidilmirdi. Ağır yüklü karvanların tacirləri də istər-istəməz bu sükutun əsiri idi. Bərdə ölü şəhərə bənzəyirdi. Ancaq ağlayanı yox idi. Kədər ləngərli olanda insanın nitqi də tutulur, göz yaşı da quruyur. Əhali el ə bil ki, quru yerdə qalmışdı. Axar sular boş-boşuna axırdı. Dünyagörmüş palıdlar məzlum-məzlum yırğalanırdı. Adamlar laqeyd idi təbiətə. Əvvəllər adamlar seyr edərdi onu, indi təbiət seyr edirdi adamları. Bu vaxta qədər iri qaynar qazan kimi -pıqhapıq qaynayan bu şəhərin hay-küyünün sədası Orta və Yaxın Şərqi irili-xırdalı şəhərlərindən eşidilirdi. İndi bura gəlib-gedən, Bərdəni su yoluna döndərən tacirlərin də sümüyünü bir gizli soyuq sızıltı göynədirdi. Dünya şəhərlərinə gedən yolların altını üstünə çevirən ağır ləngərli karvanların sarvanları ərşdən-gürşdən xəbər verirdilər, hökmdarların bilmədiklərini əvvəlcə onlar bilirdilər. Əslində, bu tacirlər məmləkətlərarası xəbər telləri idi. Hökmdarların ən pünhan məktubları çaparlardan daha çox tacir -cildində olan xəfiyyələrə etibar edilirdi. Bu məktublarda ən gizliləri ulaqların palanının içində aparılıb-gətirilirdi. İndi nə məktub var idi, nə də sirt-soraq. Bu yerlərdən xəbər “daşırıb” İrana, Ərəbistana, Bizansa çuğulluq edən tacirlər də məyus olmuşdular. Həmişə adam əlindən, buraya satışı gətirilən çeşid-çeşid malların bolluğundan tərənəmək mümkün olmayan bazarlar sırxanalar kimi tacirlərin bədənini üşüdüdü. Mal-dövlət sahibləri, varlı tacirlər xatadan-qadadan iraq, döyüşsüz, davasız yerlərə yönəldirdi karvanının ağızını. Xeyli vaxt idi ki, Albaniyada qılıncların şaqqıltısı, toppuzların tappıltısı eşidilmirdi. Əhalinin iç ərisinə çəkilən bu qara pərdənin qara günlərinin havasını duymuşdular uzaq ellərdən -gəlib-gedən tacirlər. Bu qırx gündə az qala qırx dəfə azalmışdı Bərdəyə gəlib gedən karvanların sayı. Az bir vaxtda suyu soğulmuş dəyirman bənzəyirdi şəhərdəki irili-xırdalı bazarlar. Bu dəyirmanın çax-çuxunun səsi də get-gedə azalırdı. Dəyirmanın donuzluğundakı suda ilişib qalan irili-xırdalı balıqlar kimi adamlar səssiz-səmirsiz sağa-sola, irəli-geri fırlanırdılar. Belə getsə, az bir müddətdə bu şəhərdən şəhərlik qalmayacaqdı. Bir nəfərin – Cavanşirin itkisi neçə-neçə yolun-izin səmtini, sorağını dəyişirdi. Bu yerlərin dava-dərmansız firavanlığı təkə qara camaatın deyil, tacirlərin də salamatlığının təminatçısı idi. Əhali gündə bir tikə quru çörəklə, bir udum suyla güzəranına şükür deyərdi, təkə nizələrin ucu sancılmasın torpağın sinəsinə.

İki yeniyyətə zoğal kollarının arasında dayandı. Ağacdən düşənlərdən kolların dibi lıxçım-lıxçım idi. Yerimək mümkün deyildi. Addımını atsaydın, yixıldın. Qoparağını götürmək – yerindən, dayaq nöqtəsindən qaçmaq deməkdirsə, ay qaçdın ha!... Ayağının altı lıxlamlıq zoğaldısa, tərənənsən, dalı üstə düşəcəksən, özündən asılı olmayaraq.

...İkisi də üz-üzə dayandı. Dikdirə, bulağın başına yollanan yol burdan başlayırdı. Sağ da, sol da uçurum idi. Bulaq da yer tapmışdı özünə. Dünyanın qəribə işləri var, baş açmaq olmur bunlardan. Bu su ya dərənin dibindən çıxmalıydı, ya da ki, dağın kəlləsindən. Elə bir yerdən pıqqıldayırdı ki, indi gəl baş aç.

Təkmurad bir ayağını yerdən qaldırdı, eləcə də havada saxladı. Yerə qoysaydı, qopmalıydı. Bir ayağına baxdı, bir də qıza. İndi onun bu vəziyyətində qoparağını götürsəydilər, nə qaça bilərdi, nə də ki, dayana. Bir də ki, haraya qaça bilərdi -əli-əлиндə olanı qoyub? Tanrının qəribə işləri var, adamın başına gətirir, sonra da başmaqçı eləyir. Görəsən, köklü-budaqlı bu dədə-baba məsəlini niyə başmaqçıdan başlayıblar? Görünür, böyük sınaqlardan sonra yaranıb bu başmaq məsəli. Bir ayağı havada ikən başında dolandı bu fikir. Bir anda beynində fırlanan bu məsəl beyninə hardan gəlmişdi? Baş açmadı. Hansı bir qüvvəsə ikisini də yerdən qoparıb arxası üstə bu lıxçım zoğalın üstünə sərđi. Yerə sərilmək var, daha beləsi yox. Əvvəl ürkdülər bundan, sonra ikisini də gülmək tutdu. Elə şaqqanaq çəkdilər ki, bu qaqqıltı ətrafda əks-səda verdi. Onlara elə gəldi ki, bunu ancaq özləri eşitdilər. Yıxılısalar da, əlləri bir-birindən üzülməmişdi. Qızın iki döşünün zoğalları da qızarırdı köynəyinin altından. Bu iki zoğal lılıxlanmamışdı, köynəyin altından sudan çıxıb tora düşmüş balaca balıq kimi titim-titim titrəyirdi. Durmaq mümkün deyildi. Quru yerə çıxmaq üçün bədəni üstə fırlanmaq lazım idi. Yuxarı fırlanmaq mümkün deyildi, dikdirdi, aşağı isə dərə.

Onlar kimdən, nədən qaçmışdılar və kimin yanına mətərislənməyə gedirdilər? Heç ağıllarına da gəlməmişdi bu. İnsanın bir dəli vaxtı olur, bir də dolu. Hər ikisi eyni vaxtda qismət olmuşdu onlara. Qisməti Tanrı verir. Tanrının verdiyi müqəddəsdir, onun çəkisi, ölçüsü, qiyməti yoxdur.

İndi arxası üstə düşdükləri yer qədər yer istəyirdilər Tanrıdan. Təki onların olsun, dəyib-toxunmasınlar. Heç durmaq da istəmirdilər yıxıldıqları yerdən. Elə bil bu yer göydən düşmüşdü, onlara elə gəldi ki, dursalar, kim isə əlindən alacaq bunu. Bircə qarış olsun, bəsdir, biləsən ki, bu qarış sənindir, heç kim əlindən almayacaq, ya da ki, tapdalamayacaq. Görəsən, bundan böyük xoşbəxtlik varmı yer üzərində?!

Şəhərin qala divarlarından aralı olan bu bir qarış yerdə qucaqlaşib xoşbəxtliklərini tapmışdılar. Qarınları ac, ciblərində bircə sikkə pul da yox idi. Onlar zoğal dərib yemək üçün gəlmişdilər bura. Ağızları ilə yox, sanki bütün bədənləri, əzaları ilə yemək istəyirdilər zoğaldan. İndi belə bir vəziyyətdə zoğalı da unutmşdular, özlərini də. Onlara kənardan baxan olsaydı, “dəlidilər” – deyərdilər. Dəlinin buynuzu ha olmur. “Dəli qırmızı sevr” – deyərlər. Qırmızıları da var idi. Zoğalın rəngi paltarlarına çıxmışdı. Bircə o qalırdı ki, dəli yiyələri çıxıb onları utana-utana dəlixanaya aparsınlar.

Yaxınlaşan adamları görmədilər, hiss eləmədilər. İki hiss bir-birinə calaşanda üçüncüsünü duymur. Heç özləri də bilmirdilər ki, nə etsinlər.

Beş-altı adam gəlib bu qızla oğlanın başları üstündə dayandı. Yuxudan ayılmış kimi əvvəl yerdə oturdular. Sonra oğlan ayağa qalxıb qızın əlindən tutub qaldırdı. “Utanmazlar...”, “Abırsızlar...”, “Camaat yas içindədir, bir bunların əməlinə bax...” – Hərənin ağzından bir avaz çıxdı, söyüş, təhqir dolu. Sonra onları əhatələrində şəhər darvazasından içəri salıb meydana doğru irəliləməyə məcbur etdilər. Ora yaxınlaşdıqca camaatın sayı da çoxalırdı. Bazara gedib, bazardan gələnlərin, şəhərdən çıxıb, şəhərə girənlərin marağı artırdı bu “tamaşaya”. Hər ikisinin üst-başı al-qırmızı idi. Belə vəziyyətdə onlara maraq daha da artırdı. Əhvalatdan xəbərsizlər elə bilirdilər ki, bu, qan ləkələridir, belə vəziyyətdə onlar bir-biri ilə cırmaqlaşan iki adama bənzəyirdilər. Bəziləri də onları qanun divanına aparılanlar kimi qəbul edirdilər. “Ancaq deyəsən cırmaqlaşana oxşamırlar, gör bir-birinin əlindən necə də bərk-bərk tutublar”. – Belə deyən də oldu. Ağızdan çıxan çox idi. Camaatın ağzını yummaq çətindir, illah da indiki vaxtda. Gündə bir hadisə ilə qarşılaşan əhali üçün bu, yeni bir “tamaşa” idi; quldur-qaçaq əhvalatına öyrəşmişdilər, lakin beləsini hələ görməmişdilər.

Dünya elə qarışmışdı ki, ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Kim idi ağıza baxan? Hərənin əli öz ağzında idi, bir loxma tapanda içəri ötürürdü. Camaatın güzəranı son vaxtlar pisləşmişdi, yoxsulluq at səyirdirdi

bu yerlərdə. Camaat da ac idi, bu iki yeniyetmə tıfil də. Yad bir elin adamı kənardan bu “tamaşaya” baxsaydı, elə zənn edərdi ki, bu iki yeniyetməni şişə çəkməyə aparırlar. Camaatın gözü elə qızmışdı ki, diqqətlə baxsan, közərməmiş bəbək görərdin göz yerinə. Gör bir ehtiyac nə günə qoyur insanı. Əhali ac olsa da, bir-birini didməzdi, onlara yad idi belə bir şey. Acından ölərdilər, lakin namusunu satmazdılar, namussuzu öldürərdilər. Elə buna görə də bu iki gənci əhatələrində meydana aparırdılar. Yazıq camaat bu yazıqlardan nə istəyirdi? İşin təfərrüatına varmadan onları dar ağacına çəkməyə hazır idilər.

Oğlan adamların əlindən qaçıb qurtarardı. Bunu etmək heç ağına da gəlmədi. Qızı qoyub gedə bilməzdi. Elə qıza görə doğma kənddən aralanıb yollarda pələsəng olmuşdu. “Yağışdan çıxıb yağmura düşmüşdülər”. Doğmaların əlindən çıxıb tanımadıqlarının, yadların çəngəlinə keçmişdilər.

...Saraydan xeyli aralı, qala divarları tərəfdən insan topasının bir gurultusu qopdu ki, gəl-görəsən. Bu səs, gurultu əks-səda kimi qala divarlarına dəyib geri qayıdırdı, adamın sümüyünə gizilti salırdı.

Qoca Davdək saray binasının qənşərinə çatar-çatmaz ayağını yerə dirədi. Qanrılıb insanların möhkəm səsi gələn səmtə doğru boylandı. İstər-istəməz geri döndü. Addımını yavaşıtıdı, qorxdı ki, birdən büdrəyər. Arxadan ona tərəf yaxınlaşan Turdatdan xəbəri olmadı. Turdat sol əli ilə astaca şairin sağ qolundan tutdu.

– Ürəyin nə qədər təmizdir, ulu şair, elə bu gün yanına gəlmək fikrindəydim, məni qabaqladın, - dedi Turdat.

Qoca istədi ki, desin: “Mən Cavanşiri qabaqlaya bilmirdim, o, hər yerdə qabaqda idi. Onun işi başından aşısa da, südü qazanda daşısa da, vaxtılı-vaxtsiz imkan tapırdı mənimlə görüşməyə”. Bu kəlmələri dağarcığında saxladı, sözlərini uddu. Ürəyi titrəsə də, dodaqları qımıldanmadı, yerində durdu. Deyəcəyi sözləri bir balaca yumşaldıb səmtini dəyişdi.

– Hökmdar hökmü hamı üçün qanundur. Hökmdar yerində olanda, addımını sərrast atanda camaat da yerişini onun yerişinə oxşadır. Sözüünü-sözünə calayır. Məmləkətin taleyi – hökmdarın taleyidir. Ya da əksinə. Ağır döyüşlərin zəfəri -təkcə -əsgərlərin qolunun qüvvəsindən deyil, sərkərdənin döyüşçü qəlbini necə zəbt etməyindən, işğalından asılıdır. Sərkərdə döyüşçülərin qəlbində qələbə çalsa, yadında saxla ki, ən ağır vuruşlardan qələbə ilə çıxır. Birdəfəlik yaddaşına həkk elə ki, yer üzündə, həyatda insanın daxilindən böyük qüvvə yoxdur. O, qorxu-ürküyə də qadirdir, comərdliyə, yenilməzliyə də. Sən məmləkətin hökm-zamanısan, öhdənə çox ağır bir iş düşüb. Sən elə etməlisən ki, Cavanşir böyüklüyü, Cavanşir ruhu camaatın qəlbindən çıxmasın, hər kəs öz içərisində bir Cavanşir olduğuna inansın. Əgər bunu edə bilsən, bu xalqa, bu məmləkətə zaval yoxdur. Yox, sən bunu bacarmasan, yadellilərin qarşısında duruş gətirə bilməyəcəksən. Cavanşir torpağın qurbanı oldu. Ona olan sui-qəsd bir şəxsə qəsd deyil, bu, torpağa, xalqa qarşı çevrilmiş bir xəyanətdir. O, torpağın azadlığını ömrünün axırına kimi saxladı. Lakin yadellilər üzərində qələbəsini çala bilmədi, murazı gözündə qaldı. Onun qələbəsinə lap az – bircə addım qalmışdı. Bu sui-qəsd baş tutmasaydı, onun atının addımının tappılısı, kişnərtisi uzaq Ərəbistan səhrələrindən eşidiləcəkdi. İndi sənənin ilk işin camaatı yasdən çıxarmaqdır. Adamların qəlbini qan ağlayır, qara bağlayıb. Bu qara pərdəni götürüb əhalini yasdən çıxarmaq lazımdır. Sənənin yanına gəlişimin məqsədi də bununla bağlıdır.

Cavanşirin Xəzər sərkərdəsi Eltəpərlə bağladığı gizli hərbi saziş Turdata məlum deyildi. Bu birgə hərbi sazişin məqsədi aydın idi: Ərəblərlə birdəfəlik haqq-hesabı çürütmək.

Turdat indi-indi başa düşürdü Cavanşirə olan sui-qəsdin məqsədini. Bundan onun xəbəri yox idi. Cavanşir qətlindən bir neçə gün qabaq Cənuba edəcəyi hərbi yürüşü barədə Davdəkə danışmışdı. Onun fikri müdrik qocanın ağına batmışdı. Hətta ona xeyir-dua da vermişdi. Cavanşir atası Varaz rəhmətə -gedəndən sonra Davdəkin yanında tez-tez görünürdü. O, bir işin qulpundan tutanda həmişə ağsaqqal

atası Varazla məsləhətləşərdi. Atasının yoxluğundan sonra ona belə bir məsləhət yeri ancaq və ancaq Davdək ola bilərdi.

Onlar söhbət edə-edə yavaş-yavaş qala divarının yanına yığışmış kütləyə yaxınlaşırdılar. Kütlə onların gəlişini görüb sakitləşdi. Buraya yığışanlar iki yerə bölünüb aralarında onlara yol açdılar. Arxası divara iki gənc bir-birinin əlindən bərk-bərk tutub dayanmışdı. Bir qız, bir oğlan... Üst-başları cırıq-cırıq idi. Qızın üst paltarı sağ döşü tərəfdən cırıldığından bir əli ilə döşünün üstünü örtmüşdü. O biri əli oğlanın əlində idi. Qızın üzünü dırnaqla cırmışdılar, oğlanın alnından axan qan hələ yanağında laxtalanmamışdı. Məsələni aydınlaşdırmaq üçün bir nəfər irəli gəlib əhvalatı yerli-yataqlı danışdı. Məlum oldu ki, qala hasarının eşik tərəfində bu qızla oğlan qucaqlaşmış, öpüşürmüşlər. Şahid başqa şeyin də şahidi olduğunu dedi. “Başqa şeyi” danışanda “deyəsen” kəlməsini işlətdi. Camaatın yaşlı vaxtında onların belə açıq-saçıqlığını əxlaqsızlıq kimi izah elədi.

– Bu “deyəsen” nə olan şeydi, mən başa düşəmmirəm. Özün gördüklərinə bu kəlmə ilə şübhə yaradırsan. Şübhə pis şeydi, şeytan əməlidir. Əgər ürəyində şübhə varsa – qəlbinə şeytan girib. O, daxildən insanı asta-asta, xımır-d-xımır qurd kimi yeyir, içini çürüdür. Qəlbiçürük insan heç vaxt həyatı işıqlı, aydın, pərdəsiz görə bilmir, həmişə ətrafındakılara pis niyyətlə nəzər yetirir, şübhə ilə baxır, yaxşı iş, əməl haqqında düşünmür. Hər hansı bir şeyi, əhvalatı dəqiqləşdirməmiş danışmış dilə-ağıza salmaq günahdır. Günahkardan Tanrının da xoşu gəlmir. Dediyni başında yüz ölç, bir biç. Bir budaqda oturub min budağı silkələmək aləmi qatıb-qarışdırır, insanları nehrə kimi çalxalayır, adamları bir-birinin üstünə qaldırır, beyinləri qara fikirlərlə iflic edib xəstələndirir. Qara fikirli adamın gördüyü iş qara olur, ətrafındakıların da qanını qaraldır, yolundan azdırır. Mənim balam, yenə də deyirəm, şübhələrə həmişə şübhə ilə yanaş, dəqiqləşdirməmiş dilinə gətirmə.

Araya dərin bir sükut çökdü. Davdək camaata bir az aralıda dayanmağa əli ilə işarə elədi. Cavanlara yaxınlaşıb adlarını soruşdu: Təkmurad, Sona. Onları sorğu-suala tutdu. Valideynlərinin kimliyini xəbər aldı... Qonşudular, uşaqılıqdan bir yerdə böyüyüblər. Ata-anası qızı varlı, yaşlı bir kişiyyə ərə vermək istəyib. Onlar da məcbur olub bir-birinə qoşulub evdən qaçıblar. Ancaq hara gedəcəklərini, harda qalacaqlarını özləri də bilmir. Yurd-yuvaları yaxın kəndlərdən birindədir. Şəhərə gəliblər ki, burada mətərislənib özlərinə bəlkə bir iş, sığınacaq tapalar.

Qız titim-titim titrəyirdi, – elə bil onu buz sırsırasının içinə salmışdılar. Rəngi solmuşdu. Oğlan onun əlindən bərk-bərk yapışmışdı, qorxurdu onu əlindən alarlar. Arxası divara olmasaydı, bəlkə də yıxılırdı. Qırğı kimi iti gözü, çatma qaş, biç yeri hələ təzə-təzə tərləyən bu oğlana – Təkmurada on beş-on altı yaş ancaq vermək olardı. Oğlanın sifətində, duruşunda bir yenilməzlik, ötkəmlik duyulurdu, azca da olsa, qorxu hiss edilmirdi baxışlarında.

Davdək bir az xəyala getdi. Hamının nəzəri onun dodaqlarına dikilmişdi. Hökmdar – Turdat yanında olsa da, hökm – onun hökmü idi. İndi hər şey ondan asılı idi. Davdəkin dodaqlarına dirənən nəzərlər gözlənilmədən diksinib səyriyə də bilərdi, heyrətdən açılib-yumular da.

– Ay camaat, bu iki zavallıya yaxşı-yaxşı baxın. Ancaq bayaq baxdığınız kimi yox. Tanrı bu iki gözü bəxş eləyib ki, həyatda hər şeyi düz görə bilək. Təkcə təbiəti yox, həm də onun içini-içalatını, sükutunu, hay-küyünü. Siz bu cavanların görün, qəlbinə görə bilirsinizmi? Görün necə pərçimləniblər əl-ələ. Əllərinin hərərəti ilə onların qanı qovuşub, qarışmış. Pis yolun yolçusu olsaydılar, heç belə sığınardılarmı bir-birinə? Gözlərinizi bir də ovuşdurun, bir də baxın bu gənclərə, sonra qulaqlarınızı açıb eşidin məni. Sizin bugünkü həyəcanınızı yaxşı başa düşürəm. Cavanşirin yoxluğu təkcə bizə yox, bütün Qafqaz əhli üçün böyük dərddir. Bu dərdlə Tanrı bizi sınağa çəkir. Bilməmiş olmasınız, qırx gündən artıqdır ki, bu dərdin əlində əsir-yesir olmuşam. Sizin kimi, mən də nə yediyimi-içdiyimi

bilmışəm, nə də oturuşumu-duruşumu. Gedənin (ölənin adını demədi) arxasınca getsək, heç onun ruhuna da xoş gəlməz. Düşmənimiz böyükdür. Biz yas içində qovrulsaq, yanıb külə dönərik. Özünüzi silkələyin, bu qəm yuxusundan ayılın, dirçəlin, qara yas pərdəsini ürəyinizdən çıxarıb atın, onun yerində Cavanşirin ruhu naminə ürəyinizdə torpağa daha dərin köklərlə bağlanmaq, namərdlərdən intiqam almaq eşqi ilə alovlanıb yanın. Cavanşirdən sonra bu yangı bizə daha çox lazımdır. İnanın, bəlkə də Cavanşirin ruhudur məni danışdıran. Onun fikirlərinin sadəcə olaraq dilmancıyam. Baxın, yaxşı baxın bu iki gəncə (üzünü onlara doğru çevirdi). Onların qəbahəti nədi? Sevib-sevilmək həyatda nə vaxtdan qəbahət bir iş olub? Onların bu qovuşuğuna bir anlıq ehtiras, çirkinlik kimi baxmayın, onların buraya gəlişini Tanrının yolu kimi, o Qadirin göndərişi kimi qəbul edin. İki gəncin uşaqlıqdan bir-birinə olan məhəbbəti Tanrı məhəbbətidir. Onlara açıq gözlə, təmiz ürəklə yaxşı-yaxşı nəzər yetirin. Tanrı belə əzabla bu gün onları sınağa çəkdi sizin əllərinizlə. Sonra da məni getdiyim yoldan döndərib səmtimi bu tərəfə yönəltdi ki, onları sizin -əlinizdən xilas edim. Mənim bu gün, bir az bundan əvvəl Albaniya hökmdarı Turdatın yanına getməkdə məqsədim onunla məsləhətləşib xalqı yasdən çıxarmaq idi. Görünür, yoldan geri qayıdıb buraya gəlməyim də Tanrının məsləhəti imiş. Siz böyük günaha batıbsınız (camaat həyəcanlandı), kimin əli onlara dəyibsə, günahınızı yumaq üçün onların tökdüyü qanını öz əlləri ilə bu suda yuyub təmizləsin (hasarın böyründən axan su novdanını göstərdi). Belə etsəniz, Tanrı günahınızdan keçər, sizi bağışlayar. Eşidin və agah olun, bu iki gənci bu gündən mən özümə övladlığa götürürəm. Sizin hamınızı onların toy məclisinə dəvət edirəm.

...Camaatın səsi dalğa kimi yırğalandı. On-on beş nəfər bir-birini itələyə-itələyə bayaq qanını içməyə hazır olduqları bu gənclərə indi imdad eləməyə tələsirdi. Onların hələ istisi getməmiş qanlı əl-üzünü yuyub başlarına sığal çəkmək, günahlarını yuyub üzlərinin məyus ifadələri ilə peşmançılıqlarını bildirməyə çalışırdılar. Camaatın arasından bir gəlin başındakı şalı qızın çiyinə salıb sinəsini, açıq sinəsini örtüdü. Sonra buraya yığışanlar Davdəkin göstərişi ilə dəftərxanaya doğru deyə-gülə axın elədi.

Turdatla Davdək bir neçə saray əyanı və cangüdənlərlə birlikdə axının arxasınca asta-asta addımladılar.

– Mənim balam, indən sonra görəcək günlərimiz daha çox olacaq. Zəmanə yaman qarışıb, it yiyəsini tanımır. Cavanşirdən sonra bizi hərəsi bir tərəfə dartacaq (ərəbləri, xəzərləri, yunanları nəzərdə tuturdu). Cavanşirin yoxluğu bir dərdimizi iki elədi. Neçə gündür hey götür-qoy eləyirəm, bir qərara gələ bilmirəm. Bir tərəfdən Cavanşirin dərdi, o biri tərəfdən də el-obanın. Yaman yerdə axşamladıq. Sənin çiyinə çox ağır yük düşüb. Bu yükün altına girməyinə şübhəm yoxdur. Taqətin çatacaqmı bu yükü qaldırmağa?

Davdək bunları desə də, deməsə də, məmləkətin indiki vəziyyətini yaxşı başa düşür, dərk eləyirdi Turdat. Bir şeyi də anlayırdı ki, Cavanşir yerini yerimək asan məsələ deyil. O ancaq öz addımını atmalıdır. Görəsən, bu addımla duruş gətirə biləcəkməi ərəb axınının önündə? İndi qarşıda duran ən böyük təhlükə ərəblərdir.

Cavanşirin sonuncu arvadı, Eltəpərin bacısı Çiçək xatundan olan oğlu Göycə Xəzər dövləti ilə Albaniya arasında bir körpüdür. O, yaxşı bilirdi ki, Eltəpər heç vaxt bu qohumluq xatirinə əhdə xilaf çıxıb Albaniyaya basqın etməz. Qalırdı Ərəb xilafəti ilə Bizans imperatorluğu. Məsələ çox mürəkkəb idi. Cavanşir ərəblərlə dil tapıb az miqdarda vergi ilə onları müvəqqəti razı salmışdı. Onlarla haqq-hesabı birdəfəlik çürütmək üçün vaxt qazanmışdı. Lakin bu vaxtın bir az, lap az uzanması ona baha başa gəldi, ərəblər duyuq düşüb onu qabaqladılar. Cavanşirdən sonra onlarla cəngə girmək ağılsızlıqdır. Onun aradan götürülməsi Eltəpəri də sarsıtmış, əlini bu işdən soyutmuşdu. Bir şəxsin – Cavanşirin yoxluğu hər şeyin altını üstünə, üstünü də altına çevirmişdi.

Eltəpərin Cavanşirə inamı, etibarı, etiqadı hədsiz idi. O, yaxşı bilirdi ki, Cavanşir görəcəyi bir işi əvvəlcədən yerli-yataqlı bilməsə, ona əl qoymaz, ağına batmayan məsələyə girişməz. Eltəpərin Cavanşirlə başladığı işi Turdatla axıra çatdırmaq fikri əvvəl-əvvəl ürəyindən keçsə də, sonradan bundan vaz keçmişdi. Cavanşirdən sonra Albaniya əhalisinin yüksək əhval-ruhiyyəsi, əzmkarlıq eşqi yanib külə dönmüşdü. Eltəpərin bundan xəbəri var idi. Hər iki məmləkətin çoxdan bəri birgə hərbi təlim keçmiş qoşunları fiziki cəhətdən hər hansı yürüşə hazır idi. Lakin Cavanşirin qətli Alban ərənlərini qıç vəziyyətinə salmış, sarsıtmışdı. Qoşunun əvvəlki həvəsini özünə qaytaracaq elə bir adam yox idi ortada. Belə bir vəziyyətdə ərəblərlə döyüşə girmək ağılsızlıq olardı, uduzmaq bir yana, Xəzər dövlətini də təhlükə altına salar, məmləkətin varlığını itirər, indiyə kimi qazanılmış şan-şöhrətinə son qoyardı.

Turdatla Davdək söhbət eləyə-eləyə şairin mənzilinə – dəftərxanaya deyil (Davdəkin mənzili də dəftərxananın həyətinə idi), saraya doğru addımladılar. Davdəkin ürəyi dolu idi, çox şeydən danışa bilirdi. Lakin bundan sonra deyəcəklərini artıq hesab elədi. Hələ bayaq dediklərinə görə daxilən özü-özünü qınadı da: “Gərək onunla belə danışmayaydım. Deyəsən, -dediklərim onu məyus elədi. Mənə nə olub, elə bil axır vaxtlar lap ağılımı itirmişəm. Ona öyüd-nəsihət, təsəlli verməkdənsə, dərdinin üstünə bir az da dərd caladım. Heç mənə yaraşan söhbət eləmədim. Onsuz da qarşıdan gələn günümüz qara gəlir, bunu o özü də bilməmiş olmaz, qaralan qanını mən lap -qaraltdım”.

Əslində qoca Davdək düzünü demişdi. Yalan danışmaq – ürəyində bir şeyi tutub ağızda dilini loğalamaq onun xasiyyətinə yad idi. Birdən ağına gəldi ki, bəzən işin xatirinə qarşındakına olacağı olmayacaq kimi çatdırmaq da lazımdır. Məyusluq insanın əlini hər şeydən üzür, canının hərərətini soyudur. Sonra yenidən özünə haqq qazandırdı. Fikirləşdi ki, “Düz eləmişəm. O, uşaq deyil ki, onu aldadım, arxayın salım Əksin ə, kürkünə birə salmaq bəlkə də onun xeyrinədir. Özünü bir az da silkələyər, götür-qoy eləyər, yüz ölçüb-bir biçər”. Beləcə başında bir-birinə zidd, dolaşiq fikirlər çözülmüş -yumaq kimi düyün-düyün dolandı. İndi gəl bu çözülməyib düyün düşən fikirləri yır-yığış elə, ilmələ...

Turdatın tapşırığı ilə saray qulluqçuları Davdəkin həyətinə yollandılar. Bir azdan başlayacaq toy şənliyinə lazım olan layiqli süfrə açıb yeyib-içməyi təşkil etmək üçün.

Davdəkin qulluqçusu Turdatın tapşırığı ilə gətirilən qoyun-quzunu qoymadı həyətdə kəsilməyə. Bir neçə nəfərlə -heyvanları sallaqxanaya göndərdi. Onun bu hərəkəti qonaqlara qərribə gəldi, onları təəccübləndirdi. Lakin heç kim heç nə demədi, səbəbini soruşmadı. Nə də ki, qulluqçu bunu izah elədi. Axı qulluqçunun özü də bilmirdi səbəbini. Ancaq bircə şeyi bilirdi ki, qan görəndə şairin əhvalı dəyişir. Məclisə gətirilən al şərab da ağ şərabla əvəz olundu.

...O hər şeyi əvvəlcədən görürdü. Görmək bir yana, yerli-yataqlı hiss edirdi bundan sonrakıları. Bunları duyduqca əti ürpəşir, bədəninin tükləri biz-biz dururdu. Deyib danışmağa da qorxurdu. Özünü, öz mənliliyini Cavanşirin sağlığında tapan, hiss edən, tanıyan əhalinin inamının, əqidəsinin itib batacağından, yerlə-yeksan olacağından və bu etiqadın bir də çətin geri dönəcəyindən qorxurdu. Duymaq, hiss eləmək, əvvəlcədən görmək nə qədər ağır iş imiş. Biləsən və bildiyini də heç kimə deyə bilməyəsən... İçində qovrula-qovrula közə-kösöyə dönəsən. Əlindən də heç bir şey gəlməyə. Güc olan yerdə, qılınclar şaqquldayan vaxtda söz-söhbət keçmir. O, söz mülkünün sərkərdəsidir. Qan-qan deyən xaqanların şan-şöhrətdən başı dumanlananda gözü ayağının altını seçmir. O ki qala, söz eşidə, deyiləni dinləyib məsləhətə qulaq asa. Qılınca ancaq qılınca, sözə isə sözlə cavab vermək mümkündür. Bəs

hiyləyə necə? O, yaxşı bilirdi ki, şeytan əməli bu xalqın xasiyyətinə zidd, adətinə yaddır. O, bir şeyi də bilirdi: burada qonşu qonşuyla ağızlaşıb söyüşsə də, lap dalaşsa da, yenə də fitnə-fəsad, şeytan əməli keçməz ürəyindən. Kin-küdurət yaddı bu əhalinin qəlbinə, hissənə, hissiyyətinə. Ancaq qəddi əyiləndə, sınında çətin düzəltmək olur yerişini, duruşunu. Həm də qürurludur, istəsə də yalmanmaq gəlmir əlindən, yalan da çıxmır dilindən. Bunu övladlarına Tanrı özü vermişdi. Bəs niyə aldı bunu-qismətini onların əlindən? Səhvi nə idi bu xalqın, səhvsizliyimi, yoxsa təmizliyi, açıqürəkliyimi? Yəni şeytan güclümü çıxdı Tanrıdan? Tanrı niyə kömək durmadı Cavanşirin son yürüşünə? Lap az qalmışdı bu yürüşə, bu zəfərə. O, bu yürüşü etməliydi, xalqın bu günü, sabahı naminə. Ev yıxıb, yurd tutmaq üçün yox, Qafqazın qürurunu, mənini, mənliliyini saxlamaqdan ötrü. Cənubdan əsən Səmum yelinin birdəfəlik qarşısına sədd çəkmək, sərhəd çəkmək... xalqı bu bələdan biryolluq qurtarmaq idi istəyi. Onun özgə arzu-kamı yox idi bundan başqa. Davdək beləcə düşünüb daşınır, deryada fırtınaya düşmüş qayıq kimi bir sahilə yan ala bilmirdi. Təkmuradla Sonanın toy şənliyi ona, azacıq da olsa, bir təsəlli idi. Bundan başqa nə gələrdi onun əlindən? Hələ söz mülkünün meydanı dardır, ağıl, kamal idarə eləyə bilmir insan qəlbini. Görəsən, nə vaxt gələcək o dövrən? Heç vaxt, heç zaman yəqin.

Həyatın hər üzünü görmüş, əzab-əziyyətlərinə tablamış, sinə gərmiş bu müdrik qoca Cavanşir itkisindən yaman sarsılmışdı. Cavanşir öz əməli ilə dünyadan köçsəydi, yaxud üzbəüz döyüşlərdə həlak olsaydı, bəlkə də ona bu qədər təsir -etməzdi, vücudunu sarsıtmazdı. Ha çalışırdı qəlbindən bu sıxıntıyı kənarlaşdırsın, özü ilə bacara bilmirdi. Təkmuradla Sonanın toy şənliyi də ona köməkçi olamırdı. Zahirən özünü yadın çıxan adam kimi aparsa da, içərisi qan ağlayırdı. Bundan sonra axıdılacaq qanlar indidən onun ürəyindən axırdı. Hətta büllur bulaqlardan yaranıb gurultuyla axan dağ çayları belə xəyalına qan rəngində gəlirdi. Çox çalışırdı çayın, suyun öz rəngini tapsın, tapa bilmirdi.

Bu qan rəngi onu daxilən dəli-divanə edib gözlərinin içini də qızartmış, bu ahıl vaxtında yanağını da allandırmışdı. Hələ indiyə kimi bir bəndənin burnunu da qanatmayan bu insanı niyə rahat buraxmırdı bu qan rəngi?! Hələ bu, bir yana, hərdən burnuna hardansa qan iyi də gəlirdi. Həyətdə qulluqçusu bir toyuq kəsəndə belə baxa bilmirdi ona. Belə vaxtlarda evdən çıxırdı. Qulluqçu axır zamanlar Davdəkdə olan bu dəyişikliyi hiss eləyib qorxuya düşmüşdü. Hətta ondan şübhələnib öz-özünə demişdi: “Bəlkə başına hava gəlib qocanın. Heç ova da getmir”. Hətta dəftərxananın pəncərələrindən asılan al rəngli pərdələri də çıxartdırıb onların yerində mavi rənglisini asdırmışdı. Hələ bu, harasıdır, həmişə qırmızı şərəbdən dadan şair son vaxtlar ağ şərəb içirdi. Qırmızı rəngdən şairin xoşu gəlmədiyi qulluqçuya artıq məlum idi. Ancaq bunun nəyə görə, nə səbəbə belə olduğunu bilmirdi. Və soruşmağa da cəsarəti çatmırdı. O, qəlbindən keçənləri şeirə çevirsə də, elə-belə danışmağı xoşlamırdı. Hələlik qırmızı rəng haqqında şeiri üzə çıxmamışdı. Qulluqçu səbirsizliklə, maraqla bunun axırını gözləyirdi: bilirdi ki, əzəl-axır bu rəngə qarşı onda olan ikrah hissi bir gün misralanacaq, açıqlanacaq. Ancaq dəqiq bilmirdi nə vaxt, nə zaman.

Davdəkin daxilində birdən-birə yaranan dəyişiklik Cavanşirin qətlindən sonra baş vermişdi. Bu hadisəni eşidib şair səhərə yaxın başalovlu özünü saraya yetirmişdi. Cavanşir yataqda yaralanmış nəfər kimi çabalayırdı. Yarasını sarımalarına baxmayaraq, qanı kəsilmək bilmirdi. Sarğının üstündən sarğı dolayırdılar, yenə də canından çıxan qanın qabağını almaq olmurdu. Dava-dərman da əlac eləmirdi onun bu ağır yarasına. Yatağı büsbütün qan içində idi, bədəni al rəngə boyanmışdı. Davdəkə elə gəlmişdi ki, bu qan onun indiyə kimi gördüyü qanlara bənzəmir. Qan onu tutmuş, iflic vəziyyətinə salmışdı. İndən sonra hələ çox qanlar axıdılacağından qorxurdu. Ona elə gəlmişdi ki, Cavanşirin axıdılan qanı bir məmləkətin, bir xalqın torpağa tökülən qanıdır. O vaxtdan indiyə qədər eşiyə çıxmamasının da səbəbi bu idi. Qan onun içini qamaşdırmışdı. Elə bil içi, içəlatı qan içində çalxalanırdı. Bu hadisədən sonra

yediyini bir neçə dəfə geri qaytarmışdı. Bu qırx gün ərzində şair əldən-dildən düşmüşdü, hətta qələm tutan əli də titrəyirdi. Cavanşirin qırxı çıxandan bir neçə gün sonra, axır ki, özünü ələ ala bildi. Sarsılan iradəsi keçirdiyi sıxıntılara qalib gəldi. Başa düşdü ki, əhaliyə öyüd-nəsihət, təsəlli vermək lazımdır. Yoxsa, hər şey alt-üst olar. Axı, hamı gözünü ona dikib.

Ümitsizlik insan üçün ən ağır bir haldır. Turdat ümitsiz vəziyyətdə sudan çıxarılan balıq kimi zamanın havasını uda bilmirdi, - nəfəs almaq onun üçün get-gedə çətinləşirdi. Üç nəhəngin arasında qalib çabalayırdı. Hərə bir tərəfə – özünə çəkməyə çalışırdı Albaniyanı. Cavanşirin hakimiyyətinin ilk vaxtlarında da belə olmuşdu. Lakin Cavanşir çox əzab-əziyyətdən, -dava-dalaşdan sonra bu çətinliyin öhdəsindən gələ bildi. Gücünü göstərə-göstərə dil tapdı onlarla. İndi nə Cavanşir var idi, nə də onun atası Varaz. Bircə şeydən təsəlli tapırdı Turdat: nə yaxşı ki, ulu şair yanındadır. Bir azca ümidi ona idi. Onun bugünkü söhbəti isə ümidini, inamını lap azaltmışdı. “Axı, o niyə belə danışdı? Mən onu heç vaxt məyus görməmişdim. Təsəlli verməkdənsə, çıxış yolu axtarmaqdansa, tərsinə söhbət açdı. Yox, deyəsən, o, düz deyir. Haqlı sözün üzünü bozdu həmişə”.

Davdəkin həyatında toy məclisi başlamışdı artıq. Onlar bir az gec getməliydilər məclisə. Turdat saray əyanlarına demişdi ki, toyu başlasınlar Əslin ə qalsa, heç birinin toyluq halı yox idi. Təsədüfən yaranan – Təkmuradla Sona əhvalatı -gözlənilmədən onlara göydəndüşmə fürsət verdi camaatı yasadən çıxartmaq üçün. Bundan, bu fürsətdən də müdrik qoca yerində istifadə edə bilmişdi.

– Dünən Eltəpərin elçiləri gəlmişdi. Deyəsən, xristianlığı öz ölkəsində yaymaq fikrindədir. Yeliazarın onunla görüşünün nəticəsidir bu. Bizdən dini ata istəyir orada xristianlığı öyrədib məmləkətində yaymağa, – dedi Turdat.

– Hə, deyəsən Tanrı bizə kömək etmək istəyir. Yaxşı deyiblər: hər bağlı qapının bir açarı var. Qurban olduğum qapını da göstərir, açarını da verir bizə. Bu iş xoşuma gəldi. – Sonra gözünü Turdatın gözüne tuşlayıb müdrik qoca dedi: – Sözsüz ki, Yeliazarla söhbət eləmiş olarsan, onun bu barədə
rəyi necədir?

– Necə olacaq? Az qalırdı qanadlanıb quş kimi ucsun, sevindiyindən bilmirdi neyləsin... Onu yepiskop İsrailin yanına göndərmişəm ki, danışib razılığını alsın. Razılıq versə, Cavanşirin həyat yoldaşı Çiçək xatunu və oğlu Göycəni də ona qoşub ora yola salmaq fikrindəyəm. Gedib qohumlarına baş çəksinlər. Necə deyərlər: həm ziyarət, həm ticarət.

– Çiçək xatunla Göycə məsələsi ağılına yaxşı gəlib. Çiçək Eltəpərin dost-doğma bacısıdır, Göycə də ki, bacısı oğlu. Ancaq bir şeyi də yadından çıxarma, onları ağır hədiyyə ilə yola salmağı. Bu, məsələnin bir tərəfi. O biri tərəfdən isə Çiçək xatunun atası evinə əliboş getməsi ayıbdır, – dedi Davdək.

Bir azdan Çiçək xatunla Göycə, onlarla dabanbasaraq Yeliazarla İsrail də gəlib çıxdılar. Yeliazar yepiskop İsrailə hər şeyi başa salıb razılığını almışdı. Məsələni Çiçək xatuna açanda o dinmədi.

Hələ gəlinlik duvağı üzündən getməmiş, ömrünün qadınlıq çiçəyi hələ indi-indi açılan Çiçək xatun bu qırx günün ərzində elə bil qırx ilin qarısına dönmüşdü. Göycənin rəngi -saralıb -solmuş, gözlərindən qəm telləri asılmışdı elə bil. Davdək Çiçək xatunun dinməməyindən belə başa düşdü ki, deyəsən, atası evinə getmək fikri yoxdur. Onu bu vəziyyətdə məcbur etmək də olmazdı. Axı, o, həm də Cavanşir kimi bir hökmdarın həyat yoldaşıdır. İndi hamının borcudur ki, ona qulaq assın, hər diləyini yerinə yetirsin. Nə Turdat, nə də Davdək cəsarət edə bilmirdilər onun rəyini bir də soruşmağa. Araya cansıxıcı, üzücü bir sükut, nigarançılıq çökmüşdü. Turdat elə bilmişdi ki, bu xəbəri deyəndə Çiçək xatun o dəqiqə razılıq

verəcək. Axı çoxdandı görmədiyi atası evinə, ona doğma olan yerlərə, qohum-əqrabasının, uşaqlıq rəfiqələrinin, dost-tanışının yanına getməliydi. Lakin Turdat yanılırdı. Görünür, hələ indiyə kimi yaxşı tanımayıb Çiçək xatunu. Heç onda da günah yox idi, hardan biləydi onun ürəyindən keçənləri. Bu yerlərə gəlin gələndə əvvəl-əvvəl darıxsın da, indi buralar onun üçün dünyanın ən müqəddəs, ən mötəbər məkanına çevrilmişdi. Özü hələlik Bərdədə – sarayda olsa da, fikri var idi ki, həmişəlik Girdiinana – Kasaka köçsün, Cavanşirin, Varazın Aveyin arxasındakı qəbrinə yaxın olsun, hər gün ziyarət edə bilsin onları. İndi onun üçün ata yurdu Girdiman idi. Atası, anası, qohum-əqrabası Cavanşirləşmişdi onun gözlərində. Onu öz əli ilə torpağa təhvil versə də, gördüyünə inanmırdı. Elə bir gecəsi olmamışdı ki, Cavanşir yuxusuna girib onunla görüşməsin, bir zamanlar həyatda görüşdükləri kimi. Turdat haradan biləydi ki, Çiçək xatun hər gün gündüzləri birtəhər yola verib axşamlarını səbirsizliklə gözləyir ki, yuxusunda Cavanşirə qovuşsun. Yazıq gəlin, xoruz banlayıb səhərini açanda sanki o yenidən bu dünyaya qayıdırdı. Onun üçün gecə ilə gündüz yerini dəyişmişdi. Deyirlər ki, torpağın üzü soyuq olur. Həyatdan köçəni elə ki, torpağa basdırdın, min ilin ölüsünə dönür. Görünür, bunu -ulular insana təsəlli üçün düşünüblər.

Bu dərin sükutu pozmağı Davdək də istəmədi. Gözlədi, görsün Çiçək xatun özü nə vaxt dillənəcək. Hamı intizarda idi. Turdatla Davdəkin daxilən ağır peşmançılıq hissi burulurdu ürəyində. Araya çökən sükut da sanki dəyirman daşına dönüb hər ikisinin boynundan asılmışdı. Axır ki, Çiçək xatun bunu sındırıb, bu ağır yükün altından onları çıxardı:

– Mən sizdən heç gözləməzdim bu təklifi.

Bu sözdən Davdəklə Turdat qulaqlarının dibinə kimi qıpqırmızı qızardılar. Yer yarılısaydı, yerə girərdilər. Davdək ömründə belə səhvə yol verməmişdi. Onun bir sözünü iki eləyən də olmamışdı. Bu nə idi, ahıl vaxtında onun başına gəldi. Udmaq istədiyi hava xirtdəyində tıxanıb qaldı, nə eşiyə çıxdı, nə də içəri keçdi. Üzünün qızartısı getdi, rəngi bir anın içində -qapqara qaraldı. Çiçək xatun bunu gördü. Peşman oldu sərt cavabına görə. Yepiskop İsrail əl-ayağa düşüb ətrafdakılara dedi ki, tez bir kasa şərab gətirsinlər. Bayaqdan söhbət ayaqüstə gedirdi. Tezəcə onu otuzdurub üzünü yellədilər. Bir kasa şərabdan sonra rəngi özünə gəldi, dili açıldı:

– Nahaq kömək etdiniz, belə ölüm hamısından yaxşıdır. Tanrının mənə yazığı gəlib canımı bir anda almaq istəyirdi ki, bu dərd-azardan biryolluq qurtarım. Siz qoymadınız.

– Yox, Dədə Davdək (Çiçək xatun ona həmişə belə müraciət edirdi), hərə bir cana borclu olub getsə, onda bu camaatın, məmləkətin axırı nə olar? Axı bu torpağı qoruyub saxlamaq, gələcək nəsillərə ötürmək naminə kimin əlindən nə gəlersə, etməlidir. Siz məndən də yaxşı bilirsiniz ki, Cavanşir bu torpaq, bu xalq üçün hər şeydən keçərdi. Özünüz gördünüz ki, o, torpağın qurbanı oldu, şəxsi-qərəzliyin yox.

– Düz deyirsən, çox düz, meşinin lap ortasından oxlayırsan.

– Elə biz də bu torpağın qorunub saxlanması naminə sənə bu təklifi elədik. Başqa əlacımız yox idi, çıxılmaz vəziyyətdə qalmışıq, məcbur olub səni narahat eləməyimizin səbəbi elə budur. Əgər əmim Cavanşir sağ olsaydı, məcburiyyət qarşısında qalıb sənə bu təklifi etsəydi, rədd cavabı verərdinmi? – dedi Turdat.

– Cavanşirin xasiyyətinə məndən də yaxşı bələdsiniz: o mənə nə qədər çox istəsə də, bir o qədər də bizim aramızda qadınlıq və kişilik münasibətimiz var idi. O, heç vaxt qüruruna sığıdırmazdı ki, qadının əli ilə iş görsün. Onun üçün kişinin – kişi yeri var idi, qadının da qadın. – Çiçək xatunun bu sözlərindən sonra yenə də araya sükut çökdü. Sözü davam elədi: – Hələ yaralarım qaysaqlamamış görün siz mənə nə -təklif -edirsiniz (hamı həyəcanlandı, bu dəfə Davdəkdən başqa. Çünki o, artıq səhvini başa düşüb

peşmançılığını keçirib toxtamışdı)? Deyək ki, mən sizin sözünlə razılaşıb ata yurduna atlandım. Yaxşı, Albaniya əhalisi nə deyər onda mənə, məni nə adlandırır? Yaxşı bilirsiniz, nə adlandırır. Sizin imkanınız var ki, deyəsiz, camaatı başa salasınız ki, mən nə məqsədlə gedirəm ata evinə? El-obanın dilinə, söz-söhbətinə düşməkdən ağır şey yoxdu mənim üçün. Mənim ata yurdum – Cavanşirin yurdudur. Atam da o idi, anam da, qardaş-bacım da. Neyləmək olar, Tanrı tez aldı onu əlimdən. Mən neçə gündür ki, həmişəlik Kasaka köçmək barəsində düşünürəm, siz isə başqa şey haqqında fikirləşirsiniz. Bilirəm, mənim ata yurduna getməyim müvəqqətidir. Ancaq bilin və agah olun ki, mən belə vəziyyətdə də, lap yaxşı halda da ata yurduna gedə bilmərəm. Əgər belə bir işə yol versəm, Cavanşirin ruhu sizdən də inciyər, məndən də. Qaldı o biri məsələyə, onu Göycə balamdan xahiş edərik, -torpağımızın, əhalimizin, atası Cavanşirin ruhu xatirinə ruhani ata ilə gedib bu məsələni məndən də yaxşı həll eləyər.

Söhbət pis başlayıb yaxşı qurtardığı üçün Turdat sarayda məclis açmaq istədi. Davdək razı olmadı.

– Yox! – dedi. – Mən əvvəla səhv elədiyim üçün Çiçək xatundan üzr diləyirəm. Mən ömrümdə belə səhvə yol verməmişdim. Görünür, qocalmışam. Məni bu qırx gündə qocaldan Cavanşir itkisi oldu. Elə başa düşürəm ki, qocalığıma görə Çiçək xatun məni bağışlayar.

– Əlbəttə, Dədə Davdək, – dedi Çiçək xatun.

– Qızım, çox sağ ol, halal olsun sənə süd verən anaya. Bilirdim ki, elə belə də olacaq. Ancaq indi başqa təklifim var sənə, gərək bu dəfə qoca dədəyə qulaq asıb əməl edəsən. (Təkmuradla Sona əhvalatını yerli-yataqlı ona danışdı). Bax, vəziyyət belədir: istəyirəm ki, həm o iki tifili bir-birinə qovuşdurub övladlığa götürüm, həm də camaatı yasdən çıxardım. Əgər Cavanşir sağ olsaydı, o da belə hərəkət edərdi. İndi buradan durub hamımız bir nəfər kimi bizə getməliyik. Bu, Tanrıya da xoş gələr. Cavanşirin ruhu da şad olar bu işdən. Hə, nə deyirsən, mənim balam?

– Bu, başqa söhbətdir. Elimizin adəti var: toyla yas əkizdir. Qəm-qəm gətirər, dəm də dəm. Onsuz da heç nə ilə ürəyimiz açılan deyil bu ağır dərddən, itkidən sonra. Ancaq əhali, camaat var, onlar bəlkə də bizdən də çox yaşayırlar bu ağır kədəri. Gedək, bir az onları sevindirək, bir az qırışlıqları açılın.

Turdat, Çiçək xatun, Davdək öndə, arxasınca Göycə və saray əyanları dəftərxanaya doğru addımladılar. Cavanşirin yaxın dostu Abbasın ailəsi ilə və Göycənin göbəkəsdisi Göyçəklə birlikdə toy məclisinə gəlmələri üçün Çiçək xatun adam göndərdi.

Toy məclisi qızıymışdı – yeyib-içən kim, deyib-gülən kim... Səs-səsə, söz-sözə qovuşmuşdu insanlar kimi. Bu məclisdə -ərgən qızlarla ərgən oğlanlar da var idi. Subay qızların qanları qaynayıb ürəyini titrədir, dəliqanlı oğlanların gözünü közərdir, ürəyini alovlandırır. Onların hamısının ürəyindən belə bir toy keçirdi. Qızlar özlərinə oğlan seçirdilər, oğlanlar da gözaltı qız manşırılardı. Çoxdan bir-biri ilə görüşməyənlərin əlinə fürsət düşmüşdü. Qırx gündən artıq ürəklərinə çəkilən qara pərdə öz-özünə, az bir vaxt içində, elə bil ki, sinələrini yırtıb eşiyə çıxmış, bir qara quş kimi uçub getmişdi. Bu toya heç kimi rəsmi dəvət eləməmişdilər, eşidib bilənlər -Davdəkin həyətinə axışdı. Sallaqxanada yenidən heyvanlar kəsildi, məclisə təzədən şərab, mer-meyvə, lazım olan başqa nemətlər gətirildi. Əslində, yemək-içməyə o qədər də meyl edən yox idi. Camaat elə sevinirdi ki... Sevincdən hamının yanağı allanmış, sümüyü tərənmiş, qırışığı açılmışdı. Qızlar, oğlanlar bir-birinə him-cim eləyir, ərənlər xoşlarına gələn qızları ortalığa çəkib oynadırdılar. Belə xoşbəxtlərdən biri də məclisdə yanaşı oturan Göycə ilə Göyçək idi. Göycə Göyçəyin qulağına pıçıldadı ki, mən dururam, sən də bir azdan gələrsən, darvazanın eşiyində səni gözləyəcəm. Göycə yavaşca sıyrılıb aradan çıxdı, az keçməmiş onun ardınca Göyçək də getdi. Bayaقدan onlara oğrun-oğrun nəzər salan Çiçək xatun bunu görüb ürəyində sevindi.

Həm də bir ah çəkib köksünü ötürdü. Onun sevinci də məlum idi, kədəri də. “Tanrı niyə göstərmədi ona bu günü? Yox, etiqadını itirmə, bu günə də şükür... Bu da olmasaydı, nə edərdim”. Gözünü dünyaya açandan qılinc-qalxan şaqıltısı eşidib, ölüm-itim görən bu hun qızı keçmişləri yadına salıb öz-özünə təsəlli verirdi.

Göycə ilə Göyçək darvazadan çıxan kimi hərəsi bir ata minib dağlara doğru səyirdilər. Yanaşı sürürdülər, o qədər yaxınlaşırdılar ki, hərdən atlar bir-birinə sürtünürdü. Arabir Göycə ilə Göyçəyin ayaqları da bir-birinə toxunurdu. Qəribədir ki, atlardan heç biri o birini keçmirdi. Göyçəyin boynundakı kəlağayı arxasında bayraq kimi yellənirdi. Yüyəni heç yana döndərmirdilər, atlar necə istəyirdi, elə də sərbəst çapırdılar. Göycə ilə Göyçənin gözləri bir-birində idi. Onlar elə bil ki, sehrlə bir aləmə düşmüşdülər, mələklər kimi göydə qanad -çalırdılar.

Atların ağzı, axır ki, gəlib silsilə dağlara dirəndi. Buralar çehillik idi. Atlar istər-istəməz özləri yavaşdılar. Asta-asta çehilliyi keçib buraları selə-suya döndərən, iri sal qayanın dibindən pıqhapıqla, ayğıra-ayğıra çıxan bir bulağın başında dayandılar. Qayanın altından su elə çıxırdı ki, səsi də suları kimi ətrafa səpələnirdi. Bu səs – yerin tərkindən çıxan buz kimi bulağın həşiri – ağır döyüşdən qələbə ilə çıxan bir ordunun nərləsinə, gurultusuna bənzəyirdi. Atdan düşüb rahat nəfəs aldılar. Hər ikisinin sinəsi qalxıb enir, ürəkləri quş kimi çırpınırdı. Bu, gəldikləri yoldan deyil, ürəklərindəki həyəcədən idi. Atlar qan-tərin içindəydi, can atırdılar ki, bulaqdan su içsələr. Özləri də su içmədi, atları da qoymadılar. Tərli-tərli su içsələr atlar qançır olardı. Gözlərini dünyaya açandan hər ikisi at görüb atlanmışdılar. Lap uşaqlıqdan onlarla necə davranmağın yolunu bilirdilər. Atların yüyəni əllərində idi. Dallarınca yedəkləyib gəzişməyə başladılar ki, onların təri soyusun. Bir xeyli beləcə dolandılar bulağın yanındakı çəmənlikdə. Heç nə deyib danışmırdılar. Dodaq tərpedib söhbət eləmək, bəlkə də, artıq bir -şeydir ürəklər, hisslər, hissiyyatlar danışan yerdə. Dağların bu büllur suları kimi indi onların ürəyindən nələr keçir, bunu Tanrı da bilir, bəndə də. Sular buz kimi soyuq idi, ancaq onların sinəsi od-alov içində közərdi. Bu dağların sərin sularını da axıtsan, hər ikisinin sinəsini soyutmaz. Bəzən insanın içindəki hərarət yerin sinəsindən od kimi çıxan vulkanlardan da isti olur. Özü də bu yaşda.

Heç özləri də bilmirdi ki, nə qədər vaxt keçib. Artıq atların da təri soyumuşdu. Göyün ənginliklərində qıyya çəkən qartalın səsi onları öz aləmindən ayırdı. Yadlarına düşdü ki, atlara su vermək lazımdır. Birdən özlərindən asılı olmayaraq bir-birini qucaqlayıb qovuşmaq hiss keçdi canlarından. Bu qartal da hardan peyda oldu görəsən. Bu fikir eyni vaxtda hər ikisinin ürəyindən keçsə də, dinmədilər. Hissiyat güclü olanda dil tutulur, dodaq qapanır. Məhəbbətin alovu iti olanda hissi, ehtirası cilovlamaq çətindir, məhəbbətin gücü qovuşmağında, ehtirasların söndürülüb soyudulmağında, vüsala yetməsində deyil, onun közünün hərarətində qovrulmağındadır.

Gəldikləri yolla geriye qayıdır. yavaş-yavaş. əl-ələ addımlayırdılar. Ürəklərindən Təkmuradla Sonanın toyuna bənzər bir toy keçsə də, dinmədilər, hətta öz aralarında bu barədə bir-birinə danışmağı belə rəva bilmədilər, qəbahət hesab etdilər. Atası Cavanşirin qətli, ondan sonra camaatın əhval-ruhiyyəsi. özündən asılı olmayaraq. onu bir az da mənəmli, qürurlu, dözümlü eləmişdi. Atasından qalan bu xasiyyət bəlkə də dünyanın ən bahalı ləl-cavahirətindən də qiymətli idi. O da atası kimi heç vaxt zər-zibə haqqında düşünmürdü. İndi onun gözündə, ürəyində əlindən bərk-bərk tutduğu Göyçəkdən bahalı var-dövləti yox idi. Varı, dövləti çınqı-çınqı, qətrə-qətrə -yığırlar, o, birdən-birə yaranmır. Aylar, illər lazımdır onu toplayıb xəzinəyə çevirməyə. Deyirlər ki, xəzinə də axırda sahibinə qismət olmur. Onun bu “xəzinə”si isə əbədidir. Nə sayı var, nə hesabı, elə-beləcə, gördüyü kimi, bütövdür. Onu nə parçalayıb xırdalamaq olar, nə də ki, sayını, hesabını aparmaq.

Atlar da yedəklərində beləcə xeyli piyada addımladılar.

– Sabah mən yepiskop İsrailə dayım Eltəpərin məmləkətinə yola düşəcəm. Darıxma, tez qayıdacağam. Dədə Davdəkin, əmim Turdatın (o, Alban hökmdarına həmişə “əmi” deyə müraciət edirdi, “hökmdar” deməyə dili gəlmirdi) və anamın tapşırığı var, onu bizə həvalə ediblər, yerinə yetirməliyik.

Hələ bir balınca baş qoymasalar da, Göycənin Göyçəklə Albaniyanın gələcək taleyi ilə bağlı bu açıq söhbəti onların arasında heç bir ayrılığın olmamasına işarəydi. Göycənin və Göyçəyin ağzibütövlüyünə evdəkilər bələd idilər. Lakin bu iki gəncin, yaşlarına uyğun gəlməsə də, bir-birindən gizli sirri-sözü ola bilməzdi.

– Çoxmu qalacaqsan? Birdən dayın səni buraxmayıb yepiskop İsrailə birlikdə saxladı? – dedi Göyçək.

– Yox, o, belə şey etməz. Bilir ki, anamın gözünün ağı-qarası tək cə mənəm. Sən darıxma, getməyimlə qayıtmağım bir olacaq.

Göyçək beynində onun gedib-gəlməyinin neçə gün çəkəcəyini hesablayırdı. Quş deyil ki, kəsəsinə mənzil başına uçsun. O uzunluqda məsafəni quş da quşluğuynan bir dəfəyə qanad çala bilməz. Hələ gör Dərbəndə nə qədər yoldur?.. Dərbənddən o yana da xeyli var. Onun gedib-gəlməyini təxmini hesabladı: azı bir aydan çox çəkəcək. Bəlkə daha çox... Nə bilmək olar, doğmaca dayısıdır, bir az yanında saxlayar da. Birdən orda hun qızlarından birinə gözü düşər. Sonra bu fikri ağına gətirdiyi üçün özünü danladı. Ona görə danladı ki, Göycəyə özündən də artıq inanırdı.

Onların atüstü gəzintisi xeyli çəksə də, toy şənliyi davam edirdi. Toyun ömrünü təzə gələn qonaqlar uzadırdı. Qonaqların isə ardı-arası kəsilmirdi. Eşidənlərin bu toy məclisinə marağı get-gedə artırdı. Davdəkin tanımadığı, bilmədiyini iki yad -yeniyetməni camaatın əlindən alıb onları övladlığa götürməsi, üstəlik onlara toy da eləməsi hamının marağına səbəb olmuşdu.

Axır ki, Göycə ilə Göyçək də gəlib çıxdı. Bayaq qalxdıqları və indiyə kimi boş qalan həmin yerdə oturdular. Bayaqdan onların hər ikisindən nigaran qalan Çiçək xatun onları görüb həyacanını gizlətməyə çalışdı. O, oğrun-oğrun nəzər saldı ki, görsün onlarda bir dəyişiklik varmı? Axı, bu ömrü vaxtı ilə özü də yaşayıb. Sonra ağından bu fikri keçirdiyinə görə bir az utandı da. Hər ikisi elə şən, elə qürurlu idi ki... Onların gözlərindən, duyan olsa, görərdi ki, məhəbbət yağır. Bu gözəgörünməz möcüzə ilə dolu olan ilahi bir aləmin, görəsən, rəsmi çəkmək mümkünmü? Çəkəsən və üstünü möhürləyib hamıya göstərəsən ki, bax, məhəbbət budur. Təəssüf ki, bu, mümkün deyil. Bu aləm hər kəsdə, adamların özü kimi, başqa-başqadır. Doğrudan da möcüzədir, elə deyilmi?

Davdəkin məsləhəti ilə katolikos Yeliazar, yepiskop İsrail, Göycə və Abbasın ailəsi məclisi tərk etdilər. Çünki səhər İsrail və Göycə bir dəstə döyüşçü ilə Xəzər məmləkətinə yola düşməli idilər.

Xəzər məmləkətinin xaqanı Alp-Eltəpər istəmirdi ki, Albaniyanın əb xilafəti və Bizans imperatorluğu ilə əlaqələri genişlənsin. O, bu məsələyə iki nöqtəyi-nəzərdən yanaşib götür-qoy edir, özünə haqq qazandırır. Yaxınlığına qalsa, coğrafi cəhətdən hər iki ölkəni bir sərhəd – Dəmirqapı-Dərbənd həm ayırır, həm də birləşdirir. O biri tərəfdən isə, hunlarla oğuzların qan qohumluğu və Cavanşirin üçüncü arvadı Hun qızı Çiçək xatunun arada olması balaca məsələ deyildi. Hər dəfə bu barədə düşünəndə, özündən asılı olmayaraq, -istər-istəməz onun daxilində qəribə bir hissə baş qaldırırdı. Kürün iki qolu arasındakı adada Cavanşirlə olan söhbətini, daha doğrusu, onunla orada kəsdiyini əhdi-peymanı unuda bilmirdi. Cavanşirə (saziş bağlayıb ərəblərin vassallığını qəbul etsə də) Albaniyada özünüidarəçiliyi, qoşununu istədiyini sayda saxlamaq, xarici məmləkətlərlə münasibətlərini sərbəst

qurmaq səlahiyyətləri verilmişdi. Bunların hamısı vaxt qazanıb Cənuba yürüşə hazırlıq görərək Xilafətlə birdəfəlik haqq-hesabı çürütmək naminə edilmişdi. Eltəpər özünə inandığı kimi inanırdı Cavanşirə. Onun xasiyyətinə – şəxsiyyətinin bütövlüyünə, sözünün sahibi olmağına bələd idi. İndi Turdatla arasında belə bir yaxınlığın, heç olmasa, buna bənzər bir münasibətin yaranacağına həm inanır, həm də inanmırdı. Həqiqətə qalsa, o, haqlı idi. Lakin o biri tərəfdən də Xilafətlə İmperiya – hər ikisi Albaniyanı əldən vermək fikrində deyildi.

Turdat isə odla su arasında qalmışdı. İsraili Göycə ilə Şimala yola salıb bu işin çətinliyi barədə düşünəndə hövsələsi daralardı. Məsələnin necə həll olunacağını hələ bilmirdi. Fikir karvanı onu arxasınca aparırdı. Bu qayğılar onun içində deyil, elə bil ki, o, qayğıların içində idi. Onun başındakı qarmaqarışq fikirlər bütün bədənini, cismini bürümüşdü. Fikir kələfini tapıb bir ucunu İsrailə Göycəyə vermişdi. Tanrı göstərməsin, birdən kələfin ipi qırıldı, onda necə?..

Həmsərhəd olsalar da, xəzərlərə tərəf çözlənən yol o qədər də yaxın deyildi. Onların gedib-gəlmək müddətini düşünəndə həyəcanı daha da artırdı. Yeyib-içməyini, bəzən davranışını da unudurdu. Qorxurdu ki, onlar geri dönənə kimi ərəblər, ya da yunanlar bu gedən elçilərdən xəbər tutub Albaniyanın üstünə qoşun yeritsinlər.

Davdək Təkmuradla Sonanın toy mərasimindən sonra Turdatın xahişini nəzərə alıb onun yanında – sarayda qalırdı. Bir yana baxanda, belə yaxşıdı. Bəylə gəlini bir neçə gün tək buraxıb onlara sərbəstlik vermək Turdatın bu xahişindən əvvəl Davdəkin ürəyindən keçmişdi. Turdatın bu təklifi yerinə -düşmüşdü.

– İnsan soykökündən ayrılarda cızığından çıxır, nə o yanlıq olur, nə də bu yanlıq. Olan-qalanını da itirir. Kök dəyişəndə gövdə boy atmır, budaqları kövrəlir, əl atanda tez sınır, gətirdiyi meyvəsi cırılır. Üzdə olan kök də var, yerin dərin qatlarına dolanıb pərçimlənən də.

Davdək bu kök söhbətini təsadüfi salmadı ortalığa. Bir şeyi ürəyində bişirməmiş, daxilində götür-qoydan keçirməmiş, daha doğrusu, sözünün sahibi olmamış dodaq tərpətməzdi. Kök məsələsini ortalığa atmaq hunlarla qohumluğa işarə idi. İndi ayrı-ayrı məmləkətlər olsa da, Cavanşirin vaxtından bu iki türk qolu yavaş-yavaş qaynayıb-qarışmağa başlamışdı. Bu təməli Cavanşir qoymuşdu. Onun gələcəyinə inanmasaydı, bu işə heç vaxt əl qoymazdı.

– Kökün mayasından, torpağından da çox şey asılıdır, ağsaqqal. Ucsuz-bucaqsız qumlu səhralara qızıl da səpsən, qiymətini itirəcək. Səhra elə səhralığında qalacaq. Nə qızılın qızıl qiyməti olacaq, nə də ki, səhra dəyişib gülzara çevriləcək.

Davdək Turdatın sözünü yarımcıq kəsdi. Fikri dağınıq olduğundan ona elə gəldi ki, indi sözünü deməsə, sonra yadından çıxacaq. Bu hal onda son vaxtlar əmələ gəlmişdi. Davdək daxilindəki dəyişikliyi özü başa düşürdü. Lakin çalışırdı ki, başqaları bunu hiss eləməsin. Əgər duyuq düşüb bunu bilsələr, yeganə ümid bağladıkları adamdan – Davdəkdən əllərini üzsələr, hər şey alt-üst olar, aləm bir-birinə qarışar. Əhali arasında inamın itməsi, inamsızlıq xalqın fəlakəti, faciəsi, bəlkə də axirət günü, sonu deməkdir.

– Qanlı-qadali günləri mən çox görmüşəm. Necə ki, ayrı-ayrı məmləkətlər, millətlər arasında sədd-sərhəd, din, dil ayrılığı var, dava-dalaş, ölüm-itim də labüddür. Ana bətnindən çıxan kimi körpə hay-həşir salıb özündən asılı olmayaraq ağzi əmcək axtaran kimi. Qəribədir, neçə yaşında olur-olsun, lap yüzü, yüz əllini də keçsə, həyatdan köçəndə dünyadan gözü doymur Adəm övladının. Cahanı yaradan insanları da belə yaradıb. Bu göz, nəfs məsələsi yaman köpəkoğlu şeydi. İnsanı özündən çıxarır, hər şeyə əl atmağa vadar edir. Axırda da gətirib uçurumun qaşına çıxarır. Arxası süngüyə dirənir, qabağı sıldırıma. Süngü ilə uçurumun arasında nə vaxtacan qala bilərsən? Bu, qaçılmaz bir həqiqətdir, nə qədər

çalışib-çabalasan da, bunu dəyişdirə bilməzsən. Bu, insanlarda irsidir, qanla bağlıdır. Qanı dəyişdirmək çox çətinidir. Uşaqlıqdan nə qədər tərbiyə etsən də, qanla gələn böyüyəndə özünü göstərməlidir. Qanla gələn ancaq qanla getməlidir. Xalqlar arasında müharibələr olub, yenə də olacaq. İnsan bu qırğınların, çəkişmələrin mənasızlığını dərk edə-edə ondan birdəfəlik əl çəkə bilmir. Bilsə, onda insan olmaz ki, Tanrı olar. Bunu sən də bilirən, mən də, o birisi də. Bunları bilə-bilə özümüzü bilməzliyə qoyur, qulaqardına vurur, bir-birimiz bir yana, hələ özümüz özümüzü də aldadıq. Bax, dəhşət, fəlakət onda yaranır. İnsan məni mənə düşmən yaradır. Bunlar hamısı öz yerində, bilirən, mən nədən qorxuram? Qorxuram ki, kökümüzə əl atalar, yerlə-yeksan edələr. Uzun əsrlər boyu öz gücümüzlə qurub-yaratdığımız şəhərlərə, qalalara, qəsrlərə, kilsələrə, dinimizə-imanımıza, mədəniyyətimizə göz dikən var. Bəs Cavanşir nəyin qurbanı oldu?

...Onların bu və buna bənzər söhbətləri tez-tez olurdu. Bu söhbətlərlə bir neçə günü başa vurub dəryada tufanların, fırtınaların ovcunda oynucağa dönmüş gəmi kimi yan alıb dayanmağa kiçik bir ada axtarırdılar.

Yolların sinəsi hamar deyil, daşlı-kəsəkli idi. Dağların, dərələrin arası ilə nəzilə-üzülə, burula-burula beləcə uzandıqca uzanırdı. Bərdədən çıxanda təzəcə nallanmış say-seçmə atların dırnağı yolun daş-kəsəyindən göyüm-göyüm göynəyirdi. Atlar dırnaq qoyurdu bu yolların yoxuşunda, enişində. Boz dovşanlar oynaşdı çöllərin boz döşündə. Boz ilanlar at addımlarının tappılısından, kişnərtisindən ürəküb haça dilləri ağızlarından çıxı-çıxa bir oyuq, bir dəlmə-deşik axtarırdılar girib gizlənməyə. Bu səs-küyə yuvalarından çıxan siçovullar iki dal ayağı üstə çömbəlib gözlərini qırpa-qırpa irəliləyən atlılara maddım-maddım baxırdılar. Bu yerlərin çöl heyvanları çox görmüşdü gəlib-gedən dəstə-dəstə atlıları, karvanları. Gedib-gələnələr hələ bir yana, bu çöllərdə, dağlarda, dərələrdə nə qədər döyüşlər olub, qanlar axılıb. Burda gözdən iraq düşüb torpağa basdırılmayanların cəsədi qurd-quşa yem olub. Bu yerlər müharibə meydanı idi. Dava-dalaş elə bil ki, bu -yerlərin -taleyinə yazılmışdı. İndi burdan keçən atlı dəstəsini göydə qanad çalıb fırlanan qartallar, qarğalar, daşların, qayaların bir tərəfinə sığınmış qurdlar, tülkü-çaqqallar səbirsizliklə izləyirdilər. Bilirdilər ki, haradansa bir dəstə peyda olub onlarla üz-üzə gələcək, – qılınclar şimşək kimi çaxıb qalxanlar ildırım tək gurladıqca, başlar, qollar bədəndən qopub torpağın üstünə atılacaq.

Dəstə yavaş-yavaş irəliləyir, qurd-quş da onları izləyirdi. Birdən gözlənilmədən bir tufan qopdu ki, gəl görəsən, xəzrinin ağzı açıldı, nə açıldı, – xırda kol-kosları kökündən qoparıb çöl boyu yuvarladı, torpağı xırman dəni kimi göyə sovurdu. Dəstə birtəhər yoldan çıxıb dərəyə doğru sallandı. Atlardan bürəyib böyrü üstə dəyənlər də oldu, yəhərdən yıxılıb yerə aşırılanlar da. Dəstə dərəyə enəndə xəzrinin yoldakı gücü artıq burda o qədər də hiss olunmurdu. Dərənin bir tərəfi meşəlik, o biri tərəfi isə çılpaq dağlar idi. Bu yerlərin belə tufanlarına öyrəşmiş qurd-quş – yuvalarına, dəlmə-deşiklərinə soxuldu. Bu dəfə ağızları sulana-sulana qaldı, dillərinə ət dəymədi.

Dəstədən bir nəfər yaxınlıqda mağara olduğunu dedi. İsrail beş nəfəri göndərdi ki, gedib mağaranı yoxlasınlar. Fikirləşdi ki, birdən ora ayı mağarası olar, ya da ki,...

Çoxdan özünə macərə axtaran, çətinlik həvəsində olan Göycə heç bir şey olmamış kimi oturuşu, duruşu, yerışı ilə elə sərbəst hərəkət edirdi ki, elə bil ki, belə hadisə ilə ilk dəfə deyildi üz-üzə gəlir. Döyüşçülər də, İsrail də bunu hiss elədilər. Hökmdar ailəsində, yağ-böyrək içində böyüyən, ağızından süd iyi gələn bir gəncin bu dəhşətli tufanın qoynundakı bu dözümlü, sərbəstliyi hamını heyrətləndirdi.

Mağaraya gedənlər geri qayıtdı. Dedilər ki, mağara boşdur. Yan-yörələrindəki ağaclardan qırılıb tökülən şaxlardan, quru budaqlardan kimin əlinə nə keçdi, götürüb mağaraya apardı. Hər ehtimala qarşı, mağaranın içərisində də ocaq qaladılar, girəcəyində də. Nə desən ola bilər, düşündülər ki, bəlkə ayı mağarasıdır bura.

– Bu tufan hələ üç-dörd gün çəkəcək, mənim balam, - dedi İsrail Göycəyə. – Təntimədin ki?.. Bax, təbiətin belə işləri var. Onun işlərinə heç kim qarışmır, o da canlıdır, insan kimi ürəyi də var, xasiyyəti də. Amma insanı yolundan döndərmək olur, onu yox. – Söhbətinin ardını kökləyirmiş kimi bir az nəfəsini dərdikdən sonra dilləndi. – Qorxmadın ki, təbiətin bu sərt üzündən? Deyəsən, heç qorxana oxşamırsan. Bayaقدan fikrim sənənin yanında, gözüm üstündə idi. Elə sərbəst hərəkət edirdin ki, qərribə də olsa, mənə elə gəldi ki, belə tufanlarla çox üz-üzə gəlibsən. Yəqin çəkişməsən, bərkişməzsən. Təbiətin belə xasiyyəti biz tərəflərə yaddır. Bizdə küləklər yolu bağlayıb kəsmir, yolçuya yolun səmtini göstərir. Hə... Özünü necə hiss edirsən?

Bu sınaqdan yaxşı çıxmasına baxmayaraq Göycə qürrelənmədi:

– Doğrudan da, bu yerlərin havası yaman sərtidir. Görünür, təbiətin bu üzünə də bələd olmaq lazımdır. Atam oturub-durub deyərdi: Gəncliyində həmişə çətin işin qulpundan yapış ki, əziyyətə alışasan, qocalanda yerini, duruşunu itirməyəsən, onda ağır işlər sənə yüngül görünəcək. Onun mənə söylədikləri yaddaşıma elə yazılıb ki, harada olsam, ondan eşitdiklərimi yadıma salıb özümə toxtaqlıq verirəm. Ruhani ata, atamdan sonra onun nəsihətləri ilə nəfəs alıram. Onun söhbətlərini qəlbimdə o qədər yaşatmışam ki, dedikləri ilə elə bil indiyə kimi rastlaşıb yaşamışam. Nə bilim, bəlkə də ona görə mənə ağır gəlmədi bugünkü çətin sınaq.

Ocağın üstüsu mağaranın divarlarına dəyib tavanboyu eşiyə sürünür, oradan da ilan kimi burula-burula yuxarıya doğru sıyrılıb çıxırdı. Tufan sakitləşmək bilmirdi. Dərələrin dar keçidində dəhşətli, tükürpədicə bir uğultu vardı. Buraya “Cinlər dərəsi” deyirdilər. Danışdırdılar ki, cin xofundan indiyə qədər bu dərəyə enib mağaraya girməyə bir Tanrı bəndəsinin cəsarəti, cürəti çatmayıb. “Cinlər dərəsi” haqqında deyilənləri yepiskop İsrail eşitmişdi. Lakin eşitsə də, inanmamışdı. El arasında cin şeytanın, iblisin yer üzündə köməkçiləridir – deyirlər. Onların işi ölkələr, xalqlar, tayfalar arasında nifaq salmaq, camaatı bir-birinin üstünə qaldırmaq, insanların ürəyinə qara əməllər, şübhə toxumu səpməkdir.

Dəstənin arasında, İsraildən başqa bu dərə haqqında məlumatı olan bir döyüşçü də var idi. O, ocağın lap -yaxınlığında çöməlib oturmuşdu. O qədər yaxın oturmuşdu ki, közün, alovun hərərəti az qalırdı sirsifətini qaysaqqlasın. İstidən üzü qıpqırmızı pörtmüşdü, alnından, əmgəyindən süzülüb tökülən tər ocağın qırağında qızmış daşa dəyib qaynar tava üstünə atılan ət kimi cızıldayırdı. Bədəni əməlli-başlı suya batmışdı. Canından çıxan tər bir hissəsi, istidən olsa da, çoxu cin xofundan idi. Belə bir vəziyyətdə – isti tərində titim-titim titrəyir, can verən adam kimi yerində çabalayırdı.

Döyüşçünün bu halı ruhani atanın gözündən yayınmırdı. Onun belə vəziyyətə düşməyinin səbəbini anlayıb sakitcə böyründə mətərisləndi.

– Bu tufanda özünü, deyəsən möhkəm soyuğa verdin, yoxsa?.. Tərləməyin soyuqdəyməndirsə, bəs titrəməyin nədəndir? Bu çoxluqda adamın içində nədən qorxursan? Şükür Tanrıya, hamısı da yaraqlı-yasaqlıdır, təkcə məndən başqa. Yoxsa cindən, əcinnədən-zaddan qorxursan? Qorxma, cin-zad yoxdu buralarda. İndi adamlar cindən bətər olublar, onlar adamlardan qorxub qaçirlar.

– Yo...ox, ru...hani... a...ta, – dedi döyüşçü.

Yaxınlıqda çöməlib oturan döyüşçülər bu söhbəti eşidib maraq və təəccüb dolu diqqətlə qulaqlarını şəkəyib nəzərlərini onlara yönəltdilər. Bayaقدan çantalarındakı yol azuqələrini çıxarıb çənələrini şaqquldada-şaqquldada acgözlüklə qarına təpəşdirən döyüşçülər loxmalarını tələsik udub ağızlarını

maddım-maddım açıb bu söhbətə qulaq kəsildilər. Gözlənilməz bir vəziyyət, əhval-ruhiyyə yaranmışdı bu adamların arasında. Yepiskop ayağa durub onlara nəzər yetirdi. Bəzilərinin üzündəki ifadə o qədər də xoşagələndeyildi. Deyəsən, bu cin məsələsinə inananlar var idi onların arasında. Çoxunun sifətində qorxuya bənzər bir ifadə yaranmışdı. Onların bu görünüşü ruhani ataya qərribə gəldi. Bu döyüşçüləri o, yaxşı tanıyırdı, demək olar ki, hamısının içində, içalatına bələd idi. On ağır vuruşlarda yenilməzliliklərindən, döyüşkənliklərindən də xəbərdardı. Ölümün gözünün içində düz baxıb cəbhələrdə qılınc oynadan, baş kəsən bunlar deyildimi? İndi onlara nə olub? Bir mənasız cin söhbətinə görə az qalıblar ki, mağaradan çıxıb qaçsınlar. Ruhani ata tezəcə özünü ələ alıb yarızarafat, yarıciddi dilləndi:

– Yadınızdadırmı, bir neçə il bundan əvvəl deyirdilər ki, Avey mağaralarında cin-əcinnə peyda olub. Az qala hamı buna inanmışdı. Hətta xatirinizdə varsa, camaat ev-eşiyini qoyub Avey dağından uzaq yerlərə köçmək istəyirdi. Bəziləri – o “cinləri” görənlər də olmuşdu. Həmin o cin məsələsinin axırı necə qurtardı? – Sonra məlum oldu ki, qonşu məmləkətin – yadellilərin casuslarıdır. Ərətəni öldürən də cinə bənzəyən o adamlar idi. Ola bilsin ki, buralarda da elə onlar kimi cin adıyla quldurlar olsun. Belələri camaat arasına qarışıqlıq salıb əhalini talan edirlər. Nağıllarda, əfsanələrdə deyilir ki, cinlər nə adam öldürür, nə də ki, soyğunçuluqla məşğul olurlar. İnanmayın belə hətərən-pətərən şayiələrə. Sizin üzünüzdə gördüyüm ifadələr, doğrusu, məni təəccübləndirdi. Heç sizdən gözləməzdim belə bir şeyi. Qorxaqlığı demədi. Zəif iradəli, qorxaq adamlar inanır şeytan əməlinə. Şeytan insanların içində, daxilindədir. Qara fikirli, pis niyyətli, ev yıxan adamlardır şeytan. O qədərdir ki, belələri.

İsrail yaxşı ki, vaxtında vəziyyəti başa düşüb onlara bu sözləri dedi. Araya dərin bir sükut çökdü. Hamının üzündən yorğunluq yağdı. Onlar mürgüsünü alıb tez də ayılırdılar. Gözlərindən yuxu tökülsə də, özlərini güclə zorlayıb ələ alırdılar ki, yatmasınlar. Ruhani ata üç nəfəri mağaranın ağzına keşikçi qoydu, dördüncüsü də özü idi. Qərara almışdı ki, səhərə kimi yatmasın.

– Ay camaat (o, “camaat” kəlməsini qəsdlə işlətdi. Bu, onların çoxluğuna işarə idi), qara-qura fikirləri başınızdən çıxardıb arxayın yatın, yuxunuzu alın. Mən bildiyimə görə, bu yerlərin belə tufanı üç-dörd gün çəkir. İnanmıram sabah kəssin. Kəssə, möcüzə olar. Bu keşikçilərlə səhərə kimi mən də oyağam. Sabah gündüzü yatıb gecə yenə də oyaq olacam ki, sizi bu nigarançılıqdan qurtarım. Heç nədən narahat olmayın, yata bilərsiniz... Yuxunuz şirin olsun.

Döyüşçülər elə bil ki, bayaqdan bu sözün intizarında idilər, İsrailin ağzından bunu eşidən kimi yuxuya getdilər. Bir anın içində mağaranı xorultu başına götürdü. Uzun yolun yorğunluğundan sonra div yuxusuna gedən döyüşçülər yuxularında nə görürdülərsə, tez-tez sayıqlayırdılar. Başlarının üstündə -zurna-balaban da çalsan, ayılan deyildilər.

Mağaranın ağzında keşik çəkən üç nəfəri də, özlərindən asılı olmayaraq, yuxu apardı. Ruhani ata üstünü vurmadı, fikirləşdi ki, yatmaqları yaxşıdı, qoy yatsınlar. İsrail yarı yaşını çoxdan keçsə də, qırğı kimi qıvraq idi. Onda bir yaxşı cəhət vardışə çevrilmişdi: iki gün gecəli-gündüzlü yatmasaydı, vecinə olmazdı. Arabir döyüşçülərin arasında var-gəl edir, hər ehtimala qarşı, hərdən də mağaranın ağzına çıxıb ətrafa nəzər yetirirdi. Külək mağaranın ağzından vıyılıyla gəlib keçir, fit səsinə bənzər, uğultulu bir səs çıxarırdı.

Konstantinopolda ali ruhani təhsili alan yepiskop İsrail dünyanın keçmişinə qədim kitablardan bələd idi. O, əsəti -dövründəki xalqların ədəbiyyatını, sənətini yaxşı bilirdi. Albaniyanın qədim keçmişini, onun hökmdarları barədə nəinki Dədə Davdəkin kitabxanasında, Konstantinopolun, Romanın arxivlərində də istənilən qədər sənəd, yazılı məlumat, salnamə vardı. O, xarici məmləkətlərdə Albaniyanın tarixinə aid sənədlərin üzünün köçürülüb Bərdə kitabxanasında saxlanması barədə hökmdarın razılığını da almışdı. Hələ Cavanşirin sağlığında bu iş görülürdü. Baha qiymətə başa gəlsə də, qədim dövr yazarlarının

əsərləri, “Bibliya”nın alban dilinə tərcüməsi Bərdədəki dəftərxanada qorunub saxlanılırdı. Dədə Davdək Homerin əsərlərinin albanların oğuz dilinə tərcüməsi ilə məşğul idi. İsrail indi bu qaranlıq mağarada (ocaq yanmasaydı, cəhənnəm zülməti olardı) işıqlı dünyanın nurlu əməllərini yada salırdı. Zamanın dava-dalaşı bu nurlu işləri qoymur başa çatdırmağa. Fikirləşirdi ki, “Nə yaxşı bu biyabanda belə bir mağara varmış, yoxsa, axırımız nə olardı?”

Ruhani ata fikir-xəyal içərisində beləcə səhəri gözlərində açdı. Döyüşçülərin arasında hələ oyanan yox idi. Qaldırmasan, nağıllarda olduğu kimi, bəlkə də, qırx gün, qırx gecə beləcə yatacaqdılar.

İki gün mağarada yeyib-içib yatdılar. Aradabir eşiyə çıxıb odun-ocaq gətirirdilər qalamağa. Üçüncü günün səhəri tufanın sürəti azalmağa başladı. Neçə günün yol yorğunluğunu olan yolçuların əzalarının sızılıması canlarından çıxmışdı. Atları mağaranın lap axırında, qurtaracağına bağlamışdılar. Özləri ilə götürdükləri arpadan az-az verib atların mədəsini alayarımcıq da olsa, aldadıb bu üç günü birtəhər yola verə bildilər. Xoşbəxtlikdən burada içməli su da var idi. Tufan tamam dayanmasa da, belə havada yola düşmək olardı.

Ruhani ata fasilələrlə bir neçə dəfə eşiyə çıxıb içəri girdi. Ruzigarın get-gedə mülayimləşdiyini görüb döyüşçülərə göstəriş verdi ki, atları yəhərləsinlər.

Döyüşçülərdən biri maraq üçün əlinə lopa alıb atların arasından astaca keçib mağaranın qurtaracağına doğru -addımladı. Çox getməmiş ağzı bir sal daşa dirəndi. Qaranlıqda lapanı daşın ətrafında gəzdirdi. Aydınca gördü ki, daşın hər tərəfdən çıxacağı var. Çıxacaqlardan qaranlığa iynənin ucu qədər işıq süzülürdü. Başa düşdü ki, bura mağaranın sonu deyil, burdan sonra da davamı var. Özündən asılı olmayaraq döyüşçülər tərəfə qışqırdı:

– Ruhani atanı buraya çağırın. – Dediklərini bir neçə dəfə, bir az da hündürdən, təkrar elədi. Atlar bu səsdən hürkdülər, fınxırıb kişnədilər.

Ruhani ata bir neçə nəfərlə əllərində lopa, mağaranın həmin yerinə – qurtaracağına gəldi. Lopaların işığında bu sal daşın tıxac kimi əllə qoyulduğu açıq-aşkar bilinirdi. Bu daş tıxacın aşağısına – oturacağına iki dənə ağır daş qoyulmuşdu ki, tarazlığını itirib bəriyə düşməsin. Dörd-beş adam çətinliklə də olsa, bu daşları birtəhər yerindən araladılar. Bundan sonra tıxacı ehmalca yerə qoydular. Mağaranın o biri tərəfindən bu biri tərəfinə səhərin dan yeri kimi gur işıq doldu. Bu tapılan yer dayandıqları yerdən aşağı olduğundan oraya daşdan yonulmuş beş pilləkanla endilər. Üç qarış eni, uzunluğunu eşiyə baxan pəncərədən başqa buradan heç bir yana yol yox idi. Mağaraya işıq buradan düşürdü. Ortada – dörd adamın götürə biləcəyi bir sandıq hamının nəzərini özünə cəlb elədi. Məsələ aydındır... Bir nəfər belindəki xəncərini çıxarıb sandığın qapağının arasına salmağa çalışdı, lakin mümkün olmadı. Sonra xəncərin ucunu açar yerində fırlatmaq istədi, bu da alınmadı. Hiss olunurdu ki, sandıq qalın dəmirdən, bəlkə də tuncdan, poladdan hazırlanıb. Sandığı əldə uzaq mənzilə aparmaq da mümkün deyildi. Yəpiskop başa düşdü ki, sandığı ancaq açarlarla ram etmək olar.

– Mağaranın dördü bir yanını yaxşı-yaxşı axtarın, görün dəlmə-deşik varmı, bəlkə açarları burada gizlədiblər? Açarları tapmasaq, sandığı açma bilməyəcəyik, arabamız da yoxdur ki, yükləyib aparaq. Tanrı bizə xəzinə qismət eləyib, qurban olduğum deyəsən düşünüb ki, zəhmət çəkib açarını da özümüz tapaq, – dedi İsrail.

Döyüşçülər tələsə-tələsə ətrafı ələk-vələk elədilər, hətta xəncərlə hər künc-bucağı dönə-dönə eşələdilər. Xeyli axtardılar, amma yenə bir şey hasil olmadı. Gün gödəlirdi, getmək vaxtı idi. Ancaq hansı ağılsız Tanrının bəxş elədiyi bu xəzinəni qoyub gedərdi? Ruhani ata yaman yerdə axşamlamışdı. Yaxşı bilirdi ki, yüz yalvar-yaxar eləsə də, döyüşçülər bu Tanrı payından əl çəkən deyillər. Odur ki, fikirləşib çıxış yolu axtarmağa başladı. Çıxış yolu isə elə bil ki, mağaranın daş divarlarına dirənib

ilişmişdi. Çıxış yolu – xəzinəni burda qoyub getmək idi. O da ki, qəti mümkün olan şey deyildi. “Deyəsən işlər əngəldi. Bu nə şey idi başımıza gəldi. Birdən bu sandıq xəzinə olmadı. Olmaya da bilər. Bəlkə də kiminsə, müqəddəs bir adamın cəsədini qoyublar onun üçün? Açarıq, günaha batırıq, açmarıq naçar qalarıq”. İsrail çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. Ağlının açarını tapa bilmirdi ki, sandığın açarını hansı səmtə olmağı barədə düşünsün. Bəlkə də açarı sandığın sahibi özü ilə aparıb. Fikrinin səmti özü üçün bu sandıq kimi bağlı qapıya dönmüşdü.

Döyüşçülər mağaranın o yeri qalmadı ki, barmaq eləməsinlər. Əldən-dildən düşüb yorulmaqlarına baxmayaraq, yenə də inadlarından dönmürdülər. Axı, zarafat deyil, bu boyda xəzinəni tapıb görəsən, gözün görə-görə də qoyub gedəsən... Ayhay... bu, müşkül məsələdir. Birdən yepiskopun ağlına bir şey gəldi:

– Sandığı görün qaldıra bilərsinizmi?

Beş-altı adam sandığı yerindən tərpedə bildi. İsrail düşündü ki, əgər içindəki insan cəsədirdisə, sandıq bu qədər ağır -olmaz, demək xəzinədir ki, var. Onu birtəhər durduğu yerdən araladılar.

– İndi onun durduğu yeri yaxşı-yaxşı axtarın.

Xəncərin ucu ilə hər bir yeri başladılar eşələməyə. İsrail kənardan intizarla onlara baxırdı. “Burdan da tapılmasa, biabırçılıq olacaq: onlar mənimlə getməsə, məcburam Göycə ilə ikilikdə yola düşüm. Döyüşçülər burda qalmaqla əllərindən heç bir şey gəlməyəcək. Axırda ac-susuz qalıb ya qurda-quşa qismət olacaqlar, ya da ki,.. nə bilmək olar, birdən sandıq sahibləri də gəlib çıxırlar”.

...Sandığın yerini xeyli eşələyib axtardılar. Sandığın altı quru, bərk torpaq idi. Qurdaladıqca torpaq qaya parçası kimi çınqı-çınqı, parça-parça çıxırdı. Hiss olunurdu ki, üstünə nə vaxtsa su töküblər ki, bərkisin. Bu çınqıların altından əl boyda olar-olmaz bir daş çıxdı. İsrail daşı gördü.

– Çıxardın, – dedi.

Dörd tərəfini eşələyib daşı götürdülər. Möcüzə baş verdi: daşın altında mal dərisinə bükülmüş açarları tapdılar. Eyni ölçüdə, lakin açan yerləri başqa-başqa iki açar... Bayaقدan bu açarlardan ötrü özlərini ələk-vələk eləyənlər indi yerlərində quruyub qalmışdılar.

– Sandığı açın, – dedi İsrail.

Sandığı açan kimi içindəkilər bərq vurdu, qızılın şüası ətrafdakıların gözünü qamaşdırdı. Gözlər az qaldı ki, hədəqəsindən çıxsın. Gözlərin şüası qızıla dəyirdi, qızılların bərqi də gözlərdə əks-səda verirdi. Axır ki, istəklərinə nail oldular.

Bu qədər qızılı görüb hər şeyi unutmuşdular: əzab-əziyyətlə gəldikləri yolu, indən sonra gedəcəkləri mənzili, nə məqsədlə bu yerdə pələsəng olduqlarını və qarşılarında heykəl kimi duran İsraili də. Onların gözünə qızıldan başqa heç nə görünmürdü. Hətta əlini sandığa atıb qızıllara toxunmaq istəyənlər də tapıldı, lakin nədənsə tezcə də əllərini geri çəktilər. Bu qızılların soyuq istisi onlara çöldə tufanı da unutturmuşdu. Sandığın içindəkilər dəmirçixanada körüklənmiş püskürən közə bənzəyirdi. Əl vursalar, əlləri pörtdəyib qaysaqalayardı. Maddım-maddım baxıb, elə bil ki, sandığın közünün soyumağını gözləyirdilər. Qızılların bu soyuq bənizi onların qanını qaynatmış, ürəklərinə hərarət gətirmişdi. Onları bu qızıla büksən, bəlkə də, soyuqdan donardılar. Qızılın zahiri idi onları qızdıran. Deyirlər ki, qızıl ziyəsinə qismət olmur. Görünür, deyilən düz imiş.

Dünyanın qəribə sirləri var: görəsən, bu qızılın ilkin sahibi kim olub? – Bunu təkcə içimizdə olub gözüməzə görünməyən bilər. Nə dadı var, nə duzu, nə yeyiləsidə, nə də içiləsi. Ancaq yeyib-içmək almaq olur ona. Dəmiri qılınc-qalxan eləyirlər, toppuz da düzəltmək mümkündür ondan, hətta ox ucu da, tiyə də, balta da... Çox şeyə yararır dəmir. Görəsən, bu necə canı-cinnidir ki, hamı bir-birinə qənim

kəsilir ondan ötrü. Qızılla hər şeyi almaq da olur, qızıla satmaq da. Bəlkə məmləkəti də satanlar var ona. Bir şey də deyirlər: qızıl yığanın heç vaxt qızıl ağılı olmur.

– Yaxşı, özünüzü itirməyin. İndi bildinizmi niyə bura “Cinlər dərəsi” deyirlər? Bax, adamları cinə, şeytana döndərən bu qızıllardı. Bu qızıllardan ötrü adamlar nə cildə desən girərlər. Buraya “Cinlər dərəsi” ona görə deyiblər ki, heç kim qorxusundan buraya ayaq basmasın. Bu qızıllar sizin qismətinizdir, Tanrı sizə qismət elədi onları. – İsrail üzünü dəstəbaşına çevirib əlavə etdi: – Burada neçə adam var, hamıya bərabər böl, elə et ki, heç kim narazı qalmasın.

İsrail bir dəstə atlı ilə hunların məmləkətinə— Eltəpərin hüzuruna tələsirdi. Turdat isə Bərdədəki sarayında Dədə Davdək ilə götür-qoyunu, söz-söhbətini davam etdirirdi. Hadisələrsə tez-tez elə dəyişirdi ki, biri barədə düşünüb nəticə çıxarmamış o birisi başlayırdı. Turdat bu hadisələri kənardan olsa da, -izləyirdi. O, yaxşı bilirdi ki, Yaxın Şərqdə baş verən dəyişikliklərin küləyi heç vədə Qafqazdan yan keçə bilməz, orada başlayan tufanın tozu-tozanağı bu yerlərdə silkinəcək, Qafqazın təmiz havasını çalxalayıb çirkləndirməklə bir boğanaq yaradacaqdı ki, gəl-görəsən. Hadisələrin az qala günbəgün dəyişməsi Turdata imkan vermirdi ki, qəti qərar çıxarsın, yəni hansı məmləkətlə siyasi əlaqələri möhkəmləndirsin. Bu nəhəng ölkələr də elə bil ki, kənardan marığa durmuşdular: gözləyirdilər, görsünlər, Albaniya onlardan hansına meyl eləyir, kiminlə siyasi hərbi münasibətə girir.

Bizans imperatoru II Yustinian Konstantinopolda öz büllur sarayında taxtda rahat oturub qonşu məmləkətlərdən – yəni Xəzərdən, Ər əbistandan və İrandan xəfiyyələrinin gətirdiyi gizli xəbərlər ətrafında başını sındırır, götür-qoy eləyirdi. Bu nəhənglərin öz aralarında apardıqları müharibələr ara vermirdi. Bir müddət döyüşüb, vuruşub, qanlar axıdıb dincələrini alandan sonra yenidən tutaşırdılar. Müxtəlif vaxtlarda gah biri o birinə üstün gəlirdi, gah da ki, əksinə. Bu məmləkətlər nadinc uşaqlar kimi, rahat dura bilmirdilər. Gah vuruşur, gah da barışırdılar. Bir az bu onun torpağını basır, bir az da o biri bunun ərazisini tapdalayırdı. Bu “nadinc uşaqların” cığallığı dinc əhaliyə baha başa gəlirdi. “Vuruşub, yoruldu”, deyən var idi, lakin “Buna son qoydum”u dilinə gətirən tapılmırdı. Bu -müharibələri hunlar, yunanlar və iranlılar aparırdı öz aralarında. Bu üç məmləkətin arasında müharibələr gedəndə ərəblər, elə bil ki, yuxudaydılar. Onların torpaqlarının bir hissəsi iranlıların, digər parçası isə yunanların tapdığı altında inləyirdi. Axır zaman Peyğəmbərin azanının səsi sanki yatmış ərəbləri silkələyib birdən-birə div yuxusundan ayıltmışdı. Gözlərini açıb dünyanı yeni görürlərmiş kimi silaha qurşanıb bu üç nəhəngin dördüncüsünə çevrilmişdilər. Onların yaratdıqlar Ər əb xilafəti baş qaldırıb: “Mən də varam”, – deyirdi.

II Yustinian ona qənim kəsilmiş Ər əb xilafəti haqqında düşünərkən ağına belə bir fikir gəlirdi: “Deyəsən, dünyanın mənzərəsi, ab-havası get-gedə dəyişir. Yatsan, heç yuxuna da girməyən ərəb bu gün gözünü açıb nəhənglərə meydan oxuyur, varlığını sübut eləyir. Deyəsən, dünyanın silkələnib ayılmaq vaxtı çatıb. Görəsən, indən sonra daha kimlər baş qaldıracaq? Deməli, hər xalqın, hər millətin öz dövrünü var, bu dövrünü növbə-növbə hamı yaşamalındır. Rəbbi hər kəsə meydan -verir -başını qaldırmağa, sözünü deyib özünü sübuta yetirməyə. Bəlkə də bu, Rəbbinin sınağıdır, bizi sınağa çəkir?”

II Yustinianın çuğulları Qafqazdan yenidən qayıtmışdılar. Albaniya hökmdarı Turdatın Xəzər məmləkətinə gedən elçiləri barədə ona xəbər gətirmişdilər. Əvvəlcə imperator əsəbiləşib özündən çıxdı, dodaqlarından aşağı sallanan uzun bığının uclarını barmaqları arasında övkələdi. Taxtından durub

sarayın ortasında var-gəl eləməyə başladı. Saray əyanları cıqqırını da çıxarmırdılar. Çünki imperatorun xasiyyətinə yaxşı bələd idilər: kiminsə dediyi söz ağına batmasaydı, cəzalandırardı. Əyanlardan heç kim cəsarət edib dillənmirdi, sanki ağızlarına su alıb susurdular. Susmaq onlara nə xeyir gətirirdi, nə də zərər. Ancaq imperatorun ağına batan söz deyib -mükafatlanmaq istəyi hamısının ürəyindən keçirdi. Dünyanın ən varlı imperatorlarından olan II Yustinianın özü də tamahkar idi. Bəlkə elə buna görədir ki, özünəoxşar adamları varlıların arasından seçib saray əyanı eləmişdi. Yustinian Qafqaza yürüş etmək fikrini ürəyində gizli saxlasa da, başqalarının rəyini bilmək istəyirdi. Hər dəfə qoşunu yerindən tərpətmək asan iş deyildi, buna külli miqdarda xərc lazım idi. Digər tərəfdən Qafqazda xəzərlərlə qarşı-qarşıya gəlmək qorxusu da hökmdarı narahat edirdi. Olmadı elə, oldu belə... Onda məsələ yoğnuyar, qaş düzəltdiyi yerdə vurub göz çıxardardı. Hər halda, əyanların da fikrini bilmək pis olmazdı.

– Hə, deyəsən, danışmaq istəyən yoxdur. Qorxmayın, bu dəfə heç kəsi cəzalandırmayacağam. Bu cəza işim mənə baha başa gəlir deyəsən.

İmperatoru ilk dəfə idi öz səhvini əyanlar qarşısında etiraf edən görürdülər. Bu, hamıya qərribə gəlirdi. O, qürurlü -olmaqla bərabər həm də çoxbilmiş, hiyləgər idi, onun əməllərindən hələm-hələm adamlar baş açma bilməzdilər. Onun bu ilk etirafının arxasında yenə nə gizləndirdi? Onun belə gözlənilməz danışq üslubu əyanları bir az da çaşdırdı. Yustinian qabağında əsgər kimi dik dayanıb gözlərini ona dikən saray adamlarının qarşısında o tərəf – bu tərəfə addımlayıb söz qoparmaq istəyirdi. Onların sözü isə boğazlarında ilişib qalmışdı. Yustinian məcbur edib onları bir-bir danışdırma da bilirdi. Vay onda çəngəlinə keçən boğazın halına. Yustinian kimin qarşısından ötüb keçirdisə, o, bir anlıq rahat nəfəs alıb azca da olsa, özünə gəlirdi. Tanrı kəssin bir nəfəslik həyatı!.. Bu, bir anın içində ölüb-dirilmək idi.

Nəhayət, sanki qurd ürəyi yemiş bir nəfər cəsarət edib sıra ilə düzülmiş əyanların arasından irəli çıxdı, ağayana astaca baş əyib imperatorun qənsərində dayandı. Onun adı Tukay idi. Sarayda onu ağıllı, təmkinli bir adam kimi hamı yaxşı -tanıyırdı. Bizans torpağının hər yerində onun adı məşhurlaşmışdı. Deyilənə görə, Atillanın nəslindən idi. Vaxtı ilə bütün Avropanı qılıncı önündə diz çökdürmüş Atillanın qan qohumunun Bizans imperatorluğunda özünə yer tutması təəccüblü idi. O, varlı ailədə doğulub boya-baş çatmışdı. Anası yunan qızı olduğundan onun önündə qapılar hər yerdə açıq idi. Bu, məsələnin bir tərəfi idi. Digər tərəfdən isə, anasının imperatorla uzaq qohumluğu onun bu zirvəyə gəlib çatmasında başlıca rol oynamışdı. Bundan əlavə, Tukayın söz bütövlüyü, dostu sədaqəti, yığılan əlindən tutması kimi şəxsi keyfiyyətləri sarayda ona böyük hörmət qazandırmışdı. Burda xəfiyyə işinə baxmasa da, bir dəfə Yustiniana qarşı təşkil edilmiş sui-qəsdin üstünün açılmasında yaxından iştirakı – imperatora sədaqəti, etibarını ona hörməti -birə-beş -artırmışdı. Hökmdar ona inanırdı. Hər dəfə iqamətgahda əyanlar arasında belə gərginlik zamanı vəziyyətdən yerli-dibli hali olardısı, son sözü o deyirdi. Və axırda onun dediklərinin həqiqətə söykəndiyi hadisənin elə ilk anlarından bilinirdi. O, heç vaxt hökmdarın önündə özünü gözə soxub danışmaq xatirinə dodaq tərpətmirdi. Bir işi əvvəlcədən axıra kimi araşdırmasa, araya-ortaya çıxmaq onun xasiyyətinə yad idi.

– Əlahəzrət, mənə elə gəlir ki, tələsmək lazım deyil. Sizin dediyinizə görə Turdat yepiskop İsrailə Cavanşirin Hun qızından— Eltəpərin bacısından olan oğlu Göycəni də qoşub bu səfərə. Bu, məsələnin bir tərəfi; digər tərəfdən eşitmişəm ki, hunlar xristianlığı qəbul etmək istəyirlər. Əgər doğrudan da belədirsə, bu, bizim xeyrimizə olan yaxşı əlamətdir. Bundan istifadə edib hunları öz tərəfimizə çəkə bilərik. Onda Qafqazda başqa dinin yayılmasının qarşısı alınar. İndiki zamanda İsa dininin qüdrətini özünüz yaxşı bilirsiniz. Ancaq burada, çox zərif olduğu kimi, həm də vacib bir məsələ var: Hamı yaxşı bilir ki, Cavanşirin qətlindən sonra ikiüzlü ermənilər ərəblərlə dil tapıblar. Erməni katolikosları çoxdandır çalışırlar ki, Alban kilsəsini özlərinə tabe etsinlər. Yəni onları diofizit (pravoslav) yunan

kilsələrindən ayırıb qriqorianlaşdırırsınlar. Bu, ərəblərə sərfəli olduğundan onlar ermənilərə hər cür köməklik göstərməyə hazırdılar. Bu, tək-cə din məsələsi deyil, onun arxasında torpaq məsələsi durur. Ermənilər Qafqaza axın etmək üçün ortaya atıblar kilsəni. Ərəblər də nəyin bahasına olursa-olsun, çalışırlar ki, tək albanlar yunanlara meyl etməsinlər. Onlar yaxşı bilirlər ki, Qafqazın açarı Albaniyadır, – bu açarla çox qapıları açmaq olar, hətta Dəmirqapı Dərbəndi də. Dərbənd qapısını açmaq isə xəzərlərə yol açmaq deməkdir. Qafqazın -bütün -yolları Albaniyadan keçir. Ərəblər əzrət, xəzərlərlə dil tapmaq üçün Albaniyadan istifadə etmək olar. İndi Bizans imperiyası üçün ən təhlükəli düşmən Xilafətdir. Ərəblər İslam bayrağı altında qılinc oynadırlar. Dini, təriqəti qılinc gücünə qəbul etdirmək İslama görə günah sayılsa da, ərəblərin gözü elə qızıb ki, hətta Məhəmməd Peyğəmbərin dediklərini unudublar. Onlar nə iş görürlərsə, hər şeyi Peyğəmbərlərinin adı ilə bağlayıb avam camaatı aldadırlar. Halbuki onun dedikləri onların etdiklərinin əksinədir.

II Yustinian məsələnin bu qədər ciddiliyinin dərinliyinə varmamışdı. Həmişə olduğu kimi indi də Alban torpaqlarına başqa gözlə baxırdı. Onun gözlərinin önündə Albaniyanın qızılı, gümüşü, mis, dəmir filizi, nefti, bir sözlə, təbii sərvətləri bərq vururdu. Bu sərvətlər Bizans torpaqlarından uzaqlarda olsa da, istəyirdi ki, onun şafəqləri buraya düşsün, torpağına hərərət versin. Hansı ağılsız verərdi belə bir yağlı tikəni əlindən?

Albaniya ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsində dinin böyük qüvvə olduğunu sanki indi-indi başa düşmüş kimi imperatoru fikir apardı. Yustinian bu vaxta qədər başqa torpaqları basılmaz ordu ilə zəbt eləyib, zor gücünə vassallığını qəbul etdirməyə üstünlük vermişdi. Hökmdarın bu hökmü onun daxilinə elə hakim kəsilmişdi ki, başqa bir yolun olduğunu heç ağına belə gətirməmişdi. Tukayın ağına gələn bu həqiqət Yustinianın da ağına batdı. Başqa torpaqları zor gücünə almaq yox, əhalisinin ağını almaqla özünə tabe etmək daha yaxşı olardı. Torpaqlardan qabaq insanların beynini, mənəviyyatını ələ keçirməyin vacibliyini dərk elədi. Başqa məmləkətlər üzərinə belə “hücum”ların vaxtı yetişdiyini indi başa düşdü: “Deyəsən ərəblər səhv edir, – əvvəl qılincle alırlar torpağı, sonra -şumlayıb toxumlarını səpirlər. Hər torpağın öz xasiyyəti var, – yad toxumu sinəsində cücərtmir. Tukay düz deyir, biz bu yolu tutmalıyıq, – o biri yolun axırı yoxdur. Olsa da, müvəqqəti ola bilər”.

Yustinian əli ilə işarə elədi ki, Tukaydan başqa hamı sarayı tərk eləsin. Sonra da yaxın bir dost kimi Tukaya yaxınlaşıb sağ əlini onun boynuna saldı. Söhbətləşə-söhbətləşə xeyli var-gəl elədilər.

– İti öldürənə sürüdərlər, – deyiblər. Bu elə albanların məsələsidir. Sən bu misalı yaxşı mənada qəbul elə. Ağlabatan təklif etmişən, bu işi elə özün həyata keçirib axıra çatdır. Bunu səndən başqa heç kim görə bilməz. Günü sabahdan gec olmayaraq bir dəstə atlı ilə Albaniyaya yollan, Turdatla danışıq apar. Söhbəti necə aparmaq sən öz işindir, məharətini göstər. – Bunu məndən də yaxşı bilirsən. Düz deyirsən, biz onların torpağına dost kimi qədəm bassaq, işimiz uğurlu olar. Elə etməlisən ki, -onlar bizim münasibətimizi siyasət yox, səmimiyyət kimi qəbul etsinlər. Di get, hazırlaş, İsa köməyin olsun! Hə... özünə yol yoldaşı kimi istəyirsən götürə bilərsən. Bu işdə nə lazımsa, heç nədən çəkinmə, külli-ixtiyarsan.

Tukay Konstantinopoldan Bərdəyə yola düşəndə İsrail artıq Qafqaz dağlarını aşıb Xəzər məmləkətinə çatmışdı. Turdat bu tərəfdən xəzərlərdən səbirsizliklə şad xəbər gözləyirdi, o biri tərəfdən isə Bizansın elçiləri ona yeni təkliflə təşrif buyururdular. Turdatın yunan elçilərinin gəlişindən xəbəri yox idi. O, imdad üçün bir qapıya paylı-pülüslü elçi göndərmişdi, Tanrı isə əlini uzadıb onun bu tərəfdən üzünə qapı açdı.

Yustinian Albaniyaya öz səlahiyyətli nümayəndəsi kimi elçilərin başında Tukayı göndərməkdə səhv eləmədi. O, saray əyanı rütbəsinə çatana qədər yüz sınaqdan çıxmış, imperiyaya sədaqətini dəfələrlə sübuta yetirmişdi. Yustiniandan fərqli olaraq hiyləgərlik bu türkün xasiyyətdə yad idi. Təmizliyinə, təbiətindəki bu xüsusiyyətə görə imperator həmişə onunla açıq danışmağa çalışırdı. Xasiyyətində adət halına çevrilən, hərdən çarşub hiyləyə əl atan vaxtlarda Tukay onun söhbətini göydə tutub əvvəlcədən yerində yolunu göstərirdi. Tukay öyrəşmişdi onun belə gərmişlərinə.

Yustinian başa düşürdü ki, albanlarla gizli danışığı açıq fikirli adam apara bilər. Oğuzların indisi və keçmişini haqqında onun kifayət qədər məlumatı var idi: kişilik, ərlik, qonaqpərvərlik, igidlik, dədə-babadan albanların səciyyəsi idi. Belə bir xalqla zorla yox, ancaq səmimiyyətlə münasibət yaratmağın mümkünlüyünü bilirdi.

Konstantinopoldan gələn elçilər – bir dəstə döyüşçü ilə Tukay – Bərdəyə gecə çatdı. Bərdə qala qapısından belə vaxtsiz girişi Tukay özü istəmişdi. O, yaxşı bilirdi ki, Qafqazın ən möhtəşəm şəhəri olan Bərdədə axtarsan, hansı məmləkətdən desən adam tapmaq olar. Bu şəhərə tacir kimi qədəm basan, gündüzlər bazarlarında qarışqa kimi qaynayan müxtəlif xalqlara məxsus nə cür insana desən, rast gəlmək mümkündür.

Vaxtı ilə hər gün yüzlərlə karvan gəlib gedərdi bu şəhərdən. Son vaxtlar isə karvanların sayı azalmışdı. Buna baxmayaraq, hər ehtimala qarşı, yenə də ehtiyatlı olmağa çalışırdı Tukay.

...Gecədən xeyli keçsə də, Turdatla Davdək hələ yatmamışdılar. Vaxtsiz gələn qonaqları istəsə də, istəməsə də vaxtılı qarşılamağa məcbur idi ev sahibləri. Albaniyanın belə bir vaxtında böyük bir imperiyanın səlahiyyətli nümayəndəsinin, özü də elçilərin başında hökmdarın ən yaxın adamının – Tukayın Bərdəyə təşrif buyurması təsadüfi bir iş ola bilməzdi. Səmimi xoş-beşdən sonra Davdəkin üzündə çiçəyi çırtırdı. Turdat bunu görüb ürəyində sevindi. Demək Yustinian Albaniya torpağına qoşunla deyil, elçi ilə qədəm basmaq istəyib. Vəziyyətdən tam baş açmasa da, Davdək bu qədəmi yaxşı əlamət kimi qəbul elədi.

Tukayla gələnləri yedirdib-içirdib rahatladılar. Sarayda masa arxasında üç nəfər əyləşib söhbət edirdi: Turdat, Dədə Davdək, bir də Tukay.

– Ulu türk babalarım kimi mən həmişə açıq danışmağı xoşlayıram. Sizə deyəcəklərim daxilimdən gələn bir səsdür. Məmləkətlər arasında siyasətdə, lap siyasət olmasın, dostluqda da, ailədə də gərək düzgünlük olsun. Məkrli siyasət pozğun qadın kimi bir şeydir. əl-axır üstü açılır, mahiyyəti aydınlaşır. Bu gün belədir, sabah elə... Sənə bu gün dost olan ölkə sabah yağışa da çevrilər və yaxud əksinə. Bunlar hamısı hökmdarların bir-birinin arasında bir növ oyundur. Bir də var xalq, el. Qazanan hökmdarlardır, uduzan isə eldir. Onlar lazım gələndə aradan çıxmağı da bacarırlar, ortada qalan isə əhali olur. Hər iki halda kərənin iki ucunun ağırlığı camaatın çiyinə düşür. Bir də var: əqidə, inam... dinə-imana gəlmək... Hunlar dünyanı ələk-vələk elədilər, az qala altını üstünə çevirdilər, çox xalqların torpaqlarını zəbt eləyib tutdular, adlı-sanlı hökmdarların saraylarını zəbt etdilər, dünyanın o başından vurub bu başından çıxdılar. Lakin axıra kimi dayana bilmədilər. Soruşa bilərsiz niyə? – Ona görə ki, insanların qəlbinə girib ürəklərini ələ ala bilmədilər. Bax, görürsünüzmü ərəblər necə ağıllı tərponiblər: hunların səhvlərini başa düşdülər, onu təkrar etmirlər. Anladılar ki, əqidə, inam başqa şeydir. Ona görə də İslamı əllərində bayraq edib dünyaya sahib olmaq fikrindədirlər. Ancaq onlar Peyğəmbərlərinin yolu ilə getmirlər, İslamı zor gücünə yayırlar xalqlar arasında. Bax, burada onlar da səhv edirlər. İmperator Yustinian mənə təsadüfi seçməyib bura danışığa göndərməkdə. O, yaxşı bilir ki, mən qan tərəfdən hun

nəslindənəm, siz isə oğuzsunuz. İkisinin də əcdadı birdir. Xətrinə dəyməsin (üzünü Turdata tutdu), təmtəraqlı saray hiylə yuvasıdır, taxt-tac hiyləgər kürsüsüdür. Nə bilim, deyirlər ki, hökmdar çox bilmiş olmasa, nə sarayın işi düz gəlir, nə də məmləkətin. Yustinian məni sizin yanınıza göndərməklə elə bilir ki, hiylə işlədib. Dərindən fikirləşəndə görürsən ki, o, heç bir hiyləyə-zada əl atmayıb, düzgün iş görüb, düşünüb ki, sizinlə ancaq mən dil tapa bilərəm, çünki qanımız bir olduğu kimi, dilimiz də birdir. O, bütün işlərdə hiyləyə o qədər aludə olub ki, hər yürütdüyü açıq siyasət ona elə gəlir ki, bir hiylədir. – Davdəklə Turdat -deyilənlərə diqqətlə qulaq asır, Tukayın sözünü kəsmirdilər. – Bizə çatan məlumata görə, hunlar öz ölkələrində xristianlığı yaymaq istəyirlər və bu məqsədlə sizə müraciət ediblər. Siz də bu dinlə Tanrıya sitayiş edirsiniz, eyni zamanda, biz də. Hunların da bu dini qəbul eləməsi Tanrı qarşısında onları yerdə bizimlə birləşdirər.

Tukay imperatorun Turdata ünvanlanmış məktubunu ona təqdim elədi. Əslində, Tukay söhbət əsnasında hər şeyi danışmışdı. Qarşıya qoyulan məqsədin məktubla sənədləşdirilməsi, bir növ, gələcək üçün iki məmləkət arasında möhürlənmiş zəmanət idi. Albaniya xəzərlərlə Bizans arasında bir körpü olmalı idi. Hərbi yürüşlər yox, əqidə, din-məslək telləri keçməli idi bu körpüdən.

Deyirlər, yerin də qulağı var. Bu, doğrudan da, belə imiş. Saraya girib çıxanların kimliyini heç kim bilməsə də, içəri qapıların keşikbaşı mütləq bilməliydi. Bütün məmləkətlərin saray qanunu belə idi. Bu vəzifə hələm-hələm adamlara etibar edilmirdi. Kim olursa-olsun, lap mötəbər bir ölkədən gəlsin, fərqi yoxdur, sarayın girəcəyindəki keşikçilər üçün ayrılmış otaqda (oranın da xüsusi nəzarətçisi olurdu) gələn qonaqların silahı alınıb sonra içəri buraxılırdı. Hər ehtimala qarşı, onların kimliyindən keşikbaşı xəbərdar olmalı idi. Belə bir ciddi nəzarət hökmdarın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Keşikçilər hökmdarın təhlükəsizliyinə başları ilə -cavabdeh idilər. Keşikbaşı birbaşa hökmdara tabe idi, onu bir kəs nə çıxarda, nə də ki, dəyişdirə bilərdi. Sarayda vəzifəsi o qədər də nəzərə çarpmayan keşikbaşı hökmdarın sağ əli hesab olunurdu. İş başında başqasının ixtiyarı çatmırdı onu -sorgu-suala tutmağa, yaxud salam verib, salam almağa. Zahirən aydan-arı, gündən-duru görünən bu adam daxilən hamiya qaranlıq idi. Elə bil onun içinə qara bir pərdə çəkmişdilər, hələ sözünü-söhbətini, danışığını eşidən olmamışdı. Eşitsə – təkcə hökmdar eşidə bilərdi. Bu da o zaman baş verərdi ki, hökmdar özü dindirsin onu. Bir sözlə, dilini qoymuşdu dinməzinə. Yan-yörəsində dilotu yeyən saray adamlarının -yanında onun dili yox, gözləri danışır: saraya hər dəfə girib-çıxanı -təpədən-dırnağa kimi nəzəri altından keçirirdi.

İmperator Yustinianın elçisi Tukayın Bərdəyə bu vaxtsız, gizli gəlişindən eşik ağası Şiriyənin xəbəri yox idi. Yustinian Tukaya tapşırırmışdı ki, Turdatla danışmaq aparandan sonra oradan birbaşa Xəzər məmləkətinə yollansın, xaqanın ağzını arayıb görsün, nə fikirdədir, meyli kimədir? Bu gizli sövdələşmənin arxasında gələcəyin ağır bir məsələsinin həlli dururdu: Qafqazda xristianlığın diofizit qolunun, yəni – ikitanrılığın qorunub saxlanması. Din ilə bağlı bu siyasət o demək idi ki, bu yerlərin əhalisini gələcəkdə yönlərini Bizans imperiyasına çevirəcəklər. Yustinian öz niyyətini həyata keçirmək üçün xristianlıqdan bir vasitə kimi istifadə edirdi. O, bir növ, Tanrı xofu ilə əhalini buxovlayırdı. O, düşünmüşdü ki, (Tukayın məsləhəti ilə) əgər bu baş tutmasa, onda qılıncı sıyıрмаq lazım gələcək.

Turdat keşikbaşını yanına çağırıb, hər ehtimala qarşı, tapşırırdı ki, qonaqların təşrifindən heç kim xəbərdar olmasın və axşama qədər əyanlar saraya buraxılmasın. Soruşan olsa, desin ki, hökmdar məşğuldur, lazım gəlsə, özü çağırtdıracaq.

Bütün gecəni məşvərtlə götür-qoy edəndən sonra Tukayın şərəfinə səhər yeməyi verildi. Əslin ə qalsa, səhər erkən olsa da, qonaqlıq idi. Süfrəni hər cür naz-nemət bəzəyirdi. Bir də ki, vaxt dar idi. Tukay axşama qədər sarayda onun üçün ayrılmış xüsusi otaqda istirahət etməli, daha doğrusu, yatıb yuxusunu almalıydı. Gecə düşüb, şəhərin küçələrindən əl-ayaq kəsiləndən sonra “Tanrıya pənah” deyib Şimala – xaqanlığa doğru yol almalı, ordan da birbaşa Konstantinopola qayıtmalıydı. Onların əmin-amanlığı üçün Dəmirqapı Dərbəndə qədər uzanan yolüstü -gözetçi məntəqələrinə və karvansaralara əvvəlcədən çaparlar göndərilib xüsusi tapşırıq verilmişdi. Dərbəndə qədərki yolüstü məntəqələrdə yaxşı-yaxşı istirahət etmələri üçün hər cür şərait var idi. Tukay söhbət əsnasında Turdata bildirmişdi ki, yolüstü məntəqələrdə bəlkə bir az ləngidi.

Turdat və Davdəklə xoş-beşdən sonra yığılıb yatdılar. Bütün gecəni yol gəlib Bərdəyə daxil olduqdan sonra səhərə kimi söhbətləşdilər, gələcək işin xatirinə nədən başlayıb nədən qurtarmağı xırda cizgilərinə qədər müzakirə etdilər. Qonaqlıqdan sonra Tukayı mürgü basdı. Azca daddığı şərabın təsiri də özünü göstərmişdi. Turdat Tukaya bildirdi ki, nə qədər çox yatıb yuxusunu alsın, bir o qədər yaxşıdır.

Buranın təbiətini ilk dəfə görsə də, nədənsə, bu yerlər ona doğma gəlirdi. Özündən asılı olmayaraq, bu, onun içindən gələn bir səs, haray idi. Ona elə gəlirdi ki, daxilində özündən başqa bir adam da var. O adam ətrafdakılar tərəfindən -tanınan Tukaydan fərqlənir. Düşünürdü: “Bu necə ola bilər, adam da ikiləşirmi?” Qəribədir ki, o biri Tukayın da fikri, duyğuları -təmizdir.

Bu yerlərin boz təpələri, laləli düzləri, yolboyu keçib gəldiyi irili-xırdalı dağ çayları necə də doğmadır. Ona elə gəlirdi ki, nə vaxtsa buralardan keçib gedib Əslində isə Tukay ilk dəfə idi ki, bu yerlərdə olurdu. Adamların söz-söhbətində, -danışığında doğma kəlmələr cingildəyirdi qulaqlarında. O, bu barədə susur, daxilindəki yeniləşmə barəsində heç kimə bir söz demirdi. Necə də deyə bilərdi, – ya ona gülərdilər, ya da “başına hava gəlib”- deyərdilər. Tukay yolüstü bir qədim qəbiristanlığa baş çəkmək fikrinə düşdü. Bu arzusunu onlara Bərdədə qoşulan bələdçiyə bildirdi. Yolları onsuz da Albaniyanın keçmiş paytaxtı Qəbələdən idi. Bələdçi başını tərpətib razılığını bildirdi. Bu, Tukayın ürəyincə oldu: o həm qəbiristanlığı görəcəkdə, həm də vaxtilə şan-şöhrəti yaxın, uzaq Şərqə məlum olan qədim şəhərlə tanış olacaqdı. At üstündə yırğalandıqca, bu yerlərin sərin mehi onun alnını, yanaqlarını yaladıqca, damarlarında qanı qaynayır, elə bil ki, dizinə, qollarına yeni qüvvə gəlir, təzələnir, cavanlaşırdı. Özündən olsaydı, xəzərlərə qədər olan bu yerlərin birində, lap Qəbələnin özündə həmişəlik məskən salıb qalardı. Ürəyində albanlara qarşı, özündən asılı olmayaraq, bir isti yaxınlıq, doğmalılıq hiss elədi. Şabalıd, fındıq ağaclarının, dünyagörmüş nəhəng palıdların arasından keçdikcə hava səniyir, aranın isti nəfəsindən əsər-ələmət qalmırdı. Dumana bürünmüş qoca Qafqazın uzaqdan görünüşü keçilməz səddə, nəhəng hasara bənzəyirdi. Bu səddi-sərhədi Tanrı bilə-bilə yaratmışdı, sanki hər xalqın, tayfanın torpaq pay-bölgüsünü eləmişdi. Burada yaşayanlar görünür, Tanrıya yaxın adamlardı, – dünyanın cənnətini onlardan əsirgəməyib, səxavətlə bəxş eləyib. Müxtəlif dildə danışan bu yerlərin camaatı haqqında Tukayın məlumatı var idi. Konstantinopolun imperator kitabxanasında hər xalq, o cümlədən də buranın əhalisi barədə yazılı məlumat kitabçası ilə hələ səfərə çıxmazdan qabaq tanış olmuşdu. Onu da bilirdi ki, müxtəlif dillərdə danışmaqlarına baxmayaraq onların adət-ənənələri eynidir, bir-birilərinə elə qaynayıb-qarışıblar ki, yadellilər buraya ayaq basanda əlbir, dilbir olurlar. Əsgərləri oğuzca ünsiyyət tapırlar öz aralarında, elə bil ki, bir evin, bir ailənin övladlarına çevrilirlər. Onların belə bir doğmalılığı Tukaya qəribə gəlirdi. Əhalinin hədsiz qonaqpərvərliyi, süfrəsi kimi ürəkaçıqlığı xalqın böyüklüyündən, bütövlüyündən xəbər -verirdi.

Görəsən, kim yaratmışdı onların arasında bu mehribançılığı? Bəzən iki qardaş bir-birinə qənim kəsilir, düşmən olur, bunlarsa başqadır. Sanki bir atanın belindən gəlib, bir ananın qarnından çıxıblar, ancaq onlara ayrı-ayrı dil bəxş eləyib valideynləri. Elə həyatda olduqları kimi yazılmışdı kitabda. Müxtəlif millətlər, xalqlar haqqında məlumat toplusu Bizans imperatorlarının masaüstü kitabı idi. Ayrı-ayrı vaxtlarda imperatorlar dəyişir, biri digərini əvəz edir, onların hər birinin öz dövrünü, müxtəlif – az, ya çox ömrü durdu. Bir gün gələnin bir gün də getməyi olur. Kimin vaxtı çatanda Tanrı şahına, quluna, ağına, bozuna baxmır, gələnin gedir. Lakin bu məlumat kitabçası öz daimi yerində durur. Nə bu kitabda təsvir edilən xalqlar dəyişir, nə də ki, bu kitab. Hansı məmləkətin, xalqın üstünə yürüş edəndə bu kitab işğalçı ordunun yolgöstərənini olur?

Bərdəyə ara-sıra silahlı dəstələrin girib-çıxmasına camaat öyrəşmişdi. Bunlar müxtəlif məmləkətlərin elçiləri də ola bilərdi, ticarət karvanlarını müşayiət eləyən yaraqlı adamlar da. Konstantinopoldan gələnin imperator elçilərini görənlər olsa da, haradan və nə məqsədlə təşrif buyurduqlarından xəbərdar deyildilər. Onlar iki gün əvvəl şəhərə gecədən keçəndən sonra girdikləri kimi səhərin alatoranında da şəhərdən çıxmışdılar. Turdat bu dəstəyə bələdçi ilə bərabər beş nəfərdən ibarət atlı da qoşmuşdu. Bu yerli dəstə elçiləri Dərbəndə qədər müşayiət edib orada onları Xəzər xaqanının adamlarına təhvil verərək geri qayıtmalıydı. Məsafə uzaq, yol isə daşlı-kəsəkli -olduğundan üç-dörd yerdə dayanıb dincəlməli oldular. Bərdədən çıxandan sonra ilk dayanacaq kimi Qəbəloni seçmişdilər.

Elçilər tələsmirdilər. Bu yerlərin yay bürküsünü görənlər üçün səhərin sərin mehində at üstündə getmək palıd kölgəsində yüyürcəkdə yırğalanmaq kimi bir şey idi. Atlılar səhərin sərin nəfəsini udduqca gümrahlaşır, yüngülləşirdilər. İki gün dodağı axurda olan atlar yorğalayıb ağzındakı gəmi gəmirir, finxırır kişənəyir, boz təpələrin üstündən elə bil qanadlanıb quş kimi uçmaq istəyirdilər. Havanın sərinliyi, atların gümrahlığı yolçuları yola həvəsləndirirdi. Tukay atını onunla yanaşı sürən bələdçiyə üzünü çevirib dedi:

– Sözsüz ki, bu qədim şəhərin qədim sakinləri də var. Mən onlarla tanış olmaq istəyirəm. – Bələdçi, deyəsən, heç nə başa düşmədi. Onun üzündəki təəccüb ifadəsini görüb Tukay demək istədiyini başa salmaq üçün sözü-sözə caladı. – Bu yurd-yuvanın ilk sakinləri maraqlandırır məni, indi haqq dünyasındadırlar onlar, qəbirlərini ziyarət etsək, ruhları şad olar. Bu barədə sənə demişdim axı, deyəsən, yadımdan çıxıb.

Tukayın nə demək istədiyini anlayıb başını razılıq əlaməti kimi tərپətsə də, onun bu arzusunun, istəyinin nədən, haradan doğduğunu bilmədi. Tukay nə desəydi, bələdçi əməl etməli idi. Bərdədə ona belə tapşırıq verilmişdi. Verilən tapşırığı sorğu-sualsız yerinə yetirmək isə onun borcu idi. Bələdçinin üzündə yenə də təəccüb cizgilərini oxusa da, Tukay bu ziyarətin “niyəsinə, nə üçün lazımlığını” açıqlamadı. İndi o, necə deməliydi ki, vaxtilə mənim ulu babalarım bu yerlərdən gəlib keçib. Bizans məmləkətinin səlahiyyətli elçisi kimi bunu izah eləmək həm yerinə düşməz, həm də bu yerlərin əhalisi arasında başqa fikir oyadardı. Onun xüsusi tapşırıq ilə gəlişini başqa bir məqsəd kimi imperatora çatdırardılar. Odur ki, qədim -qəbirləri ziyarətin nə məqsəd daşdığı bələdçiyə bəlli olmadı, bir sirr kimi qaldı.

Günəş üfüqdən yavaş-yavaş baş qaldırır yeri-göyü isitsə də, aran bürküsü bu yerlərdə hiss edilmirdi. Gün uca boylu palıd, fıstıq ağaclarının yaşıl çətirlərinin arasından arabir sızır yolçuların gözünü qamaşdırırdı. Bu sıx ağacların arasından uzanan yol meşənin içindən qılinc kimi sıyrılıb bir açıq talaya çıxdı. Yol qırağındakı bu talada qədim qəbirlər həmişəlik məskunlaşmışdı. Qəbir yerlərinin çökməsi – qəbiristanlığın qədimliyindən xəbər verirdi. Tukay yüyəni çəkib atı saxladı. O birilər də dayandı.

Tukayla bələdçi atdan düşdülər. Tukay dəstəyə dedi ki, soluxlarını alıb buralarda hərlənsinlər. Özü isə bələdçi ilə birlikdə qəbiristanlığa doğru addımladı. İndi onun ürəyindən nələr keçdiyini özü bilməsə də, bir Tanrı bilirdi. Hisslərini cilovlayıb fikrini cəmləyəmmirdi. Bu uçuq-salxaq cansız qəbirlər, buz kimi soyuq qəbirüstü daşlar hissini-hissiyatını közərtmişdi, azca bir himə bənd idi, bədənini alovlandırırsın, onu külə döndərsin. Uzaq illərdən, əsrlərdən gələn gözəgörünməz qüvvəni özündə hiss edir insan, lakin onun cisminə necə və hansı vasitə ilə girib-çıxmağını bilmir.

...Qəbirüstü abidələrə baxdı. Bəlkə də bu baxmaq deyildi. Onun ancaq yuxularda gördüyünün canlı, daşlaşmış şahidləri idi. At abidələri ürəyini atlandırırdı. Bu atlanmaq indiki atlanmağından deyildi. Elə bir dünyaya düşmüşdü ki, az qala böyür-başındakıları unutmuşdu. Bizansın səlahiyyətli nümayəndəsi olmağı da yadından çıxmışdı. Düzünə qalsa, o, özü-özündən çıxmışdı. İndi kim qaytara bilərdi onu özünə? İnsan özünü dərk edəmmir, etsəydi, nə var idi dünyanı dərk eləməyə. Bəlkə elə dünya onun öz içərisindəydi. Hər şeyi kənarında axtarır insan. Ömrünün axırına kimi axtara-axtara heç nə tapa bilmir. Gözü bu dünyada qala-qala özü o dünyaya köçür.

Tukay özündən asılı olmayaraq, səndirlədi. Onun belə vəziyyəti heç vaxt yadına gəlmədi. Qolundan tutan onun gözünün içinə baxdı: “bərk dur, yanındayam”. Bu ifadə ürəkdən-ürəyə keçdi. Hissiyatla deyiləni heç nə deyə bilmir, onu əvəz etmir. Yaxşı, bu kim idi ona dayaq olan. Yıxıla da bilərdi, yeriyə də... Heç nə demədi ona. Çox şey demək istədi, lakin deyə bilmədi, dodağı-dili söz tutmadı. O adam yerlilərdən, Turdatın yaxın adamlarından idi. Yol uzaq, dağlı, dərəli, qaçaq-quldurlu olduğundan dəstəyə ən etibarlı, cəngavər əsgərləri qoşmuşdu Turdat. Bu beş nəfər Dəmirqapı Dərbəndə kimi cavabdeh idilər onların təhlükəsizliyinə.

Qəbələdə bir gün gecələdikdən sonra Dərbəndə yol aldılar. Dərbəndə sağ-salamat gəlib çıxdıqlarına görə Tanrıya dua oxudular. Dərbəndə gəliş də qəbiristanlıq ziyarəti ilə başladı. Dəstəbaşı bu dəfə də Tukayın arzusunu sorğu-sualsız yerinə yetirdi.

Tukay Hun elinə yola düşdükdən sonra Şiriyə keşikbaşından gələn qonaqların kimliyini öyrənmişdi. Xəbəri alan kimi bazardakı ərəb taciri ilə gizli görüş təşkil eləmişdi. Bu tacir xəlifənin səlahiyyətli, gizli nümayəndəsindən biri idi. Ətrafdakılar onu ancaq tacir kimi tanıyırdılar. Özünü el ə aparırdı ki, guya başını sallayıb ancaq alver ilə məşğuldur. Əliaçıq idi, yetim ə-yesirə əl tuturdu. Onu tanıyıb bilənlərin dərin hörmətini qazanmışdı. İzi itirmək üçün ona belə olmağı tapşırırmışdılar. Heç kimin yatsa, yuxusuna da girməzdi onun -etdiyi-tutduğu. O, Dəməşqlə Bərdə arasını su yoluna döndərmişdi. Bütün ömrü, demək olar ki, yollarda keçirdi. Albaniya ilə Ərəbistan arasında olan gözətçi məntəqələrində, karvansaralarda onu yaxşı -tanıyırdılar. İzi itirmək, sirri gizli saxlamaq üçün həmişə yükünü ağır tuturdu. Bərdə və Dəməşq bazarlarında onun yerlilərdən ibarət muzdlu köməkçiləri var idi. Onun aparıb gətirdiyi malları həmin köməkçilər xırtd edirdilər. Ağır yüklü dəvələri yolları yağır eləmişdi. Bu yolları o qədər gedib-gəlmişdilər ki, sarvan olmasaydı da, harada, nə vaxt dayanmağa adət eləmişdilər dəvələr. Tacirin ürəyindəki sirin yükü daha ağır olurdu. Tapşırıq mənzil başına çatana kimi o, necə deyərlər, əldən-dildən düşürdü. Öyrəndikləri, danışığa görə, məktubsuz çatdırılırdı sahibinə. Tacirin indi apardığı xəbərdən bu dəfə qan iyi gəlirdi. O özü də bunu hiss eləmişdi. Bizans imperatoru Yustinianın ikibaşlı oyununun üstü açılırdı. O, bir yandan Tukayı Albaniyaya və oradan da Xəzər məmləkətinə göndərir, digər tərəfdən isə Ərəbistanla danışıq aparırdı. Sasanilərin süqutundan sonra öz payını götürsə də, imperiya torpaqlarının xeyli hissəsi Yustianın əlindən çıxmışdı., Döyüşçüləri, əsasən, türklərdən ibarət olan ölkəsi hələ özünü saxlaya bilirdi.

Tiberi imperatorun doğmaca oğlu olsa da, axır zamanlar onun ordu arasında nüfuzunun artması Yustiniana ona qarşı bir qısqanclıq hissi yaratmışdı. Hətta bir-iki dəfə istəmişdi ki, əmrini verib işdən azad eləsin. Sonradan düşünəndə ki, bunun sonu yaxşı olmaz, ordu ona qarşı ayağa qalxar, fikrindən vaz keçib “Pişiyim-pişiylimlə” onun başının altına yastıq -qoymağa üstünlük vermişdi. Atasını yaxşı tanıyan oğul özünü o yerə qoymamış, özünü onun “şirin dilinə inanan” kimi göstərməyə çalışmışdı. Beləcə, gizli bir siyasət oyunu gedirdi onların arasında. Nə vaxtsa bu oyun açılmalı, bir partlayışa çevrilməliydi. Lal axan çayların dibi dərin olur. Bu yeraltı çayın biri -Bərdədən, o biri Konstantinopoldan keçirdi. O çayı bulandıranlar da məlum idi. Albaniyada Turdatın qohumu Şiriyə, Bizansda isə Yustinianın oğlu Tiberi. Hər ikisi də Ərəb xilafəti ilə xəlvəti əlaqə yaratmışdılar.

Tarixçilərdən birinin dediyinə görə, 685-ci ildə, başqasına inansaq, 688-ci ildə Ərəb xəlifəsi Əbdül-Malik Bizans imperatoru II Yustinian ilə müqavilə bağlayıb razılığa gəldilər ki, Ərm əniyyəyə, Albaniyaya və İberiyaya sahib olub onlardan yığılan vergiləri birgə bölüşdürsünlər. Bildiyimiz kimi Yustinian öz yaxın adamı Tukayı xüsusi tapşırıqla Xəzər xaqanı Eltəpərin yanına göndərib xəlvəti danışıqlar aparırdı. O, bununla hər iki məmləkəti arxayın salırdı. Yustiniana görə, xəzərlərdə xristianlığı yaymaq, əslinə qalsa, ərəblərin Qafqaza girməsinə, bir növ, çəpər idi. Bu çəpərlə xalqın mənəvi aləmini zəbt eləmək daha çox ağlabatandır. Bunu Tukay ona başa salsada, Yustinian öz aləmində yenə də qoşuna, zor gücünə çox üstünlük verirdi. Bu da onun hərbiçi olmağından irəli gəlirdi. İlk nəzərdən böyük işləri dinc, diplomatik yollarla (onun diplomatiyası hiylələrə söykəirdi) həll etməyə yönəlsə də, yenə də hər şeyin sonu gəlib müharibəyə dirənirdi. O, imperiyanın xeyrinə arzu etdiyi sülh danışıqlarına həmişə müharibə ilə son qoyurdu. Qafqazı əldə saxlamaq üçün xəzərlərlə əlbir olmağa daha çox üstünlük verməsi hər iki məmləkətin yaxınlaşmasında dinin rolunu, bundan əlavə, qohumluq əlaqələrini də yaddan çıxartmırdı.

Tukay həm Albaniyada, həm də Xəzər məmləkətində öz işini görüb geri qayıtmışdı. İndi Yustinian qəti addımını ata bilirdi. O, sərkərdə Leontinin başçılığı ilə heç bir maneəyə rast gəlmədən qoşunu Daryal keçidindən adlada bildi. -Yustinian özlüyündə elə bilirdi ki, bunu Ərəb xilafəti gözlənilməz bir hadisə kimi qəbul edəcək. Onun xəbəri yox idi ki, bu yürüşdən xəlifənin xəbəri var. Sadəcə olaraq, ərəblər yunanların bu gedişini izləyirdilər. O, Daryal keçidini keçəndə ağına gəlmirdi ki, bu yandan aldadıb, o yandan aldanır. Salməçi Yustinianın bu yürüşünə qarşı hər hansı bir müqavimət haqqında yazmır. O, İberiyanı, Ərm əniyyəni tutub Albaniyada nəfəsini dərdi. Turdatla görüşündə ona özündən sonra Albaniyanın ikinci hökmdarı titulu verdi. Bu, azacıq da olsa, Albaniya torpağının dinc qalması demək idi. Yustinian bu səfərdən geri qayıdıb taxtında əyləşəndə ona qarşı əvvəlcədən hazırlanmış qurğuya düşdü.

Yustiniani, qaçmaq istəyərkən gəmidə tutub onu müşayiət eləyən silahlı dəstəsi ilə birlikdə Xersona aparmışdılar. Orda ev dustağı oldu. Onu Şərafət xatundan olan iki əkiz oğlu ilə -birlikdə saxlayırdılar. Şərafət xatun atası – Xəzər xaqanı Eltəpərə gizli məktub göndərib ondan imdad diləmişdi. Yustinian oğlunun ona qarşı olan bu xəyanətini heç nə ilə izah edə, ağına sığışdırı bilmirdi. Düşməni kənarında axtardığı halda, yağı onun öz ailəsində, lap dizinin dibində imiş. Oğlunun xəyanəti Yustiniani sarsıtmışdı. Öz belindən gələn bu nanəcib onun belini sındırmışdı. Ha çalışırdı, qəddini düzəldə bilmirdi. “Nəyi çatışmırdı, vaxtı-vədəsi çatanda onsuz da, bu cah-cəlal, bu taxt-tac onun idi. Mənim Hun

qızından olan oğullarım hələ balaca olsalar da, bəlkə onlara qısqanırdı? Yox, bu ağılabatan deyil. Nəşə, burda elə gizli sirr var ki, nə qədər fikirləşirəm, tapa -bilmirəm”.

O, nədənsə, sərkərdə Leontinin xəyanətini xəyanət kimi qəbul etmir, günahı yalnız oğlunda görürdü. Leontini də yoldan çıxardan o idi. Bəs, oğlunu yoldan azdıran kim ola bilərdi? Bu oyunun başında qaynı Vardanla Tiberinin anası olduğunu iş-ışdən keçəndən sonra bilmişdi. Bu, həmin o Vardan idi ki, sonradan Yustinianı sui-qəsdlə öldürtdürüb hakimiyyəti ələ almışdı. O, hakimiyyəti ələ alana kimi, bacısı oğlu Tiberinin müvəqqəti hakimiyyətə gəlməsini təşkil eləmiş, elə bil ki, bir növ, arada bir keçid dövrü yaratmışdı. Tiberi bu oyunu başa düşə bilməzdi. Oğulu ataya qarşı hazırlayan dayı və ana artıq birinci məqsədlərinə çatmışdılar.

Onun bu dar günündə Xəzər xaqanı – doğmaca qayınatası Eltəpər hayına yetdi. Özünün xüsusi hazırlıqlı qoşun dəstəsinin vasitəsilə Yustinianı və ailəsini xilas edə bildi. O, burada çox qalmayıb bolqarlarla əlaqəyə girdi.

Qurd ağacı içindən necə yeyirsə, eləcə də məmləkətləri içindən xıdır-xıdır yeyib yerişini-duruşunu səndirlədirlər. Böyük məmləkətlər qılınc gücünə ram edilə bilməyəndə -xaricilər -axışib onun içində iğtişay salırlar. Bizansın bunlardan xəbəri yox idi. Necə də biləydi? O qədər torpaq tutmuşdular ki, saysaydın, sayı-hesabı olmazdı. Bu torpaqları tutanda fikirləşməmişdilər ki, sərhədlərin ağzı açılarda xalqların da yerışı, addımı dəyişir, yolları uzaqlara uzanır, uzana-uzana, sonra da fırlana-fırlana gəlib onun öz göbəyinə dirənir. Bir vaxt başını qaldırıb görür ki, vaxt gəlib, vədə keçib. Vay onda o məmləkətin halına.

İsrail və onunla gələnləri Xəzər xaqanı böyük hörmət və izzətlə qarşıladı. Gələnlər kimi onların şərəfinə məclis düzəldildi. Sonra xaqanın göstərişi ilə Hun əyanları kilsəyə toplaşib İsrailin ilahi moizələrini dinlədilər. Xəzər yepiskopu Davudun vəfatından sonra Albaniya hökmdarı Turdat katolikos Yeliazarla məsləhətləşib İsraili onun yerinə göndərəkən bu ifadələri işlətmişdir: “Rəhmsiz Ərəbistan xalqının üzərimizə qoyduğu vergilər bizi möhkəm sıxır və ağır vəziyyətə salır. Eyni zamanda, hunların hər il ölkəmizə etdiyi basqınlar da bizim üçün dəhşətli fəlakətdir. Buna görə də ölkəmiz ikitərəfli düşmən basqınlarından talan olub taqətdən düşür. Ey mənim qohum və sevgililərim, gəlin ölkəmizin yepiskoplarından birini seçib hər iki hökmdarın yanına göndərək ki, bizim sakitliyimiz üçün o, Tanrının köməyi ilə onların hər ikisini sülhə və dostluğa dəvət etsin və biz də onlar tərəfə qorxu və düşmənçiliklə baxmayaq”.)

İsrail söhbətə başlamazdan əvvəl Turdatın yuxarıda söylədiklərini ürəyində bir daha yadına salıb belə dedi: “Övladlarım, xaçpərəstliyə dönün və Tanrıya inanın ki, o, mərhəmətə gəlib sizə varlıq bağışlasın. Çünki O, Rəbbimiz və hər şeyin Xalığıdır. Bu andan öz murdar inamlarınızı atın və xalığ-olunana daha ibadət etməyin, çünki bütün bunlar Şeytandan gəlir və insan ruhunu korlayır. Heç kəs Tanrının və Şeytanın bədəsindən bir anda içə bilməz”. O, bu görüşdə çox şeylərə toxundu, əyanları dediklərinə inandırmağa çalışdı. Ona inananlar da oldu, inanmayanlar da. İnanmayanlar cadugərlər, sehrbazlar və kahinlər idilər.

İsrailin buraya gəlişi ilə hər şey dəyişirdi. Bu dəyişikliyin əsas səbəbkarı İsrail olsa da, bu işdə Göycənin də rolu az -deyildi. Əsas məsələ o idi ki, İsrail məmləkətin hökmdarı Eltəpəri inandıraraq büt-pərəstlikdən çəkindirə bilmişdi. Bu, çox vacib məsələ idi. Cadugərlər, sehrbazlar əvvəl-əvvəl öz etiraz səslərini ucaltsalar da, Xaqanın qorxusundan sonradan cıqqırlarını belə çıxarda bilmədilər. Eltəpərin öz doğma qızını İsrailə ərə verməsi onun hörmətini birə-beş artırdı.

İki məmləkət arasında qarşılıqlı dostluq artıq, elə bil ki, qohumluqla da möhürlənmişdi.

İsrail Albaniya ilə Xəzər dövləti arasında səlahiyyətli bir səfir rolunu oynasa da, burada çox qala bilməzdi. Albaniyada onu intizarla gözləyirdilər. Onun həmişəlik qalmasını Eltəpər dönə-dönə xahiş eləsə də, İsrail getməyin vacibliyini izah edib qayıdacağına söz verdi. O, Cavanşirdən sonra ikinci tanınmış adam idi ki, hunlardan evlənmişdi.

Onu hörmətlə qarşıladıkları kimi təmtəraqla da yola saldılar. İsrailin Xəzər dövlətinə səfəri 51 gün çəkmişdi.

İsrail Albaniyaya böyük bir uğurlu qayıdırdı. Bu, ordunun, silahın deyil, mənəvi sözün bir qələbəsi idi. Alban yepiskopunun az müddət ərzində dini təbliğatdan əlavə, öz davranışı, inamlı söz-söhbəti, düzlük, təmizlik haqqında çıxışları bir çoxunun gözünü açıb yeni bir aləmə qovuşdurmuşdu. Onun bütün söhbətlərinin mayası üç Uqnuma söykənirdi: “Əziz, Pak və Müqəddəs Rəbb! Bütün yer üzünü Onun şərəfi ilə doludur”.

İsrail geriye döndükdən sonra Eltəpər hunların iki mötəbər zadəganını onun dalınca məktubla Albaniyaya yola saldı. Məktubda deyilirdi: “Sizin göndərdiyiniz Tanrı adamı yepiskop İsraili görüb qarşıladıq və onun vasitəsilə Albaniyanın böyük katolikosu müqəddəs Yeliazarı və Albaniyanın müstəqil knyazı, bizim istəklili qardaşımız Varaz-Turdatı salamlayırıq. Siz -bizdən cismani sülh xahiş edirdiniz, biz isə öz mənəvi aləmimizdə onun timsalında Tanrı surətini gördük və onun müqəddəs həyatında və bizə Tanrı tərəfindən izhar edilən möcüzələrdə öz Xalqımızı dərk edib ruhumuza əmin-amanlıq qidasını əldə etdik. İndi sizdən xahiş edirik ki, siz İsrailin özünə icazə verəsiniz ki, o, bizim yepiskopumuz və dini başçımız olsun. Biz onun vasitəçiliyi ilə əbədi xilasa nail olarıq və bununla da aramızda sarsılmaz dostluq möhkəmlənər. Tanrıyla salamat qalın!”

Bu məktubdan sonra Turdatın və Dədə Davdəkin sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Davdək özlüyündə düşünürdü ki, deyəsən, əmin-amanlığa yol açılır. Tanrıya dua edirdi ki, bu sevinci öz xalqından axıra kimi əsirgəməsin.

Sonrakı əsrlərdə “Albaniya tarixi” kitabını ermənicəyə çevirərkən erməni katolikoslarının təkidi ilə məndə bilərəkdən qəsdən dəyişikliklər edilmişdi. Bəlli olur ki, 704-cü ilə qədər Albaniyada əhali Qriqorian kilsəsinin himayəsi altında olmamışdır.

Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”ndə bəzi qondarma dəyişiklik, o cümlədən, ikinci kitabın qırx altıncı və qırx yeddinci fəsillərinin əsərə sonradan əlavə edilməsi açıq-aşkar hiss olunur. Yuxarıda Xəzər xaqanı Eltəpərin Turdata məktubunu olduğu kimi oxuculara çatdırdıq. Adlarını çəkdiyimiz həmin qondarma fəsillərdə guya Xəzər xaqanı eyni məzmunlu məktubu erməni katolikosu Sahaqa da göndərmişdir. Əvv əla, Alban kilsələri sərbəst idi və Cavanşirin dövründə olduğu kimi, məmləkəti hökmdar idarə edirdi. Və İsraili də Şimal ölkəsinə göndərməyin təşəbbüskarı Turdatla Alban katolikosu Yeliazar olmuşdu. Həmin o qondarma, sonrakı əsrlərdə yazıya alınmış fəsillərdəki məktublar, olsa-olsa, 704-cü ildə Bərdə -hadisələrindən -sonra ola bilərdi. Tarixdən məlumdur ki, o dövrdə Alban kilsələri xristianlığın diofizit təriqətini – İsanın həm insan, həm Allahlığını saxlamışdı. Kitaba bu iki fəslin əlavəsi sonrakı, yəni 704-cü il hadisələrinə haqq qazandırməğa bir hazırlıq idi.

Gedənlərin qayıdışına bütün ölkə sevinirdi. Bu sevinənlərin arasında birinin – Göyçəyin sevincini təsvir etməyin çətinliyi bir yana qalsın, bu, ağlasığmayan bir xoşbəxtlik idi. Bu sevinc insanın aqlını əlindən də alar, qanadlandırır fəzalara da qaldıra bilər. Qızın bu dəyişikliyi Çiçək xatunu qorxutdu. Özü də sevmişdi, lap dəlicəsinə, lakin belə bir məhəbbətin nə olduğunu dərk edə bilmirdi. Qız elə bil

ki, yerə-göyə sığışmırdı, buludlardan da yuxarıda qanad çalırdı. Diqqət yetirən olsaydı, onun ayağının yerdən üzüldüyünü açıq-aşkar görərdi. Əslin ə qalsa, belə bir gündə hamı öz sevincini yaşadığından ətrafdakıları görə bilmirdi. Hamı elə bilirdi ki, bu sevinc ancaq və ancaq təkcə ona məxsusdur. Çiçək xatun idi Göçəyin bu sonsuz, görünməmiş sevincini, məhəbbətini görən. -Göçəyin sevincinin həddi-hüdudu yox idi, Çiçəyin də qorxusunun, -hürküsünün.

Çiçək xatun Abbası çağırırdı. Abbas Dədə Davdəklə birlikdə gəldi. Söhbətə Çiçək xatun başlamaq istəyirdi, Dədə Davdək onu qabaqladı:

– Şükür bugünkü günə. Az qala, əlimi hər şeydən üzümüzdüm. Sən demə, Tanrı istəyəndə tutalcaq da verir. Deyirəm, bəlkə bir toy-bayram eləyək. Nə deyirsən, etirazın yoxdur ki?

– Nə deyirəm, ağsaqqal məsləhət biləndən sonra mən nə karəyəm. Bu, mənim burda, Bərdədə axırıncı toy-bayramımdır, ağsaqqal.

Onun bu sözündən təəccübləndilər, lakin sözünün gerisini kəsmədilər.

– Qəti qərara gəlmişəm... bu toydan sonra Kasaka köçmək fikrindəyəm. Göyçəklə Göycə istəsələr, mənimlə gedə bilərlər, istəməsələr də, yenə bu, onların öz işidir. Yadınızdadır, siz İsrailə Göycəni Şimala yola salanda, gərək ki, mən bu barədə sizə demişdim. Mən bundan sonrakı ömrümü ibadətdə görürəm. Girdimandakı vəngdə yaşamaq fikrindəyəm. Məni düzgün başa düşün, istəyirəm ki, həmişə Cavanşirin yanında olum (o, Cavanşirin qəbrinə işarə edirdi). Elə bilirəm ki, mənim bu haqqımı heç kim əlimdən ala bilməz.

Ətrafdakılar axır vaxtlar Çiçək xatunun əsəbilibini hiss eləmişdilər. Ağzından artıq-əskik söz çıxarmasa da, səsinin, sözünün avazında bu hiss edilirdi. Odur ki, onun özünün belə bir fikrə gəlməsi ağsaqqalın ürəyindən oldu.

– İxtiyar sahibisən, mənim balam, ürəyin necə istəyirsə, elə də et. Yaxşı başa düşürəm səni (ancaq bunu açıqlamadı). Girdiman o nəslin, kökün dədə-baba yurdudur. O torpağın hər bir guşəsini seçə bilərsən.

Çiçək xatunun Girdimana getmək fikrini hamı təbii bir hal kimi qəbul elədi. Lakin onun ürəyindəkindən heç kimin xəbəri yox idi. Bunu bilən olsaydı, çiçəyi təzə-təzə çırtlayan camaatın üstünə qaynar su ələndi. Bu, camaatı yasdən çıxardıb yenidən yasa salmağa bənzəyirdi. Hamının gözü Çiçək xatunda, Cavanşirdən sonra onun hərəkətlərində, oturuşunda-duruşunda idi. Onun atası evinə getməməsi hamını heyran eləmişdi. Qadınlıq yaşı indi-indi bilinən, qız birçəyi üzündə sezilən, çiçəyin ləçəklənmə bir vaxtını vəngə qurban eləməyi əhalidə iki fikir yaradardı: yasdən çıxıb yasa girmək, ya da ki, onu namus-qeyrət tacı kimi qəbul etmək. Onun Girdimana getmək arzusunu eşidənlərdən bunu Albaniyanın yenidən dirçəlməsi, yıxılıb durması kimi qəbul edənlər də vardı. Az qala sönən ocaqlarda bunu qıgılıcım, köz kimi görür, əhalinin belə vaxtında adi bir qadının deyil, Cavanşirin sonuncu və sevimli həyat yoldaşının etibarının, etiqaadının əyani təcəssümü olaraq qəbul edirdilər. Qərar qətiləşəndə kəsəri iti olur.

Tiberi atasını yıxıb hakimiyyəti ələ alandan sonra, ilk növbədə, ona yaxın olanlarla haqq-hesabı çürütməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu yaxınlardan biri də Turdat idi. Onun əmri ilə Turdatın iki oğlu girov kimi Konstantinopola gətirildi. Bu, bir növ, Albaniyanın qapılarını bağlayıb açarlarını Konstantinopolda saxlamaq kimi bir şey idi. Bu ağır zərbədən sonra dirçəlib yenidən ayağa qalxmaq ağılasıqan deyildi. Turdat bu ağrının altında inləyə-inləyə, dərindən çarə axtara-axtara qıvrılırdı, gecəsiylə gündüzünü səhv salmışdı: nə vaxt yatıb, nə vaxt durduğunu bilmirdi. Belə günlərdə şərab da təsir etmirdi ona. İçib, içib, keflənib yatırdı. Sərsəm dururdu -yuxudan. Bu -əhval-ruhiyyə ona daha pis

təsir edirdi. Şərablə olanları yadından çıxartmağa çalışırdı, lakin mümkün olmurdu. Görəsən, başqa əlac varıydımı bu dərdə? Belə bir vəziyyətdə ona ya dəli deyərdilər, ya da ki, dikdiringi dövlət başçısı. Hər iki halda yolun sonunu görəmmədiyindən çalışırdı ki, gözə az-az görünsün. Gözə görünməmək də olmazdı: ya hakimiyyətdən əl çəkməli idi, ya da ki, işləri qaydasına qoymalıydı. İşləri elə düyünə düşmüşdü ki, açarı tapılmırdı. Zarafat deyildi, iki -oğlunu – ciyərpərasını əlindən alıb aparmışdılar. Ayrılıq dərdi bir yana, qürurunun sındırılıb, heysiyyətinə də toxunmuşdular. Özünə Tanrıdan ölüm diləyirdi. Lakin bu ölüm onun üçün daha ağır olardı. İntizarlı getmək istəmirdi həyatdan. Oğulları döyüşdə həlak olsaydılar, bəlkə də ona bu qədər təsir etməzdi, özünə təsəlli tapardı ki, “torpaq uğrunda qan tökdülər”. Onların Konstantinopolda girov saxlanmasını “qədər-qismət” kimi də qəbul edəmmirdi. Tanrı ona elə dərd vermişdi ki, dərmanı tapılmırdı. Onun bu dünyada bircə təsəllisi var idi. O da həyat yoldaşı Əspərimdir. Saraydan əl-ayaq çəkildə o, dərmini göz yaşları ilə ərindən gizli başının altındakı balıncə töküdü, Turdat isə içindəkiləri içində çəkirdi. İçindəkilər onun içini üzür, daxilini çalxalayırırdı. Saray əyanlarının da üzünə dik baxa bilmirdi Turdat. Bu, hökmdar üçün daha ağır idi. Hər gün önündə başını endirənlərin qarşısında başını qaldıra bilməmək, yəni ixtiyar sahibi, vəzifəbaşı sən ola-ola başısağılıq ağırdan ağırdır. O, başını qaldırammırdı, qaldırısaydı, yalançı bir şey olardı, sonra öz-özündən utanardı. Yalançılıq yaraşmırdı onlara, yəni bu nəsələ, kökə, hər şeydə nizam-intizam olub onun ulularında. İstər ailədə, istərsə də hakimiyyətdə. Deyəsən, hakimiyyətə gəlməkdən asan bir iş yox imiş, onu saxlamaqdır əsas məsələ. Bu hakimiyyəti çox böyük çətinliklərdən, ölüm-dirim -mübarizələrindən sonra ərsəyə gətirmişdi Cavanşir. Bu səviyyəni saxlamaq düşmüşdü öhdəsinə Turdatın. Əslinə qalsa, daha ağır yükün altındaydı Turdat. Cavanşirin qətindən sonra ya qurbanlıq olmalıydı, ya da ki... Cavanşir elə bir qayda-qanun yaradıb yol açmışdı ki, bircə qalırdı bu yolla getmək. Cavanşir yerini yeriyə bilməzdi o. Öz yerini də tapa bilmirdi. Bəlkə də var idi bu yerləş, ancaq onu təsdiq eləmək, torpağın sinəsində, Cavanşir kimi qüdrətli bir sərkərdədən sonra iz -qoymaq asan deyildi. Ulular çox şeyi qoyub getdi, çox yazını yazdı. Bəs niyə pozuldu bunlar? Bunları fikirləşir, ancaq dərk edə bilmirdi Turdat. Bir şeyi hiss eləyirdi; deyəsən mən vaxtında, vədəsində gəlmədim bu dünyaya.

Hələ o tərəfini düşünmürdü bu dünyanın. Onun bu dünyası ata dünyası idi; bacara bilməmişdi onu axıra kimi bu dünyaya çatdırmağa. Düşünürdü ki, ailədə bacara bilmədiyini, yəni Albaniyanın hökmdarı kimi, öz övladlarını qoruya bilmirsənsə, necə saxlaya bilərsən bu məmləkəti? Böyük işlər kiçik işlərdən başlayır. Deyirlər ki, ailə hər şeydir. İndi ailə dövlətin qurbanına, girovuna çevrilmişdi. Tiberi zəif nöqtəsini tapıb onu kəməndə salmışdı. Ağılına başqa şeylər gəlirdi: bu işin arxasında, bəlkə də, başqa məqsədlər durur; bu nəslin, kökün əlini hakimiyyətdən üzümək! Yox, ağılagələyə bənzəmir başagələyə. Əgər belə olsaydı, onda Şiriyəyə niyə toxunmadılar? Bəlkə əvvəl məndən başlamaq istəyiblər, onu sonraya saxlayıblar. Bu da ola bilər. Görünür, bilən bilir hər şeyi.

Onun məlumatı var idi Bərdəyə gəlib-gedənlərdən. Lakin açıb-ağarda bilməzdi bunları. Açısaydı, dünya bir-birinə dəyərdi. Ona görə ki, çox şey ola bilərdi. Gizli qalsa, yaxşıdı. Hər şeyi ört-basdır edə-ədə gizlənməmişik bu dünyadan. Bilməmişik ki, bilmədiklərimizi də bilən varmış.

Turdat Əsp ərimlə xeyli götür-qoydan sonra imperatorun hüzuruna getməyi, yaxınlarda Konstantinopola yola düşməyi qəti qərara almışdı. Bəlkə də gecikmişdi, çoxdan getməliydə o.

İndi hakimiyyətdən çox onu ailəsi düşündürürdü. Əvvəl əl dövləti düşünə-düşünə ailəni bada verdi. İndi ailəni düşünə-düşünə... Tanrı xeyirə döndərsin, görək axırı necə olacaq? “Olacağa çarə yoxdur” – deyirlər.

İki yol var idi Konstantinopola getməyə: biri İberiyadan keçirdi, o biri isə dolana-dolana. Xeyli düşündü: hansı uğurlu ola bilər. Uğuru Tanrı verir, qalanı isə öz öhdəndədir.

Onunla birlikdə Konstantinopola gedəcək adamlar atları yəhərləyib Bərdədən çıxdılar. Turdatın səfərini heç kim bilməməliydi. “Yerin də qulağı var” – deyirlər. Amma məlumatı olanlar var idi. Bu xəbər gedənlərlə bərabər saraydan çıxmışdı. Söz ağızdan çıxdı, qurtardı, daha onu geri qaytarmaq mümkün deyil. O ki ola evdən, hətta məmləkətdən aralanmağa. Turdata elə gəlirdi ki, saraydan ayrılıb saraya qayıtmağı bir neçə gün çəkəcək, bir neçə günə iki ciyərpərəsi ilə birlikdə şad-xürrəm geriye dönəcək. Bu xəbər Turdatın özündən əvvəl gedib Konstantinopolun divarların dolaşaraq hökmdarın qulağına da çatmışdı. İmperator yerində – taxt-tacında lövbər salıb ağır-ağır xəbərin gəlişindən xumarlana-xumarlana mürgülüyüdü.

...Turdat uzaq-uzaq yolların enişində, yoxuşunda yırgalanır, fikri-zikri dərələrə, təpələrə səpələnə-səpələnə gedirdi. Görəsən, onları görüb götürən, yığıb-yığışdıran, geri qaytaran tapılacaqdımı? Bunu bir Tanrı bilə bilərdi.

Keçib getdiyi bu yerlərə, ilk dəfə görürmüş kimi, heyan-heyran tamaşa edirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu vaxta qədər sarayın dörd divarı arasında yoğnuyub, döşəməsində kök atıb köklənib. Yol boyu sıralanan təpələrin yaşıl çətirli ağacları da, elə bildi ki, bir yad adam kimi ona tamaşa eləyir. Bu dilsiz təbiətin canlı diqtəsini ürəyində hiss elədi. Bəlkə də təbiət onu tənbeh eləyirdi. Özündən asılı olmayaraq daxilindən keçən bu hissdən utandı. Axı Albaniyanın elə bir künc-bucağı yox idi ki, Cavanşirin atının dırnağı o yerə dəyməsin. Təbiətin qoynunda dərin xəyallardan avazıyıb, deyəsən, səhvini yavaş-yavaş başa düşürdü. Saray çəkişmələrinə başı qarışıb hər şeyi unutmuşdu. İnsanın ayağı torpaqdan üzüləndə tale də üzünə gülmür, başı da ucalmır.

Tacir libasında Bərdədən çıxan bu kiçik atlı dəstəsi və karvan Kasaka çatıb nəfəsini dərdi. Məsləhət belə oldu ki, karvan sarayda deyil, gecəni Oğuz çayının sahilində, çadırdə gecələsin.

Yayın cırhacırına baxmayaraq dağların qoynundan dəreə boyu burula-burula gələn Oğuz çayı özü ilə bu yerlərə bir sərinlik gətirirdi. Günəş dağların arxasında yavaş-yavaş əriyib üzüldükcə üfüqdə bir odalov közərirdi. Elə bil göydə nəhəng bir tonqal çatmışdılar. Bu tonqal gündüzün qaynarından sonra göyə çəkilən közə, közərtiyə bənzəyirdi. Çayın ortasında sudan çıxıb hoppanan, irili-xırdalı balıqların şappılısı sükutu pozurdu. Turdat sinəsində azara çevrilmiş dərdini sulara danışırı. O, çayın sahilində dayanıb irili-xırdalı daşlara dəyib səslənən sularla, elə bil ki, pıçıldışırdı. Həmdərdi bu sular idi. Görəsən, axar sular yuyub apara biləcəkdimi onun dərdini?.. Çətin, çox çətin. Dərd daşlaşanda, sellərin-suların dibinə çökəndə onu çıxarmaq olmur axı. Dəvələr ayaqlarını qatlayıb asta-asta gövşəyir, ayağı çidarlanmış atlar isə çayqırağı çəmənlikdə şirin-şirin otlayırdılar. Yeddi çadır qurulmuşdu çayın sahilində. Turdat ona məxsus çadırın qənşərində, alovlanan ocağın qırağında yerə sərilmiş keçənin üstündə mütəkkəyə dirsəklənib təbiətin bu füsunkar gözəlliyini ilk dəfə görürmüş kimi xəyalın dərin dəryalarına qərq olmuşdu. Ətrafın bu dilsiz-ağızsız ecazı da onu fikrindən yayındırammırdı. Ulularının yurdu – Girdimanın bir guşəsi olan bu torpaqda kimlər uyumurdu? Onun qoynu ana qucağına dönmüşdü bu nəsil, kök üçün. Atasının, əmilərinin, Cavanşirin də qəbri burdaydı. Fikrindən keçdi ki, Avey-dağının arxasındakı qəbirləri bir gün qalib ziyarət etsin. O, çoxdan yadından çıxarmışdı bu yerləri. Deyəsən, buralara yadlaşmışdı. Birdən ağına gəldi ki, özü-özünə də ögeyləşib, insan özünü unudanda başqasına da biganə olur.

“Meydan qılinc meydanıdı, onu tutammadım. Tutmaq istədim, lakin əlim sürüşüb çıxdı tiyəsindən. Amma görünür, bu torpağın taleyinə yalnız qılinc yazılıb; qılincının ağzı kəsməyənin sözünün kəsəri də olmur. Cavanşir məmləkəti qurub getdi, mənə qurulana duruş gətirəmmədim. Qəribədir, quranlardan sonra həmişə dağıdanlar gəlir. Axı, mənim məqsədım daşı daş üstə qoymaq idi. Baş tutmadı”. Bu, özünün-özünə etirafı idi Turdatın.

İndi daha bir səhvini başa düşüb dərk elədi: bu vaxta qədər həyatın mənasını şan-şöhrətdə, taxt-tacda axtarıb. Axtara-axtara hamısını da itirib. Sən demə, elə axtardığı itiyini xalqın arasında tapmaq olarmış. “Deyəsən, özümü də tapammıram, tapsam, özümü də özümə qaytara bilərəm”.

Xəyalların burulğanından çıxıb sanki yuxudan sərsəm oyanmış bir adam kimi ayağa durub sahil boyu var-gəl elədi. Çayın axınının əksinə gedəndə, özündən asılı olmayaraq, əsgərsayağı dabanı üstə geriye dönüb gözünü axıb gedən sulara dikdi. Bu suları baxışıyla cilovlayıb tutammadı. Bir az aralıda dayanıb nəzərini ondan yayındırmayan yavərə üzünü çevirərək yanına çağırırdı. O, gəlib heykəl kimi qabağında lal-dinməz dayanıb gözlədi, görsün nə buyurur. Bu gəlidiyi yollar, gördüyü yer-yurd, təbiət elə bil ki, onu dəyişdirib başqalaşdırmışdı. Əvvəlki hökmüylə danışmağı, özündən asılı olmayaraq, bacarmadı. Ona elə gəldi ki, içərisi bu gördüyü təbiət kimi yaşllaşdı, ancaq çiçəklənmədi. Çiçəyin vaxtı çoxdan keçmişdi. İnsan da çiçək kimi yazda – cavanlığında açar, onun o vaxtı, deyəsən, arxada qalmışdı. Özü də hiss elədi bunu. İnsan özü-özünü tanıdığı, başa düşdüyü qədər heç kimi onu dərk edib anlaya bilməz. Görünür, hər şeyin öz vaxtı, vədəsi var, atalar düz deyib. Bir şey də var ki, insan bunu vaxtında dərk edəmmir, etsəydi, aləm cənnətə dönüb çiçəkləyərdi. Təəssüflər olsun, solanda anlayır çiçək qədir-qiymətini.

– Adamların arasına girib onları yaxından tanımaq, öz gözlərimlə görmək istəyirəm.

– Əlahəzrət, bu yolüstü tanışlığın nə mənası var? Sən onları tanıyana kimi onlar səni tanıyar. Məmləkət sahibinin gizli gəlib, gizli getməyini camaat sənə bağışlamaz. Bunun axırı...

Bunun nəticəsini, sonluğunu demədi, ürəyində saxladı yavər. Ona elə bil imdad dilədi. Ondən çox-cox kiçik bir -insanın-cangüdəninin fəryadı bir ölkəyə sığmayan dərdinin üstünə dərd gətirməyə qıymadı. Hökmdar camaatın arasına çıxsə, onun görəcəyini qabaqcadan görürdü yavər: aclıq, yoxsulluq, dilənçilik, özbaşnalıq, daha nələr... Öz gözü ilə bunların şahidi olsaydı, özünü daha da itirərdi Turdat. Yavər çalışırdı ki, yol üstündə onun yolu bir az da ağırlaşmasın. Turdat, odur ki, yavərin dediyinə razılaşdı.

Səhər erkən çadırları yığıb yola düzəldilər. Turdatın uluların qəbirlərini ziyarət etmək istəyinə isə yavər heç nə demədi. Desəydi, bu, lap ağ olardı. Yavər bunu başa düşürdü.

... Mənzil uzaq, hövsələ dar. Dərd olanda səbr də tükənir. Bəla gələndə ağır gəlir. Turdat bu bəlanın arxasınca düşüb yol yorğunluğunu olmuşdu. Dərdin əlacını Konstantinopolda görürdü, kəndiri orda idi: bu yolun ucundan tutub yumaqlaya-yumaqlaya gedib ora çıxmalıydı.

Dəstə Avey dağına yol alıb, gəlib Damcılı bulağının yanında dayandı. Məsləhət belə oldu ki, dəstə burda dincini alıb yorğunluğunu çıxarsın. Turdat üç nəfər atlı ilə birlikdə dağın arxasındakı qəbiristanlığa yollandı.

Qəbirləri ziyarət etdilər. Ona elə gəldi ki, mehranilərin yan-yana düzölmüş qəbir daşlarının hər birindən bir göz baxır. Danışmaq istədi bu daşlarla, lakin dili söz tutmadı. Daşlarsə ona nəşə çox şey deyirdi. Dinmədi, səslər qulağına qurğuşun kimi doldu. Bir-birinə qarışan sözlərin nə olduğunu anşırammadı. Bu səslər beynində dəhşətli bir uğultuya çevrildi. Sağ və solunda müşayiət eləyən iki nəfər Turdatın sifətindəki dəyişikliyi gördülər. Onlara elə gəldi ki, bu, qəbirlərin təsirindəndir.

– Əlahəzrət! – yavər dedi. Lakin Turdat deyiləni eşitmədi. Onun beynini elə bil məngənəyə salıb içəridən sıxırdılar. Üzünün rəngi bu ağrıdan qapqara qaralmışdı. Başı gicəlləndi -beynindəki bu qatışıq səslərdən. Yavər qolundan yapışmasaydı, az qala yıxılacaqdı.

Cavanşirin qəbrinin önündə dayanmışdılar. Başdaşının yerində əmisi əyni yarlı-yaraqlı at üstə dayanıb lal-dinməz düz onun gözünün içinə baxırdı. İlahi, nələr var idi bu baxışlarda! Oxuyammırdı üzündəkiləri.

– Əlinlə verib indi ayaqlarınla axtarırsan?

Bu sözləri ona deyən Cavanşirin at üstündəki kölgəsi idi. Bunu ancaq Turdat görürdü. Ətrafdakılar sakitcə ona -baxırdılar, Turdat isə önündə dayanan kölgəyə. Kölgənin verdiyi suala sualla cavab verdi:

– Nəyi?

– Necə nəyi, etdiyini-tutduğun bir yana qalsın hələ hardan gəlib, hara getdiyini də bilmirsən. Oğullarını Bərdədə əllərinlə təhvil verdin yadellilərə. İndi getmirsən onların arxasınca? Öz doğma övladlarını qoruya bilməyən bir ata necə qoruya bilər bu məmləkəti, bu torpağı, ata-babaların haqqı-sayını?

Turdat isə ürəyində pıçıldadı: “Mən övladlarımı verdim ki, torpağı, xalqı xilas edim”.

– Xalqı belə xilas etməzlər, bu cür xilaskarlıq xalqı kölə halına salmaqdır. Bu yol asan yoldu. Sən xalqı ayağa qaldırmalıydın. Ancaq torpağı satıb taxt-tacını xilas etməyi vacib bildin. Bu taxt-tac xalqsız, torpaqsız heç bir şeydir. Cəngavər o vaxt cəngavərdir ki, onun önündə gedən qoşun yenilməz olur. Sən isə onların əlini silahdan soyutdun, onlara mütilik öyrətdin.

Özündən asılı olmayaraq, istər-istəməz, “İndi nə deyirsən?” kəlməsi ağzından elə çıxdı ki, böyründəkilər bunu aydın eşitdilər. Yavər elə bildi ki, Turdat sualı ona tuşlayıb:

– Heç nə, əlahəzrət!

Başındakı uğultudan bunu da eşitmədi Turdat. Gözlərinə çökən zülməti Cavanşirin əksini yox elədi. O, artıq nə bir kəsi görür, nə də ki, onu qəbrin böyründəki çıxan yaşıl otların üstünə uzadıb nəbzini yoxlayan yavərin hənirtisini hiss eləyirdi. Beynindəki uğultudan huşunu, yaddaşını itirmiş bir zavallının sinəsinə yavərin göz yaşları büllur dənəsi kimi tökülürdü. Taxta kimi quruyan sinəsi bir anın içində də Oğuz çayının sahilə dəyən xırda ləpələri kimi oyandı. Üzünün rəngi özünə qayıtdı. Nəbzi qaydasında döyünməyə başladı.

– Şükür Tanrıya! – deyən yavərin sözünü eşitsə də, təqəti olmadı cavab verməyə.

Yavərin məsləhəti ilə Damcılı bulaqdan bir az aralı çadırlar quruldu. Dəvələr belindən yerə aşırılan yükə baxıb ağzı gövşəyə-gövşəyə başını bulayır, ətrafdakılara maddım-maddım baxırdılar. Bu dilsiz heyvanlar nə deyə bilərdilər onlara? Danışa bilsəydilər, çox şey! Bellərindən aşırılan yükün ağırlığından başqa nə desən. Dəvə yükündən ağırı ola bilərmidi? Fillər dəvədən güclüdür, çəkiddə də ağırdı, lakin dəvə yükü başqadır.

Dikəldi. Gözləndilər nəsə deyəcək, ancaq heç nə demədi, desəydi, sözünün kəsəri də olmazdı. Kəsəri o vaxtlar itirmişdi. İndi vaxtında tapa bilmirdi. Ay tapdı ha!.. Geriyə-qabağa getməklə deyil ha, bu... Vaxtında gedib-gəlməyən vaxtında tapa bilmir istədiyini. Turdatın təqəti yox idi danışmağa. Yavər vaxtın sahibliyini özündən asılı olmayaraq, əlinə almalı oldu.

—Çadırları qurun! – dedi, – ətrafa keşikçi qoyun, bu həndəvərə heç kimi buraxmayın.

Hökmsüz hökmdarın yavəri hökmdar kimi danışdı. Kimin nə haqqı var cıqqırını çıxartsın. Yavərlər sadıq olurlar, ən qəddar, ən əlsiz-dilsiz hakimlərə belə.

Səhər erkən Oğuz çayının kənarında yığılan çadırlar günorta Damcılı bulağının qənşərində açıldı (ordan-bura məsafə az olsa da). Buna kənardan baxanlar elə bilərdi ki, burda dayananlar kefə dayanıb.

Yavər Turdatın çadırına baş vurub görmək istədi oyanıb, yoxsa yatır.

Başında küt ağrı hiss eləyən Turdatın gözü çadırdan başını içəri salan yavərə sataşdı. Yavər onun yataqda çömbəlib oturmağına kömək elədi, sonra tərdən su içində olan alt paltarını çıxarıb, əyninə başqasını geyindirdi.

Hələ indiyə qədər özündə buna bənzər belə bir hal keçirməyi yadına düşmədi. Görən bu, nə idi başına gəldi. Heç yolu yarı da eləməmişdi. Hələ indən sonra çox getməliydi. Fikirləşdi ki, bəlkə geri qayıtsın, birdən yolda ölüb-eləyər, biabırçılıq olar. Camaat elə bilir ki, məmləkətin sahibi yerindədir, öz taxt-tacında oturub. Geriyə qayıtmağı daha pis. Sözün həqiqi mənasında, iki yol ayrıcında qalmışdı Turdat. Birdəfəlik ölmək – doğrudan da, ölməkdir, bu isə əsl xırıldamaq idi. Öz -içərisində pıçıldadı: “Ya Tanrım, yazığın gəlsin mənə, möhlət ver, heç olmasa gedib oğullarımı görüm”.

Onların bu gedişi tacir karvanlarının səfərinə bənzəyirdi. Ona elə gəldi ki, bu getdiyi yol uzun, ömür isə çox qısadır. Qorxdu ki, bu yolu başa vurmağa ömrü çatmırdı. Əllər gücünün azlığını hiss eləmişdi, gücsüzlüyünü, zəifliyini duydu indi. Fikirləşdi ki: “Doğrudan da insan ölmür, sadəcə olaraq yerini-yurdunu dəyişir. Əgər bu belə olmasaydı, necə danışa bilərdi Cavanşirin ruhu mənimlə. Deməli, ruhlar kimlərlə istəsələr, əlaqəyə girə bilərlər. Gözə də görünər, yuxuya da gələrlər”. Ürəyindən keçdi ki: “Kaş Cavanşirin ruhu məndə olaydı”. Özlüyündə bir daha onun ölümsüzlüyünə inandı. Bəlkə də ruhların hamısına icazə verilmir özlərini bürüzə versinlər. Hamının belə ixtiyarı olsaydı, ölümlər dirilərə qarışardı, dirilər də ölümlərə. Onda heç ölümə də ehtiyac olmazdı, doğulana da. Yer üzündə kimlər peyda olmuşdusa, onlar da tez-tez yerlərini dəyişərdilər. Məmləkətlər bir-biri ilə nə döyüşər, nə də ki, yer üzünü bir-birinin arasında bölüşdürərdilər. Oğullarının girov kimi Bizansa aparılması kədərindən ağır idi Cavanşirin ruhunun ona dedikləri. Nə gördü ki, nə də götürsün. Cavanşirdən sonra gah Ərəb ordusu, gah da Bizans qoşunları başının üstünü aldı. Sən demə, Albaniyanın taleyi elə bircə adamın əlində imiş. Bu bircə adam necə idarə edirmiş bir məmləkəti, bu idarəçiliyin sirri nədə idi? Bu çətin yox, ağılagəlməz, gözəgörünməz bir aləm idi onun üçün. Bu aləmin dərinliyinə varmağa tək cə qolun qüvvəsi bəs eləmir, gərək dəryaca ağılın olsun.

Turdat Konstantinopola çatanda bilmirdi ki, onu nə gözləyir. Heç özü də gözləmədiyi xətir-hörmətə layiq bir insan kimi qarşıladılar. İmperator sarayının içində kiçik bir saray yaratdılar Turdat üçün. Saray əyanların gündə girib-çıxdığı bir yer idi. Hər gün buraya girib çıxanların siyahısı tutulub xüsusi nəzarətdə saxlanılırdı. Məlum məsələ idi ki, buraya təsadüfi adamlar girə bilməzdi. Həm də ki, Turdata guya böyük hörmətin, xətir-izzətin əlaməti idi bu. Gündüzlər saray həyətindəki bağçaya gəzməyə çıxanda da, özünün xəbəri olmadan, onun hər addımını izləyirdilər. Hamının gözü, nəzarəti altında bir məhbəsə bənzəyirdi bu saray. Yeməyi, içməyi bol olsa da, saray əyanlarının arasında sanki onu zəncirləyib bir zindana salmışdılar. Bu gözəgörünməz məhbəs qaranlıq zindandan, dibi görünməyən quyudan da betər idi.

Artıq bir ay idi ki, Konstantinopolda idi. Onunla imperator arasında əlaqə yaradacaq əyanlardan biri hər dəfə görüşəndə deyirdi ki, bir-iki günə əlahəzrət səni qəbul edəcək. Lakin bu bir-iki gün uzanıb bir ay olmuşdu. Artıq məlum idi ki, -imperator onu qəbul etmək istəmir. Turdat bu qərara gəldikdən sonra başqa bir şeyi özü üçün aydınlaşdırmağa çalışdı: “Bəs onda niyə mənə belə bir şərait yaradıb, bundan onun məqsədi nədir, axı, bu müəmmənin bir sonluğu olmalıdır, yoxsa-yox?” Xeyli götür-qoy elədi, lakin bir qərara gələmmədi. Turdat dəli vəziyyətinə düşsə də, çalışırdı ki, bunu ətrafdakılara bürüzə verməsin. Əsəbləri get-gedə gərginləşirdi. Belə bir gərgin vəziyyətdə olduğu halda, hardansa elə bil ki,

gün doğdu. Ona -xəbər verdilər ki, hazırlaş, axşam imperator səni qəbul edəcək. Bu gözlənilməz xəbərin sevinci onun başını bir az da dumanlandırdı. Heç bilmirdi onunla nədən başlayıb, nədə qurtaracaq söhbətini. Əlbəttə, söhbətin hansı səmtdə gedəcəyi Tiberidən asılı idi.

Gözlənilən görüşün vaxtı çatmışdı. Bələdçinin müşayiəti ilə imperator sarayına doğru addımladı. Ona elə gəldi ki, ayaqları sözünə baxmır. Kefli adamlar kimi, yeriyəndə baldırları bir-birinə dəyirdi. Hiss elədi ki, özünü ələ ala bilməsə, səndirləyə də, lap yığıla da bilər. Tüstü içindən çıxan bir adam kimi dərinə nəfəs aldı. Gedə-gedə yerini qaydaya salmağa çalışdı, deyəsən, bacara bildi.

İmperator öz taxtında sərələnməmişdi. Elə bil ki, bundan həzz alırdı. Üzünün ifadəsindən də oxumaq olardı bunu. Turdat əvvəllər – Yustinianın hökmranlığı vaxtında burada, həmin bu sarayda olmuşdu. Əyanların çoxları tanış idi ona. Astaca, başını tərپətmədən sağına-soluna nəzər saldı, o tanış sifətlərdən gözüne dəyən olmadı. Sərkərdə Leontinin bilavasitə əli ilə atasını hakimiyyətdən salan Tiberi atasının köhnə dostu Turdatın onun hüzurunda tənzim edib baş əyməsindən açıq-aydın qürrələndi. Yustinian Ərəb xəlifəsi Əbd-ül-Malikle müqavilə bağladıqdan bir il sonra Qafqaza böyük ordu ilə yürüş etmişdi. Yustinian onda Turdata özündən sonra Albaniyanın ikinci hökmdarı rütbəsini vermişdi (patrik-eksarx). Qafqazda Turdatın Yustiniana ən yaxın insan olması başqalarını qıcıqlandırır. Yustinianın Qafqaza yürüşünü Ərəb xəlifəsi özünə arxadan vurulmuş zərbə kimi qəbul edirdi. Atasının yerinə keçməyə can atan Tiberi fürsəti fəvtə verməyib gizli yolla xəlifə ilə əlaqə saxlayıb danışıqlar aparmışdı.

İndi Tiberi atasının Qafqazda sağ əli olan Turdatla üz-üzə dayanmışdı. Onun nə vaxtsa yenidən hakimiyyətə qayıdacağı təhlükəsinin xofundan uzaqlaşma bilməyən Tiberi Turdata istehzalı nəzərləri ilə demək istəyirdi ki, “mən də – mənəm, hələ ki, indən sonra mənimlə hesablaşmalısan”. Turdat qanunsuz -hakimiyyətə sahib olan oğulun kinayəli təbəssümünün arxasında gizlənən qorxunu, xofu hiss elədi. Atasına qarşı xəyanətdən sonra Konstantinopolda Tiberiyə “anasının oğlu”, bəzən də “arvad oğlu” – deyə ləqəb qoymuşdular. Bu ləqəb artıq bütün Bizansın hər guşəsində danışılsa da, bu, hələ Tiberinin qulağına gəlib çatmamışdı. Kim cəsarət edib çatdırma bilirdi imperatora bu təhqiri? Lap körpəlikdən Ərməniyədən olan anasının dizinin dibində böyüyən uşağın atasına qarşı beynini doldurub həmin bu gün üçün zəhərləyə bilmişdilər. Sarayda olan erməni mənşəli əyanlar üçün toy-bayram idi. Həmin bu əyanların fitvası ilə Turdatın iki oğlu Konstantinopolda girov kimi saxlanılırdı. Oğullarının dalınca gəlib onları xilas etmək istəyən atanın özü də bu tələyə düşmüşdü. Tiberini taxta çıxaran həmin əyanlar sarayda özlərini Bizansın sahibi kimi aparırdılar.

Onların Turdata tuşlanmış istehzalı baxışları arasında özünü itirmədi. Onlar elə bil demək istəyirdilər ki, artıq Albaniya da əlimizdədir, onu necə istəsək idarə edə bilərik, açar bizdədir, bu açar – uzun illər böyüdüb boya-başa çatdırdığımız -Tiberidir. Yunanların içərisinə dolub adlarını götürən, onların dilində onlardan da yaxşı danışan, xalqın adət-ənənələrinə daha çox bələd olan bu əyanlar sarayın içində elə bil gizli bir erməni dövləti yaratmışdılar. Həmin günlərdən böyük bir imperiyanın gələcək süqutunun təməli qoyulurdu. İndi bunu Tiberiyə başa salmaq istəsən, nəinki ağına batar, hətta ona gülməli bir şey kimi görünə bilirdi. Böyük məmləkətlərin faciəsi həmişə -başçıların faciəsindən başlayır. Nazlı-qəmzəli, qılıqlı erməni gəlinləri böyük bir səltənətin sütunlarını silkələməyə qadir imiş. Görünür, qadın “hikmətinin”, hiyləsinin qarşısında hər bir nə oğlu nə acizdir. Bu “hikmətin” nə olduğunu hələ indiyə kimi bilən tapılmayıb. Atasını tər-təmiz yunan olan Tiberini ana südü qarışığı idi. Özünü yunan hesab etsə də, özündən xəbərsiz, istər-istəməz onu dəyişdirmişdilər.

Turdat onların arasında olanda hiss elədi ki, həngamələri törədən kimlərdir. Öz doğmaca qohumu Şiriyədən də hələ xəbəri yox idi Turdatın. Onun əməlləri sonradan məlum olacaqdı ona. Məmləkətin

içərisinə soxulub onu çalxalayanlar həm də xəlifə ilə də yaxşı münasibətlərini, gizli də olsa, qoruyub saxlayırdılar.

– Hə... əlahəzrət... Albaniyanın Yustiniandan sonra ikinci hökmdarı (bu sözləri istehza ilə dedi) bizim qonağımız kimi özünü necə hiss edir (bunu da həmin əda ilə dilinə gətirdi)?

...Turdatdan səs-səmir çıxmadı. Bu sualdan sonra elə bil ki, ona daxildən bir qüvvə gəldi, özünü ələ alıb, qamətini dikəltdi. Cavanşirin qəbiristanlıqda dediyi sözlər yadına düşdü. Ürəyində pıçıldadı: “Ölmək-ölməkdir, bəs, xırıldamaq nə deməkdir?”

– Yustinian sizin doğmaca atanızdır. Oğulun ata üzərindəki qələbəsi xəyanətdən başqa bir şey deyil, - dedi.

Sarayı uğultuya bənzər bir həyəcan bürüdü. Tiberinin havada yellənən əlini elə bil kəsib atdılar: tappılı ilə taxtının -tutağacına düşdü. Hamı səsini xırp kəsdi. Gözlər Tiberiyə dikildi, indi ona hansı ağır cəzanı verəcəyini gözləyirdilər. Lakin belə olmadı. İmperator yerindən qalxıb irəli-geri bir-iki dəfə var-gəl elədi. Gəlib Turdatın düz çənəsinin altında dayandı (boyca ondan kiçik idi). Turdatın cəsarəti və ağıllı kəlamları qarşısında imtahan vermiş kimi özünü ələ aldı. Çünki bunu bacarmasa, onda saray əyanları qarşısında axmaq vəziyyətində qalardı. Düşündü ki, onun boynunu vurdurmaq asan məsələdir, bu ixtiyar əlindədir, nə vaxt istəsə, yerinə yetirə bilər. Bu fikrindən vaz keçdi.

– Bu, ata-oğul arasında olan çəkişmənin sənə dəxli yoxdur, – dedi Tiberi.

– Yox, səhv edirsən, əlahəzrət, ata-oğul arasında olan çəkişmə ailə çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Sizin ki isə artıq bir məmləkətin taxt-tacı, şan-şöhrəti uğrunda gedən müharibədir. Tarixdə adətən belə şeylər olsa da, mən bunu qəbul edə bilmirəm. Tiranların səhvi özləri kimi ağır olur. Böyük məmləkətlərin dağılmaz ordusunu kənardan parçalamaq çətindir. Onu daxildən dağıdırılar. Bir dön, ətrafındakılara yaxşı-yaxşı nəzər sal, gör onlar kimlərdir, əsl-nəcabətləri haraya gedib çıxır?

– Nə demək istəyirsən? – dedi Tiberi. – Nə olsun ki, mənim də anam başqa xalqdandır. Bütün tiranların arvadları dünyanın müxtəlif gözəlləri olmayıbmi?

– Olub, ancaq ata tərəf əsas götürülüb. Xosrov Pərvizin arvadlarından üçü xristian qızrı idi. Daha doğrusu, ikisi yunan, biri də Alban qızı idi. Lakin ailədə bir dəyişməz qanun hökm sürürdü. Bu da ata Xosrovun hökmü idi. Albaniya onun pəncəsi altında qalmışdı, Bizansla isə daim müharibə edirdi. Mən bunları, başqaları kimi susub deməyə də bilərdim (bunu deyəndə dönüb ətrafdakılara baxdı), ancaq yalan danışmağı xoşlamadığımı üçün, həmişə olduğu kimi, düşündüyümü dedim.

– Belə kəskin cavablarına görə mən sənə ən ağır cəza verə bilərəm. Bu barədə fikirləşmədinmi?

– Belə əsir kimi saxlanmaqdan, ölümə daha çox üstünlük verirəm.

– Sənə ölüm hökmü versəm, mənə lənət oxuyurlar. Deyərlər ki, tabeliyində olan bir məmləkəti başsız qoyub. O məmləkəti – başbilənini saxlaya-saxlaya başsız qoymaq mənim üçün daha sərfəlidir. Get, ömürlük bu sarayın hasarları arasında ömrünü sür. Sənə güldən ağır heç kim bir söz deməyəcək. Yeyib- içməyin, əyin-başın xəzinənin hesabına olacaq. Mən səni bax beləcə, diri-diri, ayaq üstə gəzə-gəzə, gözüaçıq məhv edəcəyəm. Səni zindana salsam, adın-sanın, şöhrətin artar. Bunu etməyəcəm.

Bu, artıq Tiberinin onun üzərində mənəvi qələbəsi idi. Konstantinopolun iri hasar daşlarını, elə bil ki, Turdatın boynuna keçirib Qara dənizin dibinə atmaq demək idi bu. Bu daşların ağırlığına baxmayaraq o, dənizin mavi sularının üzündə yelkənsiz gəmi kimi fırlanırdı. Turdatın əli hər şeydən üzölmüşdü artıq. Ha fikirləşirdi, bir işıq ucu tapa bilmirdi. Şərəf-ləyaqətinin tapdalanıb ayaqlar altına atılması qanan insan üçün ölümdən də betərdir. Tiberi düz deyir, bu, ölümdən yaxşıdır.

Əspərim çətin vəziyyətdə idi. Gecə-gündüz çıxış yolu axtarırdı, lakin tapa bilmirdi. Tiberi əvvəlcə Turdatın gözünün ağrı-qarası iki oğlunu girov kimi Konstantinopola apardı, sonra da özünü orada saxlayıb buraxmadı. İmperator Albaniyanın idarəçiliyini ona – Əspərimə həvalə elədi. Gözlədi görsün, o, addımını hansı səmtə yönəldir. Albaniya tora düşmüş balığa bənzəyirdi. Torun ucu Tiberinin əlində – sahibi-ixtiyarda idi: istəsəydi, toru çəkib içindəkiləri məhv edə də bilərdi, buraxıb azadlıq da verərdi. Bu çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün ona məsləhətçi lazım gəlirdi. Əspərim xeyli düşündü: “Tanrı, mənə kömək ol, övladlarımı mənə qaytar! Mən sənə neyləmişəm ki, mənə bu qədər zülm eləyirsən! Zülm haqdır haqq yolunda Əgər mən bu yoldan çıxmışamsa, yolumu göstər, cəzamı ver, günahımı öz qanımla yu, məni göz dustağı eləmə”.

Bu biri tərəfdən isə xilafət dayanıb səbirsizliklə gözləyirdi, görsün, Albaniya hansı səmtə dönəcək. Dövr elə idi ki, böyük məmləkətlər xırda məmləkətlərin hesabına bir az da böyümək istəyirdi. Böyük məmləkətlərin işi-gücü böyük ordu düzəltmək və bu ordunun qarnını doydurmaq üçün kiçik dövlətləri çalıb çapmaq, əhalisini talan eləmək idi. Dünyada, yer üzündə məmləkətlər arasında böyümə və kiçilmə gedirdi. Bu böyük-kiçik məsələsi əvvəl xalqları qanına qəltan edib gözünün odunu alırdı, sonra beyninin içini deşib fikrini, düşüncəsini dəyişdirirdi.

Daxilən özü-özü ilə xeyli söhbət elədi. İnsan özünə qapılında, özü ilə danışmağı bacaranda, deyəsən, özünü tapa bilir. Bəzən ona elə gəlir ki, hər şey kənardadır, bütün həyatını özündən eşikdə axtarışa sərf edir. Beləcə axtara-axtara heç nə də tapa bilmir. Daha bilmir ki, axtardığı elə özündədir, gözləyir ki, kim isə onu silkələyib qımıldatsın. Bunu başa düşsə, yaxşısını da görər, pisini də. Sarayın içindəkiləri də, çölündəkiləri də bir-bir xəyalından keçirdi. Ürəyi isinəcək, gözü tutacaq bir nəfərə də ürəyini qızdırma bilmədi. Həmişə üzünə gülən sifətlər bir-bir gəlib gözünün önündən keçdi. Belə bir vəziyyətdə özünə yazığı gəldi. Əri Turdatı və iki oğlunu Konstantinopolda girov saxlatdıran bu sifətlər deyildimi? Onlar olmağına onlar idi. Albaniyanın belə bir vəziyyətində hamını özünə qarşı qaldırmaq, yaxud onları cəzalandırmaq da ağılsızlıq olardı. İndi o, cəza haqqında -fikirləşə bilməzdi, çətinlikdən çıxmağın yolunu axtarıb tapmalı idi. Bu yolda ona kömək olacaq, arxa duracaq, heç olmasa, bir-iki ağıllı adam olsaydı... Məsələ də bu bir-iki adamdaydı. O, necə olub ki, bu vaxta qədər onun ailəsinə etibarlı adamları ətrafına yığa bilməyib? Günahı özündə görürdü: yaltaq-yalmanlara o qədər inanıb ki,.. şan-şöhrət gözünü -qapayıb. Böyük adamların səhvi də böyük olur. Sarayda -Turdatın yaxın qohumu Şiriyədir. Əspərimin əvvəldən ondan xoşu gəlmirdi. Turdat Konstantinopolda saxlanıldıqdan sonra elə bil onun əl-qolu açılmışdı. Son vaxtlar içərisinin sevinci yanaqlarında çırtmışdı. Bunu hamı, eləcə də Əspərim açıq-aşkar görürdü.

Bu fikirlər, götür-qoyularda arasında fırlanan Əspərimin gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq gözünə yuxu da gəlmirdi ki, beynindəki dumanlar seyrəlsin, özünü ələ alıb ayıq başla düşünə bilsin. Fikirlər ona olmazın əzablar verirdi. Son günlər başında əmələ gələn qıjılıtlar az qala onu dəli vəziyyətinə gətirib çıxarmışdı. O, bunu bacardığı qədər çalışırdı ki, hamıdan gizlətsin. Bu bərdə hətta saray təbibinə belə bir kəlmə deməmişdi. Onun vəziyyətindən hali olsaydılar, yaxşı bilirdi ki, ətrafındakılar daha çox əl-qol atarlar məqsədlərinə çatmaq üçün.

O, bu qədər qohum-əqrabanın, ətrafında fırlanıb üzünə gülən saray əyanlarının arasında tək qalmışdı. Zər-ziba, var-dövlət də əhəmiyyətsizdir, sənə indi dəyərli olacaq insanla müqayisədə. Bir ürəyin digərinə verdiyi istini, hərələri həyatda heç nə əvəz edə bilmir. Fikirləşdi ki, Tanrı da təkdir, mən də təkəm. Lakin mən təkliyimlə acizəm, cılızam, əlimdən heç bir şey gəlmir. Tanrı isə bütün aləmi idarə etmək iqtidarındadır. “Ey Tanrım, bu yalqız günümdə mərhəmətini məndən əsirgəmə. Əlini uzat mənə, əlini əlimdən çəkmə” – dedi. Onun Tanrıdan başqa -ümidgahı yox idi. Gecənin bu vaxtı kənardan baxan

olsaydı, elə bilərdi Albaniya çarçası dəli olub. Təklük yalnızca kimi onun başının üstünü kəsib onun içini-içalatını yox, fikrini-zikrini parça-parça eləyirdi. Ona indi bir ovçu lazım idi ürəyində bərə qurub fikrini nişangaha gətirsin. Qəlbin bərəsində durub onu ələ almaq çox müşkül məsələdir.

Gecənin bu vədəsi qapı astaca açıldı. Fikir at oynadıb, meydan sulayanda beyin həssaslaşır. Əspərim qadına xas İmayan bir hərəkətlə, əsgər kimi, dabanı üstə fırlanıb geriyyə çevrildi. Gələn saray əyanlarından biri – eşik ağası Şiriyə idi.

– İcazəsiz, filansız sənə kim ixtiyar verib mənəim yanına gəlməyə? Özü də gecənin bu vaxtında.

Bayaqdan fikir dəryasında çabalayan Əspərim indi əsəbi vəziyyətdə dodaqları titrəyə-titrəyə dedi bu sözləri.

Çağırılmamış qonaq kimi Şiriyənin bu vaxtsız gəlişi onu əsəbiləşdirsə də, fikrinin səmtini dəyişdi: bir ələmdən çıxıb başqa bir ələmə düşdü. Düşündü ki, görəsən, hansı məqsəd onu dartıb buraya gətirib? Bu, onun üçün çox müəmmalı idi. Bəlkə məqsədi qəsd ələməkdir Əspərimə? Yox, bu, ola bilməz, heç ağılabatan işə oxşamır bu məsələ. Buraya gələndə, sözsüz ki, qapıda keşikçilər onu görüb.

Şiriyə onun fikirlərini sifətindən açıq-aşkar oxudu:

– Narahat insandan narahat olan adam narahat edər onu. Mənəim səmimiyyətimə inanmaya da bilərsən, bu, sənəin öz işindir, ancaq belə bir vəziyyətdə sənəi tək qoymamağı özümə borc bildim. Dediklərimi haraya yozursan, yoz, inanırsan, inan, inanmaya da bilərsən. Ancaq səndən bir şeyi artıq dərəcədə rica edirəm: mənəi axıra kimi dinləməyə hövsələn olsun, səbrini bas.

Əspərimin bayaqkı müəmmalı sifəti dəyişib başqa bir görkəm aldı, – maraq və təəccüb nişanələri yarandı -baxışlarında. Qəribədir, axı, indi o, nə deyə bilərdi, hansı məsləhəti verərdi Əspərimə? Bəlkə indiyə qədər onun haqqında özü üçün çıxardığı qərar, gəldiyi nəticə yanlışdır? Qohum olmasa da, hamını bir ata becərib, bir ana doğmayıb ki... həтта əkiztayı qardaşlar da bəzən bir-birinə bənzəmir xasiyyət cəhətdən. Beş barmağın beşi də bir deyil ki... Bir ağacın qoşa budağı günəşə sarı boylananda başqa-başqa səmtdən haçalanır. Düşündü ki, bəlkə də axşamdan bəri fikirləşib tapmaq istədiyini, istisənə isinməyə yarayacaq adam elə budur ki, var, öz ayağı ilə gəlib çıxıb onun yanına. Hər halda, onu dinləmək, niyyətini öyrənmək pis -olmazdı.

O, beləcə düşünərkən, istər-istəməz, içərisində bir balaca yüngüllük hiss elədi. Üzünün maraq ifadə edən nişanələri bir az da çoxaldı. Dodaqları səyriməyindən dayandı, daxilən özünü toparladı. Gözlərində bu yüngüllüyün işığı parladı.

– Gecənin bu vədəsində mənəim vaxtsız gəlişimə təəccüblənmə. Bizim təkbətək gündüz görüşməyimizin sədəsi çox uzaqlara gedib çıxı bilər (Şiriyə “uzaqlar” deyəndə, ya Ərəbistanı, ya da ki, Bizans nəzərdə tuturdu. Onun bu iki məmləkətdən hansına işarə vurduğunu Əspərim ayırd edə bilmədi). Özün yaxşı bilirsən ki, hər addımımızı izləyirlər, qulaqlar ağzımıza tuşlanıb, gözlər də addımımıza. Sarayın içərisində hamının bildiyi, ancaq görəmmədiyini bir qazan qaynayır. Bu qazanın içində qaynayan fəlakətdir, ölüm-itim, qan-qadadır, aşib-daşır. Lakin heç birimiz bilmirik bu qazanı qaynadanın kim olduğunu. Hamı bir-birindən şübhələnilir, ancaq bir nəfər də özündən. Bu bir nəfərin kim olduğu bircə o adamın özünə bəllidir, özgəsinə yox. Ərin Turdatı və oğullarını xilas etməyin bircə yolu var, o da Konstantinopola doğru uzanır. Bu həm kəsə yoldu, həm də sərfəli. Bu yoldakı çaparın atının yüyəni sənəin -əlindədir, -buraxa da bilərsən, çəkib saxlaya da. Ancaq açıq-aşkar çapdırsan, yolda bürəyib yıxıla bilər, ya da yəhərdən salarlar. Bunun üçün də sənəin başqa, dolayısı yolun da var. Onu cilovlasan, nə şiş yanar, nə də kabab. Konstantinopola sədaqətini onların kilsələrinə bağlılıqla bürüzə verə bilərsən. Biz İsa Məsihin övladlarıyıq, – yerdə ona inanırıq, göydə Tanrıya. Tanrının yanına uzanan yol İsa Məsihin qəlbindən keçir. Bizans məmləkəti də onun ətəyindən yapışıb. Bu yolu tutanlardan Tanrının da xoşu

gəlir. Sən çalışmalısən ki, Alban kilsəsi erməni kilsəsinin tabeçiliyinə keçməsin. Erməniləri idarə edən kilsədir, knyazlar yox. Onlar istəyirlər ki, bizi də öz günlərinə salsınlar. Cavanşir qoymurdu kilsə dövlətin işinə qarışsın. Hökmdar ağıllı olanda həm də hökmlü olur. Görəcəyi işin sərfəli olub-olmayacağını bilir. Çıxardığı qərar da qətiləşir. Hazırda ölkə müvəqqəti olsa da, sən əlindədir. Bu fürsətdən istifadə edə bilərsən. Ona görə də sən çalışıb-çabalayıb kilsələrimizin səmtini Konstantinopola doğru bir az da döndərməlisən. Əgər bu işi görsən, Bizansa sədaqətini sübuta yetirib onun etibarını qazanacaqsan. Onda, istər-istəməz ərini və oğullarını girovluqdan xilas edə biləcəksən.

Şiriyənin dediklərini Əspərim diqqətlə dinlədi. Xeyli xəyalda getdi. Şiriyəyə demək istədiyini demədi, hələlik ürəyində gizli saxladı. Əslində, Əspərim də həmin fikirdə idi, ancaq fikrini açıqlamağa qorxurdu. Bu girov məsələsindən sonra o, heç kimə inanmamaqda haqlıydı. Bu bir neçə ildə gözləri çox şey görmüşdü. Özü də məəttəl qalmışdı ki, bu görən gözləri indiyə kimi niyə kor olmayıb.

– Məsləhətinə görə çox sağ ol! Ancaq mənə vaxt lazımdır bu barədə ətraflı düşünməyə, – dedi.

Əspərim kələfin ucunu tapmışdı. Tapdığını itirə də bilərdi, əgər Şiriyənin dedikləri fitnə-fəsaddırsa, Şiriyənin -riyakarlığına az-çox bələd idi. Ancaq dedikləri həqiqətə söykənirdi. Doğrudan da, başqa yol görünmürdü.

Əspərimin əri Turdat tərəfdən qohum olsa da, onunla arasında kişi-qadın münasibəti yaratmaq arzusu Şiriyənin ürəyindən keçirdi. Bu hiss onun içərisini çoxdan göynədirdi. Göynəyib-göynəyib daxilən sızıldaya-sızıldaya qalmışdı. O, -həmişə bu qadına görə Turdata həsəd aparırdı. Qəlbindən keçən bu istək-arzuya görə də Turdatı tora salmışdı. Lakin onun bu gizli niyyətindən heç kimin xəbəri yox idi. Əspərim son vaxtlar Şiriyənin ürəyindən keçənləri hiss eləsə də, üzə vurmurdu. Qadınlarda həssaslıq kişilərdən güclü olur. Onlar bu güclə istədikləri kişiləri ucalda da bilirlər, qocalda da. Gör neçə ildir ki, Əspərim kişi nəfəsinə, kişi nəvazişinə, ehtirasına həsrət idi. İçində alışan bu ocaq onu qovursa da, yanğısını söndürmək barədə düşünməyi heç ağına belə gətirmirdi. Yan-yörəsində fırlanan saray əyanlarının arvadlarının minbir oyundan çıxdıqlarına bələd idi. Lakin özünü bilməzliyə vurub, hissələrini içindəcə boğurdu. Onun ömrünün elə bir vaxtı idi ki, bu yaş qadınlığın şahlıq dövrü adlandırmaq olardı. Şiriyə yaxşı bilirdi ki, Əspərimin ürəyinə girə bilməsə, yatağına da girə bilməyəcək. Odur ki, məqsədinə çatmaq üçün onunla ancaq ağıllı davranışa, yaxşı məsləhətə üstünlük verirdi. Qadın ağıllı olanda onun aqlını ovlamaq çox çətindir. Əspərim yaxşı başa düşürdü ki, Şiriyə heç də Turdatın sağ-salamat geri dönməsini istəmir. Düşünürdü ki, bəs, görəsən, onda nə üçün canıyananlıq edir, bu yolda özünü oda-közə vurmaq istəyən adam kimi göstərir. Çalışır ki, hərəkətlərində, dediyi sözlərdə səmimi görünsün, bununla Əspərimi inandıra bilsin.

– Albaniyanı idarə etməyə qadirsən. Ona görə ki, sən aqlının, kamalının buna gücü çatır. Lakin mən bir şeydən -qorxuram, qorxuram ki, övlad, hər həsrəti səni üzsün, işində sənə maneçiliyi olsun. Axı ayrılıq dərdi insanı iş-gücündən ayırır, yolunda maneələr yaradır.

Şiriyə Turdatı tora salmaqla bir oxla iki ov ovlamaq istəyirdi: həm hakimiyyətə hakim, həm də Əspərimə sahib olmaq. Bunun üçün əvvəl Turdatı onun ürəyindən çıxarmalıdır. Bunun çətin bir məsələ olduğunu da yaxşı bilirdi. Necə və nə cür edəcəyini, nədən başlayıb harada qurtaracağı ona aydın deyildi. Hələlik özünü ağıllı göstərüb Əspərimin aqlını əlindən almağa çalışırdı. Bu tərəfdən özünü Turdatı və övladlarını azad etmək istəyən adam kimi qələmə vermək istəyirdisə, bu baş tutsa, o biri tərəfdən başqa bir hiyləyə əl atmalı idi: Əspərim onun dediyi məsləhətlə getsə, bu barədə ermənilərə və xilafətə xəbər çatdırmalıydı. Birinci baş tutsa, ikinci asan məsələdir. Buna görə baş sındırmaq lazım gəlməyəcək, iş öz-özünə yoluna düşəcək. Görəsən, bu iki qurğunu qurduqdan sonra Əspərimin ürəyini ovlaya biləcəkmiz? O bir şeyə arxayın idi ki, hissiyyatda kişilərdən güclü olsa da, qadın cinsi zəif

məxluqdur, onu tez döndərib aldatmaq olur. Şiriyə məqsədinə çatmaq üçün hər şeyi qurban verməyə hazır idi. Əsp ərimi elə sevirdi ki, hətta hərdənbir arvadı Anuşla ehtirasını söndürəndə belə, o, gəlib gözləri önündə dururdu, gözlərini yumub onu yadına salırdı. Altında uzanan Anuşun da xəyalı başqa bir kişinin sinəsinə sığınıb yuvalanırdı. Ər -arvaddan, arvad da ərdən xəbərsiz bir-birini aldadırdı. Ancaq məsələ bunda idi ki, Anuş istədiyi vaxt istəyinə çatırdı, Şiriyə isə əksinə, hələ bu yolda tək döyməliydi...

Çox qəribədir ki, Əsp ərim bir dəfə yuxuda görmüşdü ki, az qala Şiriyə ilə bir balıncı baş qoyub. Tezdən yataqdan duranda bu yuxuya görə özü-özünə nifrət etmiş, şeytanın onu aldatdığını başa düşmüşdü. Səhər qulluqçunu çağırıb -hamamı yandırmağı tapşırmış, həmin gün yuyunub təmizlənmişdi. Düşünmüşdü necə olub ki, həyatda zəhləsi getdiyi bir kəslə yuxuda qadın-kəşi ünsiyyəti baş tutsun. Yuxu görsə də, bunu ağına sığışdırı bilmirdi. Ehtirası həyatdakı kimi söndüyündən yuyunub təmizlənməyi də ona görə etmişdi. Deyirlər ki, yuxu ikinci bir həyatdır. İnsan qərübə məxluqdur: onda belə çıxır ki, onun içərisində özündən gizli ikinci bir dünya yaşayır. O ikinci dünyanın ixtiyarı insandan asılı deyildir. Əsp ərim həmin gördüyü yuxudan sonra gecələr yatmağa qorxurdu. Elə bu qorxu da əsəblərini oyatmış, onda yuxusuzluq yaratmışdı. Deməli, yuxuların – ikinci həyatın ixtiyarı şeytanın əlindədir. İxtiyar sahibi onu hara istəsə, fırlada bilər. Bəzən olacaqları əvvəlcədən insana dolayısı yolla şeytan çatdırır. Axı yuxuda xeyirxah işlərə qoşula da bilir insan. Şeytan xeyirxahlığı aldadıcıdır, sonu müsibətlə qurtarır. İnsanı aldatmağa nə var ki... bir də ki, bu ola yuxuda.

Əspərim bir neçə gün bundan əvvəl gördüyü yuxunu yadına saldı. Qarşısındakına baxanda əti ürpəşdi, elə bil bədəninə qarışqa daraşdı. Gecənin bu vədəsində çağırılmamış qonaq kimi Şiriyənin onun qapısını döyməsi bəlkə elə bu məqsədlədir? “Doğrudanmı yuxum çin ola bilər?” – ürəyindən qorxulu bir pıçılı keçdi. “Yəni zor gücünə məni ram etməyə onun cəsarəti çatarmı?” Bu və buna bənzər fikirlər başında dolaşır -düşmüşdü. Yox, ona güc göstərməyə nə cəsarəti çatır, nə də kişiliyi, özü də sarayda. Aldada da bilməz, ağı üstündədir. Bu neçə ildə ər hənirtisinə, istisinə isinməyən Əsp ərimi ələ alıb cilovlamaq da ağılabatan deyil.

Əspərimin başında fikirlər o qədər fikirkər vardı ki, bəzən vaxtlı-vaxtında yeməyini də unudurdu. Nə yaxşı ki, ona qulluq göstərən xadimələr hər şeyin vaxt-vədəsini bilirdilər. O, çariça olsa da, xadimələrin onun qulluğunda durmasına etiraz etməyə ixtiyarı yox idi. Saray qulluqçularının öhdəsinə düşən işlərin yerinə yetirilib görülməsinə heç kimin ixtiyarı çatmırdı qarışsın. Bu, qanun idi. Əhval -ruhiyyəsiindən asılı olmayaraq çariça əyanların qarşısına əyin-başı nizamlı, üstü lazımı bərbəzəkli çıxmalıdır. Başqa cür də ola bilməzdi.

Gecədən xeyli keçib, saray adamları yuxuya gedəndən sonra Əsp ərimin əynində ev xalası, saçları çiyinlərinə tökülmüş vəziyyətdə qapıdan girmişdi bu vaxtsız qonaq. O, belə bir görkəmdə bir qadın kimi daha cazibədar, ecazkar görünürdü. Onu kənardan müşahidə edəni indi şahzadə kimi yox, bir gözəl kimi daha çox cəlb edərdi. Şiriyənin gözündə elə belə də var idi: Əsp ərim onun qarşısında bir mələk kimi dayanmışdı. Əllərini ona toxundurub saçlarını tumarlamaq istəyi keçdi ürəyindən. Bu, onun ağılı başından çıxardı. Ehtirasın gücündən sifəti qızarmış Şiriyənin gözünü qan örtmüşdü. Hiss eləyirdi ki, ayaqları titrəyir, sinəsi ürəyinə darısqallıq edib gup-gupla döyünürdü, elə bil ki, indicə döş qəfəsini parçalayıb eşiyə çıxacaq, sıçrayıb Əsp ərimin ovcuna düşəcək. Əsp ərim onun qalxıb-enən sinəsini, turp kimi qırmızı sifətini görür, ancaq ürəyinin döyüntüsünü eşitmirdi. Üzünün qızartısı olmasaydı, o, belə bir görkəmdə son anda can verən ağır xəstəyə bənzəyərdi.

- Çıx get, vaxtsızdır. Lazım gəlsə, özüm səni çağırtdıraram. Bir də mənim yanıma icazəsiz gəlmə!
- Məni düzgün başa düş, şahzadə, mən...

– Çox yaxşı başa düşdüm, sənin həyəcanlarını da hiss elədim, – deməklə, Əspərim onun ürəyindən keçənlərə işarə vurdu.

– Necə həyəcanlanmayım ki, Turdat mənim yaxın qohumumdur, bir kökdənlik.

– Kökünüz bir olsa da, şaxələriniz ayrıdır. Şaxələr bir kökdən şirə alsın da, onların verdiyi şivlər bəzən başqa-başqa olur.

Əspərim bayaq dabanı üstə çevrilib açılan qapıya baxdığı kimi üzünü çevirdi. Yəni bu o demək idi ki, söhbət qurtardı, gedə bilərsən.

Şiriyə otaqdan suyu süzülə-süzülə çıxdı. Səhərin açılmasına az qalırdı. Bir azdan quşlar civildəşəcək, günəşə -boylanan binanın pəncərələrindən təbiətin ilıq, isti nəfəsi otağı nura qərq edəcəkdi. Şahzadə əyni xalatlı yatağa uzansa da, gözünə yuxu gəlmədi. Canındakı yorğunluğu beynindəkilərin düyününü açamırdı. Ayağa durub qapıçını çağırırdı. Şiriyəni icazəsiz yanına buraxdığı üçün onu danladıqdan sonra dedi:

– Get, qasidi bura gətir. O, gəlib-gedəndən sonra yanıma heç kəsi buraxma.

Çox keçmədi, qasid əmrə müntəzir idi. Ona tapşırırdı ki, təcili Girdimana yollansın. Yepiskop Bakur başını orada isladıb, burada qırıxdırsın.

Qasidi Girdimana yola salandan sonra başında bir boşluq əmələ gəlmişdi, elə bil beyninin içindəkiləri çəkib çıxardılar, indi hiss elədi fikir yükünün ağırlığının nə demək olduğunu. Bayaقدan beyninin içindən asılan bu yük ağır bir zindan daşına bənzəyirdi. Elə yorulmuşdu ki... taxtın üstünə sərilməyi yuxuya getməyi bir oldu. Uzun sürən gərginlikdən sonra bədəninin bütün əzaları boşalıb yuxusuna şirinlik gətirirdi. Səhərin açılmağından xəbəri olmadı. Heç kimi, hətta ona qulluq göstərən qulluqçuları qapıçı qapıdan içəri buraxmadı.

Kasakdan bir az aralı, Oğuz çayının sahilindəki “Oğuz təpəsi” adlanan yerdə “Haçasu” deyilən bulaqdan bir az aşağıda mədrəsəli bir monastır yerləşir. O, Girdiman əyalətində yerləşən ən ulu və müqəddəs bir məbədgah kimi Albaniyada çox məşhur idi. Bura, eyni zamanda, albanların ən çox inandığı pir, niyyət yeri kimi də tanınırdı. Təpənin döşündəki iki sal qayanın dibində mənbəyi bir olan iki gözdən qaynayırdı iki bulaq. Bu iki gözə el arasında həm “Haçasu”, həm də “Haçabulaq” da deyirdilər. Girdimanın ayrı-ayrı yerlərində kilsələr olsa da, buna bənzəri yox idi. Avey dağının üstündə Cavanşir tərəfindən inşa edilən məbəd “Haçasu” kilsəsindən kiçikliyinə baxmayaraq, böyük hökmdarın ruhuna hörmət nişanəsi kimi, oranı daha müqəddəs və ulugah hesab edirdilər. Cavanşirin qətlindən xeyli keçsə də, bu yerlərin hər bir daşı, qayası onun adı ilə bağlı olduğundan Albaniyada hamının ürəyinin bir guşəsində Girdiman torpaqlarına, oranın əhalisinə keçmişdən qalan məhəbbət yenə də yaşayırdı. Əhali arasında bu yerlərə sonsuz məhəbbət və ehtirama baxmayaraq son illər Bərdədə oturan saray əyanlarının buralara soyuqluğu, unutkanlığı hiss olunurdu. Bu unutkanlığa görə onları bəlkə də qınamaq olmazdı. Çünki son illər bir-birinin ardınca Albaniyada, daha doğrusu, onun paytaxtı Bərdədə baş verən hadisələr saray əyanlarının gözünü qamaşdırmışdı. Başçı başını itirəndə camaat başlı-başına qalır.

Vaxtilə təpənin döşündə inşa edilən monastır üzü günəşə baxırdı. Üfüqdən baş qaldıran günəşin ilk saçaqları kilsənin soyuq divarlarını öz hərəkətilə isidirdi. Günəşdən gələn bu istilik divarda bərq vurduqca daşları tərledir, onların üzərində -yumru-yumru göz yaşları kimi tumurcuqlar cücərdirdi. Ağ karxana daşlarından hörülmüş bu divarlar gecələrin sərt ayazından və gündüzlərin hərəkətindən illər keçdikcə, qaraldıqca buxarı tüstüsünün qarasına bənzər bir rəng alırdı. Get-gedə qaralan bu karxana

daşları zəmanənin nə qədər ağıl-qaralı günlərinin şahidi olmuş, isti-soyuq nəfəslərin acısını, şirinini dadmışdı. Zəmanənin sərt nəfəsindən qaralan bu daşlara baxanda insan istər-istəməz fikrə qərq olur, xəyalı keçmişlərə doğru, bu gündən – geriyə qanrılır. Bu daşlar yan-yana, üst-üstə əvvəldən necə hörülüb, indi də sırasını itirməyib, düzümündən düşməyib. Tanrı heç kimi yiyəsiz eləməsin, adi daşların da sahibi olanda dil açıb danışa bilir: lal baxışlarıyla keçmişini yaşadır, bu günün ağrılarna sipər olur.

...Girdimanın yepiskopu Bakur, adəti üzrə, səhər tezdən durub mədrəsənin ətrafındakı bağçada hərlənirdi. Onun səhər-səhər bu gərdişi – adicə gəzinti deyil, fikir, xəyal seyrinə çıxmağı idi. Hər qızılgül kolunun başına dolandıqca fikri də fırlanırdı onunla bərabər. Birini qoyub, o birini götürür, lakin yükünü çəkə bilmirdi, dərd-azar onu zinhara gətirmişdi. Bu, bir evin, bir el-obanın qayğısı deyildi, – bu bir əhalinin, əqidənin bu günü, gələcəyi, daha doğrusu, keçmişini demək idi. “Hər şey keçmişdən başlayır. Bu keçmişini didmək istəyirlər, ancaq bacara bilmirlər. Ona görə bacara bilmirlər ki, keçmişin kökü çox dərinədir. Kök var, üzdən gedir, kök də var özü üstündə bitir. Bu ona deyir: mən deyəndir, o biri də buna deyir, yox, sən deyən deyil. İndi gəl bunlardan baş aç! Ay açdın ha!” – Bakur beləcə düşünürdü. Əgər insanın düşündüyü kimi olsaydı, hər şey, onda həyatda yaşamaq çətinləşməzdi.

– A bala, qapıya çıx, gör bir gələn kimdir? – Bakur bunu onunla bərabər, bağçada hərlənən qulluqçuya dedi.

Qulluqçu da eşitmişdi darvazanın döyülməsini. Ancaq dayanıb dinşəyirdi, görsün ağası nə deyir.

Qulluqçu qapıya tərəf yollananda Bakurun “Tanrı xeyrə döndərsin!” kəlməsi dolandı içərisində.

Həyətin darvazası açıldı. Qulluqçu yedəyində olan atla birlikdə qonağı içəri buraxdı. Sonra atın yüyənini onun əlindən alıb əli ilə Bakura tərəf işarə elədi ki, onun yanına getsin. “Günaydın”dan sonra Bakur soruşdu:

– Nə xəbər var Bərdədən?

– Xəbəri özü deyəcək (yəni Əspərim), ruhani ata. Dedi ki, ləngiməsin, tez gəlsin.

Evin qəşərindəki masanın üstündə səhər yeməyi düzülmüşdü. Ruhani ata qasidi masa arxasına dəvət etdi. Qasidlə üz bəüz əyləşdilər. Bakuru fikir aparmışdı. Öz-özüyə danışmış kimi əli ilə üz-gözünü övkələyə-övkələyə qalmışdı. Birdən sanki onunla üz-üzə oturan qasidi elə bil indi gördü.

– Sən mənə fikir vermə, çayını iç, çörəyini ye,—dedi.

– Ruhani ata, Bərdədə vəziyyət ağırdır.

– Tək Bərdədə deyil, Albaniyanın hər yerində belədir. İntahası məsələ ondadır ki, vəziyyətin ağırlığı orada özünü daha kəskin büruzə verir. Çünki Bərdə Albaniyanın ağırlıq mərkəzidir. Dünya belə gəlib, belə də gedir. Bir vaxtlar Sasanilərin boyunduruğu altında inlədik. Üç yüz il Sasanilər Alban xalqının dərini soyub yerinə saman təpdilər, duz səpdilər. Üç yüz il sənə zarafat gəlməsin, xalqın var-yoxunu talamaq bir yana, hələ bir mənliliyini də qırdılar. Nələr görmədik Tanrının bu işıqlı dünyasında?! İndi də ərəblər bu tərəfdən baş qaldırıb, Bizans da o biri tərəfdən. Bu torpağı nehrə kimi yırğalayır. Çalxalayıb-çalxalayıb yağlıq, ayranlıq edirlər. Cavanşir nə qədər ki, sağ idi, bata bilmirdilər. Ona görə də Cavanşiri qətlə yetirib aradan götürdülər. Qırx il bu torpaq onun sağlığında azad nəfəs ala bildi. Əhalimizin xasiyyətinə yaxşı bələddilər qonşularımız, onun ürəyi də süfrəsi kimi, həmişə açıqdır. Əvvəl ürəyini ələ alırlar, sonra da ixtiyarını. Fikir ver, Xosrov Pərvizin vaxtında Dvindən buraya köçürülən beş-üç ailə başımıza nə oyun gətirmədi. O, təsadüfi bir iş deyildi, Xosrov Pərviz onların qara qaşına, qara gözüne vurulmamışdı, xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməliydilər onlar. Elə də oldu. Bu iş uzun illər, əsrlər üçün düşünüldü, bu günlük, sabahlıq deyil, həmişəlikdir. Lazım gələndə, onlardan yunanlar da istifadə edir, zəmanə dəyişəndə sahibləri də dəyişirlər. Dünən Sasanilərə xidmət edirdilər, bu günə

ərəblərə, sabah, Tanrı bilir, kimə üz tutacaqlar. Əgər biz güclənsək, bizimlə “dost” olacaqlar. Tanrı onları yer üzünə elə bil bir bəla kimi səpələyib.

Qasid ruhani atanı diqqətlə dinlədikcə hiss edirdi ki, özündən asılı olmayaraq, bağırsaqları içərisində tərənir, sızıldayırdı. Ruhani atanın önündə danışmağı bayaqdan ona hörmətsizlik kimi bilən qasid daxildən püskürən qəzəbini saxlaya bilmədi, onu söz ilə ifadə elədi:

– Bəs onların kökünü kəsmək olmaz?

– Hansı birini? Pəlpətöyün toxumu kimi hər yerə elə səpələniblər ki,... bir də ki, onların dalında dayananlar var. Oğulsan, əlini bir balaca qaldır, gör bir başına nə oyun açırlar! Qızları qılıqcıldılar, oğullarımızı ələ almağı bacarırlar. Onlar süd tərəfi əsas bilirlər, Oğuzlar isə kökü.

– Görünür, südləri güclüdür.

– Deyəsən. Bir də ki, onlar açıq-aşkar iş görmürlər, niyyətlərini başqalarının əli ilə həyata keçirirlər. Evimizə soxulub yurdumuzu dağıdırlar. Saray əyanlarının əksəriyyətinin arvadı onlardandır. Onların qarnından çıxanlar da onlarınki olur. Yaxşı bir Oğuz məsəli var: deyirlər ki, oğul dayıya, qız da mamaya oxşayar. Hansı gədə dayısının üzünə ağ olub? Qurd ağacı içindən yeyər. İnsanın içini təmizləmək olmur. Qonşularımız iberlər də bu vəziyyətdədir. Eşitdiyimə görə, Albaniyanın eşikağası Şiriyənin arvadı da... Nə olsun ki, balalarının adı Alban adıdır. İş adda deyil, adı daşıyanın beyninin içərisindədi. Bizdə uşağı ana böyüdür, tərbiyə edir. Kişilərimiz kişi işi ilə məşğuldurlar. Kişi olan kəs – qılınc oynadar, yer şumlayıb ruzu yetirər, qaz vurub-qazan doldurub, qazanc gətirər. Başımıza bu bəlanı özümüz açmışıq, başqasında günah yoxdur.

– Dünyanın işindən heç baş açmaq olmur, ruhani ata.

– Dünyada nə günah var? Torpağa nə əkərsən, onu da götürərsən. Deyirlər: balığı at dəryaya, ya balıq bilər, ya da xalq. Təəssüflər olsun ki, heç hansı da bilmir. Torpaqlarımıza soxulmaqları o qədər də qorxulu iş deyil, bəla ondadır ki, içərimizdə cücərib göyərirlər, ruhumuzu dəyişmək istəyirlər. Bu ruh məsələsi çox böyük şeydir, mənim balam. Bir xalqı məhv etmək üçün onun ruhunu dəyişdirmək kifayətdir. Bax, həyətinə oturduğun bu Tanrı evində xalqın ruhu indiki zamanda bərqəradır. İndi qalxıb başımıza torba salmaq istəyirlər. Kilsələrimizi onların əsarətinə salsaq, başımıza çox bəlalar gələcək. Bu kilsələrə tək-cə Tanrı evi kimi baxma, bunlar bir xalqın torpaq üzərində nişanələri, möhürləridir. Əgər bu kilsələri qoruyub saxlaya bilsək, ruhumuzu da saxlayacağıq, torpağımızı da. Bizim bu torpaqlara onlar çoxdan göz dikiblər. Yaxşı deyiblər: ayının yüz oyunu var, bir armudun başında. Yad yellər yellənir torpaqlarımızda. Əgər aramızda Şiriyə kimi satqınlar olmasa, satılmırıq. Torpağımızı şöhrətə satırlar, bala. Torpaq hesabına ad-san qazananlar boğazından asılmalıdır camaat qarşısında. Hər kim olursansa, ol, lap deyək hökmdar ol, el-obanın qeyrətini çəkib öz canından, var-dövlətindən üstün tutmasan, onu qoruya bilməyəcəksən. Düşmən üstünə ayaq açacaq.

– Ruhani ata, deyirsiniz ki, ermənilərin öhdəsindən gəlmək çətinidir. Mən sizlə razı. Axı, Şiriyə erməni deyil ki...

– O, erməni olmasa da, erməni kimi bir şeydir. Bəlkə ermənidən də betərdir. Bilirsən ki, erməni-ermənidir. Şiriyə bizim içimizdədir, içimizi qurd kimi yeyir. Onun satqınlığını sübut etmək də çətinidir. Eşitmiş olarsan: arxalı köpək qurd basar, deyirlər. Onun dalında dayanıblar ki, qabaqdan gələnlərə hüərə bilsin. Bax, belələri daha qorxuludur. Mənim balam, bunları sənə danışırım ki, sən də başqasına danışasan, başqası da o birinə. Girdiman kilsələrinin keşişlərinə bu barədə tapşırıq vermişəm. İbadətə gələnləri məlumatlandırmalıyıq ki, əhali ayıq-sayıq olsun, sabah hər nə desən ola bilər. Durub gözləyə bilmərik ki, görək başımıza nə gəlir.

Səhər süfrəsi qurtarandan sonra Bakur ayağa durub qulluqçuya dedi ki, atları yəhərləsin. Qasid də ayağa durdu. Üzünü ona tutub dedi:

– Mənim balam, sən bütün gecəni yol gəlmisən, yuxusuzsan. Bir gün qal, dincini al, səhər qayıdarsan. Mən isə getməliyəm. Görünür, Əspərimə təcili lazımım, vaxt itirmək olmaz.

– Yox, ruhani ata, mən də sizinlə qayıdacam, yorğun olmağıma baxma, dözərəm. Mən orda hər an gərəyəm, məlikə işlərini hər adama etibar edə bilmir. Ətrafındakılar o qədər də onu istəyənlər deyil. Elə pis zəmanə gəlib ki, indi heç kimə inanmaq olmur, – dedi qasid.

– Nə olar, indi ki, mənimlə getmək istəyirsən, onda yolçu yolda gərək. Söhbətimizi yolda davam etdirərik.

Çox-çox uzaqlardan iki silsilə dağın arası ilə dərələr boyu ilan kimi burula-burula arana doğru sallanan Oğuz çayı orda dodaqları cadar-cadar olmuş torpaqları cana gətirir, dağətəyi kəndlərin bağ-bağçasını, tarlalarını dirildirdi. Yazda dağların qarı əriyəndə bu çay yatağına sığışmır, sahili boyu qıvrılan at, araba yolunu da yalayır, dərələri sellərə-sulara qərq eləyirdi. Hər yaz aşib-daşanda iri sal daşların, qayaların arası ilə dar keçidlərdən keçəndə uğultusundan qulaq tutulur, dərələr boyu vəhşi heyvanların səsinə bənzər qəribə səslər çıxarırdı. Bu səsdən ətrafdakı qurd-quşlar, ayılar qorxudan lərzəyə gəlib, meşənin dərinliyinə çəkildilər. Bu ötən yazdan sonra Oğuz çayı döyüşdən çıxan bir ordu kimi yatağında rahatlaşmışdı. Sular göz yaşına bənzər durulmuş ləpələrdən sahilə sıçrayan damlalar daşların üstündə günəşin şəfəqləri altında bərq vurur, mirvari dənələri kimi parıldayırdı. Çayın axarı sakitləşsə də, sahilboyu uzanan yoldan sellərin-suların izləri hələ də qalırdı. Yolun sinəsində əmələ gələn irili-xırdalı çökəklərin bəzilərində sular lillənmişdi. Yazın gözü yumulandan sonra bu çökəklərin düzəlməyi burdan gəlib-gedənlərin insafına qalırdı: atdan, arabadan düşüb bu çökəkləri xırda-xırda daşla dolduranlar da olurdu, onlara laqeydliklə yanaşib keçənlər də.

Çayın yatağı-yurdu olan bu dərə – “Oğuz dərəsi” adlanırdı. “Oğuz dərəsi” Göyəm gölünün bərabərindən ilk addımını atıb yeriyə-yeriyə düz Kasaka kimi gəlib çatırdı. Bu addımın -sürətini sinəsindən qijiltıyla axan Oğuz çayının axarından bilmək olardı. Bu çay irili-xırdalı xallı balığını bu yerlərin əhalisindən əsirgəməzdi. Nə qədər qanlı-qadalı günlərin şahidi olmuşdu bu çay. Sular axan qanların izini yuyub aparsa da, çətindən-çətindir tarixlərin yaddaşından silib-süpürmək onları. İndi burdan keçən üç atlıdan birinə məlum idi o ötən günlərin səsi-sorağı. Həmin o bir atlı geyim-gecimindən seçilmirdi sağ-solundakı iki nəfərdən. Kilsənin arxivində yığılıb qalmış illərin, əsrlərin qalaq-qalaq salnamələri onun gözünün qarasını aparmış, hissini-hissiyatına gah fərəh, gah da qüssə-kədər hopdurmuşdu. Atın üstündə yırğalandıqca, ötən günlər də onunla bərabər bu dağ çayı kimi yaddaşında burula-burula irəliləyirdi.

Girdimanın yepiskopu Bakur bilərəkdən libasını dəyişmişdi. O, ruhani paltarını çıxarıb əyninə adi kəndli geyimi -keçirmişdi. Bakur istəmirdi ki, onun Bərdəyə səfərini yanındakı bu iki nəfərdən başqa bilən olsun. Sağ tərəfində atını onunla yanaşı sürən qasid böyük intizarla bayaqki – kilsənin -həyatindəki söhbətin ardını gözləyirdi Bakurdan. O isə fikirlərin dərin dəryasına elə qərq olmuşdu ki, heç deyəsən, sahilə yan almaq istəyənə oxşamırdı.

Öz torpağında, yurd-yuvasında xarici görünüşünü dəyişdirmək Bakura ar gəlsə də, bunu etməliydi. Bu, Əspərimin məsləhətiylə olmuşdu. Məsləhəti qasid çatdırmışdı ruhani ataya.

“Qafqazın qapısına yaxşı bələddirlər, tez-tez, döyməmiş içəri girirlər. Yaxamızı tanıyıblar, ona görə də gündə birinin əlinə keçir. Əl çəkən deyillər. Bir balaca əlini qaldırsan, yaxanı cıracaqlar. Ondan sonra

de görüm, neyləyəcəksən, it də gedəcək, ip də... Gəl, indi itin kəndirini tap. Onlara da bu lazımdır ki, qanı su yerinə axıtsınlar, daha çox çalib-çapsınlar”. Bu fikir dəryasından necə üzüb çıxmaq olardı?

Qasid atın üstündə yırgalandıqca onun beyni də tərənirdi, fikri də. Ruhani atanı sorğu-suala tutub ondan çox söz qopartmaq istəyi, marağı ilə yanaşı, həm də söhbətlə yolun ömrünü qısaltmaq olardı. Bu həvəs ürəyindən keçsə də, söhbətin təbii alınması üçün ancaq bilmirdi ki, haradan, nədən başlasın. Cəsarət etmirdi birdən-birə söhbətə başlamağa. O biri atlı – Bakurun yavəri isə ağasının xasiyyətinə yaxşı bələd olduğundan “ağzına su alıb” atın üstündə öz aləmində idi. Ruhani ata hələ danışırdı, onun fikirləri başında bir-birinə qarışıb, dolaşlıq düşüb düyünlənmişdi. Fikir düyününü açmaq çox çətindir.

Yolu kəsə elədiklərindən Kasakdan aralı, onun ətrafından hərlənməli oldular. Görünür, belə daha yaxşıdır. Həm yol kəsədir, həm də ki, Kasakda onu tanımayan yoxdur. Onun bu səfərindən bir nəfərin xəbər tutması bəsdir. Görən olsa, xəbər ondan tez gedib çata bilərdi Bərdəyə, bəlkə də ordan da daha uzaqlara.

Keyli yol gəlmişdilər. Bu, yavaş sürsələr də, atların tərləməsindən və tez-tez fınxırmasından hiss olunurdu. Onlar araba, karvan yolu ilə deyil, təpələrin ətəyi ilə ağıla gəlməyən cığırda irəliləyirdilər.

Bakur yüyəni çəkib atın başını saxladı. Sağ əlini qaşının üstünə qoyub qabağa nəzər saldı.

– Bir az da dözü, qabaqda bulaq olmalıdı. Orada dayanıb bir az solugumuzu alırıq, atların da təri soyuyar. Yolüstü karvansaralar çoxdur. İstəmirəm ki, orada bizi görsünlər. Hə... az qala yadımdan çıxmışdı sizə deyəcəyəm. Birbaşa bu yolu getmək ağır olar bizim üçün. Axşama qədər Asay kişinin -karvansarasına çatırıq. Bir az da ləng gedərik ki, qaranlıqlaşanda orda olaq ki, bizi görüb-eləyən olmasın. Həm Asay kişi ilə görüşüb hal-əhval tutarıq, həm də gecəni orada gecələyərək. Çoxdandı Asay kişini görmürəm. Görəsən necədir? Cavanşirin atası Varazın yaxın dostu olub. İndi lap qocalmış olar. Ey gidi dünya, yaxşı deyiblər ki, hərənin bir dövrəni var, – gəlir və gedir, heç nə qalmır.

Bakurun ağzı açıldığına görə qasid sevindi. Fərsəti əldən verməyib söhbət eləmək istədi, ancaq yenə də nədən başlayacağını bilmədi.

Etiraz edən olmadı. Bir də ki, ruhani ata belə məsləhət biləndən sonra kim nə deyə bilərdi? Odur ki, yola davam elədilər. Bir az da getdikdən sonra təpənin ətəyində səfalı bir yerə gəlib çıxdılar. Qasid yorulsa da, ürəyində düşündü ki, “bu yerə görə, bu qədər yolu birnəfəsə gəlib yorulmağa dəyər”. Təpənin dibindən çıxan bulağın ətrafı, doğrudan da, gözəl idi: gül-gülü, çiçək-çiçəyi çağırırdı. Ağacların budağında oturub cəh-cəh vuran quşların səsi ətrafı başına götürmüşdü.

– Atlar tərlidir, yedəyinizdə bir az hərləyin ki, tərləri soyusun. Siz bunu edin, mən də sizə süfrə açım. Yavər atının tərkindəki heybəni götürüb göy otun üstünə qoydu.

Bakur sərin bulaq suyunda əl-üzünü yuduqdan sonra heybədən çıxartdığı süfrəni göy ota sərib üstünə yol azuqəsini səliqə ilə düzdü: pendir, xamralı çörəyi, göyertti, soyutma quzu əti, bir cürdək də şərab. Şərabı kasalara süzüb gözlədi, əlini onlarsız uzatmadı süfrəyə.

– Hə... gəlin görək, bir balaca qismət kəsək. Di götürün (şərab süzülmüş kasalara işarə elədi). Görək indən sonra başımıza nə gələcək?

Yaxşıca yeyib-ıçdıkdən sonra qasidi əməlli-başlı mürğü basdı. O, Bərdədən birbaşa Girdimana gəlmişdi, Girdimandan da dabanbasaraq geri qayıdırdı. Özündən asılı olmayaraq, yuxu onu həlak eləmişdi. Nə qədər çalışdı özünü ələ alsın, mümkün olmadı.

– Bir balaca gözümüzün qurdunu öldürsək, elə bilirəm ki, pis olmaz. Həm də vaxt gəlib keçər. Qaranlıq düşəndə Asay kişinin karvansarayına çatırıq.

Bayaqdan Bakurla söhbətləşmək diləyində olan qasidin arzusu gözündə qaldı. Göy otun üstünə sərilməyi ilə xoruldamağı bir oldu. Qasidi əməlli-başlı yuxu cənginə salıb aparmışdı. O, yuxuda görürdü

ki, bayaq ətrafında süfrə açılan bulaqdan əlindəki cürdəyə bir gözəl qız su doldurur. Arabir qanrılıb onun üzünə gülümsəyir. Sonra qız yuxudan oyadıb cürdəkdən onun əlinə su tökür. Yuxuda suyu sifətinə vurmağı ilə ayılmağı bir oldu qasidin. Baxıb gördü ki, ətrafındakılar ayaqüstə durub ona baxırlar.

– Yuxuda nə görürdün? Elə yaxşı yatmışdın ki, səni ayılmağa qıymadıq. Yaxşı yuxu görübsənsə, danışma. Pis yuxu görübsənsə, danış, – bunu Bakur dedi.

– Yaxşıdır, aydınlıqdır.

– Bura inanc, pir yeridir. Demək yuxun çin olacaq, bu bulağın suyu kimi, sına, görək doğrudanmı belədir?

Onlar Asay kişinin karvansarayına çatanda artıq qaranlıqlaşmışdı. İtlərin hürməyinə eşiyə çıxanlar Bakuru tanıyıb xoş-beşdən sonra içəri dəvət etdilər. Bakur birbaşa Asay kişinin otağına keçdi. Kişi lap qocalıb əldən-dildən düşmüşdü, gözləri də yaxşı görmürdü. Qapının açılmasından yataqda balaca dikəlib içəri keçəni yaxşı görməsə də, gözlərini ona tərəf yönəldib baxdı.

– Gələn kimdi, a bala?

– Mənəm, Bakuram, tanımadınmı?

– Sən gələn yollara qurban olum, ay oğul (Bakur yaşca ondan çox kiçik idi)! Xoş gəlib, səfa gətirmisən. Gözlərim yaxşı görmür, anşıra bilmədim. Hərdən öz-özümə deyirəm ki, görəsən, həyatda nə günah işlətmişəm ki, Tanrı məni bu günə salıb? Ömrü boyu ayağı üzəngidə olan adamın birdən-birə yatağa düşməsi dözülməz dərdədir. İndi sən təsəvvür elə ki, gündə mən neçə dəfə ölüb-dirilirəm. Bu, dirigözlü ölümdən də ağır şey imiş həyatda. Mənim tay-tuşlarımla hamısı köçünü sürüb gedib. Qurban olduğum, bilmirəm mən arsız saxlamaqda məqsədi nədir? Cavanşir itkisi belimi qırdı, a bala. Yoxsa, mən bu günə düşərdimmi?

– Elə demə, Asay kişi. Tanrı özü bilən yaxşıdır. Onun işinə qarışmaq olmaz. Bəlkə də səni ona görə saxlayıb ki, nəfəsin bu ocağın üstündən əskik olmasın, – dedi Bakur.

– Nə deyirəm ki, Qurban olduğuma?! Ancaq həm əziyyət çəkirəm, həm də xəcalət. Gözlərimin görməməsinə dözərdim. Yataqdan dura bilməməyim mənə ağırdır. Hamımız Tanrı adamıyıq, pis iş görməmişiksə, onunlayıq, ancaq sən ruhani atasın, ona daha yaxınsan. Cavanşirə dəyən o zəhərli qılınc bütün bir xalqı zəhərlədi. Camaat bədəninə elə bil zəhər gəzdirir. Mənlüyimizi sındırdılar naxələflər, özü də özgə əli ilə. İlanın zəhəri insanı birdəfəlik öldürür, nəfəsini xırp kəsir. Ağılın, dərrakənin zəhərlənməsi isə insanı dirigözlü zəhər içində yaşadır. Özü də bilmədən yediyi də, içdiyi də zəhərlənir. Qərribə -burasıdır ki, zəhərlənən də, zəhərləyən də Tanrı deyir, az qala onun adından danışır, etdiyinə-tutduğuna haqq qazandırır. Ölən də, öldürən də özünü haqlı sayır. Belə çıxır ki, (nəfəsini bir az dərdi) -haqsız olan bir Tanrıdır, bu işləri, əməlləri törədən odur. “İncil”də deyilir ki, insan Tanrının hökmünə tabedir. “Olacağa çarə yoxdur”u onun adı ilə bağlayırlar. Yer üzünün bütün din xadimləri bunu deyir. Hərə öz xalqına bu dediklərimi aşılrayır, beyinlərə doldurur. Yaradana hər xalq bir ad qoyub: oğuzlar – Tanrı, ərəblər – Allah, yunanlar – Deius, farslar – Xuda, iberlər – Ğmerti, ermənilər –Astvats... Hamısı da deyir ki, O – təkdir. Millətləri bir-birindən dillər ayırır. Deyilənə inansa, yer üzünün insanları bir atanın belindən gəlib, bir ananın bətnindən çıxıb, – Adəm və Həvvanın. Deyək ki, dilləri ayrıdır, kökü, südü ki, birdir, bə, yaxşı niyə yola getmirlər bir-biriləri ilə?

– İnsan dünyaya gələndə hələ körpə ikən mələk olur. Sonradan onun içərisinə şeytan soxulur. Bir tərəfində xeyir olur, bir tərəfində şər. Xeyrə meyl eləyənlər Tanrının yanına ucalır, şeytana aldananlar isə cəhənnəmləkdir. Görünür, Tanrı insanları sınağa çəkir, irdələyib-irdələyib axırda ancaq iradəliləri gətirəcək dünyaya. Yaradan yaratdığını dünyaya verib. Bundan artıq nə etməlidir ki?.. Həyat sınaq meydanıdır, Asay kişi. Ağı üstündə olan özünü idarə etməlidir. Biri səhv iş görəndə deyirlər: “Tanrı

ona ağıl versin”. Lakin vermir. Niyə? Ona görə ki, o, artıq şeytanlaşmış, pozulub, içərisində təmiz olacaq bir şey qalmayıb.

– Yalan, böhtan necə, mənim balam.

– Yalan şeytanın lap dəhşətli, sonuncu bir üzüdür. Bundan o yana yol yoxdur. Yer üzündə şər qalib gəlsə, təsəvvür elə ki, onda dünyanın axırı nə olar? Bütün yer üzünü şərləşəndə -Tanrının qəzəbinə gəlir insanlar. Onda, qurban olduğum dağıdıb yenidən qurmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. İnsan nə eləyir, özü eləyir özünə. Mənə elə gəlir ki, dünya şərləşməyə doğru -gedir. İnsanlar günü-gündən fitnə-fəsada, yalan-yanlış, oğurluğa-əyriliyə daha çox meyl edirlər.

– Bu nəfs, tamah yaman köpəkoğlu şeydi. Təmizi də çirkli eləməyi bacarır. A bala, insanlar get-gedə cırlaşır, cılızlaşır, böyüməkdənsə, xırdalaşır. Dad, bu xırdalığın əlindən. Dəhşət orasındadır ki, bu işi görəndə Tanrını unudurlar. Gör məsələ nə yerə çatıb ki, oğul atanın üzünə ağ olur. Bizans imperatorunun oğlu atanı yıxıb yerində oturub. Elə ki, oğul ataya qənim kəsilir, onda bil ki, dünya dəyişir. Dəyiş-düyüş günümüz gəlib çatıb deyəsən.

...Gecə-gecədən keçənə kimi söhbətləşdilər, ərşdən-gürşdən çox danışsalar da, axırı bir sonluğa gəlib çıxıb bilmədilər.

Gecədən danışdıqları kimi, səhərin alatoranında durmalı idilər yuxudan. Belə də oldu. Qasid və yavər bir vaxtda eşiyə çıxıb Bakurun nə deyəcəyini gözləyirdilər.

– Sabahınız xeyir. Əl-üzünü su vurub, səhər naharı eləyib yola düşməliyik.

Asay kişinin nəvələri həyətdə əl-ayaq eləyirdilər. Bir cavan qız (Asayın nəticəsi idi) əlindəki cürdəkdən Bakurun əlinə su tökdü. O, qasidin nəzərindən yayınmadı, diqqətini cəlb elədi.

Səhərin sərin mehi budaqların arasında oynayıb, yarpaqlar bir-biri ilə elə bil pıçıldaşırdı. Səhərə yaxın düşən çisək otların sinəsindən asılan mirvariyyə bənzəyirdi. Quşların səsi aləmi başına götürmüşdü. Asay kişinin əlinin zəhməti ilə salınan bu bağ-bağça nağıllarda, əfsanələrdə təsvir edilən cənnətin özüydü ki, var, görün, şəksiz-şübhəsiz deyərdi: cənnət elə buradır. Gecədən düşən duman alatoranda nəzilib-üzülür, hardasa qırılır, ortası, yan-yörəsi cırılan cunaya bənzəyirdi. Xalxallardakı mal-qaranın, qoyun-quzunun tərənən vaxtı idi. Karvansaradan bir az aralı, ayağı cidarlanmış atların arabir finxırtısı eşidilirdi. Karvansaranın ətrafı, otlaqla bir yerdə, tikanlı çəpərə alınmışdı. Payız gələndə bu tikanlı çəpərin dəlmə-deşiyi təzələri ilə tutulur, qurd-quşun həyətdə girməyinin qarşısı alınır.

Cavan qızın həyətdə çıxıb əlindəki cürdəkdən Bakurun əlinə su tökməsi qasidi bu mənzərəni seyr eləməkdən yayındırdı. Onun qıza təəccüb dolu baxışı da Bakurun nəzərindən qaçmadı. Hiss ediləməyəcək dərəcədə gözaltı qasidə baxdı. Bu baxış bir anlıq oldu. Bu bir anda Bakur onun üzündən çox şeyi oxuya bildi. Qasid özünü itirmişdi, gördüyünə inana bilmirdi. Ona elə gəldi ki, yuxudadır, dünən bulaq başında gördüyü yuxunun ardını görür. “Ya Tanrı, bu nədir, möcüzədir, yoxsa, həqiqət? Bəlkə də əfsanədir? Heç nə başa düşə bilmirəm. Bəlkə yenə də yuxu görürəm?” – Qasidin fikrindən keçən bu sözlər yenə də onu fikirdən ayırmadı. O, maddım-maddım qıza tamaşa edir, yavər və Bakur da təəccüblə ona baxırdılar. Nəhayət, Bakur əli ilə yavərə işarə elədi ki, gəlib əl-üzünü yusun. Yavər yaxınlaşanda, o da gözaltı qıza bir nəzər yetirdi: “Gözəldir, doğrudan da vurulmağa dəyər” – dedi özlüyündə. Ancaq yavərin xəbəri yox idi ki, bu, təkə vurulmaq məsələsi deyil, eyni zamanda, qasidin gördüyü yuxu əhvalatı idi. Qasidi də çaşdırıb özündən çıxarması, özünü itirməsi, ətrafdakıları unutması elə bununla bağlıydı. Yaxşı ki, bu məqamda evin kişilərinin başı mal-heyvana qarışmışdı. Belə bir məqamı görsəydilər, görəsən nə -düşünərdilər? Ola bilsin ki, araya pərtlik də düşərdi. Nə desən ola bilərdi. Evin qonağı ol, çörəyini kəs, sonra da evin qızına belə bax!.. Bu yerlərin adət-ənənəsinin əksinə olan bir şeyi camaat çox zaman düşmənçilik kimi qəbul edirdi.

– A bala, gəl sən də üzünə bir su vur, görüm, – bunu deyən Bakur oldu.

Bakurun bu sözü qasidi, doğrudan da, yuxudan ayıldı. Təəccüb dolu sifətinə birdən-birə qızartı gəldi. Utandığından bilmədi nə etsin, nə desin. Dili var idimi ki, danışa, dili də tutulmuşdu, maddımı da. Bircə onu bacardı ki, qızın qabağında başını aşağı dikib iki qoşalaşdırdığı ovcundakı suyu üzünə çırpdı. Bunu bir neçə dəfə təkrar elədi, bayaq əl-üzünü yuyanlardan çox yuyundu. –üzünü yuyub qurtardıqdan sonra özündən asılı olmayaraq, istər-istəmən qızın üzünə baxdı. Qızın gözəlliyi gözünü qamaşdırdı, oğlanın canının hərərəti isə bir alov kimi qızı çaşdırdı. Hər ikisi daşa dəyib sına cürdəyin cingiltisindən özlərinə gəldi. Bayaqdan onlara kənardan tamaşa edən ruhani ata gözləyirdi görsün bu işin axırı necə qurtaracaq. Qız da, qasid də – hər ikisi tilsimə düşmüş kimi, heykələ dönüb qalmışdılar. Ətrafdakıları görə bilməyənlərin ürəyindən indi nələr keçdiyini bir Tanrı bilirdi. Belə bir vəziyyət uzun çəkəmməzdi. Axır ki, yenə də tilsimi ruhani ata qırdı:

– Belə bir məsəl var: su sənəyi suda sınaq. Bu cürdək qapıda sındı. Bu, aydınlığın, sakitliyin əlaməti, nişanəsidir. Bəlkə də bizdən asılı olmayan xoşbəxtliyə, səadətə bir işarədir. Bilməmiş olmanız, evdə qab-qacağın sınımasını ulular yaxşı əlamət kimi qəbul ediblər.

Ruhani ata söhbətə başlayanda qız sakitcə geri dönüb evə doğru addımladı. Evin kişilərinin başı hələ də mal-qaraya qarışmışdı. Tələsirdilər, heyvanları tez örüşə ötürüb qonaqlara çay-çörək verib layiqincə yola sala bilsinlər. Bu fürsətdən -istifadə edən Bakurun ürəyindən qasidi sorğu-suala tutmaq arzusu keçdi:

– Deyəsən, qıza gözün düşdü?

Bu sözdən lap özünü itirdi qasid. Sifətindən gedən qızartı yenidən yerinə qayıtdı. Bakur, sözünün dalını deməsəydi, lap birtəhər olacaqdı qasid, sözü onun hayına yetdi.

– Yox, ruhani ata, – çaşdı, özü də hiss elədi ki, ürəyindəkini ağzından düz çıxarmadı, – başqa şeyi demək istəyirəm. Deməyinə siz deyəndi. Ancaq bir məsələ var, siz onu bilmirsiniz. – Yavər də yaxınlaşıb təəccüb dolu nəzərlərlə onları dinşəməyə başladı. – Məni daha çox çaşdıran başqa şeydir: dünən bulaq başında yuxuda gördüyüm qız həmin bu qızıdır. Cürdək də həmin cürdək idi. Bir məni başa sal, ruhani ata, bu nə olan işdir, heç özüm də bilmirəm nə deyim? Yuxumla bugünkü əhvalatın arasından bircə gün vaxt keçib. Ən çox yuxumun bel ə tez çin olması çaşdırıb məni. Tanrıya qurban olum, bu yolüstü əhvalat nə idi, mənim başıma gəldi? İndi mən nə gedə, nə də qala bilərəm. Bu bir günün ərzində Qurban olduğum məni elə bil ki, od ilə su arasına salıb. Bu yolda odda kül olmağa da hazırım, suda boğulmağa da.

– Özünü nə külə döndər, nə də ki, boğ. Bu, sənə qismətidir. Mənim balam, Tanrı sənə bəxş eləyib, qismətini əldən vermə. Görürsənmi, mən sizə demişdim ki, (üzünü hər ikisinə – yavərə də, qasidə də tutdu) ora pir, ocaq yeridir. Sənə yuxuda görüb başına gələnlər isə Tanrı işidir. Qurban olduğum daha bundan artıq sənə nə deməlidir? Aydan arı, sudan duru hər şeyi sənə agah eləyib. Bunu Asay kişiyyə açıb deməsəm, Tanrıya ağır gələr. Sən danışdıqdan sonra fikirləşirəm ki, bu işi ona necə açım. Biz yol üstəyik, tələsirik, vaxtın darlığı məni çaşdırıb.

Dünənki gördüyü yuxu, bugünkü başına gələn qasidə bayaqdan səhərin alatoranındakı çən-çiskin kimi görünürdü. -İçərisindəkini açıb-tökükdən sonra deyəsən, bir az yüngülləşib özünə gəlmişdi. Boynundan asılan dəyirman daşını birtəhər başından çıxarıb indi kənardan tamaşa edirdi bu ağırlığın nə demək olduğuna. Bu, heç ağırlıq çəkisinə də oxşamırdı. Əl ə çətin gələ bilən ağırlıq ən ağır dağlardan da ağır olan, açılan bir gülə bənzəyirdi. Məsələ bu gülü dərməkdə idi. Dərə biləcəkdimi zəmanənin bu ağır, ləngərli bir dövründə. O, təkcə söz aparıb, söz gətirən, mənzil başına məktub çatdıran qasid deyildi, sütunları indi bir tük üstündə qalan bir məmləkətin sirr dağarcığı idi. O indi

belə bir məmləkətin “desəm- öldürərlər, deməsəm ölləm”, işini görürdü. Onun borcu bu sirri təkcə mənzil başına yetirmək deyildi, həm də ömürlük, ölənə kimi sinəsində gəzdirməli, axirət dünyasına qədər onunla yol yoldaşı olmalıydı. Həyatda nə qədər qalsa, onunla qalmalı, öləndə onunla ölməlidir. Bir sözlə, qəbir yoldaşı idi bu sirlər onunla.

Bakur da xoşbəxtliyə yönəlmiş çəkisi yüngül, açılıb ortaya çıxarılması ağır bu işin siqlətini yaxşı dərk eləyirdi. Bir gündə baş verən əhvalatın açıqlanmasını yüngül, düşünülməmiş bir iş kimi də qəbul edə bilərdi Asay kişi. Vaxt dar, söhbət sanballı idi. Sanballı kişilər heç vaxt belə tələm-tələsik iş görməyiblər, yüz ölçüb-bir biçiblər. Ölçməyə də, biçməyə də zaman imkan vermirdi Bakura. Əspərimin “başını orda isladıb, burda qırxdırsın” ismarıcı olmasaydı, bir-iki gün burda qalıb, bəlkə də bu işi yerinə qoymaq olardı, getmək də lazım idi, bu məsələni həll etmək də. Dünya görmüş Asay kişiyyə indi məsələni necə açsın? Böyük bir məmləkətin hökmdarı ilə söhbət aparmaqdan da çətin gəldi Bakura, bu gün Asay kişi ilə edəcəyi söhbət. Hansı vəziyyətdə olursa-olsun, söhbət etməyi qarşısına məqsəd -qoymuşdu, ancaq bu danışığın çəmini tapa bilmirdi ki, haradan başlasın. Bərdə ilə Asay kişinin karvansarası arasında xeyli yol var idi. Məsələ bu yolu gedib-gəlməkdə deyildi, məsələ gündə bir hadisənin baş verməsindəydi. “Qız yetişib, özü də gözəgəlimlidi, Asay kişinin də qonağı olmayan gün olmur. Biz tərənənə kimi, bir də gördün kimsə gözaltı eləyib qapazladı. Qız ağacı – qoz ağacı... Yox, söhbəti açacağam, bu, Tanrı işidir, necə var, olduğu kimi danışacağam. Asay kişi də uşaq-zad deyil ki, dünyagörmüş kişidi. Həyatda hər şey ola bilər. Bir də ki, qəbahət iş görmürəm axı, Qurban olduğumun görkünü gerçəkləşdirirəm, onun qüdrətini, böyüklüyünü bir daha təsdiq eləyən bir işə əl qoyuram”. Bakur beləcə özlüyündə bunu götür-qoy eləyə-eləyə guya gəzirmiş kimi, həyatda o başa, bu başa fırlanırdı. Təvəkkül Tanrıya, deyib, Asay kişinin yatdığı otağa girdi:

– Sabahın xeyrə açılsın, Asay kişi. Deyəsən, xeyrə də açılır. Bu qədər yaşamışam, hələ həyatda başıma bugünkü kimi möcüzəli, xeyirxah belə bir Tanrı işi gəlməyib. Bayaqdan hey var-gəl edirəm, öz-özümə fikirləşirəm ki, sənə deyim, deməyim. Deyirəm ki, birdən Asay kişi mənim sözümlü yüngüllük kimi qəbul edər. Doğrusu, tələsik işdən özümün də xoşum gəlmir. Neyləyəsən, zəmanə elə gətirib ki, səndən asılı olmayaraq, istər-istəməz, hadisələr elə tez-tez dəyişir ki, az qala, elə bil adamın özünü də dəyişdirirlər. Yaxşı-yaxşı qulaq as, necə var, olduğu kimi danışacağam. Axırda söz sənindir.

Bakur necə var, olduğu kimi, hamısını nəql elədi Asay kişiyyə. Bayaq ürəyindən keçənləri də dedi ona. Araya sükut -çökdü. Bu sükut Bakura bir ilin ömrü kimi göründü. O, -ömründə heç belə bir çətinə düşməmişdi. Gərginlikdən ürəyi elə döyünürdü ki, Bakura elə gəldi ki, bu döyüntünü Asay kişi də eşitdi.

– Bayaqdan sən danışırısan, məni fikir aparır. Dediklərin nağıla, əfsanəyə bənzəyir. Doğrusu, əfsanələrdəki əhvalatlar da belə, bir az vaxt ərzində baş vermir. Doğrudan da möcüzəyə bənzəyir sən dediklərin. İnana da bilirsən, inanmaya da. Sən ağırlıqda kişi şahid olandan sonra necə də inanmayasan? Sən çıx eşiyə, oğlanla bir söhbət elə. Mən də böyük gəlini – qızın anasını çağırıb onu başa salım, o da balasıyla söhbətləşsin. Mənə elə gəlir ki, bu Tanrı işinə ancaq xeyir-dua vermək lazımdır. Onun düzüb-qoşduğuna biz də qoşulmalıyıq, – sonra bir az ara verib, söhbətini davam elədi. – Tanrıya qurban olum, bu qədər möcüzələr edir, bizi başa salır, gah yuxularla, gah müxtəlif nişanələrlə, işarələrlə, lakin yer üzünün insanları bunu başa düşmür.

– Başa düşən-düşür.

– Hə, elədir. Mən dediyim başqa şeydir: hamı Tanrı deyib ətəyindən yapışır, lakin onun yoluyla getmir. Bu qan-qadalar, müharibələr kimə, nəyə lazımdır? Məni düzgün başa düş, belə çıxır ki, insanın içindəki şeytan daha güclüdür. İnsan nəfsini boğa bilməyəndə heyvanlaşır, vəhşiləşir.

İşin belə asanlıqla həlli hər iki el ağsaqqalının bir-birini yaxşı başa düşməyindən irəli gəlirdi. Söhbətin axarının dəyişib başqa səmtə yön alması da bu anlaşıqlıqdan idi. Dünyagörmüş hər iki insanın əlində əlacı, daha doğrusu, hökmü olsaydı, qoymazdılar dünyanı bu günə salmağa. Bu iki nuraninin öz aralarındakı dərdli pıçıltıları nə olsun ki, uzaqlara gedib çatmırdı, evin taxta tavanına dəyib səsi də çıxmır, sanki oraya yapışib qalırdı. Söhbətin mənzili uzana-uzana uzaqlaşdıqca özlərinin ağıllı sözləri ilə bir-birinə daha da yaxınlaşırdılar.

Asayın gəlini, qızı ilə söhbətləşəndən sonra daha qız eşiyə çıxmıdı. Cürdəyin qırıntılarını yığıdırmaq üçün qız üç dəfə eşikdə görsənmişdi. Hər dəfə də qasidin ürəyinə od salmışdı. Qasidə elə gəlmişdi ki, həyəcandan bu dəqiqə ürəyi sinəsini yarıb ovcuna düşəcək, o da çırpınan ürəyini qızın ovcunun içinə qoyacaq.

Xeyli keçdi, qız daha görünmədi. Qasidin intizarlı həyəcanı daha da artdı. Düşündü ki, deyəsən, razılıq verməyib. Ruhani ata da Asay kişinin yanından çıxmıyır ki, vəziyyətdən hali olsun.

– Ayə, özünü ələ al, bir məmləkətin sirr dağarcığına nə olub, indiyə kimi bundan da çətin işlərin öhdəsindən gəlibsən. Sənə kənardan baxan elə bilər ki, balasını itirən maralsan – bunu yavər dedi.

– Nə yaxşı yanımdasan. Heç bilmirəm, bu nə idi başıma gəldi.

– Kişinin başı qovğada gərək...

– Eh... qovğa olsaydı, nə var idi ki... heç özümdən asılı deyil. Ömrümdə heç belə olmamışdım.

– Təntimə, ruhani ata demişkən, bu, Tanrı işidir, mənzilini göstərən qapısını da açacaq. Ruhani atanı yaxşı tanıyıram, onun hər işinə bələdəm. İlanı da yuvasından çıxarar. Şükür ki, ilanlıq işimiz yoxdur. Asay kişiylə çoxdanın dostlarıdır, o, hər şeyi yoluna qoyacaq. Hövsələli ol bir az. Ancaq öz aramızdır, qız yaman gözəldi ha. Sən çaldın, bir beləsini də Tanrı mənə yetirsin.

Bu anda üz-gözündən sevinc yağan Bakur eşiyə çıxıb əlinin işarəsi ilə onları evə çağırırdı. Qız da, qızın anası da evdə idilər. Utandığından qız başını aşağı salıb üzü pörtmüş vəziyyətdə masa arxasında oturmuşdu.

– Hə... Tanrı xeyir versin. Elə bilirəm ki, verəcək də. Bu xoşbəxtliyin səbəbkarı Qurban olduğumun özüdür, – dedi -Bakur.

O, öz barmağındakı üzüyü çıxarıb qızın barmağına taxdı. Üzük qızın barmağına yekə idi.

– Kişi üzüyü olsa da, eybi yoxdur. Atamın yadigarıdır. Oğlanın atası əvəzi verirəm bunu sənə, biləsən ki, daha bizimkisən. Gedib Bərdədə işimizi bir-iki günə sahmana salıb geri qayıdacağam. Toyunuzu özüm edəcəm.

...Asay kişinin karvansarasından üç atlı yol aldı Bərdəyə. Yolboyu ucu-bucağı görünməyən yovşanlı düzlər, ara-sıra meşəliklər uzanır, göz oxşayırdı. Az qala atların dırnağının ucundan pırtdayıb çıxıb uçub gedən bildirçinlərin səs-küyü çölləri başına götürmüşdü. Bu səs-küy, bu mənzərə fikrini dağıda bilmirdi yolçuların. Onların üçü də öz aləmində idi.

Bakur düşünürdü ki, kaş bütün işlərimiz beləcə asan başa gələydi... Qasidin gözünə bir az bundan əvvəl nişanlanan qızdan başqa heç nə görünmürdü, yanındakıları da unudub yaddan çıxarmışdı, hələ bir özünü də. Altındakı atın iki qulaqlarının arasında qızın görünən surəti onunla bərabər addımlayırdı.

Yavər belə bir xoşbəxt günün arzusu ilə atın üstündə yırğalanır, xəyalların qucağında şirin-şirin məzələnirdi.

Məmləkətin işlərində əl-ayaq eləyən bu üç nəfər üç arzu ilə yaşayırdı. Yaşayanlar çoxdu bu diyarda, insan kimi yaşamaq arzusu ilə. Hələ nə qədər evsiz-eşiksizi, ac-yalavacı var idi bu diyarın.

Qayğıların, nigarançılığın çiyinə düşən ağırlığını ürəyində hiss eləyib çəkən Bakura, bu yolüstü bir anlıq sevinc az da olsa, təsəlli verirdi. Qasidin hər şeyi unudub öz aləminə qapılmağını təbii, insani bir

əlamət kimi qəbul edirdi. Qasidin qəlbindən keçənləri dəqiqliyi ilə bilməsə də (qasid xəyalən öz toyunun bəyi idi, gəlin də yanında), onun arzuları, düşüncələri Bakura məlum idi: hərdən qanrılıb onunla yanaşı at sürən qasidə oğrun-oğrun baxanda bunu hiss eləyirdi. O, qarşından gələcək qasırğanı da indidən duyub onun Albaniya üçün nə qədər ağır olacağını təxmini təsəvvürünə gətirirdi. Əsperim buna görə onu Bərdəyə çağırtdırılmışdı. Bu torpaqda hələ minlərlə belə çiçəyi çırtlayan cavanlar var, görəsən onların murazı gözündə qalmayacaq ki?.. Hissiyat güclü olanda insan qabağı görə bilir. Görənlərə baha başa gəlirdi bu. Çünki belə adamlar olacaq hadisəni iki dəfə yaşamaqla elə bil ki, iki dəfə də ölübdirilirlər. Bakura çətin idi, çox çətin, bu ikiliyi özündə keçirmək. Əslinə qalsa, o, çoxdan yaşayırdı bu ömrü. Xeyli vaxt olardı, beləcə yaşayırdı. “Bu da bir ömürdür, bəxtimə düşüb” – deyib özünə təskinlik verirdi. Cavanlığında buna o qədər də fikir vermirdi. Lakin yaşa dolduqca, onda olan bu xüsusiyyət adətə çevrildikcə, onu narahat eləməyə başladı. Duyub hiss eləyəsən və heç kimə danışib ürəyini boşaltmayasan, bundan ağır şey yoxdur qanan, qandıran insan üçün. Danışsan, cadugər, falabaxan kimi qəbul edəcəklər. O isə bu adı qəbul etməyi özünə təhqir hesab edirdi. Danışmasan, içindəki içini yeyəcək.

Özünün duyumundan başqa, aldığı, eşitdiyi məlumatlardan, hadisələrin gedişindən sümüyü sancmışdı. Hadisələrin tez-tez dəyişkənliyi onu çaşdırsa da, arabir sakitliyin, durğunluğun hökm sürdüyü bir vaxtda (bu, çox olmurdu) yenə də başa gələcəyi (o, bütün əhalini nəzərdə tuturdu) qabaqcadan görürdü. Bu, onu hövsələdən çıxarsa da, özünü ələ almağa -çalışırdı. Və çox vaxt özü ilə bacara bilirdi. Qasidin bu atüstü nişanı ona bir balaca təskinlik versə də, sabahkı, yaxud da -birisi -günkü qasırğanın, burulğanın içində bu, heç nə, cüzi bir şey kimi görünürdü ona. Bu təlatümü ötürə bilsəydi... Bacara bilmirdi bunu. Tanrı bu qabiliyyəti bəxş eləməmişdi, lakin olacağın öhdəsindən gəlmək, dəf etmək bacarığını verməmişdi ona. Bu qədər var-dövlət, torpaq sahibi belə bir acizliyin önündə sarsılmaya bilməzdi, çünki qanırdı, duyurdu. Qanana, duyana çətindir yaşamaq. Hərdən fikirləşirdi ki, bu qanmazlar bəlkə də xoşbəxtdir, başlarını sallayıb yaşayır, heç kimin işinə qarışmırlar, qarışanlara da mane olmurlar. Sonra düşünürdü ki, belələri nəyə gərəkdir. Tanrı bunları bəlkə ona görə yaradıb ki, iki insan arasında bir orta hədd olsun. Bu həddi insanlara əvvəlcə verir ki, baxıb görsünlər hansı tərəfə gedə bilərlər. Bu ixtiyar onların özündədir.

Yoxsullara, əlsiz-ayaqsızlara, kimsəsiz qocalara himayədarlıqla təsəlli tapırdı özünə. Özü yaxşı bilirdi ki, təsəlli insan üçün bir növ acizlikdir. O, buna “Tanrıdan buyruq – ağzıma quyruq” kimi baxırdı. Hər şeyi necə var, elə də görmək istəyirdi həyatda. Onun həyata baxışı belə idi. Təsəlli, ona görə insanı aldadır, arxayınlaşdırır, mübarizədən çəkindirir. Tanrı bizi dünyaya gətirib – iki əl, iki ayaq, iki görən göz verib ki, həm yaşayaq, həm də yaşadaq. İndi o, özünün yaşayışı üçün düşünürdü, öhdəsinə bir el-obanın qayğısı, bugünkü və sabahkı taleyi düşmüşdü. Bir şeyi də yaxşı bilirdi ki, Qurban olduğum, bunu hər kəsə qismət eləmir. Özünə “Tanrı adamı” deməyi də ağına belə gətirmirdi (Tanrıya yaxın olanlar həmişə belə düşünürlər). Çalışmırdı ki, heç olmasa, başqalarına da bunu desin.

Belə fikir-xeyallarla atını sürür, yorğalada bilmirdi, atın yorğalaması yüyəni tutandan asılıdır. Yüyən möhkəm əldə olsa, at da bürdər. At bürdəyəndə yiyəsi də bürdəyər. O, məmləkətin sahibi deyildi. Sahib çoxdan getmişdi – atını sürmüşdü. İndi o, məmləkət sahibi deyildi ki, atın da yiyəsi olsun. Sadəcə olaraq, bir el-obanın – Girdimanın yepiskopu idi. Onu Bərdəyə çağırırdılar ki, bu məmləkətin katolikosu etsinlər.

Bu yolun sonunu görürdü o və bilə-bilə bu yolu gedirdi. Bu yolu kəsə gedib haraya tələsirdi görəsən? Axı, yolun sonunu da bilirdi. Bilirdi ki, necə qurtaracaq. Bu bilmək, duymaq, qanmaq nə qəddar şeydi? Başına gələn başmaqçı olmaq deyildi. İndi onu qasidlə Asay kişinin qızının taleyi

düşündürürdü: kaş bu işi yerinə qoya bilsin, sonrası nə olur-olsun... Sonra fikirləşdi ki, belə də düşünmək doğru deyil. Bu, sonralar baha başa gələr bizə.

Turdat oğullarının dalınca Konstantinopola gedib orada saxlanıldıqdan sonra Albaniyanın idarəçiliyi istər-istəməz onun həyat yoldaşı məlikə Əspərimin ixtiyarına keçmişdi. Daxildə ikitirəlik əmələ gəlmişdi. Turdatın yaxın qohumu, eşik ağası Şiriyə hakimiyyəti ələ almaqdan ötrü dəridən-dırnaqdan çıxırdı. Daxildə onun tərəfdarları o qədər də çox deyildi, ona görə də istəyinə çatmaqdan ötrü hər cür fürsətdən istifadə edirdi. Məmləkətin indiki vəziyyəti, gələcək taleyi onu o qədər də düşündürmürdü, fikri-zikri ancaq hakimiyyətə yiyələnmək idi. O, erməni keşişləri vasitəsilə Ərəb xilafəti ilə əlaqə yaratmışdı. Burada – Albaniyanın daxilində və xaricində tez-tez baş verən dəyişikliklər barədə xilafətə ardı-arası kəsilməyən xəbərlər göndərirdi. Yustinian hakimiyyətdən düşəndən sonra Turdatın Konstantinopola gedib oradan buraxılmaması Şiriyənin -hakimiyyətə gəlməsinə yaxşı bir fürsət yaratmışdı, o, bu fürsəti əldən verə bilməzdi. Buradan Ərəb əbistanına ötürülən xəbərlərin birinin üstünə beşini də qoyub, gərginliyi daha da artırır ki, istəyinə tez çata bilsin.

Əspərim belə bir vəziyyətdə Girdimana çapar göndərüb yepiskop Bakuru Bərdəyə çağırtdırmışdı.

– Bilməmiş olmazsan sənə ismarıcımın səbəbini.

Həm başını tərپətdi, həm də sözlə ifadə edib, “bilirəm”
– dedi Bakur.

Bakur Bərdədən uzaq olsa da, əhvalatdan hali idi: məmləkətin içində və çıxarında gedən söz-söhbət ona daha tez çatırdı. Girdimanla İberiyanın bir-birinə dirsəklənməsi, xeyir-şər ortaqlığı onların arasında o qədər ünsiyyət yaratmışdı ki, hər bir əhvalat hər iki tərəfin ya yasında, ya da ki, toyunda, istər-istəməz açılırdı. Bu açıqlıqdan nə qorxmaq, nə də ki, çəkinmək lazımdır. Xeyirin də, şərin də gizliliyi ağır bəlalar gətirir, aydın olanda yüngülləşir.

– Xəbər daram. Sözüni təkrarlayıb gerisini dedi. – Məmləkətin ucu-ucqarı yoxdur, eni, uzununu var. Məmləkət də insan kimidir, onun əli-qolu, ayaqları, gövdəsi, görün gözləri olmalıdır. Əgər bunlardan biri çatışmasa, demək, anadangəlmə şikəstdir. Şükür ki, bu torpaq Tanrıdan şikəst doğulmayıb. Sağ ayağa daş dəyəndə sol ayaq sızıldamalıdır. Sol əl qalxmayanda sağ əl onun da işini görməlidir. Əgər belə olmasa, onda nə xalq - xalqdır, nə də məmləkət - məmləkət. Sənə çatacaq -xəbər bəzən mənə daha tez çatır. İberiya bizə simsardır. Bizansda olanlar əvvəl orda eşidilir, sonra Qafqaza yayılır, Bərdədən əvvəl də bizə.

– Kilsələrimizdə başıpozuqluq, ikitirəlik yaranıb, ruhani ata. Az qala başımı itirmişəm. Başbilənimizi də (o, qəsdən Turdatı başbilən kimi yad elədi) Konstantinopolda saxlayıblar. Görən, bu işlərin axırı necə olacaq? Məmləkəti hərə bir tərəfə çəkir, onların ipini yığıb-yığışdıra bilmirəm.

– Bilirsən nə var, qonşularımız istəyirlər ki, bizi də öz günlərinə salsınlar. Onların əhalisini kilsələr idarə edir. Mən özüm ruhaniyəm, ancaq belə işə qol qoyammaram. Kilsənin öz işi var, dövlətin də özününkü. Məmləkətin idarəçiliyi ruhanilərin əlinə keçsə, xalqın ayağı yerdən üzülər. Ayağı torpaqdan qoparı Tanrı da qəbul etmir. Torpağa bağlı olanlar Tanrıya daha yaxın olurlar. Kilsə əhaliyə məsləhət, xeyir-dua verər, onu yadellilərdən qoruya bilməz.

– Yox, ruhani ata, sənənlə razı deyiləm.

– Razi oldun-olmadın, həyatın qanunu belədir. Qarşına qılıncla çıxanı qılıncla qarşılamağın, Tanrının adı ilə gələni isə Tanrıya layiq yola salmalısan. Bu, bizdən asılı şey deyil. Qınından sıyrılan qılınclı kəsməlidir. Tanrının ətəyindən tutanlar onun dediklərinə əməl etməlidirlər. Etməsələr, tərsinə olur. Sənin mənə qarşı olan münasibətinə bələdəm. Yadında saxla ki, məmləkəti heç vaxt kilsə – ruhanilər idarə edə bilməz. Bir şeyi yadına sal. Tanrının ümidinə qalmaq – Tanrıdan buyruq, ağıza quyuq deməkdir. Yaradan insana hər şey verib: əkib-becərməyə torpaq, işləməyə əl-qol, düşünməyə isə beyin. Tanrı bundan artıq daha nə etməlidir? Kilsənin işi insanları Tanrı yolundan azmağa qoymamaqdır.

– Bəs qonşunun toyuğuna daş atmağı necə başa düşək? Tanrı evinin adamları belə bir işə əl atırlarsa, onun qəzəbinə niyə gəlmirlər?

– Gec, ya tez, cəzasını almalıdır belələri. Dünya yaranandan belə işlər olub. Deyilənə görə, Albaniya torpağının cənub qurtaracağında bir tayfa yaşayırmış. Bu tayfa qonşuları ilə yola getmirmiş. Tanrı yuxarıdan bunu görüb öz elçilərindən biri ilə onlara xəbər göndərir ki, sakit yaşasınlar, qonşularına sataşmasınlar, əks-təqdirdə, qəzəbimə gələrlər. Onlar Tanrının -xəbərdarlığını eşidib çirkin əməllərindən əl çəkirlər. Bir müddət keçdikdən sonra Tanrının dediklərini unudub yenə də qonşuları ilə yola getmirlər. İkinci dəfə də Yaradandan səda gələndə yenə sakitləşirlər. İllər keçir, bir də Tanrını yaddan çıxarıb pis əmələ əl atırlar. Üçüncü dəfə göy guruldayır, şimşək çaxır, yer-göy bir-birinə qarışır, Tanrı yuxarıdan elə bir qüvvə göndərir ki, torpaq yarılır, həmin tayfa yerin altına girir. Həmin yerdə bir dağ əmələ gəlir. O dağ Ağrı dağı adlandırılır...

QANLI MEYDAN

Bu səhər carçının səsi ayıldı camaatı yuxusundan. Bu, Bərdə əhlinin həmişə eşidib adət etdiyi avaza oxşamırdı. Carçının səsi camaatın əvvəlcədən yoza bilmədiyi naməlum bir olacaqdən xəbər verirdi. Bu səbəbdən eşidənlər evdə, bazarda səhər tezdən görəcəyi işini yarımçıq qoyub meydana tələsirdi. Carçının tələffüzündən bilinirdi ki, o, yerli adam deyil. Sözləri əlindəki yazıdan höcələyə-höcələyə oxuyurdu. “Görəsən öz carçımız haradadır, camaata çatdırılacaq xəbəri niyə o, bəyan etmir?” Meydana toplaşanların hərəsinin ağzından bir yozma çıxırdı. “Demək carçımızı da dəyişiblər”. Bu yad səs elə ilk çağırışdan camaata hansısa köklü-dibli bir dəyişiklikdən xəbər verirdi. Bu çağırış ərəblərin bundan sonra bu ölkənin həyatına, məişətinə tətbiq edəcəyi qanunlardan xəbər verirdi. Meydana tələm-tələsik toplaşanların hamısı təşviş içində əvvəlcədən nəşə öyrənmək marağı ilə bir-birini sorğu-suala tuturdu. Heç kim də doğru-dürüst bir şey deyə bilmirdi. Onların arasında bir nəfərin dediklərinə inananlar oldu:

– Carçımızı öldürüblər.

– Nəyə görə?

– Nə etmişdi ki?

– Günahı nə idi?

Həmin adam sözünün gerisini deyənə kimi belə sorğu--suallar çoxaldı.

– Onların camaata demək istədiklərini gördükdən sonra car eləməkdən imtina edib carçımız.

– Nə demək istəyirlərmiş ki?

– Mən də bilmirəm. Bircə onu bilirəm ki, sözlərinə baxmayıb, ərəb sərkərdəsinin əmrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırıb. Tanrı bilir, görək nə deyəcəklər.

Bu avazın ilk sədası – carçının ölümü – xəbərin ağırlığına işarə idi. Kütlə təşviş içində çalxalanırdı. Camaat havada bir-birinə dəyib uğultuya çevrilən dəhşətli bir həyəcan içində idi. İnsan nəfəsinin səsi-sədası böyük zənglərin ləngərindən, göylərin ildırım hayqırtısından da ağır olurmuş. İnsan nəfəsi birləşəndə onları bir-birindən ayırmaq çətindir. Bu uğultu qala divarlarının üst-üstə qalanmış ağır daşlarını tərpedib, elə bil, az qala yerindən qopardıb yerlə-yeksan edəcəkdə.

Artıq “Meydan yeri” dolmuşdu. Carçıdan camaat yaxşı bir xəbər gözləməsə də, yenə də ərəblərin avazının nə avaz olduğunu eşitmək lazım idi. Axır ki, nəfəsini bir azca dərib carçı yenə də höcələyə-höcələyə, sözləri ayaq-baş eləyə-eləyə -dilləndi:

– Cama...hat hin...di, bir azdan sərkərdənin amiri ilə katolikos (bu sözü düzgün tələffüz elədi) Bakurun və onunla hamfikir olan Asparimin edamı olacaq...

Carçı çox danışmadı. Onların “günahı” barədə bir neçə söz desə də, uğultudan heç kəs onun dediklərini eşitmədi. Ağzı açılib-yumulan carçının dodaqları bu uğultudan kilidləndi. Artıq danışmağın mənası yox idi. Camaat bunu eşidib lərzəyə gəldi. Bir anın içində kütlənin etiraz əlaməti olan qışqırığından meydan silkələndi. Bu uğultu qala hasarlarının qara daşlarına bir də dəyib ağır dalğalı nəhəng bir zəng səsinə elə bil yenidən təkrarladı. Ətrafda həm atlı, həm də atsız beli qılınclı, əli nizəli ərəb əsgərləri dayanmışdılar. Bu səsdən əsgərlərin tükü -ürpəşdi. Onlara elə gəldi ki, əli silahsız adamların gurultusu nizədən iti, qılıncdan kəsərlidir.

Bir az əvvəl paytaxtın xəbər carçısının qətlə yetirilməsi xəbəri buraya toplaşanları qorxutmamış, əksinə, qəzəbləndirmişdi. Carçılar hökmdarların xəbər yayanları olsa da, buraya yığışan qara camaat öz mənliliyinə sığışdırmırdı onun öldürülməsini, bunu albanlar üçün bir təhqir, ləkə kimi qəbul edirdi. İndi isə Bakurun və Əspərimin edam olunacağını eşidib kütlənin bir nəfər kimi, bir anın içində ərəblərə qarşı qəzəbi birə-beş artdı. Ər əblər bunu gözləməirdi əhalidən, elə bilirdilər ki, qorxudan heç kim cıqqırını belə çıxarmayacaq. Camaat birdən-birə dəryalardakı dəhşətli fırtına kimi şahə qalxıb meydanı

mühasirəyə alan əsgərlərin üstünə yeridi. Gözünü qan örtmüş ərənlər əsgərlərlə əlbəyaxa oldular. Qılınclar əvvəl havada parlarsa da, ərənlərin gözünü qamaşdırmadı, sonra qırmızı rəngə boyandı. Arxada dayanan atlı dəstələri də bu qırğına qoşuldu. Əllər havada yelləndi, bədənlər başdan ayrılıb meydanın daş döşənmiş sinəsində çabalayıb titrədi. Az vaxtda qan su yerinə axdı. Ərəb əsgərlərindən də qırılanlar az olmadı...

...Göydə qara qarğalar gah sağa, gah sola fırlanır, qan iyini hiss etdikləri üçün meydanın üstündən uzaqlaşmırdılar. Açıq səmada, göylərin lap zilində, qarğalardan yuxarı bir qartal fırlanırdı. Bu qanlı səhnəyə ənginliklərdən nəzər yetirib hərdən bir uca səslə qıyqa çəkirdi. Qətdən sonra meydana ölü bir sükut hakim kəsilmişdi. Qartalın səsi olmasaydı, bu qanlı meydanı, bilicilərin dediyi kimi, o dünyanın cəhənnəm meydanı hesab etmək olardı. Bu “cəhənnəm meydanı”nda qır qazanlarının yerinə qan gölməçələri laxtalanmışdı. Bu qan o qədər çox idi ki, daşların arasından süzülə-süzülə axıb dəlmə-deşiklərdə öz yerini tutduqca qaynar su kimi köpüklənirdi. Meydana girmək istəyən adamları buraxmırdılar. Hərəkət itiyini axtarıb tapmaq üçün “Meydan yeri”nə can atırdı. Anaların, gəlinlərin ah-vayı bir-birinə qarışdırıb ürək bulandırır, insanı lərzəyə salan qaranlıq bir zülmətin səsinə bənzəyirdi. Meydanı dövrəyə alan əsgərlərin çəkmələrinin ucunda donub qalan qan laxtalarına fikir verən yox idi. Qana susamış əsgərlər ayaqlarının altını görə bilmirdilər. Onların çəkmələrinin burnunda, elə bil ki, qan cücərib çiçəklənmişdi.

Bu qətlə Albaniyanın taleyində, tarixində hələ indiyə qədər görünməmiş bir qırğın idi. Bu qətlə çoxdan hazır idi qatillər. Məqsəd bir xalqı gözünü qırıq etmək, məniyyətini sındırmaq idi bu dəhşətli qantökmədə. Ərəblər elə başa düşürdülər ki, daha bundan sonra bu həndəvərdə heç bir kəs cəsarət edib başını qaldıra bilməz.

Onların bu fikrə tam əminliyinin ömrü uzun çəkmədi, hətta üstündən bircə gün də keçməmiş öz əminliklərini unudub gördülər ki, bu xalqı qılıncla ram edib dəyişmək çətin ərsəyə, başa gələn bir işdir. Onlar elə bilirdilər ki, Bərdəni tutmaqla, artıq bütün Albaniyanı zəbt eləyib bu torpaqların hakimi-mütləqi olublar. Bilmirdilər ki, bu yerlərin hər qayası-daşı, dağı, dərəsi özlüyündə ayrıca bir Albaniyadır. Ərəblər şəhəri tutsalar da, sonrakı əsrlərdə uzun müddət bu torpaqda rahat nəfəs ala bilməyəcəkdilər. Xalqı qılınca gücünə ram edən, taxt-tacını qan üstündə quran tiranlar axırda özləri qanına qəltan olacaqdılar. Albaniya xəyanətə qurban getdi.

Səhərin alatoranında oğuz kəlmələrini qıra-qıra aləmi başına götürən carçının elan etdiyi qurbanlardan - Bakur və Əspərimdən əvvəl minlərlə günahsız insanın qətlə baş vermişdi. Ərəb sərkərdəsi və erməni katolikosunun qana hərisliyi bununla qurtarmadı. İlyanın tapşırığı və satqın Şiriyənin əli ilə -Albaniyanın tanınmış ziyalılarından, yepiskoplarının siyahısı tutulub ərəb canişininə çatdırılmışdı. Siyahıda olan həmin adamların qətlə yetirilməsində məqsəd Albaniyanın görünən gözünü, düşünən beynini, zəkasını şüurlu şəkildə dəyişdirib özünü-özünə yadlaşdırmaq, xalqı soykökündən ayırmaq idi. Bunun Şiriyə kimi adamlar üçün heç bir isti-soyuğu yox idi. O, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq naminə hər cür alçaqlığa, fitnə-fəsada özünü hazırlamışdı. Taxt-taca hərisliyi o qədər ki, lazım gəlsə, bu yolda var-yoxundan, hətta ailəsindən belə keçərdi.

Lakin onun gözlədiyi olmadı. Həmişə, hər dövrdə satqınları satın alanlar onlardan bir əski, süpürgə kimi silib-süpürmək üçün istifadə etdikdən sonra zibilliyə atırlar. Ancaq deyəsən, ona bir balaca yazıqları gəldiyindənmi, yoxsa başqa səbəbə görəmi, onu Dəməşqə aparmalıydılar. Aparılmazdan əvvəl o, Bakur və Əspərimlə üz-üzə gəlməliydi. Lakin Bərdənin “Meydan yeri”ndəki bu qırğından sonra Bakurla Əspərimin edamı bir neçə gün ləngidi.

Təkmurad, sözüün həqiqi mənasında, həm həyatda, həm də həyətdə tək qalmışdı. Bilmirdi nə etsin? Sonanı evdə qoyub dönə-dönə tapşırırmışdı ki, eşiyə çıxmasın. Sona hamilə idi.

Şəhər meydanının ortasında baş verənlər artıq başa çatmışdı: meydanda qan su yerinə axırdı. Ərəb əsgərlərinə şəhərin yolunu-izini göstərən ermənilər ərəblərlə birlikdə meydanda ölənlərin meyitlərini arabalara yükləyirdilər. Bunlar Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizin vaxtında Bərdəyə köçürtdüyü ermənilər idi. Onlar indiyə kimi azlıq təşkil etdiklərindən başlarını aşağı salıb guya öz halal zəhməti ilə dolanıyıqları barədə düşünürdülər. Katolikos İlya ərəb qoşunu ilə Bərdəyə -girəndə başlarını birdən qaldırdılar. Elə dəyişdilər ki, heç inanmaq olmurdu ki, onlar dünənki məzlumlardır. Bir günün içində ərəblərlə ermənilər elə qaynayıb-qarıxmışdılar ki, heç inanmaq olmurdu ki, onlar həmin adamlardır.

Arabalara qoşulmuş kəllərin gözləri ocaqda közərən közə bəzəyirdi. Əsgərlər çalışırdılar ki, tez-tələsik meyitləri yerdən yığıdırsınlar. Başsız bədənlərdən hələ qan çıxırdı. Baş bir yanda, bədən bir yanda. Meyitləri yerdən yığıdırıb arabada üst-üstə qalaqlayanlar – buna etinasız, hissiyyatını itirmiş bir adam kimi əhəmiyyət verməyənlər, boyunduruq altında olan heyvanların narahatlığından xəbərsiz idilər. Arabaları yan-yana iki cərgədə düzmüşdülər. Kəlləri arabaya gətirib boyunduruq altına salmaq çətin, boyunduruqda saxlamaq isə daha çətin idi. Qan hərisinə çevrilmiş əsgərlər qıpqırmızı qızarmış, az qala həlqəsindən çıxacaq kəllərin gözlərini hardan görəydilər?! Axı, onların gözləri daha betər qızmışdı. Qan insanı qudurdur. Bayır-bacaqda veyillənən yiyəsiz itlər başı kəsik cəsədləri və tökülən qanları imsiləyib bir-birilə boğuşmağa başladılar. İtlərin bədəni yerə tökülən insan qanına bulaşdıqda onlar bədənlərindəki qanı görüb diksindilər. Hərəsi bir tərəfə üz tutdu qaçmağa. Əsgərlər yüzbaşının əmri ilə onları oxa tutdular. Meydanı itlərin zingiltisi başına götürdü. Bu zingiltilər qala divarlarına dəyib geri qayıdır, meydanın ortasına səpələnirdi. Dəhşətli bir mənzərə yaranmışdı meydanda.

Qala divarında nohurdan hovuzə tökülən suyun ağzını açmışdılar. Bir nohurun suyu ilə yumaq olardımı bu tökülən qanları?! Ərəb əsgərlərindən biri yanında dayanan erməniyə əli ilə hovuzun divarını göstərib başa saldı ki, bunu dağıtmaq lazımdır, gedib bir külüng tapıb gətirsin. Erməni meydandan aralanıb hansı evin qapısını döydüsə, açan olmadı. Bir-bir qapıları -döyə-döyə, özü də bilmədən, meydandan xeyli aralanmışdı. Gəlib şair Davdəkin yaşadığı binanın qapısı ağzında dayandı. Nəhayət, başa düşdü ki, heç kim onun üzünə qapı açmayacaq. O, elə bilirdi ki, kimin darvazasını döysə, ev sahibi qorxusundan qapısını əlbəəl açıb onun tələbini can-başla yerinə yetirəcək. Heç yanda ins-cins görünmürdü. Təklük vahiməsi onu basdı. İçərisindən dəhşətli bir qorxu keçdi. Elə bil onu durduğu yerə mıxladılar, ayaqlarını tərpedə bilmədi. Bədənini bir soyuq tər bürüyüb canını üşütdü. Qızdırmalı adam kimi titim-titim titrədi. Birdən dəhşətli bir möcüzə baş verdi: bir anın içində boynuna atılan kəndir çənəsinin altında ilişib yuxarı dartıldı. Sudan çıxan balıqtək əlləri-ayaqları havada çabaladı. Bunu qalın daş hasarın üstündə dayanan Təkmurad elədi. Satqının cıqqırını çıxarmağa macalı olmadı. Bu nazik qıl kəndir xirtdəyinə elə pərçimlənmişdi ki, imkanı olmadı nəfəsi boğazından çıxsın. Gözləri şişib bəbəyindən pırtıdadı, bayaqkı qızmış kəllərin gözləri kimi. Təkmurad bir göz qırpımında onu dartıb divardan həyətdə atmaqla özü də onun üstünə tullandı. O, yerdə başı kəsik toyuq kimi, çabalayırdı. Təkmurad sağ ayağını onun sinəsinə qoyub kəndiri bərk-bərk dartdı. Bundan sonra rahatlandı. Bir neçə dəfə ölüb-ölmədiyini yoxladıqdan sonra palaza büküb evin zirzəmisinə atdı. Bu hadisə az qala bir an içində baş verdi. Evdəkilərin bu işdən xəbəri olmadı. Onlar görsəydilər, vahiməyə düşərdilər. Təkmurad düşündü ki, qaranlıq düşəndən sonra meyidin izini itirər. Gündüz şəhər meydanında baş verən qanlı qırğının şahidi olan Təkmurad indicə o dünyalıq etdiyinin də əlinin qana batdığını görmüşdü.

Təkmuradın əlinə fürsət düşmüşdü əli qana batanların birindən intiqam almağa. Bu fürsəti əldən buraxmadı.

Meydanda qətlə yetirilənlərin sayı-hesabı yox idi. Ər əblər və Dvindən katolikos İlya ilə birlikdə gələn ermənilər -Bərdənin altını üstünə çevirməklə yanaşı günahsız camaata divan tutmuşdular.

...Bayaqkı erməninin “aradan çıxdı”ğın zənn edib haradansa özləri külüng tapmışdılar. Nohur hovuzunun daşlarını sökürdülər ki, yerdə qalan qan yuyulub getsin. Bərdə camaatının həmişə yığışib görüşdüyü, el şənlikləri keçirilən bu yerə “Meydan yeri” deyirdilər. “Meydan yeri”nə vaxtilə Cavanşir çay daşı döşətdirmişdi. Hovuzdan axan su bu daşların üstünü yuyub aparsa da, aralarında laxtalanmış qanların izi qalırdı. Bu qan izlərini uzun müddət yazda yağan leysan yağışlar, qışda tökülən quşbaşı qar da yuyub apara bilmədi. Bu qan ləkələri görənlərin yaddaşında ömürlük iz saldı. Gözlə görülən hər şey yada düşmür, qan yaddaşı başqa şeydir.

Artıq arabalar yüklənmişdi, tərpnəmək olardı. Öndəki arabaların birinin boyunduruğunun kəndiri açılıb samısı çıxmışdı. Qoşqunun yanındakı atının havada fırlanan qamçısını bir iti qılinc kimi kürəyində hiss eləyən kəl yerindən elə sıçradı ki, boyunduruq yerə düşdü. Qızmış kəlin gözləri heç nə görmədi. Qan iyisi onu tutmuşdu. Bu iyi onun sinəsinə dolub ağzını köpükləndirmiş, gözlərini qızartmışdı. Vəhşi bir çöl heyvanı kimi bu kəl birdən at üstündə dayanıb onu qamçılıyana tərəf döndü, buynuzları ilə atın qarnına elə zərbə vurdu ki, yəhərdəki atla bərabər yerə sərilədi. Yıxılanın başı daşa dəyib möhkəm əzildi. O, macal tapıb ayaqlarını üzəngidən çıxarda bilmədi. At özünü tarazlayıb qabaq ayaqları üstə yerə dirsəklənib durmaq istədi, lakin bacarmadı. Kəl bir az geriye çəkilib ikinci dəfə onu daha qüvvətli zərbə ilə yerə sərdi və üstündən adlayıb adamqarışiq ikisini də dırnaqları altında xıncım-xıncım elədi. Atının parçalanmış başından axan isti qan səhər öldürülənlərin qanma qarışığı laxtalandı. Boyunduruğun altında qalan o biri kəl də bunu gözləyirmiş kimi arabanı öz tərəfinə çəkdi. Yerində burulan arabanın təkərləri böyükdəki arabaya ilişib qaldı. Qızmış kəl bir-iki dəfə irəli-geri dartıldıqdan sonra boyunduruğu sındıraraq meydandakı adamlara tərəf cumdu. Bu qəfil hadisəni gözləməyən əsgərlər hərəsi bir tərəfə səpələndi. Hər iki kəl qoşalaşaraq qabaqlarına çıxanları buynuzlarıyla vurub yumaq kimi atır, yerə yıxılanları isə dırnaqlarıyla xışdayıb üstündən keçirdilər.

Kəl savaşı görənələr olub, lakin kəllərin insanlarla davasını görən olmayıb. Bu hadisə daşlara, divarlara yazıldı. Daşların nə dili var, nə ağzı. Gördüyünü danışmır, danışa bilsəydi, bütün aləm daşlaşardı. Dünya daş dövrünü yaşayır deyəsən. Hər dövrün öz daşı var, öz sirdaşı. Biri də bu oldu: daş üstündə qan izi... Daş-divarın üstündən qanı yumaq asandır, ancaq torpaqdan... yox, bu başa gələn şey deyil.

Ətrafdan oxlar leysan yağışı kimi yağdırıldı kəllərin üstünə.

Atılan oxlar dəyib düşürdü yerə. Oxatanlar nizələrə əl atdılar. Qəribədir, nizələnən kəllər bir-iki dəfə fırlanıb böyrü üstə yıxılanda belə dönüb ətrafdakı əsgərlərə baxdılar. Onların duruşu da, siması da amansız idi. Onların sahibləri bir az əvvəl elə burdaca qılincdən keçirilmiş, qalanlar isə evlərə çəkilib gizlənmişdilər....

Birdən döyüşçülər qala divarlarının yanında ağappaq geyimdə, ayaqyalın, başıaçıq altı-yeddi yaşında bir uşaq gördülər. Bu uşaq haradan peyda oldu belə? Heç kim baş açamırdı ki, bu, nə sirri-xudadır? O, nağıllarda, əfsanələrdə, müqəddəs kitablarda təsvir edilən mələyi xatırladırdı. Uşağı görənlər (görməyənlər də var idi) matı-qutu qurumuş halda bir-birinin üzünə baxırdı. Hətta bir neçəsi başını qaldıraraq ucsuz-bucaqsız göylərə boylandı. Bəlkə də yuxarılarda ikinci bir mələyi axtarırdılar. Bayaقدan insan qanını su yerinə axıdanlar bilsəydilər ki, bu uşaq qətlə yetirilənlərdən birinin balasıdır, bəlkə onu da

o dünyalıq edərdilər. Gözlərini belə qırpmadan səhərdən qətlə yetirdikləri insanların qanına susayanlar, qəribədir, indi ölümdən necə də qorxuya düşmüşdülər, İlahi! Qan tökənlərə öz qanı necə də şirinmiş.

Onlar yer üzünün sonuncu Peyğəmbərinin dedikləri ilə belə bir kütləvi qətlin bir araya sığmadığını hələ dərk edə bilmirdilər. Hər cür zorakılığın, ölüm-itimin əleyhinə olan İslamı bu vəhşiləşmiş insanlara əvvəl-əvvəl Peyğəmbərin kəlamlarını başa salmaq əvəzinə nədənsə qılinc oynatmağı, ox atmağı, yay çəkməyi öyrətmişdilər. “Allah! Məhəmməd!” – deyib, qılincı qından çıxarıb Bərdənin “Meydan yeri”ndə qan tökənlər dərk edə bilmirdilər ki, Peyğəmbər sağ olsaydı, lap onun qayınatası, birinci xəlifə Əbu Bəkr yaşasaydı, o dövrdə başqa xalqların, tayfaların başına gələn belə faciələr baş verməzdi. Qılıncla torpağa, insanlara təcavüz etmək görünməmiş bir hadisə olmasa da, zor gücünə, qorxu-hürküylə beyinləri zəbt eləmək, Tanrı dərgahına xilaf çıxmaq, onun yolundan azıb-sapmaq, açıq-aşkar vəhşilik, qana susamaq artıq heyvani bir hiss və hərislikdir.

Ərəblərin əli ilə bu qırğını təşkil edən erməni katolikosu İlya idi. O, keşiş paltarında hökmdar Əbd - ül-Malikin göndərdiyi qoşun başçısının böyür-başında hərlənir, yeri gələndə, ağına gələnlərlə onu məlumatlandırır. Ərəblərlə ermənilərin, az qala, din ayrılığı tamam unudulmuşdu.

Şəhərin qala qapıları ağzıaçıq adam kimi taybatay idi. Elə bu məqamda iyirmi beş-otuz atlı çaparaq darvazadan içəri girdi. Onlardan biri atının başını döndərərək yəhərdən əyilib əlini uzatmaqla bayaqkı ağlayan uşağı bir göz qırpmında qucağına götürdü. Onun atın belindən əyilməyi ilə sağ əlini qartal caynağı kimi uşağın qoltuğunun altından pərçimləməyi bir oldu. Bir böyrü üstə havada yellənən uşağın içindəki qorxu birə-beş artdı. Ayağı yerdən üzülən kimi sanki onu bir boşluğa atmışdılar. Ayağı üzüləndə son ümidi də üzülmüşdü, gözlərinin yaşı xırp kəsilmiş, boğazında ilişib qalan nəfəsi bütün bədəninə qurudub rəngini qaraltmışdı. Atlı onu yəhərin qaşına alanda hava elə bil bir tıxac kimi boğazından pırtdayıb çıxdı. Uşağın bir anın içində ölüb-dirilməyindən atının xəbəri olmadı. Gözləri ilə gördüyü meydandakı qan-qada, kəsik başlar, bədənələr, sonra da bu atlı möcüzəsi uşağı çaş-baş salmışdı. İki dal ayağı üstə şahə qalxan atın kişnərtisi uşağı silkələdi, elə bil oyatdı, içinə hopan qorxunu canından dartıb qopartdı. Onu sanki bir qaynar qazanın içinə salıb çıxardılar. Buzlaşmış bədəninə gələn istilik onu əməlli-başlı islatmışdı: bədəninədən tər az qala sel kimi axırdı. Onu yerdən götürən atlı bunu hiss eləmədi. O biri atlılar siyirtmə qılıncla meydandakı cəlladları biçməyə başladılar. Günahsız, yaraqsız insanları qətlə yetirənlər o qədər də çox deyildi. Ərəblər və ermənilər üz qoydular qaçmağa. Ərəbistandan gələn əsas qoşun hissələri şəhərdən bir az aralı çadırlarda düşərgə qurmuşdular. Deyəsən, onların xəbəri olmadı bu iyirmi beş-otuz atlının qətlçilərə qəfil hücumundan. Bu uşaq əhvalatı, atlıların haradan və necə gəlişi qətlçiləri elə çaşdırıb vahiməyə salmışdı ki, onların yerdənmi çıxdığını, göydənmi düşdüyünü ayırd etməyə macal tapamədilər. Axı onlar şəhərdən bir az aralıdakı düşərgədə olan qoşunun gözündən necə yayınıb şəhərə girə bilərdilər? Doğrudan da, möcüzə idi. Elə bu möcüzə idi onları çaşbaş salan. Vurağan kəllərin görünməmiş hərəkəti, ağlayan uşağın hasarın dibində peyda olması, sonra da atlıların basqını... Az qala, bir anın içərisində dalbadal baş verənləri Allaha inanan ərəblər burada eşitdikləri Oğuz Tanrısının işi hesab edirdilər. Bu yeri-göyü yaradanın bircə nəfər -olduğundan bixəbər vəhşilər bundan artıq nə düşünə bilərdilər?! Onlar elə bilirdilər ki, hər xalqın öz yaradanı var, hansı yaradan güclü olsa, yerin ixtiyarı, dünyanın hökəmranlığı onun övladlarının əlinə keçir. Bu nadan insanlar Yaradanı da bir-birindən ayıraraq onları da qarşı-qarşıya qoyurdular.

Hamısı da elə bilirdi ki, bu Yeri, Göyü onun Qadiri yaradıb. Yaxşı ki, bir şeyi yəqin etmişdilər ki, yer üzünün insanların hamısı bir ata-anadan – Adəm və Həvvadan törəmədirlər. Ancaq bir şeyi bilmirdilər ki, niyə, nə üçün bir-biri ilə vuruşurlar, yola getmirlər. Görünür, iblis girmişdi onların

içərisinə. Yer üzünün insanlarını xalqlara, tayfalara bölən də deyəsən odur. Bütün dünyanı oda, alova bürüyüb, yurdları-yuvaları viran -qoyan da.

– Bu yer üzünün insanları niyə bir-birini qırıb çatırlar, yəni şeytan bu qədər güclüdür Tanrıdan? Lənət şeytana. Gör bir ağzıma nəyi gətirdim, ürəyimdəkini qoyub bir yana? Görünür, bu da iblisin, şeytanın işidir, məni danışırdı. Deyəsən, dünya artıq onun əlinə keçir, – bunu Davdəkə deyən qulluqçu idi.

– İblis həmişə insanın içindədir. Nə vaxt, haradan gəlib ora girdiyini hələ indiyə qədər bilən yoxdur. İstəyəndə insanın aqlını başından alır. Bilirsən, iblis xisləti dəhşətli bir şeydirƏgər bu bir xalqın başçısının ürəyinə girsə... vay o günə. Xalq ona inansa, onun ardınca gedər. Daha ağına-bozuna baxmaz. Pis işi də yaxşı iş kimi qəbul olunur əhali arasında. Bax, onda başlayır xalqın faciəsi. Sual vermirsən: bəs, niyə götürdülər Cavanşiri aradan? Çünki bu xalq ona inanırdı. Onun tutduğu yol doğru idi. İblis həmişə doğrunu əyir, əyri ilə onun işi -yoxdur. Bəlkə bu günahsızları qətlə yetirənlərin də o qədər günahı yoxdur. Günah başda oturanlardadır. İblis içinə girəndə başlı başını itirir. Daha düşünmür ki, bir vaxt gələcək sənin nəslinin yaxasından tutub silkələyərək deyəcəklər ki, cavab ver, bu günahsız xalqın günahı nə idi ki, o vaxt qılıncdan keçirdinƏqidəni qılıncı qəbul etdirməzlər. Başın vəzifəsi ayağa tapşırılanda dəhşət olur dünyanın işi. Bu gün qılıncın itidirsə, çalib-çapmalı deyilsən. Qılıncın iki üzü var, yəni qanrılıb dönməyi də. Elə ki, döndü, vay o qılıncı oynadanın halına, çevrilib özünü çapacaq. Fikirləşirəm ki, o günü görə biləcəyikmi? İntiqam hissi közərir içimdə. Bunu etməsək, gələcək nəsillər bizi bağışlamayacaq. İnan ki, lap onlar bağışlasalar da, bu yer-göy, od-ocaq keçməyəcək bizə bunları. Mənim balam, bu müharibə deyil, bir xalqa, torpağa edilən təcavüzdür, təcavüzü isə Tanrı götürmür. Mən heç vaxt müharibə, qan-qada tərəfdan olmamışam. Bu axıdılan qanlar yerdə qalmamalıdır.

Təkmurad qulluqçuya tapşırırmışdı ki, o, eşikdən gələnə kimi Davdəkin yanında oturub gözləsin, başını söhbətlə qatsın. Nə vaxt həyətdən çağırırsa, eşiyə çıxsın. Qulluqçu hiss elədi ki, onun həyətdən çağırışı xeyli uzandı. Ondən nigarən qalıb istədi eşiyə çıxsın, sonra fikirləşdi ki, bir az da gözləsin, birdən acığı tutar.

Bu müddət ərzində Təkmurad evin arxasında çox da dərin olmayan, bir adamın sığacağı boyda torpaq qazmışdı ki, öldürdüyünün cəsədini orada basdırırsınƏvvəl bu işi hamıdan gizlətmək fikrinə düşsə də, sonradan bundan vaz keçmişdi. Bu işi təkbaşına görmək çətin idi. Əvvəl həyətdə basdırıb ara sakitləşəndən sonra da izini itirmək lazım gəlirdi.

Təkmuradın həyətdən səsi gəlirdi. Qulluqçu bayaqdan bunu gözlədiyindən tələm-tələsik özünü eşiyə atdı. Təkmurad -qan-tər içində idi, ağır iş görəndə adama oxşayırdı. “Bu vaxt o, nə edə bilirdi? Elə bil düyünlü kötük yarana oxşayır. Belə olsaydı, bayaqdan balta səsi gələrdi. Dam da tikilmirdi ki, deyəsən, kərəm aşırır”. Qulluqçunun ürəyində pıçıldadığı bu sözləri Təkmurad eşitməsə də, üzünün ifadəsindən qəlbindəkini oxudu:

– Hə, bəri gəl, dalımca.- Təkmurad qabaqda, qulluqçu da onun ardınca zirzəmiyə endilər. Zirzəminin ortasında palaza bürünmüş nə isə var idi. Qulluqçunun həyəcanı bir az da artıdı.

-Qorxma, – dedi Təkmurad, – meyitdi, onu basdırmaq lazımdır. Mənə kömək elə, tut bir tərəfindən, evin dalında yer qazmışam, orada basdırmalıyıq. Ara sakitləşənə kimi orda qalmalıdır. Sonra aparıb atarlıq bir yerə.

Qulluqçu istədi soruşsun ki, bu cəsəd kimindir? Cəsarət etmədi soruşmağa. Dünənki “Meydan yeri”ndəki qırğından sonra bunun nə demək olduğunu ayırd edə bilmədi. Gördüyündən matı-qutu

qurumuşdu. Yanağı payız yarpağı kimi titrəyirdi, elə bil bu dəqiqə almacıq sümüyündən qopub yerə düşəcəkdə.

– Özünü itirmə, ürəkli ol. Qatillərdən biridir. Əlim ə fürsət keçdi, axırına çıxdım. Ərəblərə quyruq bulayıb yol göstərənlərdəndir. Yoxsa, yazığın gəlir (bu sözü acıqla dedi)? Bəs, o günahsızlara, qanına qəltan olanlara heyflənmirsən?

Təkmuradın özü də birtəhər idi. Əs əbilikdən bilmədi ağzından çıxan nədi. Ona elə gəlmişdi ki, qulluqçu bu ölümə heyflənir. Ancaq belə deyildi. O, sadəcə olaraq gözlənilməz bir işdən qıç vəziyyətinə düşmüşdü. Təkmurad bunu anlayıb özünü ələ bildi, – Götür, hələlik basdıraq, birdən həyəətə girib-eləyən olar (bu sözləri mülayim dedi).

Meyit zindan kimi ağırlaşmışdı. Hərəsi bir tərəfindən tutub güc-bəla ilə onu birtəhər zirzəmidən çıxartdılar, evin arxasındakı çuxura atdılar. Üstünü torpaqladıqdan sonra Təkmuradın dördkunc kəsdiyi çumbuzları səliqə ilə öz yerinə düzdülər. – Artıq qalan torpağı ayaqyoluna tökdülər. Təkmurad da, qulluqçu da bundan sonra rahat nəfəs ala bildilər. Həyətdəki quyudan su çəkib əl-üzlərini yudular, sonra quyunun ağızlığına hörülmüş daşların üstündə oturdular. Söhbət əsnasında bu meyt əhvalatını Təkmurad olduğu kimi qulluqçuya danışib onu nigarançılıqdan qurtardı. Təkmuradın əhvalının birdən-birə dəyişməsinə qulluqçu hiss eləyib özlüyündə bunu qırğın ilə bağlamışdı. Gördüyünə hələ də inana bilmirdi: Təkmuradın adam –öldürməyinə.

– O qırğını sən gördün? Mən görmüşəm. Bəs sən harada idin (istədi deyə ki, qaçıb gizlənmişdin? Deyəcəyini saxladı. Birdən o da soruşardı ki, bəs sən harada idin? Onda gəl cavab ver!.. İnandırmaq çətindir bunu)?—Təkmurad bu sözləri içində dedi.

– Mənə evdən eşiyə çıxmağa özün tapşırımdın ki...
– sözünün dalını gətirmədi qulluqçu.

Təkmurad elə bil ki, yuxudan ayıldı. Əlin ə baxdı. Kəndirin əlində izi qalmışdı. Əlini qulluqçudan gizlətmək istədi. Ancaq qulluqçu ovcunun içindəki zolaqları görmüşdü. Göz-gözə baxdılar. Az qala, ürəyi sinəsindən düşəcəkdə. Rəngi ayazımış Təkmuradın əhvalını qulluqçu diqqətlə izləyirdi. Qulluqçunun işi ağasına qulaq asmaqdı. O da asdı: dilini dinməzinə qoydu. Ancaq içindəki onu tərpedirdi. Daxili zahirinə qulaq asmadı, dilləndi:

– Mən ölümə də hazırım, əgər varsa, ancaq niyə ölməliyəm ki, ölmək istəmirəm, öldürmək istəyirəm, bu qırğından sonra.

– İndi onların qabağına çıxıb güc göstərmək ağılsızlıqdır, bilə-bilə özünü ölümün pəncəsinə atmaqdır. Əli tutan dağlara çəkilib, irəli çıxanları isə qırdılar. Bundan sonra bizim -borcumuz qalanları qoruyub nəslimizi saxlamaqdır. Onların məqsədi kökümüzü kəsməkdir. Ərəblər o qədər də təhlükəli deyil. Sən bu zatı bilinməyənlərdən qorx (həyətdə basdırdığı meytə işarə edirdi)! Ərəblər elə bilirlər ki, dinlə bütün dünyanı ərəbləşdirəcəklər. Bunlar hamısı boş şeylərdir. Onların düşüncələri belədir. Onlar öz peyğəmbərlərinin dediklərini heç axıradək anlaya bilmirlər. Axı O, ölüb-öldürməyin əleyhinə olub.

Qulluqçu bu sözləri Təkmuraddan eşitsə də, dediklərinin onunku olduğuna şübhəli idi. Qulluqçu hardan biləydi ki, neçə vaxtdır ki, Davdək dünyanın bu və digər məsələləri barədə elə hey – səhər-axşam, vaxtılı-vaxtsiz dərslər keçir ona. Davdək Təkmuradla Sonanı övladlığa götürdüyü gündən dünyanın gərdisindən onlara danışdı. Artıq onlar kitabxanadakı kitabları özləri sərbəst oxuya bilirdilər. Oğuz dilində Alban əlifbasında yazıya alınmış bu kitablar zülmətdən işığa doğru yol göstərən şam kimi onların gözünü açıb nurlandırmışdı.

Qulluqçu Təkmuradı ilk dəfə görmüş kimi təəccüblü nəzərlərlə onu aşağıdan-yuxarıya süzdü. Onu tələyə düşmüş quşa bənzətdi, əvvəlcə çırpındı, sonra isə onun mehriban baxışından nurlanaraq

özünə isti yuva tapıb rahatlaşdı. Təkmuradın bu az müddətdə savadlanması, dünyanın gedişatını belə arifcəsinə anlaması ona qərribə göründü. Otuz ildən artıq yan-yörəsinə dolanıb qulluq etdiyi Davdəkdən ancaq ədəb qaydalarını mənimsəyən qulluqçu indiyə qədər ömrünün hədəf keçdiyinə təəssüfləndi. Sonra bu fikri başından çıxarıb özünə təsəlli verdi: “Qulluqçuyam da, qulluqçunun işi gəlib-gedənin qarşısına çıxmaq, həyat-bacada əl-ayaq, yır-yığış etmək, əmrə müntəzir olmaqdır”. Dünyanın gərdeşindən bixəbər qulluqçu “Meydan yeri”ndəki qan-qadanın nəyə görə törədildiyini hələ də dərk edəmmirdi. Əslin ə qalsa, davalar görmüşdü, lakin bunun nə üçün, nəyə görə baş verməli olduğunu ağına sığışdırammırdı.

Ömrün bəyaz çağında burnuna gələn bu qoxu haradan idi? Baş açammadı. Bahar ətrinə oxşayırdı bu ətir. Yayın da ətri ola bilərdi, lap payızın da. Axı, bütün fəsillərin içində payız daha çox yadında qalıb. Bu, məsələnin bir tərəfidir, digər tərəfdən isə ömrünün saralıb-solan, xəzan vaxtıdır. Burnuna payız ətri gəlsəydi, bu, ağlabatan olardı. Özü yaxşı bilirdi ki, ömrünün son günlərini yaşayır. Yaşı yüzü keçsə də, hələ indiyə qədər özündə qocalığı hiss etməmişdi. Amma indi.. Belini yavaş-yavaş əymədilər, birdən sındırdılar. Oturana-durana həmişə deyirdi ki, çətin gün adamı ağırlaşdırıb ləngərli, ağır kişi eləyir. Çox çətinə, çək-çevirə düşüb, lakin beləsini görməyib. Zəmanə onu nə qədər xəlbirdən keçirib, fikrini, düşüncəsini ələyib, yelləyib, ancaq yel olub yanından ötəmməyib. Bu bir neçə ildə gördükləri sındırdı onu. Sınanı sağaltmaq çətindir, əyiləni düzəltmək olur. İllərin sınağından keçənin qəlbi yaman sınımışdı xəyanət əlindən.

Albaniyanı bir ailə gözündə görürdü Davdək. Hər kəsi buraxmayasan gərək ailəyə. Necə buraxmayaydın ki, bu, ailə başçısından asılı deyildi. Gəlmələr Albaniyanın qapısını vaxtsız gələn qonaq kimi döyməmişdilər, onları ixtiyar sahibi göndərmişdi. Xosrov Pərvizin vaxtında köçürülmüşdü bu on-on beş ailə. Onlar əvvəllər sasanilərin Bərdədə səlahiyyətli nümayəndəsi kimi aparırdılar özlərini. Cavanşir hakimiyyət başına gələndən sonra susdular, cıqqırlarını da çıxarmadılar. Belə də olmalıydı. Cavanşirin önündə nə edə bilərdilər?!

Payızda xal düşür yarpaqlara. Bir insan ömrünü haqq-hesaba vuranda payız ömrünü o çoxdan ötüb keçmişdi. Ömrünün bu yaşına, yəni indi gördüklərinə qədər həyatının yarpaqlarından bircəciyi də saralıb-solmamışdı, həmişəyaşıl qalırdı. -Bunlar hamısı indi onun xəyalından keçirdi. Xəyaldan keçənlər qəlbə təsir edib yaddaşa yazılanlardır. Həyatı o qədər maraqlı keçmişdi ki, xəyala dalmaq heç ağına da gəlməmişdi. İndi də xəyalları özündən qovmağa çalışırdı. Ona elə gəlirdi ki, qocalıq xəyalla yanaşı addımlayır.

Son vaxtlar Davdəkin belə olmağı Təkmuradı qorxudurdu, həyatı onsuz təsəvvür edə bilmirdi. Bu hiss onun içini tərpətib çalxalayır, az qala çürüdüb axırına çıxacaqdı. Həyətdə torpağa basdırdığı cəsəd barədə ona heç nə deməmişdi. Fikirləşirdi ki, bilsə, halı daha da pisləşər. Öz eşqi, məhəbbəti naminə bir kəndi-kəsəyi qoyub qaçan Təkmurad bir adamın timsalında elə bil ki, yenidən həyata gəlib özünə el-oba, yurd-yuva tapmışdı. Sonralar başa düşdü ki, bu tək adam – Davdək təkə onun üçün deyil, bütün bir xalqın, Albaniyanın gərəyidir, ərənlərin döyünən ürəyi, düşünən beynidir. Əvvəllər bu da fikrindən keçmişdi: bu torpağa heç kim cəsarət edib ayaq basmaz. Bu qırğınlar törədildəndən sonra anladı ki, yox, camaata başdan başqa, baş kəsən qılınc da lazımdır, qılıncı oynadan əl də və əli qaldıran ürək də. Ona görə ki, qoruya bilsin bu torpağı.

– Biz hamımız ölməliyik səndən sonra, – dedi Təkmurad.

– Yox, niyə ölürsünüz? Hərənin öz vaxtı var, vaxt gələndə getməlidir. – Deyəsən, Təkmuradın bu sözü onu tərpətdi. Fikirləşdi ki, onun ağına bu haradan gəlib, məndən sonra birdən qəsd eləyər özünə. Davdək özünü heç indiki kimi itirməmişdi. Özü can üstündə olan Davdək Təkmuradın canının hayına qalırdı. Gözünə bir balaca işıq gəldi. Deyəsən, bu qorxu işığı idi. Görünür, qorxunun da işığı var, – Mən dövrənimi sürmüşəm. Köç gəlib (əcəl demədi, qorxdu ki, Təkmurad bu sözdən qorxar) qapını kəsdirib, getməliyəm (istədi deyə ki, bu qırğın olmasaydı, bir az da yaşayardım, demədi, saxladı, Təkmuradın ümidini üzmədi), həyatın qanunu belədir, mənim balam.

Təkmurad bir şeyi yaxşı dərk edirdi ki, Davdək hələ yaşaya bilərdi. O, taqətdən birdən-birə düşdü.

Davdək bu faciədən sonra Albaniyanın sabahkı yaman gününü indidən görürdü. Ər əblər camaatın qəlbini qan çanağı eləyib çalxalayırtdılar. Bu bəla indiyə kimi gördüklərinə bənzəmirdi. Deyəsən, xına – o xınadan deyil. Dünyanın pisliyə doğru dəyişməsinin səbəbini başa düşəmmirdi. Ümidi bircə şeyə qalırdı: uzun illər boyu yığıb-yığışdırdığı qədim, dünyəvi kitablar, əlyazmaları, bu günə gəlib çatan, söylənilən əfsanələr... “Birdən bunlara da yad əli dəyər”. Bu fikir ağına hardan gəldi? Heç özü də anşırammadı.

Deyəsən, heç belə həyəcanlanmamışdı. İnsan bir cana borcludur – gəlir, gedir. Həyatın bu pozulmaz qanununu hamı yaxşı dərk eləyir və onunla hesablaşır. Nə vaxtsa (tez, ya gec) dünyadan gedəcəyini bilsə də, ürəyinin qurub-yaratmaq eşqi heç vədə azalmır, bir işıqlı, nurlu işi başa çatdıranda onunla kifayətlənmir, əksinə, yeni həvəsə düşür. Budur insanın içindəki gözəgörünməyən, bəzən özü də hiss etmədiyi böyüklük, ucalıq. Bəs bu qorxu haradan yarandı birdən-birə onun içində? Uzun illərdən bəri iynə ilə gor qazan kimi topladığı, səliqə-səhmana saldığı bir xalqın uluları, yaxın keçmiş, soykökü haqqında olanların itib-batmağından qorxdu. İnsan bir parça çörəyi hardansa tapır. Ancaq qananlar qarnı üçün qazanmır çörəyi, yaratmaq xatirinə yaşamaq istəyir. Altı dolu olanlar qarnını düşünür, beyni dolular məninə, mənliyini. Bu, soykökü qanan üçün çox ciddi bir məsələdir. Bir xalqı qanına-qəltan eləməklə axırına çıxmaq çətindir, kökündən, mənşəyindən, qaynaqlarından ayırsan, vay o elin, obanın halına.

Durduğu yerdə onsuz da avazı rəngi sapsarı saraldı. Öz üzünü görməsə də, Təkmuradın dəyişən sifətindən bunu hiss elədi. Ömründə ilk dəfə ürəyində Tanrıdan imdad dilədi: “Çox yox, bir az möhlət ver, fikrimi cəmləşdirib götür-qoyumu eləyə bilim. Canım çıxana qədər ağımlı başımdan alma”. Hardansa uşaqlıq illəri – ayaqyalın, başıaçıq günləri yadına düşdü: uşaqlığı olduğu kimi, necə var, düz gəlib qənsərində dayandı. “Bu nədi, qaramı basır məni? Bəlkə ağımlı itirmişəm, gözüm alacalanır?” Bir fikir burulğanına düşdü sanki. Təkmuradın qaynar əli onun soyumuş qoluna toxunanda dünyasına qayıtdı. Ağzından sərrast çıxan “Darıxma!” kəlməsini Təkmurad tuta bildi. Bir az özünə gəldi. Həyat eşqinin nə qədər şirin olduğunu indi anladı. Bu el-obanın insanlarını çox sevmişdi. Onun bu qədər çox yaşamasına səbəb bəlkə də onlardır. Onlara görə ömrü uzanmışdı. Elə bil ki, hərə öz ömründən bir balaca kəsib onun ömrünə calamışdı. Ona elə gəldi ki, çoxdandı özünü yaşamayıb, özgələrin ömrü ilə özgələri yaşadıb.

...Fikri yenə də fırlanıb keçmişə qayıtdı. İndi atı yallama minib səyirtirdi. Bu uşaq o birindən hündürboy idi, həm də biğ yeri tərləmişdi. Qəribədir, Davdəkə əl eləyirdi. Görünür, gəncliyinin bu dövrü də yaddaşında ilişib qalmışdı. Ancaq indi gördüyünü bu vaxta qədər xatırlamamışdı, insan yaddaşı qəribə bir möcüzədir. Möcüzəni görürsən, ancaq bu Tanrı sirrini başa düşəmmirsən. Dünyanın minbir işinə bələd olan Davdək bu möcüzənin önündə aciz idi. Həyatda acizlərdən xoşu gəlməyən Davdəkin bu əqidəsi indi özünə qarşı yönəlmişdi. İnsan qəribədir, başqalarını tanıya-tanıya özünü tanıyamır.

...Təkmurad fikirləşdi ki, həyətdə basdırdığı cəsədlə torpağı murdarlayıb. Bu fikir beynində dolananda başı hərləndi, hələ istisi soyumamış meyitin iyini duydu. Bu iylənmiş ət iyi haradan idi? Baş açamırdı. Axı cəsədi torpağa basdırmışdı. Üstünü otqarışlıq səliqə ilə kəsilmiş çumbuzlarla elə örtmüşdü ki, nəzərə çarpmasın. Gözləyirdi ki, ara sakitləşəndən sonra aparıb başqa yerdə izini-tozunu itirsin. Qətl günündən iki gün keçməsinə baxmayaraq camaat hələ də qıc vəziyyətində idi, heç kim həyət-bacasından kənara çıxmırdı.

Təkmurad eşiyə çıxdı. Üfunət iyi eşikdə daha çox hiss olunurdu. Evin arxasına – həyətə burulub cəsədi basdırdığı yerə gözaltı nəzər yetirdi. Hər şey qaydasında idi. Hiss elədi ki, burada üfunət iyi azdır. Başa düşdü ki, iy “Meydan yeri”ndən gəlir. Meyitlər daşınsa da, şəhəri iy başına götürmüşdü. “Meydan yeri”ni nə qədər sulasalar da, iy getmirdi ki, getmirdi, elə bil ki, qala divarlarının daşlarına, evlərin kərpiclərinə şirə kimi hopub qalmışdı. Hava balaca buludlaşanda, nəmləşəndə qaynayıb yenidən üzə çıxırdı. Bu qırğın az imiş kimi, iyi də bu tərəfdən peyda oldu.

Təkmuraddan bir az sonra qulluqçu da eşiyə çıxmışdı. Ondan soruşdu:

– Burnuna iy gəlirmi?

– Yox! – dedi.

İy var idi. O, bilə-bilə belə cavab verdi.

Təkmurad sorğu-sualı uzatmaq əvəzinə xəyala getdi. Peşman oldu qulluqçuya dediyinə. Fikrindən keçirdi: “Birdən elə başa düşər ki, başıma hava gəlib, hava-zad, heç nə yoxdur, bəs bu iy burnuma hardan gəlir? Dirinin də iyi olur, ölünənkü isə lap pis. Görünür, onun boğazına kəndir salanda iylənmiş meyitini gözümün qabağına gətirmişəm. Bu köpək uşaqları ilənməlidir. Sonra düşündü ki, bir nəfərin ilənməsiylə dünya düzəlsəydi, onda nə var idi ki, ... Elə beş-üç nəfərdir əhalini iləndirən, araya çaxnaşma salan”. Fikrini qovub üzünü qulluqçuya tutdu:

– Gedək, deyəsən, ağsaqqal ağırlaşmış, o, ömrünü tapşırmmamış bu murdarı (həyətdə basdırdığına işarə idi) həyətdən rədd etsək yaxşıdır.

...Qafqazın ən böyük şəhəri Bərdənin üstünə bu qırğından sonra yenə də qara örtük çəkmişdilər. Qala darvazasından gündə neçə-neçə dəvə karvanı girib-çıxan Bərdə ins-cinssiz ölü bir şəhərə bənzəyirdi. Uzaq ellərdən gələn ticarət karvanları yollarda bu hadisəni eşidib səmtini dəyişir, başqa yerlərə üz tuturdular! Şəhərin qara günləri başlamışdı.

Davdəkin taqəti qalmamışdı evdən çıxmağa. Eşikdə nə baş verdiyini Təkmuraddan öyrənirdi. Onun bu ağır günündə, nə yaxşı ki, başının üstündə duran var idi. Bu müdrək qoca Cavanşirdən sonra dünyanın dəyişəcəyini hiss eləmişdi. Lakin belə bir qanlı-qadalı qırğın heç ağılına da gəlməzdi.

Təkmurad qulluqçunu eşikdə qoyub özü içəri keçdi. Düşündü ki, Davdəkin ölümü bir-iki gün uzansaydı, yaxşı olardı. Bilirdi ki, yasa gəlib-gedən olacaq. Bunu ağılına gətirdiyi üçün səksəndi. Nə etmək olar, həyatın qanunu belədir. Davdəkin ona dediklərindən biri yadına düşdü: “Biri gəlir, biri gedir”. Amma həyatın bu gedişi ilə Təkmurad heç cürə razılaşa bilmirdi. Davdəki zamanın nuru, ziyası bildiyindən onu əbədi görmək istəyirdi. Dünyanı qoruyan belə ziya adamlarıdır. Ağıllı hökmdarlar belələrinə arxalanır, onların dediklərinə qulaq asır. Bu və bunun kimi fikirləri Davdək yeritmişdi onun beyninə.

– Məndən narahat olma, mənim balam. Qorxma da... Ölüm hamı üçün haqıdır. Hələ canımı tapşırmmayacam, möhlətim var. Sən ev-eşiyi yır-yığış elətdir, halallaşmağa gələnlər olacaq. Həyət-bacaya əl gəzdirin.

Təkmurada elə gəldi ki, həyətdə basdırılmış cəsəddən Davdəkin xəbəri var. Həmişə olduğu kimi, soruşmağı artıq hesab elədi. Bir də ki, bilsə də, bilməsə də, nə fərqi, deyilənə əməl eləmək lazımdır. Onsuz da əzəl-axır cəsəd həyətdən rədd -edilməlidir.

Təkmurad dinməz-söyləməz sakitcə eşiyə çıxdı. Araba lazım idi meyiti aparmağa. Arabanı hardan tapa bilərdilər? Qonum-qonşuların hamısının arabasını əlindən alıb “Meydan yeri”ndə qətlə yetirilənlərin cəsədlərini daşımağa aparmışdılar. Camaat arabasız qalsa da, heç kim “Meydan yeri”ndə yan-yana düzülmiş boş arabalara yaxın getmirdi. Arabaların içindəki qan ləkələrini kim idi yuyub təmizləyən?! Öküzləri, kəlləri də qala qapısından çölə buraxmışdılar. Onsuz da ehtiyac içində yaşayan əhalinin işi arabasız, qoşqusuz çətinləşsə də, heç kim onlara yaxın durmurdu. Bu arabalar “Meydan yeri”ndə gözdağı kimi atılıb qalmışdı. Camaat hər gün meşəyə gedib atla, uzunqulaqla ot-odun daşıyırdı. Atı, uzunqulağı olmayan belində daşıyırdı şələsini. Öz həyət-bacasına öyrəşən, indi isə çöldə pələsəng olan ulaqlar qapılara qayıtmırdı. Bu “Meydan yeri”ni indi camaat “Qanlı meydan” adlandırır.

Təkmurad xeyli fikirləşdi ki, nə etsin. Onun işi çətinləşmişdi. Meyiti mütləq həyətdən azdırmalı idi. Bu da it leşi deyildi ki, boğazına kəndir salıb sürsün. “Nə sürüyərdim köpək oğlunun leşini meydan boyu. Əlacım olsaydı, lap meydanın ortasında qoyardım, bir gün qalsın, gələn-gedən onun cəsədinə tüpürsün, lap murdarlasın. Bu da mümkün olan şey deyil, üfunəti bütün şəhəri başına götürərdi”. Birdən ağına gəldi ki, meyiti xərəkə aparsınlar. Bundan başqa çıxış yolu yox idi.

Qulluqçu titim-titim titrəyirdi. Təkmurad elə başa düşdü ki, o, qorxudan bu hala düşüb.

– Özünü ələ al, – dedi. – Nə olub, ölü görməyibsən? Beləsinin meyitini itə atardım.

– Yox, elə deyil, – dedi qulluqçu, – qorxuram ki, öldürdüyümüzün kim olduğunu bilib bizə də... – sözünün gerisini gətirə bilmədi.

Meyiti basdırdıqları yerdən çıxarıb xərəyə qoydular. Meyitin baş və ayaqları xərəkədən çıxırdı. Təkmurad qulluqçuya dedi ki, gedib Sonaya desin ki, biz gələndə kimi Davdəki tək qoymasın.

“Meydan yeri”nin bir başı qala darvazalarına dirəndiyindən onlar istər-istəməz ordan keçməliyidilər. Xərəyin irəli tərəfindən yapışan Təkmurad geri dönmədən qulluqçuya bir də xəbərdarlıq elədi ki, özünü ələ alsın. “Meydan yeri”ndə qətlə yetirilənlərin meyitini basdırmaq üçün doğmalarına verməmişdilər. Çünki cəsədlərin başı bədəninə ayrıldığından ayırd etmək çətin idi hansı baş hansı bədəndir. Meydanın ortasından keçəndə topa-topa dayanan ərəb əsgərlərindən iki nəfər onlara yaxınlaşdı. Onlardan biri oğuz dilini bilən idi, o birinin isə geyimindən rütbəli şəxs olduğu hiss edilirdi. Onların yaxınlaşdığını gördükdə Təkmuradla qulluqçu xərəyi ehmalca yerə qoyub dayandıqları yerdən tərpnəmədilər. Xərəkəkinin, palaza bürünsə də, meyit olduğu açıq-aşkar hiss edilirdi. Onlardan biri qəzəbli-qəzəbli soruşdu:

– Nədir apardığınız?

– Meyitdir, – dedi Təkmurad.

Dilmanc meyitin baş tərəfindən palazı aralayıb yoxladı ki, görsün cəsədin başı üstündədir, yoxsa yox. Sonra üzünü Təkmurada tutub:

– Bəs niyə kəfənləməyibsiz?

Deyilənlərin hamısını tərcümə edirdi dilmanc o birisinə.

– Bazar-dükən bağlıdır. Ha axtardıq, kəfən tapa bilmədik. Meyit ağırlaşdı, məcbur olduq belə basdırmağa.

Meydanı iy bürüdüyündən bilmək olmazdı meyit ilənir, ya ilənmir.

– Atın, bunu da aparıb o biri meyitlərin yanında basdırsınlar.

Təkmurad özünü itirmədi:

– Allaha ağır gələr, bu, öz əcəli ilə öləndir, o birilər isə qətlə yetirilənlər. Günahdır onlarla bir yerdə basdırmaq bunu. Allahın qəzəbinə düçar olarıq.

Bərdədə Allah əvəzinə Tanrını eşidən ərəblər Allahın adını ilk dəfə eşidirlərmiş kimi ikisi də diksindi. Təkmurad bunu onların sifətindəki dəyişiklikdən aydın hiss elədi. Təəccübləndilər ki, Tanrısından əl çəkməyən oğuzun necə oldu ki, dilinə Allah kəlməsi gəldi. Bu sözü Təkmurad bilərəkdən demişdi.

Öz aralarında nəsə danışdıqdan sonra dilmanc işarə elədi ki, xərəyi götürsünlər. Dilmanc qala qapılarının ağzına qədər onlarla birlikdə addımladı. Keşikçilərə tapşırırdı ki, onları -buraxsınlar.

Bu ağır gərginlikdən sonra Təkmurad ana bətnindən çıxıb ilk dəfə həyatda nəfəs alan körpə uşağa bənzəyirdi. Arxasınca gələn qulluqçunun özü gedirdi, ancaq ayaqları sürünürdü.

Şəhərdən aralıda yerləşən qəbiristanlığa çatıb meyiti qəbirlərdən xeyli aralı bir yerdə tələm-tələsik basdıraraq xərəyi də orda qoyub ordan aralandılar.

Təkmurad yol boyu düşünürdü: “Nə yaxşı bu meyiti o birilərinə qatmadılar, bizimkiləri murdarlayardı”. Allah kəlməsindən qorxan ərəblərin qan tökməsinin bu sözlə bir yerə sığışmadığını dərk edən Təkmurad onların əməlləri ilə sözlərinin düz gəlmədiyinin şahidi kimi bunu heç yerə yozammadı.

– Yaxşı qurtardıq.

Dili-dodağı təpimiş qulluqçunun Təkmuradın bu sözünə münasibətini söz ilə bildirməyə təqəti yox idi.

– Gəl, bir qəbiristanlığa baş çəkib görək, bu köpək uşaqları ölənləri necə basdırıblar? Bayaq bizdən soruşurdular ki, meyiti niyə kəfənləməyibsiz. Bu qədər insanı qanına qəltan eləyən bu dinsizlər hələ din-iman işini də utanmaz-utanmaz dillərinə belə gətirirlər. Hökm əlində olanda insan quduzlaşarmış da. Hələ görəcək günlərimiz var imiş, ölmədik, insanın qudurmağını da gördük.

Təkmurad danışdıqca, qulluqçu deyəsən, yavaş-yavaş özünə gəlirdi.

– Allah sözü haradan ağına gəldi? Onların Allahı yaxşı ki, imdadımıza yetdi, yoxsa dərimizi boğazımızdan pırtıdatmışdılar.

– Bilirsən, insan çətinə düşəndə, ağılı iti işləyir. Bu, bir anda olan şeydir. Doğrusu, heç özüm də bilmirəm, imdadıma yetən hansı qüvvə idi.

Söhbət edə-edə qəbirstanda təzə qazılmış qəbirlər axtarırdılar. Xeyli axtarsalar da, qəbiristanlığın içində gözlərinə təzə qəbir dəymədi. Qətlə yetirilənlər çox olduğundan onlara elə gəlmişdi ki, bu köhnə qəbiristanlıq boyda bir qəbiristanlıq olmalıdır. Təəccübləndilər. Düşündülər ki, bəlkə meyitləri Tərtər çayına atıblar. Onlardan nə desən, gözləmək olardı. Doğrudan da bir dənə də olsa, təzə qəbir gözə dəymədi.

İkisini də yenidən vahimə basdı.

– Yəni belə şey edə bilərlərmi? Heç adamın inanmağı gəlmir. Deyəsən, doğrudan da bunlar...

– Bir şeyi anlayammıram. Ya çaya atıblar, ya da ki, uzaq bir yerdə basdırıblar, – dedi Təkmurad.

– Bunlar, deyəsən meyitlərimizi də təhqir edirlər. Bu, nə Allah, nə də ki, Tanrı adamının işinə, əməlinə oxşamır. Əgər belədirsə, bu, vəhşiliyin lap son həddidir. Baş açə bilmirəm niyə özləri haqqında belə fikir yaradırlar? Bunu Dədə Davdəkə deyəkmi?

– Görünür, bunlar gördükləri əməlin izini itirmək istəyirlər, bu torpaqda öz izlərini qoymaq üçün. Məqsədləri tək-cə məmləkət tutub vergi almaq deyil, öz toxumlarını cücərtmək istəyirlər bu torpaqlarda.

Dədə Davdəkin dediklərində həqiqət var. Niyyətləri kökümüə əl atmaqdır. Bu qətlə yetirilənlərdən nişanə qalsa, gələcək nəsillər bu qırğını heç vaxt onlara bağışlamayacaq. Nəsillər qisasını alacaq.

Meyitlər basdırılan yeri axtarmağın mənasızlığını başa düşüb geri qayıtdılar. “Meydan yeri”ndə yenə də keşikçi dəstələri durmuşdu. İndi onların sayı çoxalmışdı. Şəhərdən kənarda yerləşdirilən ordudan buraya yeni qüvvələr gətirilmişdi. Davdəkdən nigaran olmasaydılar, bəlkə də axtarışlarını davam -etdirərdilər.

Cəsədi həyətdən rədd edəndən sonra onların üstündən ağır bir yük götürülmüşdü. Geri qayıdıb darvazadan içəri keçərək ikisi də dərinədən nəfəs aldı Evə keçməzdən əvvəl quyudan su çəkib əl-üzlərini bir neçə dəfə möhkəm-möhkəm yudular. Sonra ordaca oturub bir az dincəldilər. Onlara elə gəldi ki, “Meydan yeri”nə, həyət-bacaya yayılan iy-qoxu ikisinin də sir-sifətinə hopub. Bir də yuyunduqdan sonra quyudan su çəkib həyətdə tökdülər. Bunu Təkmurad edir, əlinə çalğı alıb həyəti süpürən isə qulluqçu idi. Hər yeri təmizlədilər. Hərdən bir eşiyyə çıxan Sona onların bu işini özlüyündə Davdəkin ağırlaşması ilə bağlayırdı.

– Köpək oğlu yaman ağırlaşmışdı, elə bil, zindan daşı idi. Yaxşı ki, bu işi görə bildik. Deyəsən, yaman qorxmışdun ha... öz aramızdır, mən səndən də çox qorxmışdım, ancaq çalışırdım bürüzə verməyim. Birtəhər sənə ürək-dirək verirdim. Belə etməsəydim, lap özünü itirərdin. Bu sirr açılısaydı... – sözünün gerisini demədi Təkmurad.

– Get içəri, gör ağsaqqal neyləyir? Mən bir az həyətdə işləyəcəm. Bayaqqı yerə bir də əl gəzdirim.

Təkmurad içəri keçəndə gözlərinə inana bilmədi. Davdək Sona ilə şirin-şirin söhbət edirdi. Onun gəlməyini görüb gözünü Təkmurada zillədi. Kişinin gözlərinin işığı elə bil artmışdı, solğun yanağına qan gəlmişdi. Bayaqqı huşu gedib-gələn adama oxşamırdı. Təkmurad sevindiyindən bilmədi nə etsin, nə söz desin.

– Narahat olma, qurban olduğumdan möhlətim var, – sözünə bir az ara verib, – nə gec gəldiniz, qaydasına qoya bildinizmi?

Davdəkin axırıncı kəlmələri onu çaşdırdı. Ürəyində dedi ki, “görəsən, gördüyümüz işdən xəbəri varmı? Axı, hardan bilərdi o bunu? Sona da xəbərsizdir bu işdən”. Davdəkin bu sirri bilib-bilmədiyini onun üçün müəmmal qaldı. Davdəkin yenidən danışmağı onu bu intizardan qurtardı.

– Öhdənə başqa bir ağır iş düşüb Əsp ərimlə Bakuru zindana salıblar, Turdat da ki, burda yoxdur, əlac tək cə sənə qalıb. Dəftərxanada nadir əlyazmaları, tariximizə aid çoxlu sənədlər var. Bunları nə kilsələrə vermək, nə də ki, burada saxlamaq olar. Eşitdiyimə görə, kilsələri ələk-vələk eləyiblər. Orda olan kitabları, sənədləri katolikos İlyanın başçılığı ilə yandırılıblar, bəzilərini yığıb-yığışdırılıblar. Məndə olan sənədlərin hamısını gizlətməyə imkanın olmayacaq. Ən vaciblərinin siyahısını tutmuşam. Onları sandığa yığıb basdırılmalısan. Elə bir adamımız qalmayıb ki, ona etibar edək. Siyahı masanın üstündədir, götür onu. Orda nə yazılıbsa, hamısını iri bir sandığa doldurub ağzını bağla. Sonra zirzəmidə yer qazıb ora basdır. Qazdığı yerin ətrafını daş ilə hörərsən. Məndən sonra dünya düzəlsə, etibarlı bir adam tapıb ona verərsən. Vəsiyyətnamə yazmışam. Onu da sandığın içərisinə qoyarsan.

Təkmuradı fikir apardı: görəsən, vəsiyyətnamədə nə yazıb? Davdək onun ürəyindən keçənləri oxuyurmuş kimi, dilləndi:

– Başımıza gələn bəlalardan yazmışam. Oxuya da bilərsən, oxumaya da. Sənin və mənim gördüklərimdən, sənə hər gün danışdıqlarımdan yazmışam. Doğrusu, heç bir o qədər də ümidim qalmayıb sabaha. Tanrının işidir, Turdat Konstantinopoldan qayıtsa, sandığın yerini ona göstərərsən. Qayıtmasa, onların əlinə keçməkdənsə, burada çürüyüb torpağa qarışmağı daha yaxşıdır, – deyib gözlərini yumdu.

Vaxtı ilə Bərdənin büllur sarayının işıqlarının şöləsi uzaqlarda bərq vururdu. Bu işığın nuru haqqında Konstantinopolda, Mədəində, Dəməşqdə gecələrin qaranlığında söhbət edərtilər. O vaxtlar getdi, bir də çətin qayıdər. Məmləkət kimi, zamanın da sahibi var. O vaxtın sahibi Cavanşir idi. Sarayın bu işıqları onda gur idi. Bu işığın ətrafına yığışanların sayı-hesabı bilinmirdi. Dünyanın müxtəlif yerindən axışib gələn elçilər bu işıqdan özlərinə bir qırpım götürməyi qənimət sayırdılar. İndi də yanır o işıqlar, lakin şəhərin qala divarlarından o yanda görünmür. İndi bu sarayın da, onun gur işığının da sahibi başqalarıdır.

Cavanşir kimi bir hökmdarın oturduğu taxtda indi ərəb xəlifəsi Əbd-ül-Malikin buraya göndərdiyi ordunun sərkərdəsi əyləşib zamana sahiblik edir. Sarayın keşikçiləri də başqadır, qapıçıları da, məclisin saqiləri də. Taxtda əyləşən ərəb sərkərdəsi əlini-əlinə vurub rəqqasə istədi. Ətrafındakılar döyükbü bir-birinin üzünə baxdılar. Onlar heç bu barədə düşünməmişdilər. Hərə bir tərəfə qaçdı rəqqasə dalınca. Əliboş qayıdıb sərkərdəyə dedilər ki, saray rəqqasələri ərəblər buraya gələndən hərəsi bir yana gedib. Heç kimin onların yerini bilmədiyini də sərkərdəyə xəbər verdilər. O, taxtdan ayağa durub Şiriyəyə üzünü tutdu:

- Onda hərəmxana gözəllərini çağırın, gəlsin.
- Bineyi-başdan burda hərəmxana olmayıb, əlahəzrət.
- Necə, hərəmxana olmayıb, hərəmxanasız da saray olar?

Sərkərdə bu məmləkətin saray adətinə təəccübləndi. Bu məmləkətin hökmdar tacı başında olan Şiriyənin taxtında əyləşən ərəb sərkərdəsi inana bilmədi deyilənə. Hirsindən sözünü bir də təkrarladı:

– Hərəmxanasız, rəqqasəsiz saray olmaz. Bir həftə möhlət verirəm, tapın, düzəldin. Bundan sonra bizim dediyimizlə, bizim adətlərimizlə oturub-durmalsınız.

O, bu sözləri Şiriyəyə deyirdi. Zarafat deyil, məmləkətin “sahibi” o idi. Bəs nə bilmişdin? Məmləkəti satanın axırı belə olmalıydı. “Adı mənim-dadı özgənin”. Bəli, günü sabahdan, lap lazım gəlsə, özün qapı-qapı düşüb gözəl-göyçək qızları toplamalısan bu saraya. Hələ tələsmə, adın Alban hökmdarı, işin isə hərəmbaşı olmaqdır. İndiyə kimi bu idimi istədiyən? Axır ki, çatdın istəyinə. Hələ bu harasıdır? Qabaqda başqa görməli günlərin var. Sərkərdə lazım bilsə, sənənlə bir balınca baş qoyan kəbinli arvadını da gətizdirər hərəmxanaya. Deyəsən, bunu istəyirdin. İstəyini daha əldən vermə.

O, arvadı haqqında düşünmürdü, camaatın dilinə-ağızına düşəcəyindən qorxurdu. Arvadı Anuş heç onun öz sinəsini qızdırma bilmirdi, o ki, qala, sərkərdənin yatağını isidə. Sərkərdə dedi, qurtardı, özü də bir həftə möhlət verib, necə olur-olsun hərəmxanaya ən azı dörd-beş gözəl qız tapmalıdır. Görəsən, o qızları tapa biləcəkdimi? Fikir onu götürmüşdü. Bu məsələ onun boynunda olduğundan çıxış yolu axtarırdı. O özü axtara bilməzdi, hansı bir albana bu barədə bir söz desən, ən azı, vurub başını yarar, lap qarnını da yırtar, heç baxmaz məmləkətin böyüyü olmağına. Görəsən, özünə həmfikir bir neçə adam tapa biləcəkdimi? Bu, necə hökmdardı ki, bu boyda əhali ixtiyarında ola-ola adi bir işin öhdəsindən gəlməyə çətinlik çəkəsən. Yaxşı deyiblər: dərə çaqqalsız olmaz. Böyür-başında özünəbənzər bir neçə adam tapıb onlara xeyli qızıl verdi. Nəyin bahasına olursa-olsun, bu işi görməyi onlara möhkəm-möhkəm tapşırırdı.

Şiriyənin sərkərdə ilə hər gün söhbətlərinə kənardan qulaq asan, lakin özünü guya heç nəyə qarışmayan kimi göstərməyə çalışan Katolikos İlya hər dəfə ürəyində bu tamaşaya sevinirdi. O, öz istəyinə çatmışdı. “Nəhayət ki, albanların da ermənilərin gününə düşəcəyi gün gəlib yetişdi. Dağılmaqda olan bu dövlətin tarixi sərvətləri gözlərində bərq vurdu. Təbii sərvətlərini qoy ərəblər talan etsin. Bizə bu torpaqlar lazımdır”. İlya sərkərdənin icazəsi ilə öz adamlarını ərəb qoşun dəstələri ilə kilsələrə

göndərmişdi. Kilsələrdə olan sənədləri, arxiv materiallarını yığmağı tapşırırmışdı onlara. Ən ə tabe olmayanların yerindəcə boynu vurulurdu. Bakurun Bərdədəki ən böyük Alban kilsəsində olan kitablarını toplayıb bir yerə yığmışdılar. Katolikos İlya bu kitabları bir-bir özü nəzərdən keçirib Dvinə aparılmasını bir tərəfə, yandırılmasını isə başqa bir tərəfə ayırmışdı. Bunların əksəriyyəti dini məzmununda olsa da, Alban tarixinə, mədəniyyətinə aid olanlar da az deyildi. O, ərəb sərkərdəsinin qılığına elə girmişdi ki, kilsə məsələlələrinin həllində tamam külli ixtiyar idi. Katolikosu Davdəkin şəxsi kitabxanasındakı əlyazmaları daha çox maraqlandırır. Orada saxlanılan kitablar vaxt gələr, ermənilərə gərək ola bilərdi. “Meydan yeri”ndəki hadisədən sonra camaatın oranı “Qanlı meydan” adlandırması, yəni Bakur və Əspərimin uğrunda özlərini şəhid edənləri görəndən sonra bir az çəkinir. cəsarəti çatmırdı bu işə girişməyə, digər tərəfdən isə bütün fikri orada qalmışdı. Ona kilsə ilə bağlı işlərə müdaxilə etməyə icazə verilmişdi, başqa işlərə yox.

Katolikos İlya axır ki, fikirləşib bir kələk qura bildi. Daha doğrusu, buna sərkərdənin özü şərait yaratdı. Hərəmxana məsələsi onun imdadına çatdı. Daha bundan yaxşı fürsət olardı mı? İlyaya elə gəldi ki, bu fürsəti onun öz Qadiri diktə elədi. Hərəmxana, rəqqasə söhbəti ortaya gələndə anladı ki, sərkərdə şorğözdür. Hələ çalışıb onu içirtmək də olar. Qadınla şərabsız kefin ləzzəti yoxdur. Əgər bunu bilmirsə, daddırmaq lazımdır. Sonrası asandır, ağzı tama gəldi, yavaş-yavaş özü öyrəşəcək buna. Çətini birinci dəfədir... Qadın və şərab elə bir nemətdir ki, onlarla hansı işi istəsən, görmək mümkündür. İşə bax, neçə gündür bu məsələ ilə bağlı baş sındırır, ancaq çəmini tapa bilmirdi. Sən demə, çəm elə sərkərdənin özündə imiş. Fikirləşdi ki, ancaq elə etmək lazımdır ki, bu qurğunun onun tərəfindən qurulduğunu heç kim bilməsin. Şər deməsən-xeyir gəlməz, birdən məsələnin üstü açılsa, onsuz da yanıqlı camaat heç nəyə baxmaz, bizimkilərə (erməniləri nəzərdə tuturdu) xətər yetirər. Bunu harada təşkil etmək barədə düşündü. Birdən ağına gəldi ki, elə saraydan əlverişli yer yoxdur. Burdan kənara çıxmaq ətrafdakılarda bizə qarşı şübhə oyadar. Sarayı qorumağa ərəb əsgərləri ilə birgə Şiriyənin adamları və bir neçə erməni də cəlb edilmişdi. Ona görə, elə bura, sarayın içi münasib idi İlyanın düşündüklərinə. Hər şeyi xəyalında bir neçə dəfə ölçüb-biçdi, götür-qoy elədi ki, səhvə yol verməsin. İndi qalırdı əsas məsələ: tapıb seçəcəyi qızı sərkərdənin bəyənilib-bəyənməməsi. Burda bir az duruxdu. Elə bir işin qulpundan yapışmışdı ki, balaca bir səhvə yol verməklə hər şey dəyişə bilərdi. Yaxşı başa düşürdü ki, sərkərdənin qəzəbinə də gələr bilər. Ona görə qərar verdi: əvvəl yemək-içmək lazımdır. Sonrasına baxarıq... Birdən sonrasına baxa bilməsə, onda nə olsun? Yaman yerdə gecələmişdi katolikos. Ancaq başqa yol görmədiyinə görə elə bu qərarında dayandı.

...Ərəb sərkərdəsinin şərəfinə məclis qurulmuşdu. Məclis elə məclis idi ki, deməklə dilə gələn deyildi. Hamının nəzəri sərkərdəyə dikilmişdi. Katolikos sərkərdəyə yaxınlaşıb dedi:

– Ürəyin istədiyini kimi olacaq. Bir az əylənin, dincəlin...

Sərkərdə başını tərpətməklə razılığını bildirdi.

Katolikosun tapşırığı ilə kuzələrdə şərbətlə yanaşı ağ şərab da vardı. Məclis yavaş-yavaş qızışdı. İlyanın bir ox ilə iki quş vurmaq niyyəti, deyəsən, baş tuturdu. Bu məclislə qabağa düşüb bir tərəfdən sərkərdənin istəyinə əməl eləyir, o biri tərəfdən isə Şiriyəni gözdən salır, daha doğrusu, qabaqlayırdı.

Sərkərdənin gözləri yavaş-yavaş xumarlanır, canına bir istilik keçirdi. Onun hər bir hərəkətini diqqətlə izləyən İlya fikirləşdi ki, hələ tezdir, qoy lap canını od-alov bürüsün. Sonra düşündü ki, şərbət əvəzinə verdiyi şərəblə onu tamamilən özündən çıxarmaq çətin olacaq. O, qabaqcadan hazırladığı yarıçılpaq, tül geyimli bir qızın gəlməsinə işarə elədi. Qız əlindəki kuzə ilə nazlıca-nazlıca, əzilə-büzülə gəlib sərkərdənin kəzasına şərab süzdü. Neçə vaxtdır qadın nəfəsinə həsrət qalan sərkərdəni elə bil ki, ıldırım vurdu. Ətrafındakıları unudaraq əlini uzadıb qızın biləyindən yapışdı. Onu özünə tərəf

çəkib böyründə otuzdurdu. Əvvəl əlini boynunda, qulağının ardında gəzdirdi. Sonra əli yavaş-yavaş sürüşüb çılpaq belindən aşağı düşdü. Daha dözə bilməyib qızı sinəsinə çəkdi. Sərkərdənin tələsməyi İlyanı açmadı. O, gözləyirdi ki, bu məqam çatmamış söhbəti açıb Davdəkin evini təftiş eləməyə onun razılığını alsın. Artıq iş-işdən keçmişdi. İlya bir az da dayansaydı, olacaq işləri öz gözləri ilə görəcəkdə. Qızın sərkərdənin gözləri yarıçılpaq qızdan başqa heç kimi görmürdü. İlya ayağa durub məclisdəkilərə işarə elədi ki, buranı tərk etsinlər.

...İlya səhərə kimi yata bilməmişdi. Elə hey Davdəkin kitab-xanasını necə ələ keçirmək barəsində düşünürdü. Kitabxanada nələrin olduğundan dəqiq hali olmasa da, bir şeyi yaxşı bilirdi ki, oradakı tarixi sənədlərin, əlyazmalarının dəyəri, qiyməti kilsədəki kitablardan qat-qat üstündür. Əslin ə qalsa, İlyaya Davdəkin arxivi daha çox lazım idi. O, neçə il idi ki, dövlətin arxivinə rəhbərlik etmişdi: qırx il Cavanşirin vaxtında, iyirmi ildən çox da ondan sonra. Bu, az bir müddət deyildi. Təxmini bir əsrdən artıq ömür sürən şairin özünün görüb-götürdüklerini qələmə alsın, lap elə bu günlərdəki hadisələri gələcək nəsillərə çatdırsa, bu faciələri törədənlərin kimliyi məlum olardı. Erməni katolikosunu ən çox narahat edən də elə bu məsələlər idi.

Səhərin gözü açılar-açılmaz axşamkı məclis olan otağın qapısını astaca açıb vəziyyəti öyrənmək istədi. Baxdı, gözlərinə inanmağı gəlmədi. Onlar bir-birinə sarmaşılıq hələ də öz keflərində idilər. Sərkərdənin sanki dünyadan xəbəri yox idi. İlyaya elə gəldi ki, o, hər şeyi unudub, hətta onu buraya – Albaniyaya göndərən xəlifə Əbd-ül-Maliki də. Dünyanın qəribə işləri var, ürəyindən keçdi ki, hətta bir qadınla davasız-savaşıq bir məmləkəti almaq olar. Qadını sal kişinin qoynuna, nə istəyirsə eləsin. Qəlbindən keçdi ki, kaş dünyanın bütün hökmdarlarının saraylarında erməni qadınları olaydı. Dədəsi kim olur-olsun, lap yoldan ötənin biri, fərqi yoxdur, anasının qarnından çıxan anasının balasıdır. Düşündü ki, bizim qadınlar qılıqcıdır, qaynarlıqları ilə kişilərdən güclüdürlər, bəlkə də həyatda ən böyük xoşbəxtliyimiz elə bundadır. Oğul doğsa, mütləq dayıya çəkəcək. Elə bizə də oğul lazımdır. Adını adımızdan qoy, qurtarsın-getsin. Bu müsəlmanlar nə avamdırlar, bizdən qız alanda məscidə aparıb guya özününkü edirlər. Onları hətta özlərininkindən də çox istəyirlər. Ancaq bir şeyi bilmirlər ki, əsas məsələ süddədir.

...Sonra fikirləşdi ki, ağıl yaxşı işləyib, deyəsən, qurğusu baş tutacaq. Bu Hayqanuş köpək oğlunun qızı gör o boyda xilafətin sərkərdəsini ehtiraslarına necə pərçimləyib. Kişi gecə-gündüz onun qoynundan çıxmaq bilmir. Qurduğu qurğunun baş tutacağına heç bir şəkki-şübhəsi qalmadı. Düşündü ki, Hayqanuşun əli ilə bundan sonra çox işlər görə bilər. Onun üçün bir şey maraqlı idi: bəs bu qancıqlar bizimlə niyə belə deyillər? Elə bil, qurban olduğum onları yadlar üçün yaradıb. Yad kişi görəndə bizə yadlaşırlar. Sərkərdə ilə qız elə bir vəziyyətdə idilər ki, başlarının üstündən ildırım da çaxsa, eşitməzdilər. O ki, qala İlyanın qapını açıb içəri girməyinə. İlya astaca otaqdan çıxıb gözlədi ki, görsün onların bu eşq macərəsi nə vaxt qurtaracaq. Günortaya kimi onlardan bir səs-soraq çıxmadı. İlya qulluqçulara tapşırırdı ki, heç kim həmin otağa ayaq basmasın. Bir azdan katolikos yenidən qapıdan içəri girdi. Bu dəfə onlar hərəsi bir tərəfdə şirin-şirin yatırdı. Onlar rahatlaşdığı üçün İlya da rahat oldu.

Günortadan sonra sərkərdə özü İlyanı yanına çağırırdı. İlya sevindi-yəndən bilmirdi nə etsin. İçəri girib onlarla yanaşı oturdu. Nahar gətirmişdilər onlara. Sərkərdənin işarəsi ilə o da qoşuldu nahar yeməyinə. Süfrədə hər şey olsa da, meylindən heç nə keçmədi. Sərkərdə ilə qız bu yeməklərə elə girişmişdilər ki, kənardan baxan deyər ki, ayların-illərin acıdır onlar. Qız sərkərdənin o qədər xoşuna gəlmişdi ki, elə bil bu gecə onunla qalmayıb, indi görür, tez-tez əlini atırdı qızın ora-burasına. Qız da bunu gözləyirmiş kimi əriyib gedirdi. İlya hər ikisinə nəzər salır, məqam axtarırdı ürəyindəkini sərkərdəyə açıb

deməyə. Yaşı orta olsa da, sərkərdə elə bil cavanlaşmışdı. Hayqanuşun bu gözəlliyini İlya dünən hiss eləməmişdi. İçərisində nəşə qımıldandı...

Bir azdan sərkərdə nəzərini qızdan çəkib katolikosa döndü:

– Hə... görürəm, dünəndən yaman narahatsan. Xəlifəyə göndərdiyin məktubda istədiklərin yerinə yetiriləcək. Daha nə istəyirsən? Başqa bir işin varsa, mən hazır, canla-başla yerinə yetirim, xəlifəni daha narahat etməyə dəyməz, onun səlahiyyətlərini burda mən icra edirəm axı.

Katolikos duruxdu. Deyəsən, ürəyindəkilərdən sərkərdənin xəbəri var. Yeri gələndə susmağı bacaran katolikos bu dəfə danışmağa üstünlük verdi:

– Əlahəzrət, icazə versəydiniz, şair Davdəkin kitabxanasına da bir əl gəzdirərdik.

– Başına at təpib, nədi? Heç bilirsən nə deyirsən? İstəyirsən ki, bir daha qırğına bais olaq? Bakurla Əspərimdən ötrü camaatın nə etdiyini görmədin? Davdək – nə Bakurdur, nə də Əspərim. Biz onunla pişiyim-pişiylimlə rəftar etməliyik. Onun qapısını döysək, camaat yaxamızı cırar. Deyirsən, yenidən əlimiz qana batsın! Əhali “Meydan yeri”ni o qırğından sonra “Qanlı meydan” adlandırır. Şəhərdən hələ o qanın iyi-qoxusu getməyib. Onsuz da adımız bədnamdır, gözləyək, görək daha nə adlandıracaqlar bizi? Peyğəmbər əleyhissəlam şairlər haqqında bilirsən nə deyib? Deyib ki, daha məndən sonra yer üzündə peyğəmbər olmayacaq, məndən sonra şairlər gəlir. Bu tökülən qanlar da gərək olmayaydı. Gərək düşünüb başqa yol tapaydıq. İndi Bakurla Əspərimin edam mərasimi haqqda fikirləşirəm. Camaatın gözü qarşısında etsək, qorxuram yenidən qırğın düşsün, yox etməsək, onda düşünəcəklər ki, qorxub geri çəkildik. Yuxarı baxırsan – bığ, aşağı baxırsan – saqqaldır. Sən də belə bir çıxılmaz vəziyyətdə tutmusan ki, gedib Davdəkin qapısını açaq. İndən sonra biz çalışıb camaatı sakitləşdirməliyik. Bu xalqı qılinc gücünə ram etmək çətindir. Meydandakı həngaməni görmədin?! Birinin başı üzüləndə, gözünü qırpmadan o birisi başını qabağa verirdi. Bu xalqı ancaq sözlə sındırır ələ almaq olar. O söz də ki, bizdə yoxdur. Davdək bu xalqın danışan dilidir. Bu xalqın dilini əlindən almaq ağılasıgmayan bir işdir. Belə qənaətə gəlmişəm ki, bu xalq özünü məhv edər, dilindən, əqidəsindən, adət-ənənəsindən keçməz. Sən dedin, mən də eşitdim. Davdək haqqında bir də dilinə söz gətirmə. Sən indən sonra bir şey eləməlisən: yepiskoplarına tapşır ki, bu qırğın barədə salnaməçilər heç bir şey yazmasınlar. Bu qırğın haqqında başqa yerlər xəbər tutsa, rüsvayi-cahan olarıq. Sizinkilərin özü də, yunanlar da bir bəhanə axtarırlar müsəlmanlar haqqında şayiə yaymağa. Elə bilirsən bilmirəm, siz də qəbul etmirsiniz bizim dediklərimizi. Əlacınız yoxdur, olsaydı, ətəyimizdən yapışmazdınız, bütün ərəbləri də qırıqorlaşdırardınız. Allah yaxşı ki, dəvəyə qanad verməyib, versəydi, dünyada uçmamış ev qalmazdı. Get, öz kilsələrinlə məşğul ol. Burnunu başqa yerlərə soxma.

Katolikos bu sözləri gözləməirdi sərkərdədən. Eşitdiklərinə inana bilmirdi. Bu – odur, dünənki əhlikef adam, yoxsa ki, başqası?.. Ağılsız bildiyi ərəb sərkərdəsinin qarşısında az qaldı ağlını itirsin İlya.

Sərkərdə açıq-aşkar ona başa salmaq istəyirdi ki, kef məclisi düzəltmək, eyş-işrət yaratmaq sənin borcundur, cızığından çıxma, yerində otur, həddini bil. Məndən xəbərsiz artıq-əskik hərəkət eləsən...

– Bu qızdan xoşum gəldi, neçə ki, mən burdayam, dizimin dibində olacaq. Ona bir adamın toxunmağa, güldən artıq söz deməyə ixtiyarı yoxdur, – dedi sərkərdə.

Sərkərdə ilə qızın yorğan-döşək əhvalatını görən İlyanın ürəyindəkilər elə ürəyindəcə qaldı. Deyəsən, arada Hayqanuşun məsələsi həll olundu.

Onun qollarından iki nəfər tutmuşdu– hərəsi bir tərəfdən. O, çox zəifləmişdi. Bu ahıl çağında zindana salınan Bakur düz səkkiz gün idi ki, nə əlini çörəyə vurur, nə də ki, bir qurtum su içirdi. Bu səkkiz günün hər günündə ona verilən bir parça çörəklə bir kasa su səhərdən-axşama kimi Bakurun ətrafında hərlənən siçanlara qismət olurdu.

Onu zindanda qaranlıq bir yerdə tək saxlayırdılar. Bakur erməni katolikosu İlyanın iştirakı ilə Bərdə əhalisi qarşısında “ifşa edildikdən” sonra beləcə əl-ayağı zəncirli Dəməşqə aparılmalı idi. O, cəzasının nə olacağını bildiyindən əlini nə çörəyə vurmuşdu, nə də ki, suya. Bunun səbəbi bircə özünə bəlli idi: Bərdədəykən acılıqla əcəlin qucağına atılıb özünü ölümə məhkum etmək. O, öz doğma torpağında dəfn olunmaq arzusunda idi. Tanrıya gecə-gündüz yalvarıb bu arzusunu həyata keçirməkdə ona himayədar olmasını diləyirdi.

Zəifləyən bədəni idi, düşüncəsi, zəkası yerindəydi. Ağılı ilə dünyanın bu başından vurub o biri başından çıxıb bilərdi, dünya-dünya olsaydı. İndi kimdi ağıla fikir verən? Yerimək lazımdır, hərəkət etmək, duruş gətirmək... Bir az da şax dayansan, deyəcəklər ki, çox şey bilir. Ağılla oturuşu-duruşu həmişə səhv salıblar, indi olduğu kimi... hər iki tərəfinə, yəni sağ-solundan tutanlara nəzər saldı. Nəzəri necə də iti idi? Bu nəzəri az qaldı onları – qolundan tutanları əritsin. Heç daş da dayanmazdı bu baxışın önündə. Az qala, əriyəcəkdilər, əriyib, lap torpağa da dönə bilərdilər. Yer yarıları, lap oraya da girmək olardı. Yerə girdin, qurtardı, oradan çıxarmaq çətindir adamı. İlan deyilsən ki, başını bir deşiyə soxub quyruğundan xəbərin olmasın. İnsan ilan deyil axı, – ilan quyruqsuz yaşaya bilər, insansa yox. Yaxşı ki, insanın quyruğu yoxdur. Quyruğu olsaydı, itdən betər -quyruq bulayardı. İnsanlar bir yana qalsın, indi məmləkətlər məmləkətlərə quyruq bulayır. Deyəsən, səhv elədim, məmləkətlərin nə günahı, günah başda oturanlardadır. Öz hökmranlıqlarını saxlamaq naminə nəyə desən, əl atırlar. Hər şeyə, lap namus-qeyrətə də. Deyəsən, hökmdarların namusu da, qeyrəti də, xalqı da, torpağı da taxtı-tacdan aşağıdır. Öz nəfsinə, xeyrinə görə hər şeydən keçən Şiriyənin alban olmağına şübhələndi. Onun ermənilərlə gizli görüşü barədə vaxtilə eşitsə də. inanmamışdı. İndi isə buna şübhəsi qalmadı. Ər əb xəlifəsinin səlahiyyətini Albaniyada icra edən sağ böyründə oturan Şiriyənin gözlərinin düz içinə baxdı. Bu gözlərin içində bir balaca işıq, nur görə bilmədi ki, heç olmasa, əhalinin gələcək günləri üçün ordan bir təsəlli tapsın. Bir də nəzər yetirdi ona. Fikirləşdi ki, bəlkə peşmançılıq çəkə tutduğu əməldən. Əgər peşmançılıq varsa, demək səhv eləyib. Səhvi hamı eyləyər, böyükdən tutmuş kiçiyə qədər. Səhvsiz insan yoxdu yer üzərində. İnsanın səhvini başa düşməsi isə başqa məsələdir: demək, hələ insanlığını itirməyib. Bakurun baxışlarından Şiriyə heç nə anlamadı. Torpağı satanın Bakuru satması təəccüblü deyildi. Şiriyənin nə üzündə, nə də gözlərində səhvə bənzər bir hiss-həyəcan sezdi. Yenə də öz-özünə düşündü ki, bəlkə də o, bizim nəsildən deyil, qanında qatışıq var. İnsan çiy süd əməib, ondan nə desən, gözləmək mümkündür. Birdən Cavanşir yadına düşdü: yox, o, belə deyildi. Onun kimilər həyatda tək-tük olur. Olanda da ki, belə... axırına çıxırlar.

Bu fikirlər başından keçdikcə, qollarına azca da olsa qüvvət gəldi. Bu qüvvət canına damarından deyil, beynindən süzdü. Hər iki qolundan tutanlar həm onun baxışından, həm də qollarındakı balaca tərpenişdən, daha çox isə, nəzərindən özlərini itirdilər. Bu nəzərdən indiyə kimi itmiş, bir parça çörək üçün öz ağalarının ixtiyarına verilmişlər sanki özlərini tapdılar. İnsanlar arasında hamı itirilmiş məni tapırdı, görəsən, nələr olardı? Nədən adam özünü tapır, lakin tez də itirir. Özü də bilmədən, itiyini axtaran kimi, mal-heyvanını, lap itini, pişiyini axtarır, lakin özünü yox. Görəsən, insanlar niyə belədirlər özlərinə qarşı? Bax, onun qolundan tutanlar da özünüküdür – albandılar. Deməli, hakim kimdirsə, hökm də onun əlindədir.

Alban katolikosu Bakurun qolundan tutanlar onun özünükülərdirsə, demək onun – Bakurun lap özüdür. Dünya nə yaman dəyişib? Görən indimi belə olub, yoxsa əvvəldənmi belədir? “Məni – Bakuru bu gün tanımırılsa, bəs o biriləri – yaxınlarını necə?..”

Bakurun zəhmindən özünü itirənlər, istər-istəməz, onun qolunu buraxdılar. Bakurun həm əlləri, həm də ayaqları zəncirli idi. Bu dəmir zəncirin ağırlığı onu incitmirdi. Onu incidən bayaq qollarından möhkəm-möhkəm yapışanlar idi. Özü ən yazıq vəziyyətdə olduğu halda, indi onlara yazığı gəldi. Üzünü meydanın ortasında dayanmış ərəb valisinə tutdu:

– Günahkar olmasam da, özümü günahkar hesab edirəm, mən – Bakur günahsız müttəhim kimi, günahkar hakimlərin qarşısında. Hər bir müttəhimin ixtiyarı var son sözünü deməyə. Heç olmasa, son anda almayın bu ixtiyarı əlimdən.

Ərəb xilafətinin Albaniyadakı valisi əli ilə işarə etdi... yəni, “danışa bilərsən”. Bu razılıqdan sonra, üzünü Şiriyəyə tutdu, sözünün gerisini deməkdən ötrü. Meydana yığışan camaat maraqla gözləyirdi Bakurun Şiriyəyə deyəcəklərini. Deyiləcək sözləri eşitmək üçün hamı elə bil ki, dördqulaq olmuşdu onun ətrafında. Meydana ağır bir sükut çökmüşdü. Sükutun ağırlığı nə dəhşətli imiş! Bir-biri ilə arxa-axaya söykənən -adamların həyəcandan döyünən ürəklərinin səsinə eşitmək olardı bu sükutta. Arxadakılar qabaqdakıların nəbzini daha aydın hiss edirdilər. Ürəklərin döyüntüsü bir-birinə qarışmışdı. Bakurun alt-üst dodaqları məngənəyə dönmüşdü camaatın gözlərində. Zəncirli əllərini, çətinliklə də olsa, sinəsi bərabəri qaldıraraq barmağının ucu ilə Şiriyəyə işarə elədi ki, yaxına gəlsin. Onun bu hərəkəti camaatın marağını daha da artırdı, hətta valinin də. Vali başını tərpətməklə Şiriyəyə icazə verdi. Şiriyə Bakurun qənsərində üzübüz dayanan kimi bayaqdan dişləri arasında fırlatdığı bir ağız tüpürcəyi lambıltı ilə düz onun gözlərinin içinə tərs-ovand şapalaq kimi çırpdı. Camaatın arasından çıxan həyəcanın uğultusu bu ağır sükutu pozdu. Bakurdan bu gözlənilməz hərəkəti görən valinin və Katolikos İlyanın gözlərinin içində heyrət və təəccüb dolusu sevinc qığılcımlarını ətrafdakı camaat göyde qamarladı. Bakurun bu hərəkəti camaatla bərgə valiyə və İlyaya da ləzzət eləmişdi. Bu “tamaşa” əhaliyə elə bil bir anlıq təsəlli, az da olsa, sevinc payı verdi. Öz canını, ailəsini, şöhrətini qorumaq xatirinə xalqını, torpağını satan bir nadürüstün əhalinin gözü qarşısında ifşasına buraya toplaşanlar sevinməyə bilməzdilər. Valinin və Katolikos İlyanın sevincinin mənası isə başqa idi: bir xalqın iki nümayəndəsi düşmən kimi üz-üzə dayanmışdı. Biri o birini ifşa edirdi. Bu “tamaşa”nın başqa bir səhnəsini də görmək arzusu onların ürəyindən keçdi. Bu isə “tamaşa”nın sonu, gözlənilməz finalı idi. Bu tüpürcək çox şeyi dedi tamaşaçılara. Bakurun nə demək istədiyini açıqlamağa ehtiyac yox idi. Bundan kəskin sözmü olardı deyiləsi?

Şiriyə əlini belindən sallanan xəncərin tiyəsinə atsa da, tez də əlini çəkdi. İndi onun ixtiyarı yox idi xəncər çıxarmağa. İxtiyar sahibi vali idi: xəncərin də, onun özünün də, buraya yığışan camaatın da, bu torpağın da, bütün Albaniya məmləkətinin də seçilməmiş sahibi. O, istəsə, elə burada cəzasını verərdi Bakurun. Lakin zəncirini açıb buraxa bilməzdi. O, heç nə demədi. Bakurdan başqa bir tamaşa gözləyirdi, bəlkə ona görə dinmədi. Bakur üzünü İlyaya çevirdi. Onun bu baxışından özünü itirdi İlya... “Demək növbə mənimkidir”. Camaatın arasında biabır olacağından ürəyi titrədi, bənizi qaçdı.

– Qorxma, – dedi Bakur. – Nədən qorxursan? Səni ki, zəncirləməyiblər. Tüpürcəyimə belə hayıfım gəlir. O, düşməndir. Düşməne qılıncı cavab verərlər, qanını tökərlər, üzünə tüpürməzlər. Şiriyə isə satqındır. Satqını isə öldürməzlər, rüsvayi-vətən eləyərlər, başına zəncir salıb el-el, oba-oba sürüyərlər. Bu, ölümdən də betər bir şeydir. Ölümə nə var ki,... hərə bir cana borcludur. Ancaq gec-tezi var... Hamımız gəlmişik, hamımız da gedəcəyik. Bu gün mənim qollarımı, ayaqlarımı zəncirləyiblər, sabah da ola bilsin ki, sənənin boynuna zəncir salsınlar. Özün fikirləş, gör hansı yaxşıdır: it kimi, boğazı zəncirli,...

yoxsa ki, əl-ayağı bağlı ölməkmi? Hələ bilmək olmaz, çərxi-fələkdir: geriyə də fırlana bilər, irəliyə də. Gör hansı yaxşıdır. Bugünkü faciənin günahkarı sən deyilsən, mənəm, bizik – bütün Alban xalqıdır. O – mən ki, o – biz ki, o – xalq ki, həmişə yadelli işğalçılardan sizi qoruyub saxlamışıq. Görünür, ona görə qorumuşuq ki, bu gün bizim qətlimizə fitva verəsiniz, siz ermənilər. Nə tez unuttunuz Alban cəngavərlərinin sizdən ötrü qılınc oynadıb qan tökməyini? Nə tez unuttunuz Cavanşirin etdiyi yaxşılıqları? Sən – keşişsən, başının üstündə dayanan isə – molladır. Dünyanın qərribə işləri var, indən sonra görməli. Keşişlə mollaın dostluğu Tanrı bilir nəyə bənzəyir. Hansı əhdi-peyman, sədaqət, sınaqdır sizi birləşdirən? Qanınız ayrı, diliniz, dininiz ayrı “qardaşlar?..” Peyğəmbərləriniz də ayrıdır, Tanrı dərgahında oxuduqlarınız da, ağızınızdan çıxanların avazı da.

Təkmuradla Davdəkin qulluqçusu da burada idi. Bakurun hər ikisinə dediklərinə diqqətlə qulaq asırdılar. Bir neçə gün bundan əvvəl xərəkdə apardıqları cəsəd yadlarına düşdü. Təkmurad, istər-istəməz, çevrilib sağında dayanan qulluqçuya baxdı. Nəzərləri toqquşdu. Danışmasalar da, baxışları bir-birini başa düşdü.

– Gör kimin yerinə kimi mühakimə edirlər, belə də zülm olar? İndi bu meydanda o köpək oğlunun cəsədi olmalıydı. Və buraya yığışan adamların hamısı onun cəsədini murdarlamalıydı. – Bunu Təkmurad pıçıldadı qulluqçuya.

Qulluqçu əlini dodaqlarına söykədi ki, sussun. Çünki buraya gəlməzdən əvvəl eşitmişdi ki, camaatın arasına girib çuğulluq edənələr olacaq. Macal tapıb bu barədə Təkmuradı xəbərdar edə bilmədiyindən əyilib qulağına bu sözləri pıçıldamalı oldu:

– Sakit ol, danışma, aramızda onların adamlarından var.

Bakurun dediklərinə diqqətlə qulaq asan vali hərdən dönüb gah İlyaya, gah da Şiriyəyə baxırdı. Bu baxışın nə demək olduğunu heç biri anlaya bilmədi. Bakurun dediklərində vali həqiqət görürdü. Ömrünün lap son anında, ayaq üstə güclə dayanan bu qocanın aqlının, zəkasının dərinliyinə heyran qalmışdı. İmkani olsaydı, elə bu dəqiqə onun əllərini, ayaqlarını açıb azad edərdi. Valinin də ixtiyarı özündə deyildi. O, bütün bu işləri xəlifənin əmri ilə yerinə yetirirdi. Amma Bakuru Albaniyada, burada – lap Bərdənin baş meydanında da edam etmək olardı. Doğrudur, meydandakı qətdən sonra xəlifənin yeni əmri ilə Bakur Dəməşqə aparılmalıydı. Xəlifə işğal etdiyi məmləkətlərdə guya bu dinin əleyhinə çıxan öncüllərinin İslamın yer üzərindəki dayaq nöqtəsindəki məbədgahında qətlini yerinə yetirməklə ərəb dünyasının möhtəşəmliyini, əbədiliyini, labüdlüyünü sübuta yetirmək istəyirdi. Həqiqətə qalsa, Bakur, İslamın əleyhinə getməmişdi, onun məqsədi əhalini erməni--qriqorian kilsəsinin tabeçiliyinə salmamaq idi. Ər əblərsə, bu kilsələr arasında düşən ziddiyyətdən, erməni keşişlərinin onlara yaxınlıq göstərməyindən (albanların yunanlara yaxınlaşmaq meylini sübut etdikdən sonra) istifadə edib Albaniyada İslamı yaymaqla, necə deyərlər, əllərinə düşən fürsətdən yararlanırdılar. Məlum həqiqət idi ki, albanlar İslamın əleyhinə getmirdilər, sadəcə olaraq, öz kilsələrini asılılıq vəziyyətinə salmamaq məqsədi güdürdülər. Ər əblər isə İslam bayrağından hər cür istifadə edərək öz işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirirdilər. Guya, işğalçı deyildilər, İslamı yayırdılar.

Bakurun xristianlığın hansı qoluna etiqadının vali üçün dəxli yox idi. O, insanları milliyyətinə deyil, dininə görə bir-birindən ayırırdı. Birdən fikirləşdi ki, dinə görə insanların arasında niyə ayrı-seçkilik salırlar? Hələ bu az imiş kimi bir dinin daxilində də ikitirəlik yaradırlar. Bu ermənilər nə qərribə məxluqdurlar? Onlar da xristiandır, albanlar da. Xəlifənin qılığına girib quşunu necə oğurlayıblar görəsən bu ermənilər?

– Mənim həyatımın son anlarıdır, – dedi Bakur, – özünü əziyyət verib məni Dəməşqə aparmağa ehtiyac yoxdur. Mən bu torpaqda doğulmuşam. Tanrı bu torpaqda canımı alacaq. – O, bir-iki dəfə ləngər

vurub güclə özünü tarazladı. Vali böyründəki yavərə işarə elədi ki, ona oturmağa bir şey gətirsinlər. Yavər bu işarəni başa düşüb əmri tez-tələsik yerinə yetirdi. Taqəti olmasa da, dodaqları arasında qırıla-qırıla dediklərinin ardını söyləməyə çalışdı. – Mənim ömrümün sonuna çox az qalıb. Bu ömür məni Dəməşqə kimi aparıb çatdırı bilməz. Bu mənim sizinlə son görüşüm, son söhbətimdir (üzünü valiyə tutdu), ömrümün sonunda mənim son diləyimi yerinə yetirənsən, Tanrıya da xoş gələr, Peyğəmbərinizin ruhu da bundan şad olar -(Peyğəmbər yad -edildiyi üçün vali özünü yığışdırdı. Bu müsəlmanların müqəddəs bir şəxsinin ruhuna and vermək kimi səsləndi. Vali özlüyündə bunu doğrudan da belə qəbul etdi. O, katolikosun diləyinin nə olacağını bilmirdi. Birdən mümkün olmayan elə bir şeyi xahiş edərdi və vali çıxılmaz vəziyyətə düşərdi. Fikirləşdi ki, “birdən Peyğəmbərin ruhu naminə məni azad elə” – də deyə bilər. Lakin belə olmadı), sonuncu dəfə sizdən xahiş edirəm, elə beləcə, necə varam, əl-ayağı zəncirli məni dəfn etməyə icazə verəsiniz.

Bu sözdən sonra vali rahat nəfəs ala bildi. Sinəsi bir neçə dəfə irəli-geri qalxıb endi, rəngi qaçmış sifətinə qan gəldi, dinməsə də, daxilində sakitcə sevindi. Ürəyində, “bu nə qərribə insandı, İlahi!” – dedi. Bu işdən belə asanlıqla qurtardığından katolikosun dediklərinin dərinliyinə vara bilmədi. Necə vara bilərdi? Onu qınamaq da olmazdı. Vali indi heç nə düşünmürdü.

O, indi katolikos Bakurun önündə müttəhimə bənzəyirdi. Elə bil Bakurla yerini dəyişik salmışdı. O, hakim Bakurun qarşısında böyük bir sınaqdan çıxana bənzəyirdi. Ətrafdakılar bunu hiss el əsə də, cıqqırını çıxardan olmadı. Kim çıxarardı cıqqırını?

Bakurun dedikləri valini heyrləndirmişdi. Düşündü ki, “belə bir ağıllı adamı nəinki edam eləmək, heç mühakiməyə çəkmək də insafdan deyil. İndi hanı o insaf? İnsaf Dəməşqdə, xəlifə Əbd-ül-Malikin əlindədir. Burdan oraya gör neçə at mənzili var? Doğrudanmı, Bakurun ömrünün son anlarıdır? Demək, xəlifənin əmrini icra eləmək mümkün olan şey deyil? Ər Bakur son anlarını yaşadığını həqiqətən bilirsə, görünür o, Allah adamıdır. Belə adamı mühakimə etmək Allaha ağır gələr”.

Vali, Bakurun əl-ayağı zəncirli dəfn olunmasına – son sözünə əməl edəcəyinə tələm-tələsik razılıq verdi. Ona görə razılıq verdi ki, Bakur Peyğəmbəri yada salıb onun müqəddəs hissələrini oyatmışdı, həm də, Peyğəmbər andı naminə onun azadlığa buraxılmasını rica edəcəyindən xilas olmuşdu.

Valinin ürəyindən qərribə bir fikir keçdi (Fikrin dərinliyinə varsan, bəlkə də bu, ərəblərin indiki işğalçılığının əleyhinə idi): Peyğəmbər sağ olsaydı, belə işlərə yol verməzdi. Peyğəmbərin fəaliyyətinin ilk illərində – namaza duranda üzünüzü Qüdsə tutun! – kəlamlarını xatırladı. İndi vəziyyət gör nə yerə gəlib çatıb ki, ərəblər iki xristian xalqın birinin tərəfini saxlayır. Nəyə görə? Deyəsən, burda din məsələsi yoxdur. Əgər məqsəd islamlaşdırmaqdırsa, onda erməniləri niyə məcbur etmərlər bu dini qəbul etməyə?

Valinin ürəyində Bakuru qurdalayıb bir az danışdırmaq marağı oyandı. Camaatın arasından “icazə verin danışsın!” – atmacaları elə bil ki, yerinə düşdü.

Bakur üzünü valiyə tərəf çevirdi. Dillənməsə də, yəni demək istəyirdi ki, icazə versəydin, danışardım. Vali başının hərəkəti ilə razılığını bildirdi. Üzünü ərəblərə tutan Bakur -dilləndi:

– Ey Allahın (Allahın adını bilə-bilə çəkdi) mömin bəndələri, buranı, bu “Meydan yeri”ni “Qanlı meydan”a çevirmək kimə, nəyə görə lazım idi? Məni səssiz-səmirsiz öldürdüərə də bilərdiniz, gecənin bir vədəsində xəlvəti Dəməşqə də aparmaq olardı. Bu günahsız insanlarla özünüzü niyə günaha batırırdınız? Bu, öz yerində, indi məni başqa bir məsələ düşündürür. Əgər bizi bizanslılarla əlaqəmizə görə cəzalandırırsınızsa, onda mənim bir sualıma cavab verin: necə olur ki, biz yunanlarla yaxınlıq edə-edə, onlar Albaniya hökmdarı Turdatı və iki oğlunu Konstantinopolda girov saxlayırlar. Bir yaxşı-yaxşı fikirləşin, bu iki işin bir qazanda qaynamağına bənzəyirmi? Bu, heç bir məntiqə sığmayan müəmmalı bir

qurğu deyilmi? İlya, (üzünü ona tutdu), xəlifə Əbd-ül-Malikə məktub yazanda gərək bu -olmuş həqiqəti də qeyd eləyəydin. Artıq məni bu işıqlı dünyada saxlayacaq elə bir qüvvə yoxdur. Vaxt gəlib, vədə yetişib, görünür, alınma belə yazılıbmış. O qaranlıq dünyaya bu işi qaranlıq qoyub getmək istəmədiyim üçün ona aydınlıq gətirməyi özümə borc bildim. Bir şeyə də aydınlıq gətirmək istəyirəm (üzünü valiyə tutdu). Əgər sabah torpaqları yunanlar tutsalar, bax, sənin sağında dayanıb özünü ərəblərin sağ əli hesab edən bu İlya, lap deyək ki, başqa birisi, sizi atıb onları tutacaq. Qınamıram, xasiyyətləri belədir, bineyi-başdan belə doğulublar, bu, onların qanlarından gələn bir şeydir, xəmirləri belə yoğrulub. İlya xəlifəyə yazdığı məktubda deyir ki, guya biz kilsələrdə ibadət edəndə Bizans imperatoruna dua oxuyuruq. Heç bir dini məntiqə sığışmayan bu iftiranı nə adlandırmaq olar? Tanrı evində Tanrıya dua edərlər. Onların çoxdankı bir məqsədi var idi: nəyin hesabına olursa-olsun, ancaq və ancaq Alban kilsəsini qriqorianlaşdırmaq. Budur, bütün axıdılan qanların arxasında duran əsas məsələ. Yaxşı deyiblər, ayının minbir oyunu var, bir armudun başında.

Bakur son sözünü deyib qurtardı. Ətrafa elə bir ölü sükut hakim kəsilmişdi ki, milçək də vızıldaşaydı, eşidilərdi. Onun böyründəkilər gördü ki, o, artıq can verir. Yıxılmasın deyə, iki nəfər qoltuğunun altından tutub onu yerə uzatdılar. Hamı qamaşmış qalmışdı. Vali işarə elədi ki, meyiti camaata versinlər. Onun ürəyindən dördcə kəlmə söz dolanıb keçdi: “Vallah, bu, Allah adamıdır”. Vali günaha batdığını özlüyündə yəqinləşdirsə də, camaatın qarşısında bunu etiraf etməmişdi. Üzündəki ifadədən onun bu etirafını, hamı olmasa da, bəziləri oxuya bildi.

Vali və ətrafındakılar geriyyə çəkilib imkan verdilər ki, camaat meyiti götürə bilsin. Kim isə bir xalça gətirdi. Onu ehmalca xalçanın üstünə qoyaraq dörd nəfər bir tərəfdən, dörd nəfər də o biri tərəfdən yapışmış meyitini yerdən götürdülər.

Ya ölüm hökmünün Dəməşqə aparılması ilə əvəz edilməsinə, ya da ki, valinin Bakura son söz verməsinə görə camaat içində çəkdiyi bu ağır kədəri eşiyə çıxarmadı. Yasa qərq olmuş Bərdə əhli bu dərdini elə dərd kimi keçirmək istədi. Bu torpaqda – yasin yas qayda-qanunları var, toyun da toy. Amma yas içində olan bu camaatın içində bir tufan yatırdı. Fırtınalar, tufanlar dəryanın, torpağın əsəbi, həyəcanı olduğu kimi bu ağır, kədərli sükutun da yatağı camaatın ürəyi idi. Yatağına sığmayanda vurub hər yanı dağıdır.

Bahadır çaparaq qaladan çıxandan sonra özünə gələ bildi. Əyilib bənizi avazımız uşağı yəhərin qaşına götürməsi bir anın içində olmuşdu. Doğrudan da, o, heç nə düşünməmişdi. Düşünməyə vaxtı da yox idi. Onda özü də yadından çıxmışdı, bircə intiqam hissi var idi içərisində. Bu uşaq hər şeyi unutturmuşdu ona. Onu xilas etməklə elə bilirdi ki, bir xalqı, torpağı xilas edir. Özündən asılı olmayaraq, gözünün yaşı sel kimi axırdı. Bircə o yadına düşürdü: hasarın dibində gözünü ovuşduran uşaq. Onu görəndə meydanda baş verən hər şeyi unuttu. Uşağın əyni qan ləkələrindən al-qırmızı idi. Bahadır əvvəl buna fikir verməmişdi, indi görürdü bunu. O, ağır döyüşlərə girməsə də, bu dağlar oğlunun Bərdənin qala qapısından yel kimi girib-çıxmağı bir şimşəyə bənzəyirdi. Ərəblər əfsanələrdən eşitmişdilər buna oxşar hadisələri. Ancaq eşitdiklərini bu gün gözləri ilə görürdülər. Onlar Oğuz Tanrısının qəzəbinə -gəlməkdən qorxub qamaşmışdılar: “Bu iyirmi-otuz şimşək sürətli atlı hardan peyda olmuşdu görəsən?”

...Sahibinin xasiyyətinə bələd olan kəhər hansı səmtdən gəldiyini bilirdi, o səmtə- Asay kişinin yurduna doğru -irəliləyirdi. Bahadır ardınca gələn bir dəstə ərəbi ya yolda azdırmalı, ya da qanına-qəltan eləməliydi, başqa yol görünmürdü. Dar qapı arasında qalana bənzəyirdi: xilas etdiyi uşağı ya

bada verərdi, ya da yada. Birdən qan-tər içində tənğnəfəs olan atın ağızı təpəyə dirəndi. Fıncıra-fıncıra yoxuşu dırmaşdı. Bahadur uşağı “Meydan yeri”ndən necə götürmüşdü, eləcə də təpənin başına qoyub atın ağızını geri döndərdi. Onun dəstəsi təpənin ətəyində dayanıb arxadan gələn ərəbləri gözləyirdi. Hamı, azca da olsa, nəfəsini dərdi. Qızmış atlar yüyənin gəmini gəmirib şahə qalxırdılar. Artıq ölüm-dirim məqamı yetişmişdi. Atlar bu vəziyyətdə qından çıxan Alban qılincına bənzəyirdi. Bu döyüş böyük hərbi həmlə deyildi və iki balaca dəstə üz-üzə gəlsə də, belə döyüşlər daha ağır, orda sağ qalan daha az olur.

Dəstə iki yerə- sağ və sola ayrılıb aralarında bir boşluq yaratdı. Yayları çiyinlərindən çıxardıb tarıma çəkildilər. Arxadan gələn dəstə bunu gözləmədi. Atların yüyənini dardılar. Qızmış kəhərlər şahə qalxdılar. Artıq gec idi. Daldakıların ağızı öndəkilərə dirəndi, onları geriyyə qaytarmaq artıq mümkün deyildi. Yaydan çıxan oxlar onların üstünə yağış kimi yağdı. Ərəblər özlərinə gəlməyə macal tapmamış Günəşin şüaları altda parlayan qılınclar onların gözlərini qamaşdırdı. Alban oğulları ələ keçənə bircə zərbə vururdu. Bahadur üç atlı ilə arxaya keçib onların yolunu bağlamışdı ki, aradan çıxıb qaçan olmasın.

Təpənin başında dayanan uşaq bu döyüşü görür, havaya qalxıb enən qılıncların zərbinin gücünü qollarında hiss edirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu zərbələr onun içindən gəlib keçir. -Özündən asılı olmayaraq uşağın qolları havada yellənirdi. “Meydan yeri”ndə gördükləri və indiki döyüş uşağı birdən-birə uşaqılıqdan çıxarmışdı. Bu döyüş səhnəsinə baxdıqca içərisindən yaşına xas olmayan bir qürur hissi keçirdi. O, hiss edirdi ki, daxilində özünə də məlum olmayan nəşə bir yenilik, təzəlik əmələ gəlir. Ancaq bunun nə demək olduğunu sonacan anlaya bilmirdi. Oynayan ayaqlarını, havada yellənən əllərini kimsə içərisindən idarə edirdi. Uşaq bir günün içində böyümüşdü. Onun beynindəki uşaqılıq yaddaşını təzələyən nə ola bilərdi? Bir günün ağrısı, sarsıntısı adamın aqlını başından alıb dəli də edərmiş, aqlının üstünə ağıl da qatarmış. Tanrının nə olduğunu hələ dərk etməyən içindəki təzəliyi başa düşməmişdi. Bütün dövrlərdə dünyanın belə və buna bənzər işləri olub. Ancaq heç vaxt bunu anlayın olmayıb. Elə indinin özündə də anlamırlar. Bəs nə vaxt anlayacaqlar? Bunu yalnız bilənlər bilir.

Bahadurun dəstəsindən tələf olan iki nəfər idi. Bəziləri yaralanmışdı. O iki nəfərin meyitini ehmalca təpənin ətəyinə gətirdilər. Tələsik dəfn elədilər. Sonra atlanıb döyüş yerindən aralandılar. İzi itirmək üçün at-araba yolu ilə deyil, əl-ayaq dəyməmiş xam yerlə irəlilədilər.

Artıq Kürün sahilinə çatmışdılar. Atdan düşüb əl-üzlərini yuyub bir balaca soluxlarını dərdilər. Atların yəhərini almadan otlağa buraxdılar. Uşağın Bahadura verdiyi gözlənilməz sual onu fikirdən ayırdı:

– Sənin adın nədir?

İndi görürmüş kimi diqqətlə uşağın üzünə baxdı. Onun üz- gözündəki qorxu hissi tamamilə yox olub getmişdi. Ona elə gəlirdi ki, uşağın özü böyümədən ağıl böyüyüb.

– Bahadur. Bəs sənin adın nədir?

– Bilmirəm, yadımdan çıxıb.

Ölüm-dirim döyüşündə gözünü belə qırpmayan Bahaduru sanki vahimə basdı. Onun üzündəki ifadəni görüb uşaq dilləndi:

– Addı da, yadımdan çıxıb. Ürəyin necə istəyir, elə də çağır.

Bahadurun qorxu qarışıq təəccübü açıq-aydın hiss olundu. “Bunun danışığı heç uşaq danışığına oxşamır. Görəsən, kimlərdəndi?” İstədi soruşsun, bir balaca duruxdu, qorxdı ki, yaralı yerinə toxunar. Dinmədi. Yenə də uşaq dilləndi:

-Ata-anamı orda, gözümün qabağında öldürdülər. Siz gəlməsəydiniz, məni də öldürəcəkdilər. Öz-özümə deyirdim ki, gərək mən də öləydim. Bayaqqı döyüşü görəndən sonra fikrimdən yayındım. Ata-anamın qisasını, heyifini almaq istəyirəm onlardan. Bircə tez böyüsəydim, qılınc götürərdim.

Bahadur indi başa düşdü uşağın adının nəyə görə yadından çıxdığını.

– Mən evdə yatmışdım. Elə ata-anam da yatırdı. Alaqaranlıq idi. Onları zorla qaldırıb “Meydan yeri”nə apardılar. Mən də onlara qoşulub getdim ora. Axı, nə günahları vardı ki, onları öldürdülər (Bahadur uşağın üzündəki dəyişikliyi aydın hiss elədi: sifəti ciddiləşmişdi, çatılmış qaşlarının altından gözləri şimşək kimi parıldadı)? Qorxmışdum... daha qorxmuram. Məni hardasa kiməsə tapşırıb getməyin. Sizə mane olmaram, köməyim də dəyər. Yanınızda tez böyüyərəm. Qılınc tutmağı bacarmasam da, at sürməyi bilirəm. Atımız həyətdə bağlı qaldı... Səhər-axşam sulamağa aparanda yallama səyirdirdim.

Bahaduru fikir apardı: “Bu haradan oxudu mənim fikrimi? Bəlkə uşaq düz deyir, onu da aparaq özümüzlə? Asay kişinin yurduna burulsaq, birdən ərəblərlə qarşılaşarıq. Asaya da ziyanımız dəyər. Uşağın ürəyində özünə inamı varsa, əl-ayağa dolaşmaz. Özü dediyi kimi, bizlə hərlənib bərkə-boşa düşər, çətinliyə alışar. Ağır həyat adamı ağır günə hazırlayır”.

– Mən razı. – Bahadur ərəblərdən qənimət götürdüyü atlardan birini gətizdirib yüyənini uşağa verdi. – İgidin atı olar. Bağışladım bunu sənə. Ona yaxşı qulluq elə, özünə alışdır, qoy səni tanısin. Özünü ona tanıdammasan, o da səni tanımayacaq. At sahibinə ən etibarlı heyvandı. Qaldı qılınc məsələsinə, qoluna binəm düzəldiririk. Yay çəkməyi də öyrənərsən.

– Sapand atmağı bilirəm. Yaxşı sapandım var idi, evdə qaldı, – dedi uşaq.

– Döyüşü hər yaraqdan istifadə etməyi bacarmalıdır.Əgər əsəpəndi düz ata bilirsənsə, demək qılıncın da düz kəsəcək, oxun da düz tuşlanacaq.

Uşağın gözündə parlayan sevinc işığını Bahadur gördü. Sevindiyyindən atın yüyənini buraxıb onun qucağına atıldı. Bunu əvvəlcədən hiss edirmiş kimi Bahadur uşağı göydə tutdu. Uşaq iki qolunu onun boynunda çarpazladı. İsti göz yaşları boynunu köz kimi qaysaqladı.

– Döyüşçü ağlamaz, ağladar,—dedi.

Uşağı “Meydan yeri”ndən çıxarıandan sonra yolda, at belində Bahadur bəlkə də özünü tanıyandan bəri ilk dəfə idi ağlamışdı. Körpənin gözü qarşısında ata-anasının qətlə yetirilməsinə dözülməmişdi. O, ilk dəfə uşağa yalan danışdı. Lakin bu yalan ona təskinlik vermək naminə dilinə gəldi. O qırğını görəndə, daş da olsa, əriyərdi. Tanrının yaratdıqları – kəllər də bu axıdılan qanlara dözməyib sanki dəli oldu. İtlər də yaxın durmadı meyitlərə. Amma itlərlə quduzlaşmış insanlar elə bil yerlərini dəyişmişdilər. İnsan vəhşiləşəndə, sən demə, itdən bəzər olurmuş.

Uşaq peşmançılıq hissi keçirən adam kimi onun boynunu buraxıb qucağından sürüşüb düşdü. İki əlinin arxası ilə gözlərini elə bərk-bərk sildi ki, sanki bu, onun sonuncu göz yaşları idi. Bahadur elə gəldi ki, uşaq onun simasında atasını yenidən tapdı. Bundan həm kövrəldi, həm də içində bir qürur hissi duydu.

...Kürün dayaz yerini tapıb o biri sahilə keçdilər. Kürboyu meşəlikdə xeyli at sürüb uzaqlaşdılar. Ərəblər çayın bu -sahilinə hələ keçməmişdilər, özlərini Bərdədə bərqərar etdikdən sonra Şimala ayaq açmaq fikrindəydilər.

Meşənin ortasındakı talada dayanıb qaynayan bulağın başında əl-üzlərini sərin suda yuyub özlərinə gəldilər. Döyüşçülərin yaralarını təmizləyib sarığını dəyişdilər.

Bahadurun fikri uşağın ətrafında dolanır, oğrun-oğrun onun hərəkətlərinə nəzər yetirirdi. Bir qəlbin istisi idi dünyadan əlini üzəni yenidən həyata qaytaran.

Bahadur dəstəsiylə “Meydan yeri”nə qəflətən hücum edəndə məqsədi başqa idi: qolunda nə qədər qüvvə varsa, əlinə keçəni qırıb-çatmaq. Lakin gözünü qan örtmüş Bahadurun orada ilk gördüyü hasarın dibində gözünü ovuşduran uşaq oldu. İnsanın həyatında baş verən bu “bir an” təsadüf deyildi. Təsadüflər ötəri olsa da, bəzən elə-belə gəlib keçmir insanın ömründən. Bəzən içində qovrulur, qəlbinə iz salır. Yetimin yetim sahibi olur deyirlər. Bəlkə də bu, düz ifadə deyil. Bahadurun bir qarlı qış günü başına gələnər onu “başmaqçı” elədi. At minib at oynatmağı da o vaxtdan öyrəndi. Uşaqlığı dağlarda keçdi, dizində qayaların izi qaldı, topuğunda daşların.

Katolikos Bakurun qasidlə göndərdiyi məktubu Bahadur dəhşətli bir ürək ağrısı ilə oxuyurdu. Üzünün ifadəsinin dəyişməyi bir yana ürəyinin döyüntüsünü yanındakılar eşidirdilər. Bahaduru ən ağır döyüşlərdə də belə görənlər olmamışdı. Görən orda nə yazılmışdı belə?

“Mənim balam, səbrli ol! Döyüşə girsən, özünü də tələf edəcəksən, uşaqları da. Onlarla döyüşmək ağılsızlıqdır. Döyüşçülərini və özünü qoruyub saxla, gələcək naminə! Bakur”.

Həyəcanlı olsa da, xeyli fikrə getdi. Geriyə çəkilməyi qüruruna sığışdırma bilmirdi. Ərənlər də onun düşündüyü kimi düşündülər. Ancaq nə edəsən ki, artıq Albaniya ordusu parçalanıb dağılmışdı. Ayrı-ayrı dəstələr dağlara çəkilib təkbaşına vuruşur, müqavimət göstərirdilər. Onlar hərdənbir ərəb hərbi dəstələrinə gözlənilməz həmlələr edir, tələfat verib geri çəkildilər. Bahadurun dəstəsi də belələrindən idi. Qüruru içəridən onu boğurdu. Ya dəstəni dağıdıb zamanın hökmü ilə razılaşmalı, ya da ki, silahdaşlarını gözü görə-görə ölümün pəncəsinə atmalıydı. Ətrafdakılar yazılanları dəqiqliklə bilməsələr də, onlara məzmunu təxminən məlum idi. Odur ki, Bahadurdan heç nə soruşmurdular, bilmək istədikləri onun üzünə yazılmışdı. Üzün dediyini olduğu kimi, nə yazı ifadə edə bilər, nə də ki söz.

Sükutun zəhmi ağır olur. Belə dərin sükutu bir azdan at belində çapıb gələn uşağın qışqırığı pozdu:

– Bahadur əmi... Bahadur əmi... tapdım... tapdım.

At gəlib Bahadurdan bir az aralıda iki qabaq ayağını torpağa dirəyib şahə qalxdı. Uşaq ata yəhərsiz minsə də, yüyəni əlində idi. At bir də kişnəyib iki qabaq ayağını azca qaldıraraq-endirib sakitləşdi. Dəstənin belə gərgin vaxtında hamı heyran-heyran bu balaca uşağa baxır, onun Bahadura nə deyəcəyini maraqla gözləyirdilər.

– Nəyi tapdın? – dedi Bahadur. Bayaقدan özünü itirən Bahadura elə gəldi ki, uşaq onların dərdinə əlac tapıb. – Nəyi tapdın?.. – tələsik sözünü bir də təkrarladı.

– Ərdaş... Ərdaş... Ərdaş.

– O kimdir, nəyə görə tapıbsan onu, o nəyinə gərəkdir?

– Mənəm, mənim adımdır... axır ki, yadıma düşdü, – dedi.

Hamını gülmək tutdu, uşaq da onlara qarışdı, o qədər güldü ki, gözlərindən yaş gəldi. Ərdaş bu ağır sükutu pozaraq elə bil ki, tilsimi sındıraraq gərginliyi aradan götürmüşdü. Həqiqətən də belə idi. “Axı, o, ağlamalı deyildi, söz vermişdi, demək sözünün üstündə durmurdu”. Bahadurun da gözlərindən yaş gəlirdi, ancaq o birilərinin yox, deyəsən, ürəkdən gülən elə ikisi idi. Bəlkə də yox, onlar sadəcə göz yaşlarını unutmuşdular. Axı Tanrı onları döyüş üçün yaratmışdı. Bu dəstədən nə qədər ölənlər olmuşdu, lakin heç birinin gözündən yaş çıxmamışdı. Ətrafdakılar ilk dəfə göz yaşını görmüş kimi gülə-gülə Bahadura və Ərdaşa baxırdılar. Kənardan başqa bir adam onlara tamaşa etsəydi, elə bilirdi ki, ətrafdakılar onların göz yaşına baxıb gülər.

Bakur bu məktubu zindandan yazmışdı. O, eyni məzmunlu məktubdan Naxçıvana, Sisakana, Dərbəndə, Qəbələyə, Kasaka, Şəkiyə də göndərmişdi. Əhali arasında yayılmışdı ki, onu Dəməşqə

aparacaqlar. Bu xəbər Bahadura da gəlib çatmışdı. İndi o, Bakuru xilas etmək barəsində düşünürdü. Ancaq, Bakurun dediyi kimi, döyüşə girmək də ağılsızlıqdır. Onun bu sözlərini də sonradan xatırlamışdı. İndi o, Bakurun Dəməşqə aparılacağı günü öyrənməliydi. Düşünürdü ki, onu xilas edib aradan çıxarsa, xalqın özünə inamını, ümidini qaytara bilər. Bunun insanlar üçün vacibliyini, onun qılıncdan da iti olmağını Bahadur yaxşı dərk eləyirdi. Hələ Cavanşirin vaxtında, on dörd, on beş yaşında ikən at minib qılınc oynadan Bahadurun indiyə kimi başı çox daşdan-daşa dəymiş, çox qovğaların şahidi olmuşdu. Hətta xəzərlər kəndlərini darmadağın edərkən onun sevdiyini də başqa yeniyetmə qızlarla birlikdə əsir edib aparmışdılar. Uşaqlıqdan çöllərə düşüb – dağlara, dərələrə səpələnən qaçaq dəstələrinə qoşulmuşdu. O vaxtdan bütün -ömrünü yadellilərə qarşı xalqın azadlıq mübarizəsinə həsr etməyi özü üçün şərəf bilmişdi. Cavanşirin hakimiyyəti dövründə özünə isti yurd-yuva qursa da, evlənmək barədə heç düşünməmişdi də. Həmişə öz nakam məhəbbətinin isti xatirələri ilə yaşayan bu igid hər dəfə yadellilərə qarşı döyüşə girəndə sevgilisini göz önünə gətirmiş, onun intiqamını almağı qarşısına bir məqsəd qoymuşdu. Qarşı qarşıya durmaq da, qanlı döyüşlər də, bu intiqam da qurtarmırdı ki, qurtarmırdı... Kərənin nə vaxt və harada sınaacağını Tanrıdan başqa heç kim bilmirdi. Artıq yaşlaşsa da, qolunun qüvvəti, dizinin taqəti hələ də tükənməmişdi.

Cavanşirin qətlindən sonra Bahadur yenə də ümidini üzməyib ərənlərlə birgə dağlara çəkilmişdi. “Bu xına o xınadan deyil” – kəlməsini heç ağına gətirməyi də düşünməmişdi. Azadlıq uğrunda qovğalara girərək qınından sıyrılmış bir qılınc kimi həmişə döyüşlərə hazır olduğundan katolikos Bakurun ona göndərdiyi məktubda deyilənlər heç cür beyninə batmırdı. Yaşlaşsa da, xasiyyəti dəyişmirdi. Ürəyi gənclik illərində necə var, eləcə də döyünürdü. Hərdənbir boş vaxtlarında (onun belə günləri az olurdu) yaşının artdığı yadına düşəndə özü-özündən diksinirdi. Belə anlarda zamanla razılaşmaq da çətinidir. Ona elə gəlirdi ki, həyatda bütün işlərini qaydasına qoya bilər. Lakin əvvəlcə bu qaydanı yaratmaq lazımdır, əgər yaratmağı bacarsan, sonrakılar asandır. Lakin bunu yaratmağa imkan vermirdilər. Görəsən, insan niyə dinc durmur axı? Bu onun toyuğuna daş atır, o bunun.

Uşağa diqqətlə nəzər yetirdi. Xəyal onu keçmişə – uşaqlıq illərinə apardı. Onun yerində özünün uşaqlığı gəlib dayandı. Qılınc kimi kəsən o şaxtalı, çovğunlu havada atasının başını bədənindən ayırdıqları o günü gözünün qabağına gətirəndə onu boğazında hiss elədi. Qılıncın ağzından damcılayan isti qan sinəsini ox kimi deşdi. O vaxtki kimi indi də hər şey gözlərində yenidən canlandı. Atasının yanında arxası üstə düşmüş uşağa cəllad nədənsə dəymədi. Bahadur hələ də başa -düşəmmirdi cəlladın onu sağ buraxmağını. Anasının ölüsünün-dirisinin harada olduğunu bu günə kimi bilmir. Ayağı tutub qaçanlara qoşulub o vaxtdan dağlara çəkilmişdi.

Bu boyda torpağın, yenilməz, mərd, qonaqpərvər bir xalqın Cavanşirdən sonra qara günləri başlamışdı. Qanlı döyüşlərdən həmişə qələbə ilə çıxan Bahadur fikir yükünün altından heç vaxt çıxma bilmirdi.

Ərdaşa baxıb öz uşaqlığını onda görə-görə gələcəyini də onda tapmaq istəyirdi.

– Bu adı sənə kim qoyub? – dedi.

– Bilmirəm.

– Adının mənasını bilirsənmi?

– Bilmirəm.

– “Ər” – kişi, mərd, yenilməzdir, “daş”ı da bilməmiş -olmazsan.

– Hə... anladım,—dedi uşaq.

Bu sorğu-sualın boş-boşuna olmadığını anlayıb, onun dərinliyinə varmaq hissi keçdi ürəyindən. Uşağın üzündəki marağı oxuyan Bahadur dilləndi:

– Ərdaş çox-çox illər əvvəl Van gölünün sahillərində gözünü dünyaya açıb. Bizim ulu babalarımızdan biridir. Böyük hökmdar, sərkərdə kimi xalqın yaddaşında qalıb. Böyük Ərmən dövlətini yaradıb. İndi bildinmi adının mənasını niyə soruşdum? Adı qoymaq asandır, onu yaşatmaq çətin. Mən istəyirəm bu adı yaşada biləsən.

– Onda belə çıxır ki, Ərmənin də mənası – mən kişiyəm, mən mərdəm deməkdir.

– Afərin, mənim balam, çox düz tapdın, – deyib əlini uşağın başına çəkdi.

“Mənim balam” kəlməsini elə isti ifadə elədi ki, Ərdaş bu sözdə bir doğmalıq hiss elədi. Öz belindən gəlməsə də, bir anda qəlbində uşağa qarşı bir ata məhəbbəti baş qaldırdı. Bu vaxta qədər övlada həsrət Bahadır uşağın simasında özünə oğul tapmışdı. Bu hiss qanını qaynadıb içərisini isitdi. İndiyə kimi nə evlənmək barəsində düşünmüşdü, nə də ki, övlad haqqında. Tanrı birdən-birə ona oğul bəxş eləmişdi. Hələ sümüyü bərkiməyən Ərdaşın gələcək döyüslərdə onu düşmən qılıncından necə qoruyacağını fikirləşəndə qorxudan içində üşütmə yarandı. Düşündü ki, bəlkə Bərdədə Davdəkin mədrəsəsində təhsil almağa qoysun uşağı. Bu hiss ürəyindən keçsə də, tezcə də bu fikrindən vaz keçdi. Axı onu ölümün pəncəsindən Bərdədə xilas etmişdi. Onun fərasəti, hazırcavablığı parlaq gələcəyinə, bir növ, işarə olsa da, yenidən uşağı oraya qaytarmaq təkrarən onu ölümün qucağına atmaq olardı. “Qəbələdə də mədrəsə var, bəlkə oraya aparım. Yox, o bizdən ayrılana oxşamır heç. İndi onun ürəyində intiqam hissi yaşayır ancaq. O, bu eşqlə nəfəs alır. Onun bu nəfəsini kəssəm, məhv eləyərəm. Hələlik onu qorumalıyam. Gözləyək, görək axırı nə olur bu qırğınların. Qan-qadadan başımız açılır ki, sabahımızı düşünə bilək? Amma bu gününü qurammasan, sabahın da olmayacaq”. Fikirlər içində qovrulurdu Bahadır. Bir şeyi yaxşı bilirdi ki, dərd onu üzüb axırda qovura-qovura kül edəcək. Odur ki, belə fikirləri başından qovmağa çalışdı, bacarmadı. Ərdaşın gözlənilməz sualı fikrini dağıtdı:

– Bahadır əmi, uşağın var?

– Yox.

Uşaq istədi səbəbini soruşsun, amma soruşmadı, ağzını açıb-yumdu, deyəcəyini geri qaytardı, əvəzinə başqa şey dedi:

– İstəsən, mən sənin oğlun olaram (“sən də mənim atam olarsan” – kəlməsini saxladı).

– Onda, mən də sənın atan olaram. Razısan?

Uşaq başını razılıq əlaməti olaraq tərpətdi. Onun içərisində elə bir dəhşətli burulğan vardı... Eşiyə çıxsaydı, bütün yerin, göyün altını üstünə çevirərdi. Onu içərisində yatırtmağa çalışdı. Heç vaxt nəzərə çarpmayan, ancaq insanın hissələri ilə bağlı olan bu gözəgörməz qüvvənin nə demək olduğunu sözlə ifadə eləmək çətindir.

Bahadurun təklifindən sonra uşaq az qalırdı boğulsun. Onun bu həyəcanı Bahadurun da daxilində qaynadı. Hər ikisini ağlamaq tutdu, lakin hər ikisi də göz yaşlarını içində boğa bildi. Uşağı qucağına götürdü. Qəribədir, dünyanın belə bir qarışıq vaxtında biri özünə ata tapmışdı, o biri isə oğul.

Bir neçə gün keçmişdi. Bərdədən gələn çaparın gətirdiyi xəbərin istisi hələ getməmiş (bu isti xəbərin istisi belə tez keçə bilməzdi) ikinci çaparın gəlməyi bir oldu. Sanki göydə ildırım şaqquldadı.

– Bakur öldü!

Bu xəbər Bahaduru özündən çıxardı:

– Öldü, yoxsa öldürdülər?!

– Öldü!

Birdən dünya onun başına fırlandı. Yıxıla bilərdi. Daxilindən vulkan kimi bir gurultu qopdu. Bu səs qayaları, daşları, bəlkə də bütün yeri-göyü lərzəyə saldı, ətrafda əks-səda verərək, elə bil, dağları-daşları yerindən oynadıb ayağa qaldırdı. Açıq səmada, az qala, insanın beynini dələn günəşin üzünü bir anın içində qara buludlar örtüdü. Baş-başa dəyən bu buludlar şaqqıldadı, Bahadurun səsinə səs verirmiş kimi, şimşək çaxdı, aləm bir-birinə qarışdı. Bu, nə gərmiş idi görəsən? Bahadurun nəriltisini döyüşlərdə eşitsələr də, ancaq beləsinə hələ heç kim şahid olmamışdı. Qartal baxışlı ərənlərin ürəyindən bir gizilti keçdi, başlarında, bədənlərində, əllərində tükləri -oynadı. -Bahadurun az qala, gözləri bəbəyindən çıxacaqdı. Onun bu görkəmindən qorxdular. Ürəyində: “Deyəsən, başına hava gəlib” – fikirləşənlər də oldu.

– Öldürdülər, özü də çərləyib öldürdülər!

Bu hadisə “Meydan yeri”ndə törədilən kütləvi qanlı qırğından bir neçə gün sonra yerdə qalan camaatın gözü qarşısında baş vermişdi. Faciədən bir az əvvəl Turdatın arvad Əsp ərimi və Bakuru qaranlıq zindana salmışdılar Əhalinin olan -qalan ümidini qırmaq, gözünün odunu birdəfəlik almaq, ərəb ordusunun nəyə qadir olduğunu görk eləmək üçün onları meydanda – camaatın gözü qarşısında mühakimə edib Dəməşqdə qətlə yetirməli idilər.

...Üç əsrdən artıq Sasani hökmdarlarının boyunduruğu altında inləyən xalq Cavanşirin hakimiyyəti dövründə özünə gəlib azadlığın nə olduğunu daddı, dərk elədi. İndi yenidən zorla Xilafətin boyunduruğu altına salınırdı. Bu, yenidən boyunduruq altına düşməyin başlanğıcı idi. Sasanilərin dövründə Alban xalqı heç vaxt yadellilərin bu yerlərdə hakimi-mütləq olmaq niyyəti ilə razılaşmamışdı. Əli silahlılar dağlara çəkilib vaxtılı-vaxtsız həmlələr edir, düşmənin canına lərzə salırdılar. Tarixdən məlum olan üsyanların biri söndürülən kimi yenisi başlayırdı. Bu məmləkətə düşünən beynlə yanaşı qüvvətli qol da lazımdır; biri olub, o biri olmayanda tarazlığını itirir. Tək əldən səs çıxmır. Hər ikisi də var idi vaxtilə. Bəs niyə indi yoxdu? Xalqın içərisinə əl atmışdılar xəlvəti.

– Gözləyək, görək gorumuzu nə vaxt dağıdacaqlar... Daha bundan betər nə istəyirsən? Gözləyirsən ki, başqa şeylərə də əl atsınlar?

Bahadur duruxdu. İçindəki hülqumunda tıxanmışdı. Bir özünə yuxarıdan aşağı baxdı, bir də dönüb ətrafına göz -gəzdirdi. Gözü Ərdaşın üstündə dayandı. İçərisi onu boğdu. Bundan ağır şey yox idi onun üçün. Üzü əməlli-başlı qapqara qaralmışdı. Ətrafındakılar indiyə qədər onu belə görməmişdilər. Onun bu halından təşvişə düşsələr də, heç biri cıqqırını da çıxara bilmir, ona yaxınlaşmağa cürət etmirdilər. Bakurun o məktubundan sonra ölüm xəbəri çox ağır idi. İndi ərənlərin arasında qalmışdı Bahadur: hansını atıb, hansını tuta bilərdi? Qalxan götürüb qılınc vurmaq ona çox asan gəldi indi. Axır ki, özünü toplayıb ələ aldı:

– Yaxşı, nə deyirsiniz?.. Siz dəyən olsun, mən hazır! Siz hara, mən də ora.

Dillənən olmadı. Elə bil ki, qurbağa gölünə daş atmışdılar. Sükutun zəhmi ağırdır. Bu sükut dəyirman daşı kimi boğazından asılmışdı. Bu dəyirman daşını ərənlərin hər birinin boğazından çıxarmaq müşkül məsələ idi. Buna heç kimin cəsarəti çatammazdı, hətta Bahadurun özünün də...

Ərdaş asta-asta gəlib Bahadura yaxınlaşdı, əllərini uzadıb ayaqlarını bərk-bərk qucaqladı. Bahadur yuxudan ayılmış kimi birdən silkələndi. Rəngi özünə gəldi. Ərdaşın – “Mən sənənləyəm, Bahadur əmi” – kəlməsi dilindən çıxmasa da, bu, elə o demək idi. Ərdaşa elə gəlmişdi ki, Bahadur əmisini təkləyiblər, onu təkləkdə qoymaq istəmədi. Ərənlərin hamısı uşağa baxdı. Müvəqqəti də olsa, uşaq bu gərginliyi aradan qaldırdı.

– Özünüz bilin, siz nə qərar verirsinizsə, mən də o qərara tabeyəm. Ancaq yüz ölçüb, bir biçməyi məsləhət görürəm. -Onlar çoxdur, onlarla üz-üzə, açıq döyüşə girmək bilə-bilə özünü ölümün qucağına

atmaqdır. Bizim sayımız azdır. Onların az qala, bir Alban xalqı qədər qoşunu var. Bu qədər qoşunu qırıb qurtarmaq ağlasığan deyil. Dağlara çəkilib tez-tez həmlələr etməyi məsləhət bilirəm. Artıq Bərdə əldən gedib, o biri şəhərlər də təhlükə qarşısındadır.

Bakurun ölümünü öz gözləri ilə görməsələr də, xəbər gətirən ən etibarlı adam olduğuna görə inanmamağa əsasları yox idi. Bahadur ərənlərin düz fikirə gəlmədiklərini əvvəlcədən bilsə də, başa düşdü ki, onların sözünü yerə salsa, düzgün anlamazlar. Odur ki, razılıq verdi ərəblərə həmlə etməyə.

Bu döyüşü gecənin gird yarısına saldı. Ərənlər elə qızıışmışdılar ki, onları məsləhətlə yola gətirmək mümkün deyildi. Bircə şeydən çəkinirdi, qorxurdu ki, ölümün ağzından çıxardığı Ərdaşı yenidən ölümün ağzına atsın. Ona görə də iki nəfərlə birlikdə Ərdaşı əvvəlcədən Kasaka doğru yola salmağı qərarlaşdırdı. Bu döyüş açıq – üz-üzə döyüş ola bilməzdi. Bu həmləni necə keçirəcəklərini əvvəlcədən dəstəyə başa saldı. Bərdə ətrafında yerləşən ərəb qoşunlarının keşikçilərini bir-bir aradan götürməli, sonra isə çadırlara od vurmali idilər. Bunu beş nəfərə tapşırırdı. Bu iş görüləndən sonra atlı dəstə çadırdan eşiyə qaçanları qılıncdan keçirməli idi. Az bir müddətdə bu iş başa çatandan sonra danışdıqları yerdə hamı cəmləşib izi itirmək üçün Kasaka doğru yol almahıydılar.

...Gecədən xeyli keçmişdi. Bərdənin ətrafında yerləşən çadırlara doğru beş nəfər sürünürdü. Onların beşinin də əlində əvvəlcədən nöyütdə isladılmış lopa var idi.

Gecənin qaranlığında tüstülənən kötöklərin ara-sıra közertisi qalmışdı. Ətraf sakitlik idi. Kötükdə oturub özünü ocağın istisinə verən keşikçiləri mürğü basırdı. Beş nəfər ehtiyatla hərəkət edirdi. Axır ki, Bahadurun yüz ölçüb biçdiyi əməliyyat yerinə yetirildi. Çadırların alovu zülmət qaranlığı dəlib ətrafi işığa qərqlədi. Əli silahsız əsgərlər yuxulu-yuxulu çadırdan özlərini eşiyə atıb bilmədilər nə etsinlər. Ərənlərin nərəsi, atların kişnərtisi onların canına lərzə saldı, hərə bir tərəfə qaçmağa başladı. Çadırlardan çıxanların çoxu bir-birinə dəyib yığılırdı. Atların açılıb buraxılması onları daha da qorxutdu. Ərənlər az bir vaxtda onları qırdıqdan sonra deyilən yerdə cəmləşib Kasaka doğru atlarını səyirttilər. Bu gecə döyüşü Bakurun ölümünə qarşı ölümə, yəni qana-qanla cavab vermək nişanəsi idi. Ən böyük intiqam – bir xalqın, məmləkətin intiqamı isə qabaqda dururdu.

Belə həmlələr çox vaxt ərənlərin qələbəsi ilə başa çatsa da, Bahadur düşmənin bu torpaqlarda birdəfəlik kökünü kəsməkdən ötrü nizami qoşun yaratmaq haqqında düşünürdü. Bir şeyi də bilirdi ki, ipə-sapa gəlməyən bu ərənlər arasında nizam-intizam yaratmaq çox çətindir. Əvvəla, Alban məmləkətinin adı qalsa da, sütunları dağılmışdı. Bu sütunları yenidən qurmaq üçün ümid verən bir dayaq nöqtəsi yox idi. Bünövrə olmayanda sütun dayaqsız olur həmişə...

İmperiyalar, şah sarayları eni, uzunluğunu ölçüyə gəlməyən hasarlar arasında tikilir. Görünür, əvvəlcə hasarları çəkib hər bir qülləyə keşikçilər qoyduqdan sonra yavaş-yavaş daşlara bəzək-düzək verilir, naxışlaya-naxışlaya göylərə qaldırırlar. Bu daşların dilini öyrənib dindirə bilsən, görəsən, nələr danışarlar? Bəlkə də indi qəddar hökmdarların qorxu-hürküsündən danışanmırlar. Bu daşları bir-birinə geydirib, elə bil ki, qıfıllayıb açarını da dibi görünməyən quyuya tullayıblar, sonra da üstünü torpaqlayıblar ki, illərin, əsrlərin hökmünə dözməyib itib-batsınlar, birdəfəlik yerlə-yeksan olsunlar. Dərindən düşündə, bu keçilməz hasarlar, bəlkə də, zamanın daşlaşmış sərt üzüdür.

Bütün günü bu hasarların əhatəsində o baş-bu başa nə qədər addımlamaq olar? Səyisə, bəlkə daşların hesabını da bilərdi. Bu hasardan Bərdədə də var. Lakin beləsi deyildi, bundan -olduqca kiçik, qalınlığı da qat-qat az idi. Şəhərlərin böyüklüyünü, balacılığını, ölçüb-biçmədən də, hasarların uzunluğu ilə təyin etmək olar. Özü tikdirməsə də, Bərdədəki hasarlar ona məxsusdur. Kəfi durulanda, yaxud da fikirli

olanda o hasarların arasında var-gəl eləmək üçün başmaq seyrinə çıxardı. İndi Bərdədəki öz hasarlarını verib Konstantinopoldakı hasarların arasına düşmüşdü. İndi başa düşürdü hasarın nə demək olduğunu. Ondan çox-çox əvvəl tikmişdilər bu hasarları. Hökmdarlar ya daşı-daş üstə qoymaqla, ya da ölkələri, torpaqları zəbt eləməklə, ya da ki, öz məmləkətlərini yenilməz bir qüdrətə çatdırmaqla qalırlar tarixdə. O, bunların heç birini bacarmadı. Ona qədər olanları da itirdi. Bunlarla yanaşı özünü də itirdi. Ona elə gəldi ki, başının ətrafını da daşla hörüb sanki düşünmək haqqını da əlindən alıblar. Son zamanlar bədənində əmələ gələn ağrılara, sızıltılara bəlkə də dözərdi, təki beyninin içindəki ağrılara son qoyulaydı. Bu mənəvi zindanın ağırlığı nə dəhşətli imiş?! Bəlkə də ilk dəfə gördüyündən belə dözülməz idi.. İndi ötən illərdə, kefinin duru vaxtlarında xoşuna gəlməyənlərə verdiyi cəzanın nə olduğunu başa düşürdü. Qəzəblənəndə hökm eləyib cəza verməkdən asan iş yoxdur. Sonradan özünün boğazı kəndirə keçəndə anladı bunun nə demək olduğunu.

Sarayda Yustinianın adamlarından, heç olmasa, bircə nəfər də qalmamışdı ki, ürəyini açıb əzabını bölüşsün, bəlkə onun dərdinə bir əlac tapılsın. Əlac tapılmasa da, adicə bir çənə -yoldaşı kimi, dərdini-azarını xırdalamaq üçün dərdbilənlə görüşmək böyük bir təsəllidir. Belə getsə, ona elə gəlirdi ki, danışmaq tərzini də, sözlərini də yadından çıxaracaq. Danışmamaq bir yana qalsın, dəli də ola bilərdi. Hələ “Albaniyanın dəli” hökmdarı deyə bir ləqəb də yapışdırardılar adının böyrünə.

Yustinianla gedənlər getmişdi, qalanlar isə Tiberinin adamlarıydı. Lap yazığı gələn də olsaydı, imperatorun qorxusundan heç kəs ona əl uzada bilməzdi.

Yatağa düşməyini Tiberiyə demişdilər. Tiberi sarayın ən yaxşı təbibini onun yanına göndərüb dərdinə əlac eləməsini tapşırırmışdı. İmperator onu ölməyə qoymurdu. Çünki əyanlar qarşısında söz vermişdi ki, bax beləcə – ayaq üstə diri-diri saxlayıb mənini, mənliyini öldürəcək, özünə dəyməyəcək, xəstələnsə, dərdinə dərman tapacaq. Hərdən Turdatın ağına gəlirdi ki, bəlkə yeyib-içdiyinə nəsə qatıblar ki, ona bu əzab--əziyyəti versinlər. Təbibin tez-tez, günəşırı onun yanına gəlməsindən sonra bu fikrinin yanlışlığını başa düşdü. Hökm onun hökmüdür, ixtiyar sahibidir, nə istəsə, eləyə bilər. Heç bunun üçün onu qınayan da tapılmaz. Müxtəlif əsrlərdə o qədər belə hökmdar olub ki... Baş kəsmək bir yana, bəzən günahkarları diri-diri yandırılırlar, gözünü çıxarıb vəhşi itlərin ağına atırlar. Qəddar hökmdarların bu hərəkətlərini çox vaxt sadə camaat adi bir şey kimi qəbul edib: “Hökmdar yaranıb ki, baş kəssin”, “Höküm onların əlindədir, kim ilə necə istəsə, rəftar edə bilər”. Meydanda baş kəsən cəlladı həmişə hökmün təcəssümü kimi qəbul ediblər. İndi özü əsirlikdə olan hökmdar belə düşüncələr içindəyəkən belə fikirləşdiyi bir vaxtda qapını tıqqıldadıb içəri bir adam daxil oldu. Təbib idi, ona baş çəkməyə gəlmişdi.

– Dərdin də insan kimi böyüyü-kiçiyi var. Səni yaxşı başa düşürəm. Ağrıların, sızıltılarının hamısı səbəbilikdəndir.

Turdat anlaya bilmədi, təbibin ona yazığı gəlir, yoxsa hökmdarın onu ölməyə qoymamaq tapşırığını yerinə yetirdiyi üçün belə deyir.

– Verdiyim məlhəmlərin sənə ancaq köməyi ola bilər. Hər şeydən əvvəl, özün-özünə həkim olmalısən. Bunu bacara -bilsən, yaşayacaqsən. Mən doğru deyirəm, elə bil ki, özün-özünün əlindəsən. İstəyirsən inan, istəmirsən inanma, bu, sənə öz işindir. Təbibliyim bir yana qalsın, mənə sənə yaşlı bir adam kimi məsləhət budur.

– Başa düşürəm səni. Ancaq mənə üçün bir şey aydın deyil. Sən imperatora bilavasitə bağlı bir adamsən. Mənimlə də burda tanış olubsən. Nəyə görə mənə qayğı göstərirsən, bəlkə yazığın gəlir? – dedi Turdat.

– Düzünə qalsa, həm yazığımı gəlir, həm də imperatorun tapşırığını yerinə yetirirəm. Mənim məsləhətimə qulaq assan, sənə yaşamağı məsləhət görərdim. Son zamanlar taxt-tac uğrunda baş verən bu çəkişmələr axırda dövlətin başında çatlayacaq. Əgər oğul atasının üzünə qayıdırsa (Tiberiyə işarə idi), deməli, məmləkətin sütunları laxlayıb. Belə bir yerdə din-bərəkətdən danışmaq artıqdır.

Turdat söhbətin axarını belə gözləmədi. Əvvəl təbibdən şübhələnsə də, sonradan onun sözlərindəki səmimiliyi başa düşdü. Axı o, özü Tiberi ilə görüşündə buna bənzər, bəlkə də bundan da kəskin sözlər demişdi. Təbibin səmimi söhbəti ona olan marağı artırdı. Deyilənlər həqiqətə söykəndiyi üçün inanmamağa haqqı yox idi.

– Hər bir insan üçün, istər hökmdar olsun, istərsə də qul, elin dilinə düşməkdən ağır şey yoxdur. İndi bütün Bizans əhli – məmə yeyəndən tutmuş pəpə deyənə kimi, hamı ona “arvad oğlu”, “anasının oğlu” deyir. Bu məmləkətdə yaşayan o qədər xalq var ki... Eşidən eşitdiyinin üstünə bir-ikisini də qoyub eşitməyəne çatdırır. Yadında saxla, bir məmləkətin hökmdarı dilə-ağıza düşdüsə, orada nə qanun-qayda ola bilər, nə də haqq-ədalət. Gördüyün saray əyanlarına elə bu lazımdır ki, var-dövlətlərini artırınsınlar. Nəyin hesabına? – Rüsvətin, soyğunçuluğun.

Turdatın özünə də aid idi təbibin dedikləri. “Deyəsən, üzünü Tiberiyə tutub, bunları mənə deyir: a qızım, sənə deyirəm, a gəlinim, sən eşit, – atalar sözü yadına düşdü. Şiriyə də elə mənim yaxın qohumum deyilmə (Şiriyənin Albaniyada, açdığı oyunlar barədə artıq imperator sarayında söz-söhbət gəzirdi, bu, ona da gəlib çatmışdı)? Güclü hökmdarlara qəsd eləyirlər, zəifləri isə aldadıb yıxırlar taxtından”. Gücsüzlüyünü indi başa düşürmüş kimi mən-məni qınayırdı, günahı başqasında yox, özündə görürdü. Bu fikirlər başından keçdiyi üçün ona elə gəldi ki, bir az dəyişdi, adam kimi adamların cərgəsinə qarışdı. Hökmdarların hamısı hökmü altında olan adamlardan özlərini həmişə üstün tutub. Onların bəlası da elə burdan başlayır, çoxunun düz sözünü qulaqardına vurub eşitmir, tərif deyib yalmananlara inanırlar. Bu tərif nə olan şeydir ki, hökmdarları içi üfürülmüş tuluq kimi şişirdir, sonra bir balaca əl vurmaqla içini boşaldırırlar.

– Eşitdiyimə görə, Yustinianı qayınatası Eltəpər öz məmləkətində əsirlikdən xilas edib və onu Xersondan qaçıdırıb. O, bolqarlarla əlaqəyə girib, onlara nə isə boyun olub, onlar da söz veriblər ki, öz orduları ilə Yustinianı yenidən hakimiyyətə qaytarsınlar. Bax, görürsənmi, necə oyun gedir taxt-tac uğrunda? Bu şən-şöhrət nə köpək oğlu şeymiş ki, ona görə qardaş-qardaşla, oğul-atayla düşməne çevrilir.

Turdat deyilənlərə inana bilmirdi. Onun təəccübünü üzündən oxudu təbib. – Dediklərim doğrudur. Buna inanıb, -inanmamaq sən öz işindir. Səni inandırmaq üçün bir sirri açacam, ancaq öz aramızda qalmalıdır, oğulların da bilməməlidir. Bu sirr açılırsa, ikimizi də məhv edərlər. Bu xəbəri bir tacirlə Tukay göndərüb mənə.

Tukayın adını eşidəndə Turdat elə bil ki, yatmışdı, üstünə bir qazan soyuq su töküüb yuxudan oyatdılar. Qulağına -inanmağı gəlmədi. Bu xəbər onun üçün göydəndüşmə bir möcüzə oldu. “Bəs, neçə vaxt idi Tukayla yaxınlığını niyə dilinə gətirmirdi təbib? Bəlkə Tiberi onu öyrədib mənim yanıma göndərüb ki, fikrimi irdələyib ürəyimdən keçənləri oxusun?” Açıq-aydın hiss olunurdu onun üzündəki çaşqınlıq. Aydan-aylıq təbib onun sifətindəki dəyişikliyi də gördü, ürəyindəkini də oxudu:

– Özünü yorma, Tanrı sənə qapı açıb. Tukay əhdi-ilqarı unudan adam deyil. Bu gün-sabah burdadırlar. Bu xəbəri deməyə də bilərdim, onsuz da özün görəcəkdin. Çəkdiyən dərdi, əzabı duyub məcbur oldum bu şad xəbəri sənə çatdırmağa. Qorxdum ki, birdən dözməyib intihar edəsən.

Artıq bu sözlərdən sonra o, inanmaya bilməzdi təbibin dediklərinə. Qanadı olmasa da, quş kimi uçmaq istəyirdi birbaşa Albaniyaya. Doğrudan da, olmayan yerdən Tanrı qapı açmışdı ona. Kim inana

bilərdi Yustinianın məmləkətə yenidən qayıdışına? Arada Tukay söhbəti olduğu üçün təbibə heç bir şəkki-şübhəsi qalmadı.

Turdatın bu bir anlıq sevinci yayın cırhacırında çobanyağına bənzəyərdi. İnsanın ən ağır günlərində, lap zülmət qaranlıq zindan da olsa, bir iynə ucu qədər sızan işığa, közə yox, bəlkə də qığılıma oxşayırdı.

...Bir müddətdən sonra təbibin ona dedikləri baş verdi. Nə qədər ki, Konstantinopolda idi, Tukay onu tək buraxmırdı. Axır ki, istənilən gün gəlib yetişdi.

Dünya görmüş Tukay diqqətlə onun gözlərinin içinə baxdı. Gözlərində zərrə qədər həyat eşqinə, ümidə bənzər bir şey axtardı. Onun nəzərində Turdatın bəbəyi göz qapaqlarının arasında çuxura düşmüş bir qara üzüm giləsinə oxşadı. Fikirləşdi ki, qəlbinə qurdalasa, bu gilədən bircə damcı çıxsa bilərmə? Çıxsas, deməli, hələ ümid var, özünü bütövlüklə itirməyib. Yox, əgər tərsinə olsa, onda... ölüm, sınmaqdan yaxşıdır. Əyil əni düzəltmək olur, sınıanı bitirdirmək çətindir. İnsan ömrü yamaq götürür, parça deyil ki, kəsib bir-birinə calayasan. Tukay sınaıçı nəzərlərlə ona göz gəzdirdi. Ona elə gəldi ki, həyatda yaşamaq üçün lazımlı nə varsa, bir insan kimi, o, bunları itirib. Bir zərrə ümidin insana necə gərəkliyini anladı. Tukayın ona yazığı gəldi. Başa düşdü ki, indi Turdatın ancaq yeganə ümidi ona qalıb: gedib öz ev-eşiyində, heç olmasa, bir-iki gün ürək dolusu nəfəs alıb bu dünyası ilə hallaşmaq... Bu boyda yolu gedib öz mənzilinə sağ-salamat çıxacağına da inana bilmədi.

Ömrünün beş ilini Konstantinopolda yaşayan Turdata, indi dönüb geriye baxanda, əlli il kimi göründü. Saçları, qaşları ağarmış, oturuşu-duruşu da dəyişmişdi. Yurd viran qalsa, yenidən onu qurub-yaratmaq mümkündür. Qəlbin viranəsi qurulmazdır.

– Hazırlaş, sabah yola düşəcəksən. Yol üçün nə lazımdırsa, tapşırımsam, götürərsən, – dedi Tukay.

Turdata ömrü boyu hələ indiyə qədər heç bir kəs belə bir yaxşılıq etməyib. Bu yaxşılığın əvəzini qaytarmaq da mümkün deyil. İnsan həyatında elə çıxılmaz məqamlar olur ki, həmin anda əl tutana özü ağırlıqda qızıl da qaytarsan, yenə də az görünür. “Axı, Tukaya nə etmişəm ki, gözləmədiyim bir yaxşılıqla mənə əl uzadır. Nə böyük ürək sahibidir bu insan?!”

– Təəccüb eləmə sənə qarşı olan münasibətimə. Sənin yerində mən də ola bilərdim. Həyatdır, heç kim bilmiir sabah -başına nə gələcək, dünyanın işi belədir. Yadında saxla, yıxılana əl tutan Tanrısına xidmət edir, o dünyası üçün savab qazanır. Pislik də itmir, bu gün olmasa, sabah, o biri gün, əzəl-axır qarşına çıxmalıdır. Tanrı xoşbəxtliyi də insana elə-belə vermir: gözləyir, görsün öz sevinci ilə başqa birisini sevindirə bilirmi? Yəni özünə düşəndən başqasına pay verməyi bacarırmı? Bax, məsələ də bundadır. Hamı Tanrı dediyinə əməl etsə, dünya başdan-başa cənnətə çevrilər. Cənnət insanın ürəyindədir. Təəssüf olsun ki, onu eyş-işrətdə, firavanlıqda görürlər. Yadında saxla, cənnət bağı da qondarma bir şeydir. İnsan qəlbi Tanrı təmizliyinə yiyələndə, ona çatanda ucsuz-bucaqsız qum səhraları da cənnətməkan olur.

– Bunların heç biri nə dini, nə də ki, elmi kitablarda yazılmayıb, – dedi Turdat.

– Həyatda hər şeyi tapıb ona nail olmaq üçün Tanrı insana düşünən beyin verib. Bizim oxuduğumuz kitabları da bizim kimi adamlar düşünüb qələmə alıblar.

“İlahi, bu nə qəribə insandır?! Uzun illərin tanışısı olsaq da, mən onu bu günə qədər tanımamışam. Onun dediklərində böyük həqiqət var. Bunlar heç adi insan deyiminə sığmır. O, bu sözləri başqalarının yanında desə, bəlkə də onu ağılsız adlandırırlar”.

– Bəs Tanrı?..

– Tanrı var. İnsanı yaradıb, ağıl verib ki, düşünsün, zəhmətə qatlaşıb, tər töküüb arayıb-axtarsın, yaşayışını yaxşılaşdırsın. Daha deməyib ki, Tanrıdan buyruq – ağıma quyruq. Öz içində təmizliyi

qoruyub saxlayanda insan Tanrının yanına ucalır. Yadında saxla, insanın içi təmizdirsə, həm cənnət yaradır, həm də özü cənnətməkan olur.

Tukayla söhbətdən sonra səhərə kimi yata bilmədi, səhəri kirpiklərində açdı. Tukay onun gözlərinə başqa, indiyə kimi olmayan, yeni bir pəncərə açmışdı.

...Konstantinopolun qala divarları dənizin yellənən mehində mürgüləyirdi. Divar daşları bu mehdə çoxdan öyrəşmişdi. Bilmək olmurdu, əsrlərin qanlı-qadalı üzündənmi, yoxsa ki, hər gün dənizdən ləpələrlə birgə sahilə yan alan sərin-sərbəst mehdənmi bu hasarın daşları içəridən də, eşikdən də həmişə nəmli olurdu. Əsrlərlə burda tökülən qanların izini-tozunu itirən bəlkə də bu daşlar idi. Gecəli-gündüzlü Konstantinopolun bu nəmli daş-divarı onu zinhara gətirib boğaza yıgsa da, bu səhər erkən eşiyə çıxmaq arzusu ürəyində baş qaldırdı. O, inana bilmədi bu hissini haradan yaranmağına. Yataqdan durub əynini geyindi. Eşiyə çıxmazdan əvvəl üzünə su vurdu. Sudan yanaqları titrədi. Bu titrəyişin nədən olduğunu da dəqiqləşdirmək bir yana, hələ yönünü-yöndəmini də aydınlaşdırmaq ona çətin gəldi. Deyəsən, öyrəşmişdi bu daşlarla hər gün təkbətək söhbət eləməyə. Hələ bu yerlərdən ayağı üzülməsə də, ürəyindən bir balaca ayrılıq hissi keçdi, qərubsədi. Beş il burada – qərblilikdə, az qala, çürüyən Turdat anlaşı bilmədi bu hissini ürəyindən nəyə görə keçdiyinə. Hər gün gözlərini döyənək eləyən bu enli hasarlar – illərin, əsrlərin burulğanından sərtləşən qara, boz daşları indi ona necə doğma göründü. Dünənə qədər qəfəsə bənzətədiyi, daş-çəpər kimi yolunu kəsən bu hasarlar ona ən yaxın bir sirdaşını xatırlatdı. Bu beş ildə qəlbindən keçənləri yığıb-yığışdırıb, ağzıqapalı bir sandıq kimi, içində saxlayır bu daşlar. O hisslər ki, onun ürəyindən keçirdi, əgər bu vaxta qədər qalsaydı, sinəsini parçalayardı. Bu daşlar götürdü onun qəlbini ağır yüklərini. Bu yükləri yüz dəvə karvanı olsaydı belə çəkib apara bilməzdi. Bu daşlar onun vaxt yoldaşı idi, ayları, illəri onun sinəsinə naxışlamışdı.

Səhər tezdən Tukay onu yola salmağa gəlmişdi.

– Gəmi ilə İberiyaya gedəcəksən. Bu yol yaxşıdır. Özüm seçmişəm bu yolu, təhlükəsizdir. Oradan Girdimana beş -addımlıq məsafədir. Etibarlı adamları qoşmuşam sənə yol yoldaşı olmağa. Düz Kasaka kimi sənənlə gedəcəklər, – dedi -Tukay.

Bunu deyib onun gözlərinə baxdı. Bəbəkləri dolmuşdu, bircə himə bənd idi yaz buludları kimi boşalmağa. Tukay fikirləşdi ki, deyəsən ümid var onun bir az da yaşayıb -dirçəlməyinə. Ancaq, deyəsən, bu da yalançı bir təsəlliyyə bənzəyir. Başa düşdü ki, bundan sonra çox yaşaya bilməz. Heç olmasa, mənzil başına kimi sağ-salamat gedib çıxsın, bu da böyük işdir. Gedib öz yurdunda tapşırar canını torpağa. Heç olmasa, murazı gözündə qalmaz. Tukayın ürəyindən Turdata qarşı bir qibtə hissi keçdi. “Ulularının, dədə-babalarının yanında rahatlaşacaq. Bundan böyük xoşbəxtlik varmı görəsən yer üzündə?! Hamımız köçüb gedəcəyik. Həyatda nə varsa, hamısı boş şeydir. Süleymana qalmayan dünya kimə qalacaq?! Bir var burda – Konstantinopolun daş-divarları arasında, qərblilikdə, bir də var ki, öz el-obanda, qohum-əqrabalarının arasında uyuyasan (vaxtı ilə Turdatdan eşitdiyi bir nəfəs bayatı başında dolandı):

**“Əzizim, vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qürbət ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.**

Görəsən, bunu kim deyib? Görəsən nə vaxt yaranıb, kim yaradıb onu? Yaxşı, mən ki, o yerlərdə doğulub boya-başa çatmamışam, ayağım yer tutandan elə buralarda olmuşam, bəs mənə o yerlərdə

özünə çəkən nədir, bu qüvvə hansıdır? Xəzərlərə səfərim zamanı o yerlərdə ölüb qalsaydım, mən də dünyanın xoşbəxtlərindən birinə çevrilərdim... Görəsən, mənzil başına qədər dözə biləcəkmə Turdat? Əgər qəlbində vətən eşqi -güclüdürsə, dözməlidir. Özünü saxlaya bilsə, ayağı vətən torpağına dəyəndə ya həmin anda canını tapşırılmalıdı, ya da ki, bütün ağrı-acıları tamam yox olub getməli, yaşamalılmalıdır. Üçüncü bir olacağa inanmıram”. – Tukaya elə gəldi ki, ürəyindən keçənlər onun damarlarında fırlanıb dövrə vurdu. Qanla deyilən dilə gəlmir, o, başqa şeydir, sözə-söhbətə sığışmır. Yatağına sığmayanda yerdən qaynayan bulaq kimi fişqırıb çıxır.

Tukay onu öz torpağında ölməyə göndərirdi. Dünyanın “mənəm, mənəm” – deyən oğulların vətəndən uzaq, döyüş meydanlarında, bəlkə də heç adını bilmədiyi, eşitmədiyi torpaqlarda cəsədləri yerlə-yeksan olub. Üstündə dua oxumaq bir yana qalsın, heç meyitini də basdırmağa imkan tapılmayıb. Ruh qonub-qanadlanıb nurlanmağa bircə qarış torpaq da qəhətə çıxıb.

O, indi vətənə getdiyinə görə yox, orada öləcəyinə, o dünyalıq olacağına görə ürəyində bir qırıqlıq sevinc qığılcımı çırtırdı. Bu, nə böyük şərəfdir, İlahi! İnsan öz ölümünü özünə şərəf bilir. Yaxşı ki, bunusa başa düşdü. Onun ayaqları vətən torpağına dəyəndə, düşündü ki, qarşısına kim çıxsə, onu bağına basacaq, əllərini öpüb gözünün üstünə qoyacaq, heç deməyəcək ki, mən kiməm, lap yoldan ötənin biriyəm, fərqi yoxdur, burda doğulmuşam, bu torpağın övladıyam. Birdən soruşsalar ki: “Sən kimsən? – onda nə deyim” – bu fikir keçdi ürəyindən. Deyərəm ki, sizdənəm, sizlərdən biriyəm. Lap bu elin dilənçisiyəm. Axı əyin-başımın dilənçiyə oxşamıram. Yox, əyin-başımı dəyişməyəcəm, elə necə varamsa, eləcə də o torpağa qədəm qoyacam.

Bununla belə bu qayıdışını şərəfsiz bir qayıdış hesab edirdi özünə. Yaxşı ki, özü-özünü başa düşürdü. Əvvəllər özünü belə tanısaydı nə vardı qalanları yoluna qoymağa. Təəssüf ki, insan özünü dərk eləyəndə, çox vaxt gec olur. Nədən Tanrı onları ağıllı olanda, ağıllananda aparır dünyadan? Bəs, cavanlar niyə vaxtsiz-vədəsiz gedirlər həyatdan? Onun işinə qarışmaq olmaz – Tanrının bu işləri nə qədər qəribə görünsə də... Görünür, o cavanları aparır ki, ona lazımdır onlar.

O, yatsa yuxusuna da girməzdi ki, çərxi-zaman dəyişər və özündən asılı olmayaraq gəlib rahibə ola bilər. Zamanın sərt üzü şahı da qul eləyib çox vaxt. Lakin hər şey onun öz istəyindən asılı idi: nə qul olardı, nə də rahibə. Hökmdar arvadı kimi ömrünün axırına qədər ərinin mülkündə istəyinə uyğun tərzdə, necə istəsə, yaşayardı. Dünyanın naz-nemətindən imtina edib rahibəliyi seçdi özü üçün. Ata yurduna da qayıtmadı. Onun təsəvvüründə Cavanşir kimi ər oğlu ər indiyə qədər nə olub, nə də olacaq. Bu dünyanı onsuz ağılına sığışdırammırdı.

Monastır da indi bu zavallı qızın halına acıyırdı. İstədiyi onu atsa da, yenə də sevirdi, bu sevgisini onun qalın hasarları arasında yalnız özü üçün qoruyub saxlayırdı. Qorxurdu, birdən əlindən alarlar bu eşqini, məhəbbətini. Elə onun üçün də bu hasarların arasında, özü ilə birlikdə gətirib başqalarından gizlətmişdi.

Birdən Çiçək xatuna elə gəldi ki, bu qız cavabsız, qarşılıqsız məhəbbətlə ondan da yüksəkdə dayanır. Qızdakı bu təmizliyə, ülviliyə heyran qalsa da, taleyinə acıdı: “Murazı gözündə qalmışdı. Bu muraz onu əridib gözlərini kor edə bilər”. - Özü dərdində çabalaya-çabalaya o qızın dərdinə əlac axtarırdı Çiçək xatun. Çox vaxt insanın özünə imdadı çatmır, ancaq başqasının dərdinə əlac tapa bilər.

...Axşamdan yağın qar səhər də kəsmək bilmədi. Hər tərəfi elə bil ki, ağ bir cunaya bürümüşdülər. Gecənin şaxtasından ağacların budaqlarında donub qalan bu bəyaz gözəllik aləmi öz nuruna qərq eləmişdi. Qar örpəyinə sarılmış bu sakitliyə, sükuta dalmış təbiətin qoynunda binaların hər biri bir

insana bənzəyirdi: bacalardan çıxan qara tüstülər elə bil ki, evlərin qəlbinin hərarəti, sinəsinin isti nəfəsi idi.

Baxdıqca adamın gözünü qamaşdıran ağappaq qarın təmizliyi süd nuruna oxşayırdı. Ağacların budağında, kol-kosların arasında cikkildəşən sərçələrin, qığıldayan qaratomyuqların, qaqqıladaşan qırqovulların haray-həşiri vəngin ətrafındakı meşəni başına götürmüşdü.

Kasakdan vəngə doğru uzanan at-araba yoluna axşamkı yağan qardan sonra hələ bir iz də düşməmişdi. Yolun sinəsi ilə kənarı qarın çoxluğundan düppədüz olub itib-batmışdı. Bu tərəflərə bələd olmayan bir kəs uğura çıxsaydı, yolun səmtini əməlli-başlı yanılıb bu qar yolunda azardı.

Xeyli vaxt idi ki, bu tərəflərdə belə qar görünməmişdi. Elə bil indiyə kimi, təbiətin kürkünə birə düşmüşdü. İndi bu qardan sonra silinib-silkinib, özünü təmizləyib, qabar-qabar olan torpağın sinəsinin qaşınması getmişdi.

Qar örtüyündən özünə yem axtarıb tapa bilməyən quşlar vəngin hündür hasarından hoppanıb həyəət doluşurdular. Həmişə sakit olan bu həyəət kənardan yad bir adam tamaşa etsəydi, elə bilərdi ki, quş bazarıdır. Hasar hündür olmasaydı, bəlkə də bu “bazara” tülkü, çaqqal, qurd da doluşardı. Təbiətin bu sərt təmizliyi çöl heyvanlarına baha başa gəlmişdi. Vəhşi heyvanların aclığı, dişinə bir şey keçməməsi bir qarın doyurmaq yolunda onları daha da vəhşiləşdirib özündən çıxarmışdı. Təkcə aylar idi mağaralarına qısılib xumar-xumar yatıb qış yuxusuna gedənlər. Qışın bu sərt gəlişi qışlaqlarda mal-heyvan saxlayan çobanları, naxırçıları bir az da ayıq-sayıq olmağa vadar edirdi.

Hərə əlinə bir kürək alıb vəngin həyətinə qardan təmizləyirdilər. Hasarın, ağacların dibinə topalanan qar yığınının hasarın içindən çöl üzünə atırdılar. Yaxşı ki, külək yox idi, əssəydi, qarı xırman dəni tək onların gözünə sovurardı. Özünü Tanrının oduna qalayan rahibələrin bədəninin odunu-közünü qışın bu şaxtalı buz havası da soyuda bilməzdi. İllərlə kişi nəfəsinə həsrət qalan bu rahibələrin boranlı-çovğunlu yüz qış olsaydı belə canına buz salammazdı.

Rahibələr hərdənbir öz aralarında sakitcə pıçıldaşıb qımışırdılar da. Ucadan şaqqanaq çəkib gülmək, özü də burada, vəngin həyətinə günah sayılırdı. Hamı baş rahibənin xatirini çox istəyirdi. Onların vaxtında yatıb vaxtında qalxmasının, əyin-başlarının, yeyib-içməklərinin qayğısına qalırdı həmişə.

– Görəsən, bu gün də gedəcəkmə qəbir üstünə? – rahibələrdən biri dedi.

– İnanmıram, getməsin. Mən onun xasiyyətinə yaxşı bələdəm. O, ömrünün qalan hissəsini buna həsr eləyib, elə onun üçün də Bərdədən köçüb gəlib buraya. Onun bütün fikri-zikri o qəbirdir, görmürsənmi, ondan başqa işi yoxdur? İnsan nə qədər sadıq olarmış sevdiyinə. Hələ mən beləsinə rast gəlməmişəm, beləsinə əfsanələrdə, nağıllarda eşitmişəm. Xoşhalına ölən. Deyirəm ölüyə də yiyə gərəkdir.

– Ay qız, o qəbirin sahibi adi adam deyil, Cavanşirin -qəbiridir.

– Nə olsun ki, hökmdar olub. O qədər hökmdarlar gəlib-gedib ki, bu dünyadan. İndiyə qədər eşitmişəm ki, həyat yoldaşlarından biri ərinin ölümündən sonra öz ömrünün qalan hissəsini bir məzara qulluğa sərf eləsin? Bu, başqa adamdır, beləsinə hələ anası doğmayıb.

– Deyirlər, bu tərəflərdən deyil, Hun xaqanının qızıdır.

– Ay qız, nəyi qoyub, nəyi axtarırsan? Nə fərqi var haradandır, ya da ki, xaqan qızıdır, yoxsa muzdur, fərqi var? Məsələ ondadır ki, böyük ürək sahibidir bu qadın. Elə xaqan qızları var ki, ağıl topuğundadır. Bilirsən, quyuya su tökməklə sulu olmur, gərək özünün suyu olsun quyunun.

Söhbətə əvvəl başlayanın yanaqlarını, əllərini elə bil köz üstündə qızartmışdılar – qıpqırmızı idi. Özü də hiss elədi ki, əlləri, yanaqları od tutub yanır. O birilər də təxmini belə vəziyyətə düşmüşdülər.

– Qar hərarətidir – biri belə dedi.

– Soyğun da belə istisi olar? Elə bil bədənimi közün içinə salıb qovururlar.

– Səninki başqa hərarətdir. Qarın birdən-birə belə gəlişi insanın içindəkiləri oyadır. Bura sənin yerin deyil. Qarın gəlişi içindəkini üzə çıxardı. Sənin hərarətini kişi nəfəsi soyuda bilər, kişi sinəsi lazımdı sinənə.

Qız bu sözdən utandı. Ona elə gəldi ki, istiliyi bir az da çoxaldı.

Bayaqdan kənardan qızlara diqqət yetirən baş rahibə axırncı danışanın sözlərini eşitsə də, özünü o yerə qoymadı. Ona görə də, heç nə demədi. Sonra nə fikirləşdisə, həmin rahibəyə yaxınlaşıb o birilər eşitməsin deyə sakitcə dedi:

– İşini qurtarandan sonra yanıma gələrsən.

Çiçək xatun xəyalı pejmürdə öz iş otağına doğru addımladı. “Az da olsa, öz xoşbəxt günlərimi yaşamışam. Şərt o deyil ki, ömrünün axırına kimi səadət içində olasan. Görünür, Tanrı sevincli günləri az verir ki, ömrünün qalan hissəsini onun intizarı ilə başa vurasan. Bəlkə də, hər şeyin azı-çoxu yoxdur, dadı-duzu var. Yaxşı, bu zavallıların günahı nədir ki, dünyaya gözlərini açar-açmaz həyatın hər cür nemətindən imtina edib özlərini bilə-bilə, düşüncəli şəkildə qəfəsə salıblar. Qız yaranıb ki, sevib-sevilsin, övlad doğub boya-başa gətirsin, kişi isə qurub-yaratsın, əkib-becərsin, yurd-yuvanı qorusun. Həm uşaq böyüdü, həm də Tanrıya dua etmək olmazmı? Uşaq Tanrının verdiyi qismət deyilmədi? İnsan yaranıb ki, həyatın səfasını da çəksin, cəfasını da. Bəs bu günahsız qızların günahı nədir? İnanmıram ki, peyğəmbərlər belə bir qanun-qayda qoymuş olsunlar. Bunlar hamısı ruhanilərin işidir. Görəsən, o qız öz ayağı iləmi gəlib buraya, yoxsa ki, gətiriblər?”

Qapı açıldı, yanına çağırdığı bayaqkı rahibə qız utana-utana içəri keçib otağın ortasında keşikdə duran əsgər kimi fərağat dayandı.

– Yaxın gəl, utanma, keç, bax burda əyləş (qarşısındakı boş yeri ona göstərdi). Utanma, de görüm, buraya necə düşmüşsən, özün gəlibsən, yoxsa ki, gətiriblər?

– Özüm gəlmişəm.

– Niyə?

Qız druxdu. Sifətinin rəngi bir az da allandı. Çiçək xatun hiss elədi ki, əzab çəkir, danışmaq ağırdır onun üçün. Deyəsən, dərini təzələmişdi. Görəsən, onun dərini nədir bu yaşda? Kədərin böyüyü-kiçiyi olmur ki...” Tanrı bu azara heç kimi düçar eləməsin, elədi, qurtardı, ömrü boyu boğazından asılıb istədiyi səmtə doğru yedəkləyəcək”.

Dərd onu sıxsaxsa da, qızın gözəlliyinə hələ təsir edə bilməmişdi. Tanrı göstərməsin, canında qarısı, qəddini əyəcək. Bu gözəlliyi necə qoruyub saxlamaq barədə düşündü Çiçək xatun. Bacara biləcəkmə görənsən bunu? Bir baş rahibə kimi, sınaq qarşısında qalmışdı. Cavanşirdən sonra nə qədər sarsıntılar keçirsə də, bu sınaq önündə özünü aciz hesab elədi. Onun ömrünün nə vaxtıdır ki, gəlib buraya düşüb? Yox, təbiətin ona bəxş elədiyi bu təbii gözəlliyi nəyin bahasına olursa-olsun qoruyub saxlamaq lazımdır. Çiçək xatuna elə gəldi ki, burada öhdəsinə düşən vəzifədən kənara çıxır deyəsən. Qızın gözəlliyi ilə onun nə işi var. Onun işi-gücü bu vəngin qanunları ilə bağlıdır. Bu qanunlardan kənara çıxmağa ixtiyarı yoxdur. Əgər qanunları peyğəmbərlər qoymayıbsa, adi insanlar yaradıbsa, onda səhv də ola bilər qanunlarda. Səhvənin yarısından qayıtmağı peyğəmbərlər qəbahət saymır.

– Danış mənə balam, utanma. Elə bil ki, mən sənə doğmaca ananam. Qız uşağı anadan heç nəyi gizlətməməlidir. Sən də saxlancını çıxar, ortaya qoy. Sənə bundan sonrakı taleyinə cavabdehəm mən.

– Bəlkə lazım deyil. Danışdım, danışmadım, fərqi yoxdur... Nə mənası var?... Onsuz da taleyimi ömürlük buraya bağlamışam. Olub-keçənləri yavaş-yavaş unutmaq istəyirəm.

Çiçək xatun deyəsən, onun dərini təzələmişdi. Peşmançılıq hissi keçirib daha onu qurdalamamaq istəsə də, artıq gec idi, iş-işdən keçmişdi. Bu qızın taleyinə həssas bir insan kimi əl uzatmaq istəyirdi.

Çiçək xatun həyatda hər şeyə gözəllik gözü ilə baxırdı. Bu gözəlliyi öz aləmində bir təmizlik kimi qəbul eləmişdi. Ona görə gözəllik təmizliyin ən uca zirvəsi idi. Bu gözəl qızın bir azdan solub gedəcək çöhrəsini, boy-buxununu xilas etmək indən sonra nə qədər ömrü var, onu saxlayıb yaşatmaq diləyi keçirdi ürəyindən. “Gərək əvvəldən qurdalamayaydım, söhbəti açmışamsa, axıra kimi getməliyəm. Yarımçıq qoysam, onun da ürəyində tıqqıltı qalar, bəlkə də mənim bu söhbətimi adi insan marağından irəli gələn bir şey kimi qəbul edər”.

– Dərdi dərdbilənə demək günah deyil, danışsan, bir azca yüngülləşərsən. Qəm-qəmə çəkər, sevinc də sevincə. Aç -ürəyini, bağlı qalmasın. Bağlı qapı arxasında qaralıb -qalanların içərisində qaranlıq qarayıır. İnsan içini onu istəyəyə açanda işıqlanır, nurlanır.

“İstəyəyən” kəlməsi rahibəni bir balaca tərpətdi. Fikrini cəmləyib onun gözlərinin içinə baxdı. Çiçək xatun bu baxışın ümid yeri axtardığını duyub nurunu ondan əsirgəməyəcəyini hiss elətdirmək istədi. Bilmədi, bacardı, yoxsa yox, ancaq bir balaca sevindi: deyəsən, ümid var onu yenidən həyata qaytarmağa. İndən sonra onunla olacaq söhbətindən asılı idi hər şey. İçəridən qırılan bir sarı teli sarıyıb calaşdırmaq çətindir, insanın qəlbində yatıb yuxulayan qalan telləri telləndirməyi gərək bacarasan. İnsan inamı itirəndə özünü də itirir. Yenidən onu axtarıb tapmaq çətindir. Başqaları kimi, həyatda yaşamağa ümidi olsaydı, heç buraya gələrdimi? Çarəsizlik insanı çərlədir, axırı da axırsızlıqla – ölüm-itimlə nəticələnir. “O, gənclərdir, onu dəyişib yeniləşdirmək başqalarına nisbətən asandır. Deyəsən, bir balaca, iynənin ucu qədər olsa da, işıq ümidi verə bildim”.

– Danış, qoy ürəyin boşalsın, dərdinə şərik olub sənə əlac eləmək istəyirəm. Məni rahibə kimi yox, öz anan, bacın kimi qəbul elə.

– Öz taleyim, bəxtimin əlindən qaçıb gəlmişəm buraya. Atam, anam məni ölmüş bilirlər. Lap gəncliyimdən sevdiyim bir insan mənə naxələf çıxdı, varlı bir qızla evləninb Konstantinopola getdi. Mən onu bu açılan səhərin, qaralan axşamın, bütün həyatımın mənası bilirdim. Əvv əl özümə qəsd eləmək istədim. Sonra fikirləşdim ki, indən sonrakı həyatımı monastırla bağlayım.

– Elə bilirsən ki, monastır sənə keçmiş işıqlı günlərini yenidən özünə qaytaracaq?

– Yox, bu ümidlə gəlməmişəm buraya. Mən onu həm sevirəm, həm də nifrət edirəm. İndən sonra həyat qura bilməyəcəyimə görə ömürlük ömrümü buraya bağladım.

– Tanrının özünə qəsd, intihar edənlərdən xoşu gəlmir. Gəncliyini burada çürüdənləri də günahlı hesab edib -bağışlamır.

– Onda belə çıxır ki, mən buraya nahaq yerə gəlmişəm.

– Bir yana baxanda hə... O biri yana baxanda isə düz eləmişəm. Sən gəncsən, həyatının mənası bundan sonra gələndir. Bu da bəxtə-bəxtədir, bilmirsən necə olacaq. Olacağa çarə yoxdur. Hər şeyi verən də Tanrıdır, alan da Tanrı. Özün də gözləyib durmamalısan. Yəni özündən də çox şey asılıdır. Özün-özünü ələ almamısan. Görünür, hisslərin ağına üstün gəlib, onu cilovlamaq sənə çətin olub. Bu hisslərlə özünü öldürə də bilərdin. Lakin buranı seçməkdə yaxşı iş görmüsən.

Baş rahibənin belə açıq söhbəti qızı təəccübləndirdi. Ruhanilər belə danışmırlar axı, onların hamısı yeri göy ilə bağlayıb hər şeyin onun ixtiyarında olduğunu deyirlər. Bu isə əksinə, elə bil ki, göyü də yerə gətirib, Tanrının özünün insanın öz içində olduğunu deyir. Demək istəyir ki, həyatda hər şey sənə öz əlindədir, ucala da bilərsən, kiçilə də; aqlın başında, səbrin yerində olsa. Çiçək xatun dini möcüzələrdən danışmırdı, onun bütün dedikləri həyatla, təbiətlə, onun möcüzələri ilə bağlı idi. İstədi qıza deyə ki, sənə ər gərəkdir, o ərlə həyatını yenidən qurub yaşamaq lazımdır.

– Tanrının sənə bəxş elədiyi ömrü hələ sən yaşamamısan. Bu, çox ciddi, bəlkə dindən, imandan da üstün bir məsələdir. Ona görə üstündür ki, sənə bu haqqı Tanrı bəxş eləyib, bu bəxşeyişin əleyhinə getsən, günaha batarsan. Buna görə göylər günahından keçməz.

Qız düşündü ki, rahibə ana qəribə, bəlkə də çox mürəkkəb bir adamdır. Özü din evində oturub ona xidmət edə-edə insanın taleyini birbaşa yer və göylə bağlayır. Deyəsən, yerlə göy arasında heç bir məsafə görmür. Demək belə çıxır ki, bu arada olanları insanlar özləri uydurub. Nə dini kitabların adını çəkir, nə də orada yazılanlardan danışır. Axı, onun bütün işi-gücü bu olmalıdır.

– Deyəsən yatmışdım, mənə ayıldın, ruhani ana. Buna görə çox sağ ol. Raziyam dediklərinlə. Bəs sən özün necə?.. Axı, sən özün də yaşlı deyilsən... Mənə dediklərin sən özünə də aiddir.

– Bir yana baxanda düz deyirsən. Ancaq bizim taleyimizdə fərqli cəhətlər çoxdur. Əvv əla, mən murazıma yetmişəm, sən isə yox. Sonrası da... sevdiyin adam sənə dönük çıxıb. Sənin bu məhəbbətin hələ görünməmiş bir möcüzədir. Bu eşqlə sən özün bir möcüzəsən. Bu zamanəyə sığışmayan aclıq-giclik dövrünün möcüzəsi... Deyəsən, az da olsa, həyatda təmizlik, ülvilik qalıb. Qalmasaydı, bilirsən nə olardı?.. Doğrusu, heç özüm də bilmirəm. Bir də ki,.. mən Cavanşir kimi bir hökmdarın adı ilə bağliyam. Mən sənin məhəbbətini kiçiltmək fikrində deyiləm. Sən öz qəlbinlə məndən yüksəkdə durursan. Bu, ilahi vergidi, verilib sənə. Buraya gələnlər Tanrı önündə günahlarını yumağa gəlirlər. Nə sənin, nə də ki, mənim – heç birimizin günahı yoxdur Tanrı önündə. Sənin də, mənim də – hər ikimizin məqsədimiz aydındır: bundan sonra nə sevmək, nə də sevilmək. Ancaq bir şeyi də unutma: mənim məhəbbətim ölsə də, canlıdır. Səniki isə canlı ölüdür.

Çiçək xatun axır ki, mətləb üstə gəldi. Deyəsən, qız da onu başa düşdü.

– Bir şeyi də yaddan çıxartma: Tanrı qarşısında borcunu.

– O hansı boreddur?

– Həyata gəlib boya-başa çatıbsan. Səndən sonra da gələnlər olmalıdır dünyaya. Həyatın pozulmaz qanunudur bu. Bir şeyi də həmişə qulağında sırğa elə, başımız göylərdə olsa da, ayaqlarımız yerdədir. Unutma ki, yeriməyən ayağa daş dəyməz. Sənin yeriyən vaxtıdır, bir yerdə qalıb, duran yox.

Qız fikirləşdi ki, Çiçək xatun ağıla gələn, lakin başa gəlməyən çox çətin, olduqca mürəkkəb bir məsələ ilə onu -qarşı-qarşıya qoyur. Monastır hara, ailə hara?.. Monastıra girib monastırdan çıxmaq insanın aqlının başından çıxmağı kimi bir şeydir. “Lap deyək ki, bu fikir mənim ürəyimdən keçdi, bir rahibə kimi onun bu işə qol qoymasını necə başa düşmək olar?” Qız onunla bir balınca baş qoyacaq adamı təsəvvürünə belə gətirə bilmirdi. Bunlar barədə fikirləşəndə əvvəl elə bil bədənində qarışqa yeridi qışın bu vədəsində. Sonra onu tər basdı, dili-dodağı qurudu. Heç nə deyə bilmədi. Nə deyə bilərdi ki, ağıla gəlməyən bir iş haqqında? Qıza elə gəldi ki, ucu-bucağı görünməyən zirvəsi qarlı bir dağın dibinə qoyub ona “bu dağı dırmaşmalısan!” – dedilər. Bu yüksəkliyə qalxmağa nə cığır var idi, nə də ki, iz, hər tərəf sıldırım qayadır. Gərək qanadın ola bu zirvəyə qalxmağa. Deyilənlərə görə, belə yerlərdən quş da səkə bilmir. Çiçək xatun qoymuşdu onu bu dağın dibinə. Nə kəndiri var idi, nə də kəməndi. Bu çıxılmaz vəziyyətdə necə çıxmalı idi bu dağı? Nakam məhəbbətindən sonra elə bir qüvvəni kim verərdi ona – qalxılmaz dağı qalxmağa? Onu bu günə salan qayıdıb gəlsə də, bacarmazdı bu işi. Təsəvvürünə gətirirdi ki, dağın ətəyində zirvələrdən süzülüb gələn bulaq kimi büllur dağ çayı axır. Bu çayın sahilində ondan da duru lilparlı bir bulaq da var. Ürəyindən keçdi ki, əvvəl dağ çayında əl-üzünü yusun, sonra dizlərini yerə qoyub dodaqlarını bu bulaq suyuna söykəsin. Söykədi. Dodağı elə bil ki, bir dodağa dəydi. Diksini geri çəkildi. Bulağın üzündə gördüyü üz ona tanış deyildi. Heç kimə bənzəmirdi bu oğlan. Hətta sevdiyi oğlana da, başqa bir məmləkətin adamına oxşayırdı. Əyin -başı da o -gördüyü əyin-başlara bənzəmirdi.

Yanında da bir oğlan uşağı var. “İlahi! Bu nədir gördüyüm, yuxudur, yoxsa həqiqət? Həqiqətsə, mənə agah elə. Dünyanın qəribə işləri var: inanmaq da olur, inanmamaq da”.

– Mən qəbir üstünə getməliyəm. Nökərə de ki, atları yəhərləsin... İtləri də götürsün. Birdən yolda qurd-quşa rast gələrik, – bu sözləri qıza dedi Çiçək xatun.

– Mən də getmək istəyirəm, – dedi qız.

Altı nəfər – iki zənən xeylağı, dörd nəfər də yaraqlı kişi atla Avey dağının ətəyinə doğru yol aldı. Onları dörd it müşayiət edirdi. İtlər bu yolu atlılardan yaxşı tanıyırdılar. Gör neçə il idi ki, bu yolu Çiçək xatunla birlikdə yağır eləmişdilər. Qarın çoxluğundan qəbiristanlığa uzanan yolun izi itsə də, itlər qabağa düşüb onlara hansı səmtdən getmək üçün iz açırdılar. Qar itlərin çənəsinə kimi çıxırdı. İrəliləmək üçün hər dəfə tullanmalı olurdular. O qədər tullanırdılar ki, ağızlarından çıxan buğ havanın soyuqluğundan çənələrinin altında xırda-xırda, az qala buğda kimi buz əmələ gətirmişdi. Atların qarnının altından qalxan buğun hənirtisini yəhərdəkilər hiss eləyirdi. Yəhərdəkilərin hamısı – yəni Çiçək xatunla rahibə qız da kişi paltarında idilər. Bunu Çiçək xatun məsləhət bilmişdi.

At – muraddır, atlandı, qurtardı. İnsan ürəyinin atlanmağı var, atlansa murada çatar.

Ətrafın qar örtüyündə altı atlını kənardan görmək olardı. İtlərin qar boğazına çıxdığından yalnız başlarını sezmək mümkün idi. Hər dəfə hoppanıb-tullandıqlarından itlərin başı qara bələnmişdi. Atlar da, itlər də elə bil bir-birinin bəhsinə bu qar örtüyünü yarıb keçirdilər. İtlər də, atlar da bu yolun daimi yolçuları idilər.

İtlər bu qarı çoxdan gözləyirmiş kimi şellənə-şellənə, hərdən bir-birinin üstünə tullana-tullana bununla sevinclərini -bürüzə verirdilər. İrəlidə gedən bələdçi itlər, qəbiristanlığa hələ var ikən, birdən-birə dayandılar. Dördü də iki dal ayağı üstə qalxıb dovşan kimi durdu. İstər-istəməz atlılar da atın yüyənini dardılar. Qabaqda qəbiristanlığın qara daşları qaralırdı. Qar olmasaydı, bu qədər uzaqlıqdan bəlkə də seçmək olmazdı qəbir daşlarını. Qəbiristanlıqla onların gəldiyi yol arasında kiçik bir dərə var idi. Dərədə nə ola bilərdi, qurd-quş, tülkü-çaqqal, daha başqa nə?

Atlar finxırıb kişnədi. Çiçək xatunun altındakı at şahə qalxdı. Bu şahə qalxmaq onun üçün adi bir şey idi. Lakin günün günorta çağı kim ola bilərdi itləri, atları belə duyuq salan? Bu fikir keçdi ürəyindən. Nə vaxtdır bu yolu gedib-gəlir, lakin heç vaxt belə bir vəziyyətlə rastlaşmamışdı. Hələ bilmək olmurdu bu nədi. Qurd-quşa da, yaxud hər hansı bir çöl heyvanına da duyuq düşə bilərdi itlərlə atlar.

Qabaqda olan itlər də, atlılar da dayandılar. İtlər getməsəydi, atlar yerindən tərpənməzdi. Çoxdan buna adət etmişdi atlar. İtlər də, atlar da Çiçək xatunla bu yolu yağır eləmişdilər. Bu yolun hər qarışına, dəlmə-deşiyinə bələd idilər. Bələdçi itlər dayandısa, demək qarşıda nə isə xoşa gələr-gəlməz bir şey var.

Elə bu anda gözlənilmədən bir dəstə atlı tərəninin başında peyda oldu. Atlılar yavaş-yavaş onlara yaxınlaşırdılar. Deyəsən, basqınçılara, qaçaq-quldura oxşamırdılar. Qabaqda görünənlər tələsmədən, asta-asta onlara doğru gəlirdilər. Basqınçı olsaydılar, atları səyirdər, hay-küy salardılar.

İtlərin dördü də arxadakı beş atlıya çəpər kimi qarşıda böyür-böyürə dayanıb qəzəblə hürməyə başladılar. Buna atların kişnərtisi də qarışdı. Atlar əvvəl qabaq ayaqlarını yerə vurub qarı havaya sovurdular, sonra yerində dövrə vurdular, lakin -sakitləşmədilər.

Qarşdakı dəstə dayansa da, nə itlər, nə də ki, atlar sakitləşdi. Dəstədən bir atlı irəli çıxıb onlara sarı gəldi. Bu, ona işarə idi ki, basqınçı-soyğunçu deyilik. İtləri sakit eləməkdən ötrü qulluqçulardan biri atını irəli sürdü. Bundan sonra itlər -soyuqdanmı, yoxsa ki, irəli çıxan atlıya görəmi (çətindir bu it ünsiyyətini, sədaqətini dərk eləmək) sakitləşib zingildədilər. Dəstədən gələn atlı yəhərdən yerə düşdü. Onun qənşərinə çıxan atlı da belə etdi. Əl verib görüşdü. Bir balaca nəsə söhbətləşdikdən sonra qarşıya çıxan atının yüyənini buraxıb onu qarşılayanla birlikdə onlara tərəf addımladı. İtlər ikibir olub

sağa, sola ayrılıb onlara yol verdi. Dəstədən gələn onların qənsərində dayanıb nəzər yetirdi. Deyəsən, bilmədi kimə müraciət eləsin. Çiçək xatun bunu duyub atını bir azca irəli sürdü. Yəni demək istəyirdi ki, “sözün varsa, mənə de”. Geyimindən bu adam, doğrudan da, qaçaq-quldura oxşamırdı. Çiyindəki kürk də, ayağındakı ayaqqabı da ayı dərisindən idi. Başındakı papağı saçaqlarından qoyun dərisinə oxşayırdı. Ancaq açıq alını, qıvraq gözləri onun mərd adam olmağına bir növ işarə idi.

– Xoş gördüm səni, Çiçək xatun. Bağışla, deyəsən, vaxtlı görüşə oxşamadı bizim bu görüşümüz. Adını bilməyimdən narahat olma. Mənim adım da Bahadurdur.

Bahadur tanışlıq versə də, sözünün gerisini demədi. Gözlədi, görsün onu tanıdımı. Çiçək xatun onu tanımışdı. Lakin gözlənilməz, yəni ilin-ayın bu vaxtında, özü də qarlı bir gündə onun burda peyda olması Çiçək xatunu çaşırdı. Elə bil hulqumunu tıxayıb dodaqlarını bir-birinə qapadılar. Qışın bu oğlan çağında o hara, bura hara?.. Ağılagəlməyən bir iş, möcüzə idi bu görüş.

Çiçək xatun Bahadur haqqında çox eşitmişdi Cavanşirin özündən. Ancaq necə inana bilərdi ki, ilin-ayın bu vaxtında o boyda yolu gəlib özü də soyuqlu-sazaqlı bir gündə onun qənsərinə çıxsın. “Demək ümid var, a Tanrı, bir az da yaşamağa”. Ömründə özünü heç bu qədər itirməmişdi Çiçək xatun. Atası xaqanın, balınc yoldaşı Cavanşirin ağır günləri bir anda -gəlib gözləri önündən keçdi. O vaxtlar özünü itirdiyi bir gün də yadına düşmədi. Ancaq indi xəyalına belə gətirə bilməyəcəyi nəri – kişini bilmədi nə adlandırıb, nə desin. Gözlərinin içində gilələnən iki damla yaş iki yeni cücərmiş tumurcuq kimi şölələnib sonra yaşllaşdı. Çiçək xatun elə bildi ki, Cavanşir ölməyib, diridir, yaşayır, dünənki, bugünkü kimi... Onun sabahına da inandı.

Görəsən, sabah olacaqmı?! Sabah olacaqsa, bəs bu nanəcib, naxələf insanlar necə?... Çətindir, çox çətin... Bu çətin gündə gəl yaşa görüm, necə yaşayırsan? Yox, yaşamaq istəməsən də, yaşamalısən, kiminsə, nəyinsə xətrinə; əgər bu işıqlı dünyada bir nəfər işıqlı adam varsa, onun işığının xətrinə, əldən üzüləndə, insanın ayağı torpaqdan qopur.

Bahadur öteri nəzər saldı atlılara. Gözü birinin gözündə ilişdi. Qarın ağappaq bəyazlığında ocaq da közərməzdi, lakin onun tüstüsü ərsə çıxdı. Bu tüstünü ikisindən başqa görünmədi. Elə bil göydə parlayan bir anlıq şimşək idi bu bir məqamlıq baxış. Qışın şimşəyi hər vaxt olan deyil, bu şimşək ilin bütün fəsillərində çaxa bilərmiş. Çaxdı, lakin göylərin şimşəyi kimi göylərdə çaxmadı. Bu şimşək kişi paltarlı qulluqçunu deyəsən vurmuşdu. Elə vurmuşdu ki, özünü, hətta indiyə kimi bütün gö-rüb-götürdüklerini qırıb-dağıdıb, hissini-hissiyatını alt-üst -elə-mişdi.

Çiçək xatunun qulluqçusu bu baxışın altında sınımasa da, bir balaca ürəyi tərpəndi. Bu tərpəniş özündən asılı deyildi. Ömrü boyu əyilmək nə olduğunu bilməyən Bahaduru bu şimşək yax-dı. Deyəsən, özü də yaman yaxdı.

Bu altı atlı dəstəyə doğru getdilər. Dəstə iki tərəfə bölünüb onlara arasında yer verdi. İtlər ayrılmadı bu altı nəfərdən. Əv-vəldən necə var idi, indi də altı nəfərin qabağında gedirdi.

Qəbiristanlığın tininə çatanda atlıların hamısı yüyəni çəkib atdan endilər. Qəbiristanlığa Çiçək xatunla Bahadur – ikisi gir-di.

Ərdaşın gözü Çiçək xatunun qulluqçusundaydı. Qulluqçu da ona baxırdı. Ətrafdakılar bu ünsiyyəti gördülər. Bu səmimiyyət onlara qəribə gəlsə də, öz aralarında bunu “görməzə-bilməzə” elədilər.

Bu görüş doğrudan da möcüzəydi. Bəlkə də əfsanələrdə ol-duğu kimi... Əfsanələr də, nağıllar da hər hansı bir doğruluğa, gerçəkliyə söykənib. Belə olmasaydı, eşidənlər inanmazdı ona. Əfsanə əlrlə, nağıllarla yaşayanlar çoxdur. Hər kəs o günü arzu-layır özünə, o günlə yaşamaq istəyir, o günə çatmaq istəyir. La-kin çata bilmir. Bu qatmaqarışq zəmanədə, qaranlıq gündə tə-biətin bəmbəyaz qarı kimi, özünə ağ gün istəyir.

Deyəsən, istəmədiyi istəyini tapmışdı rahibə qız. Çiçək xa-tunun nəsihətlərinə inandı. Əvvəlcədən də inanmışdı onun de-diklərinə. Çiçək xatunun dedikləri həyatda davranışıyla uyğun gəlirdi. Belə olduğu halda, necə də inanmayaydı ona.

Qəbristanlığı ziyarətdən sonra dəstə ilə birlikdə evə döndü-lər. İtlər yenə də qabaqda gedirdi. Bahadurun atı Çiçək xatunun atı ilə yanaşı yorğalayır. Bu görüş elə bil ki, qar aydınlığı idi. Bu, Bahadurun dəstəsi ilə Çiçək xatunun adamlarını qovuşdur-muşdu.

Atlı dəstəsi nə tələsir, nə də ləngiyirdi. Atlılar monastıra yaxınlaşanda keşikçilər öndə gələnləri tanıyıb darva-zaları taybatay açdılar. Darvazaya yaxınlaşan itlər bir ağız hü-rüb -dayandılar.

Çiçək xatun qəbristanlıqda Bahadurla qulluqçu qızın toqquşan baxışlarından əmələ gələn şimşəyi hiss eləmişdi. -Ürəyində fikirləşdi: “Ulu Tanrı, yetirib-sən, ötürmə, onların ulduzlarını barışdır”. Atını Bahadurun mətərisində sürən Ərdaşın da ürəyindən bu hisslər keçirdi. Uşağın arzuları daha böyük idi: -Bahadurun simasında özünə ata tapmışdı. İndi ana arzulayırdı özünə. Uşağa elə gəlirdi ki, ona bu qızdan başqa, heç kim ana ola bilməz. Sonra fikirləşdi ki, görəsən, bizimlə gedərmə o? Sonra yaşına uyğun gəlməyən bir fikir keçdi başından: axı, qız xaylağı da çöllərin istisinə-soyuğuna necə dözə bilər? Zəmanənin ağırlığı, gördüyü fəlakətlər uşağı uşaq kimi düşünməyə qoy-murdu. Onun indi nə yaşı var idi ki... Atı qamışdan olmalıydı, xəncəri də taxtadan. Amma indi həm poladdan xəncəri, həm də altında yorğa atı var idi. Belinə bağladığı bu xəncərlə hələ qan tökməmişdi, heç toyuq-cücə başı da kəsməmişdi. Əyninin qıvrıq paltarını, ayağının quşburnu çarığı da onu böyük kimi göstərirdi. Bu paltarları Bahadur xüsusi sifarişlə tikdirmişdi onun əyninə. Özlüyündə, az da olsa, uşağı sevindirmişdi Ərdaşınsa bu sevin-cinin həddi-hüdudu yox idi. Bu əyin-başla ona ad qoyub “bala-ca kişi” adlandırmışdılar ərənlər. Əvvəl-əvvəl acığı gəlsə də bu sözdən, Bahadur da onu belə çağırandan sonra istər-istəməz bu adı qəbul eləmişdi. O, yaxşı bilirdi ki, dəstə başçısı heç vaxt ona pis şeyi rəva bilməz, həmişə özü-özünə təsəlli verib demiş-di ki, kişinin nə balacası, nə də böyüyü... Kişi elə kişidi da...

Ərdaşın bütün yol boyu nəzərləri oğrun-oğrun qızın üstün-də idi. Dəstə darvazadan həyəətə girəndə Ərdaş atını bir azca qabağa sürüb boyuna yaraşmayan bir cəldliklə ayağını yəhə-rin qaşından aşırıb yerə hoppandı. Öz atını buraxıb qulluqçu qı-zın atının yüyənini tutdu ki, rahat düşsün. Uşağın bu ağa-yana hərəkəti hamının diqqətini özünə cəlb elədi. Ondan birin-ci dəfə bu hərəkəti görəndə Bahadur bundan fərəh duydu, sevin-diyindən doluxsundu. Çiçək xatunun atını nökrəldən biri tut-du. Çiçək xatunla Bahadur yanaşı qabaqda enli açıq qapıdan içəri girdilər, dəstə də onların dalınca.

– Oğlumdu? Tanrı nəzərində saxlasın, ağıllı uşağa oxşa-yır. Hərəkətindən heç deməzsən ki, uşaqdır.

– Hə... oğlumdu. – Bahadur bu sözü bir az hündürdən de-di ki, uşaq eşitsin. “Oğulluğumdur” sözünü dilinə gətirmədi.

– Yaşı neçədir? – soruşdu Çiçək xatun.

– Yaşını neynirsən, kişi qırığıdır. Hamımız onu “balaca kişi” çağırırıq. Əsl adı Ərdaşdı. Ər ənlərdən geri qalan deyil.

Çiçək xatun istədi xəbər alsın ki, “bəs, anası hardadır?» Sonra nə fikirləşdisə, sözünü dilindən geri qaytardı. Bayaقدan qulağını onlara tutub dinləyən qulluqçu qızın Bahadurun “Oğlumdur” – kəlməsindən ürəyinə bir tıqqıltı düşdü. “Oğludursa, demək arvadı da var. Bəs, görəsən arvadı hardadır, uşağı bu yaşda anasından niyə ayırub çöllərə salıb?”

Bayaقدan gözü qulluqçuda olan Ərdaş el ə bil qızın ürəyindən keçənləri oxudu. Qızın ürəyinin sınımmasına görə bilə-bilə icazəsiz özü dilləndi:

– Çiçək xala, atamı-anamı ərəblər öldürüblər. Bahadur əmi məni oğulluğa götürüb. Anam da olsaydı, özümü daha çox xoşbəxt hesab edərdim.

Axırıncı sözləri deyəndə qulluqçunun üzünə baxdı. Hamı bu baxışın nə demək olduğunu başa düşdü. Qulluqçu qız utandığından alma yanağı kimi qıpqırmızı qızardı. Özünü itirdi. Heç bilmədi nə etsin. Onlardan ayrılıb guya mətbəxdə əl-ayaq eləmək üçün özünü oraya verdi. Mətbəxdəki qadınlar, qızlar onun sifətindəki dəyişikliyi görüb əvvəl təəccübləndilər. Sonra qızlardan biri dilini dinc qoymayıb dilləndi:

– Az, deyəsən ərənlərdən birinə vurulmusan. Yoxsa, bu sir-sifət nədir belə?

Bu sözdən sonra qız özünü daha da itirdi. Baş aşpaz olmasaydı, bəlkə də ağlayardı. Baş aşpaz qızların üstünə qışqırdı:

– Vaxt tapdınız zarafət eləməyə... Tez olun, yır-yığış eləyin, bu boyda qoşunu kim yola salacaq? Tez olun... əlli olun. Nökərlərə deyin ki, manqaları qalasınlar. Cürdəklərə şərab doldurun, zirzəmidən turşu, motaldan pendir çıxardın. Manqal hazır olana kimi soyuq yeməkləri masaya düzün. Hə, az qala yadımdan çıxmışdı, qaxac basdırmasından da doğrayın. Masanın üstünə su da qoyun. Di, tez olun, hərə bir işin qulpundan yapışsın.

Nökərlər həyətdə əl-ayaq eləyir, ərənlər Bahadurun tapşırığı ilə atların yəhərini alıb tövləyə salıb axurlara ot, arpa tökdülər. Qarın çoxluğundan çöldə bir çöp də qaralmırdı. Acından atların qarnı-qarnından keçmişdi. Onlar acgözlüklə finxıra-finxıra şirin-şirin yeməyə başladı. Tez-tələsik uzun manqallara kömür töküüb tüstülətdilər. Mətbəxdə iri-iri xeyir-şər qazanlarına ət töküüb ocağın üstünə asdılar. Bir yekə testə qatıq töküüb sarımsaqla, duzla buladıqdan sonra çömçə ilə kasalara süzdülər. Az bir vaxtda deyilənlər masanın üstünə düzüldü. Ərənlər acgözlüklə soyuq yeməkləri gözlərinə təpirdilər.

Çiçək xatunla Bahadur bir küncə çəkilib elə bil min ilin dostu, tanış kimi nəsə pıçıldaşırdılar. Ərənlər yeməkdə, onlarsa söhbət etməkdə idilər. Sonra Çiçək xatun yan otağa keçib qulluqçusunu yanına çağırırdı.

– Bahadurun sənə gözü düşüb. Bayaq qəbiristanlıqda baxışlarınızdan hiss elədim ki, səndə də nəsə var. Razi ol, xeyir-duanı verib sizi qovuşdurum. Qoy ərənlər də bir az dincəlib ürəkdən sevinənlər. Hə... nə deyirsən, razısanmı?

Çiçək xatunla arası açıq olmasına baxmayaraq qız özünü lap itirdi. Heç bilmədi nə desin. Çiçək xatun onun nə -deyəcəyini üzündən oxuduğundan heç cavabını da gözləmədi. Bunu da özü dedi:

– Get, əynini-başını dəyişsinlər, rənginə düşən yaxşı bir don geyindirsinlər. Baxtın açılıb, bu fürsəti əldən vermə. Ömrünün axırına kimi qız kimi qarımayacaqsan ha? Di, yeri, dediklərimi elə.

Qız heç nə deməyib əsgər kimi dabanı üstə fırlanıb qızların otağına keçdi. Rahibələrin arasında pıçı-pıçı başladı, nə başladı. Ömründə birinci dəfə idi ki, monastırda iki istəyəni bir-birinə qovuşdurub calaşdırırdılar. Vaxtın darlığından Çiçək xatun əlacsız qalıb monastır qanunlarını pozurdu. Eşidənlər eşitdiklərinə inana bilmirdilər. Çiçək xatun ayın-ilin belə qatmaqarışlıq dövründə özünə Tanrı yanında haqq qazandırılıb düşünürdü ki, iki yurdsuz-yuvasız Tanrı evində vüsala yetirir. İmkani da olsa, çalğı ilə monastırda toy eləmək mümkün olan şey deyildi. O, yan otağa keçib dua oxudu ki, günahları olsa, Tanrı keçsin.

Həmin gecə ərənlər səhərə kimi yeyib-içib kef elədilər. Kefləyənlər uzanıb yatdılar. Dözənlər dözdü, xoruz banına kimi.

Ərənlərin çoxunun ürəyindən belə bir qovuşmaq hissi keçsə də, heç kim dilinə gətirmədi qəlbindəkini. Ürəkləri manqaldakı köz kimi közərə-közərə qaldı.

“Balaca kişi”nin sevinci yerə-göyə sığmırdı, qanadı yox idi quş kimi uçmağa. Özündən olsa, elə qanadsız da uça bilirdi. Ürəyi quş ürəyi kimi elə döyünürdü ki... Zarafat deyil, öz doğma ata-anasını itirsə də, bu qara gündə özünə yenidən valideynlər tapmışdı. Ancaq bir şeydən qorxurdu. Bilirdi ki, dəstə burada çox qala bilməz. Gəlini də özləri ilə aparmaq mümkün olan şey deyil. Ürəyinə dammışdı ki, onu da burda qoyacaqlar. Bahadurdan ayrılmaq ona çətin idi. İtiyini onda tapmışdı, ürəyi təzə-təzə ona isinmişdi. Bu istiliyin birdən-birə yoxluğunu xəyalına gətirəndə, özündən asılı olmayaraq, Ərdaşı vahimə basırdı. Bu vahimə bədənində tez-tez soyuq tər əmələ gətirirdi. Həyatı onsuz təsəvvürünə gətirə bilmirdi bu “balaca kişi”. Hardasa, özünə azca da olsa, təsəlli tapırdı ki, yeni tapdığı anasının yanında olacaq, onun qulluğunda duracaq. Hələ ona bir qardaş da doğacaq. Hələ dəstənin getmək məsələsi ortaya çıxmasa da, yaxşı bilirdi ki, gec-tez, əzəl-axır bu iş olmalıdır. Ancaq onu da bilirdi ki, Bahadur əmi onları tək qoymaz, tez-tez, xəlvəti də olsa, gəlib baş çəkəcək.

Səhərə yaxın Bahadur onlar üçün ayrılmış bəy-gəlin otağına keçdi. Gəlinə ağ ipəkdən alt köynəyi geyindirmişdilər. Köynəyin altından qızın bədən cizgilərini aydın görmək olardı. Qara saçları ağappaq köynəyin üstündə bir təzad yaradırdı. Bu, qızın sifətinin gözəlliyini daha parlaq şəkildə bürüzə verirdi. Bahadur köynəyin tərپənməsindən hiss elədi ki, qız həyəcan keçirdir, bədənini titrəyir. Bir az dumanlı görünən döşlərinin ucu az qalırdı köynəyi deşib çölə çıxsın. Sinəsini çoxdan oda-közə döndərən bu döşlər şamama kimi dərilməyini gözləyirdi. Bahadur elə gəldi ki, əl vursa, əlini yandıracaq bu boy-buxun, bu sinə. Əlini atıb qızın zülmət gecənin qaranlığından da qara saçlarını oxşadı. Bahadur başa düşdü ki, qılınc oynadıb ox atan, yay çəkən bu kobud əlləri ilə bu qızı qaranlıq zülmətdən ağ günə çıxarmağa borcludur.

Başqa bir aləmə düşmüşdü qız. Bahadurun ayı kimi tükü sinəsində özünə isti yuva tapıb ona elə qısılmışdı ki, bu qarlı-- çovğunlu gündə bu yuvadan çölə çıxmağı ağılına belə -gətirmirdi.

İnsanın həyatında ən yüksək, sözə-söhbətə sığmayan bir anını axır ki, yaşaya bildilər. Bu bir anın qıza bəxş elədiyi -hisslər ömrünü təzələdi, qönçəsini ləçəkləndirdi. Bu qönçəni Bahadur kimi bir kişi ləçəkləndirdi.

Dəstə düz on gün yeyib-içib dincəldi. Çimib təmizləndilər. Aylarla su üzünə həsrət qalan ərənlər elə bil yenidən -dünyaya gəldilər. Hamısının ürəyindən beləcə isti yataq, ailə, oğul-qız atası olmaq arzusu keçirdi. Rahibələr də belə bir xoşbəxt günün həsrəti ilə yaşayırdılar. Bəziləri düşünürdü ki, burdakı ərənlər hərəsi birini qoynuna basıb onları ağ günə çıxara bilər. Onu da yaxşı bilirdilər ki, bu, mümkün olan şey deyil. Bahadurla qulluqçunun evlənməsi də monastırın qanunlarına zidd idi. Düzdür, bu qanunları qoyanları da ürəklərində qınayanlar da vardı. Onların hamısı buraya əlacsızlıqdan gəlmişdilər. İmkani olan ailə qurub övlad böyüdü. Həyatın ən şirin, insana xas nemətindən məhrum olmazdı. Onların ər istəyi, kişi sinəsinin istiliyi ancaq gecələr yuxularında çin olurdu. Gözlərini səhər açanda həyatın ağ günləri onlara qaranlıq görünürdü.

On gündən sonra atlarını yəhərləyib həyətdə əsgəri vəziyyətdə Bahadurun işarəsini gözləyərək əmrə müntəzir durmuşdular. Neçə illər idi ki, isti yorğan-döşəyə həsrət olan bu ərənləri çöllərə salıb pələsəng eləyən yadellilər deyildimi? Onlar torpaq, el-oba qeyrətini öz əziz canlarından üstün tutaraq dağlara, dərələrə çəkilmişdilər. Çöllərə düşən təkçə Bahadurun dəstəsi deyildi, belə qeyrətli oğullardan ibarət dəstələrə Albaniyanın hər yerində rast gəlmək olardı. Bu dəstələri bir yerə toplayıb nəhəng, basılmaz bir ordu arzusu ilə yaşayırdı Bahadur. Albaniyaya pərpətöyün toxumu kimi səpələnmiş Ərəb ordusunu

qırmaqla qurtaran deyildi. Bəlkə də, satqınlar, naxələf qonşular olmasaydı, onların öhdəsindən gəlmək olardı. Bu basılmaz dəstələrin yerini ərəblərə xəbər verən də onlar idi. Albanlar nə yatmışdılar ki, nə də yuxu görəydilər. Üç əsr Sasani -boyunduruğu altında inləyən bir xalqı Cavanşir qırx il yadellilərdən qoruyub saxlaya bildi. Demək, məmləkətə ağıllı, yenilməz, savadlı bir ər oğlu ər gərəkdir. Görünür, xalqlara belə ərələri Tanrı bir əsrdən bir verir. Hələ yüz ildəmi inləyib boyunduruq altında olmalıdır bu yenilməz, qəlbi də süfrəsi kimi açıq, qonaqpərvər bir xalq?

Bahadur içəridəkilərlə öpüşüb-görüşdükdən sonra eşiyə çıxdı. Hamı çöldə idi, hətta itlər də. Bu on gündə itlər də -öyrəşmişdi yolda hürdükləri dəstəyə. İndi elə bil peşman kimi maddım-maddım gözlərini arabir qırıp onlara tamaşa edirdilər. Deyəsən, itlər də qəribəyib kövrəlmişdilər.

Bahadur boynunu büküb ona həsrət dolu baxışlarla baxan Ərdaşı bağına basdı. O vaxt da “Meydan yeri”ndən” beləcə götürmüşdü onu. Ancaq onda atın üstündə, yəhərin qaşında oturtmuşdu. O gün gəlib yenidən gözləri önündən keçdi. Uşaq onda qorxudan ağlayırdı, indi həsrətdən, ayrılıqdan gözləri bulud kimi dolmuşdu, bircə məqama bənd idi ki, bulud kimi boşalsın. Özünü güclə saxlayırdı. Hamı bu vəziyyətdə olsa da, uşağın belə bir görkəmi onların özlərinin halını unutturmuşdu.

– Təntimə, tez-tez gələcəm. Orada işlərimiz çoxdur. Bir də niyə darıxırsan, Çiçək xalan yanında, anan da yanında (bu, təzə evləndiyi həyat yoldaşına işarə idi. Qulluqçu – təzə gəlin Bahadurun bu sözündən fərəh duydu). Artıq yekə kişisən, yoxsa, yox? Bu dəfə “balaca kişi” demədi.

Bahadur döyüş meydanında yadellilərlə üzbəüz gələndə nə qədər amansız olsa da, həyatın adi dinc günlərində ürəyi bir o qədər kövrək, bir o qədər də insani idi. O, ən çox uşaqla ayrılığa dözə bilmirdi. Ərdaşın ürəyindən keçənlər onun sinəsində qovrulurdu. Bu “balaca kişi”ni ölümün əlindən alıb həyata qaytarmışdı. Uşaq meylini ona elə salmışdı ki, Bahadura ondan ayrılmaq çox çətin idi. Özü də yaxşı dərk eləyirdi ki, döyüşlərdən geri qayıtmaya da bilər, həlak olub həyatdan getmək onun hər addımına yazılmışdı. Üzbəüz döyüşlərdə yenilməz olsa da, adi bir çoyutma oxunun qurbanı da ola bilərdi. Bu naxələf dünyada Cavanşir kimi bir yenilməz ər xəyanətin qurbanı olmadımı? Albaniyanın hər qarış torpağında elə bil xəyanət cücərir. Xəyanətlər olmasaydı, nə var idi bu torpağı qorumağa?! Adi bir xəyanət – xəbərin köməkliyi ilə dağılmaz qalaları dağıdıb yerlə-yeksan etmək olar. Düşmənin mərdi ilə döyüşmək asandır, dad namərdin əlindən. Xalqın öz içindəki satqınları düşməndən betər hesab edirdi Bahadur. Bu satqınları arayıb-axtarıb tapmaq da çətin idi. Üzünə gülüb saman altından su yeridənləri işdən keçəndən sonra tanısan da, artıq onda gec olur. “İt də gedib, ip də gedəndə” işləri yenidən qurmaq məcburiyyətində qalırsan.

Uşağın alnından öpüb yerə qoydu. Özü də birtəhər olmuşdu. Qorxdu ki, birdən gözlərindən yaş gələr. Ona görə də üzünü çevirməklə bir anda atın belinə sıçramağı bir oldu. Əlini qaldırıb yüyəni buraxdı. On gün axurda yeyib-içib dincələn kəhər elə bil buna bənd imiş. Atlar qarı yerdə sovura-sovura uzaqlaşdılar.

Arxada, darvazanın doqqazında üç əl göydən asılı qaldı. Onların arxalarınca su atdılar.

...Qulluqçu – təzə gəlin: “Ay Tanrı, bu dəfə də məni əli qoynunda bu doqqazda qoyma”, – pıçıldadı.

...Çiçək xatun da: “Bizi arxasız eləmə”, – dedi.

...Ərdaş: “Məni daha atasız qoyma”, – söylədi.

Bahadurun gedişi aydın idi, qayıdışı müəmmalı, dumanlı bir həqiqətə çevrilmişdi. Hər gün özünü ölümün qucağına atmaq- hər gün ölmək demək idi. Bunu Bahadur da, ətrafdakılar da yaxşı dərk edirdilər. Bu hissələri bilə-bilə ürəyindən keçirməyin özü belə əsl qəhrəmanlıq idi. Lakin o, ölümü gözünün altına alıb bu yoldan çəkilmirdi. İçindəki qeyrət damarı içini çalxalayır, onu sakit qoymurdu. Bu, onun amalı, əqidəsi idi. Heç ağına da gətirmirdi bu yoldan geri dönməyi. Ona görə kişinin bir yolu

vardı: o da həmişə irəliyə getməkdir, kişi öz yolundan geriye dönə bilməz. Mərd igid dolayı yollarla da getməz. Dolayı yol dağların, dərələrin arasında olar, insanın içində yox.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Onun məzar yerini quyu kimi qazıb əl-ayağı zəncirli, ayaq üstə basdırdılar torpağa. Albaniya katolikosu Bakur özü belə vəsiyyət eləmişdi. O, bununla xalqı ayaqüstə durmağa çağırırdı. Bu çağırışı nə erməni katolikosu İlya, nə də ki, ərəb sərkərdəsi başa düşə bildi. Bu, Albaniya torpağı üçün əbədi bir çağırış idi. Albaniya xalqının nə vaxtsa ayağa durub öz haqqını müdafiə edəcəyi günü görmək istəyirdi Bakur. Həmin gün qəbirdən baş qaldırıb addımlayacağına da inanırdı. O, gec-tez, nə vaxtsa, o günün gələcəyini bildiyindən belə vəsiyyət etmişdi.

...Əgər paslı zəncir axtarmaq fikrinə düşsəniz, əvvəl-əvvəl qəlbinizə nəzər salın, özünüza qarşı zərrə qədər şübhə yaransa, onda bu işdən vaz keçin. O ürək sahibi – ad-san, şan-şöhrət, var-dövlət hisslərindən, hərisliyindən kənar olub tək-cə torpaq eşqi, vətən məhəbbəti yaşatmalıdır içərisində. Bir məmləkətin, bir xalqın tale-tarixini araşdırmaq istəsəniz, yenə də heç bir qiymətə gəlməyən, ölçüyə sığışmayan milli dəyərlərə arxalanmağı unutmayın. Onda bu müqəddəs duyğularla Dəməşqin, İçmiədzinin, Matendaranın gizli saxlanılan ağzıbağlı arxivlərinə baş vurmağa çalışın. Torpağının, xalqının danışan dilini sandıq-sandıq daşdırdılar vaxtilə. Dədəm Qorqudun öz dövründə Alban-Oğuz əlifbasında qələmə alınan dastanın ilk nüsxəsini də tapa bilərsiniz həmin yerlərin birində. Bu şərtlə, canınızda təpər, qəlbinizdə hərarət varsa. Bir şeyi də unutmayın: eramızın əvvəllərindən başlamış indiyə kimi yadellilər poza-poza, başqa yerlərə yoza-yoza dəyişdiriblər xalqımızın qanı ilə -cümlə-cümlə yazılan tarixini. Çətin, çox çətin olsa da, özünüzn əslinizi, kökünüznü orada görəcəksiniz. Hələ az-çox mənim bildiklərim budur. Heç bilmirəm, bilmədiklərim nə qədərdir.

Özümüz də qənim kəsildik özümüznə: İçərişəhərin, Ordubadın, Şəkinin, Gəncənin, Qəbələnin, Bərdənin, Kasakın (Qazax), Dərbəndin, saymaqla qurtaran deyil, yatmış yeraltı abidələrinin altını-üstlinə çevirdik. Bəli, bəli, biz! – Mən, sən, o! Sularda qərq elədik daş dilli naxışları, izləri Mingəçevirdə.

Hələ bu son söz deyil mənim az-çox yazdıqlarıma. Mənzil uzaq, yol çətin... İtirdiklərimizi daşlı-kəsəkli, dağlı-dərəli bu yolda, lazım gəlsə belə, dişimizlə, dırnağımızla, sürünə-sürünə axtarırıb tapmalıyıq. Bu günə qədər buraxdığımız səhvləri indən belə səbrlə ifcin-ifcin düzəldib yerinə qoymalıyıq. “Axtaran-tapar”, “Yolçu-yolda gərək” – deyib atalar.

Bu sözlər yalnız və yalnız bu yurdu, bu xalqı canından artıq istəyənlərə aiddir.

RƏYLƏR

Tarixi roman yazmaq üçün qələm sahibi bədii yaradıcılıq səriştəsi ilə yanaşı, müəyyən tarixi və coğrafi biliyə, təsvir etdiyi dövrün siyasi-ictimai durumuna, hadisələrin mahiyyətinə və bu hadisələrdə tarixi şəxsiyyətlərin rolları və mövqeləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır.

“Cavanşir” romanı ölkəmizin tarixinin taleyüklü hadisələrlə səciyyələnən VII əsrinə, Albaniya hökmdarı Cavanşirin həyatına və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Romanda Cavanşirin həyatı və fəaliyyəti bədii ustalılıqla qələmə alınır və hadisələrin zəncirvari gedişi inandırıcı cizgilərlə oxucuya çatdırılır.

Davud Nəsim Cavanşirin vurğunudur. Cavanşirin gəzib-dolandığı o yerləri uşaqlıqda Davud Nəsim də gəzmişdir. Ona görə də romanda bu bölgə təbiətinin təsviri xoş təəssürat oyadır. Davud Nəsim bu günümüzə səsleşən tarixi bədii əsər yazmışdır.

**Budaq Budaqov,
akademik**

Davud Nəsim “Cavanşir” romanında bu böyük tarixi şəxsiyyətin bədii obrazını canlandırma bilmişdir. Müasir dövrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı haqsız torpaq tələbinin kökləri də həmin tarixi hadisənin gedişi ilə bağlıdır. Müəllif tariximizin bu mərhələsinin bədii təsvirini verməklə böyük iş görmüşdür. Davud Nəsimin əqidə və -imanı bu torpaq və onun bölünməzliyi ilə bağlı olduğu üçün, bir vətənpərvər kimi, ərsəyə gətirdiyi bu tarixi romanla Vətənin keşiyində durur.

Davud Nəsimin uğuru ondadır ki, tarixi həqiqətləri canlı, həyatı lövhələr və maraqlı obrazlarla bədii şəkildə oxuculara çatdırmaqla yanaşı, həm də bütün bu mürəkkəb tarixi prosesləri sadə və aydın roman dilində ümumiləşdirir.

**Qiyasəddin Qeybullayev,
professor**

Qarabağ hadisələri Davuda da dərin təsir etmiş, onu sarsıtmışdı. Şairdə tarixi qəhrəmanlarımızı gündəmə gətirmək, bəzi qeyrətsizləri qeyrətə gətirmək arzusu baş qaldırmışdı. Odur ki, bu romanı yazıb çap etdirdi. Bu əsər Davuda layiq möhtəşəm abidədir.

**Qəzənfər Paşayev,
professor**

TÜRK OĞLU TÜRKDÜ...

*Bir də gəlməz,
Gəlmişdi, bir də gəlməz.
Davud kimi bir oğul
Dünyaya bir də gəlməz.*

Ölüm haqdı, alın yazısı, qaçılmazdı. Bir gün gələn, bir gün köçər dünyadan.

Birdə ki, kimə qalıb, kimə də qala bu dünya. Lakin Davud Nəsibin həyatının qaynar çağında, arzuların, xəyallarının qanadında, gözlənilmədən, qəfil matəm dəhşətinə tuş gəlmək ağrıdı, yangıdı, dözülməzdi, ahdı, amandı, fəryaddı. Təkcə ailəsi, qohum-əqrabası, dost-tanışları üçün deyil, həm də eliobası üçün yangı. Heç bilmirəm, niyə belə başladım, nədən oxucunu qəmə qərq elədim. Nə isə...

İnsan təbiətin tacı, yer üzünün əşrəfidir. Davud Nəsib əşrəf insanıydı. Əsli- nəsli, köklü nəsildəniydi...

Davudun atası Məcid kişi Qazağın tanınmış ziyalı, görkəmli təhsil işçisiydi. İkinci Dünya müharibəsindən qayıtmadı. Davud ata üzünə həsrət qaldı. Atasını haqqında təkrarsız, bənzərsiz əsər yazdı. Onu müdam ürəyinin başında gəzdirdi. Güman o dünyaya köçəndə ata yangısını da özü ilə apardı, ruhunda yaşatdı.

Ana ilahi qüvvə, ulu varlıq, ucalıqdı. İnsan ana yeddi övlad böyütdü, kamala yetirdi. Bu yolda saç ağartdı, ürəyini şam kimi əritdi. Nə əyildi, nə sındı. Hesab edirəm, İnsan xanımın taleyi də bir bədi əsərə mövzu ola bilər. Davud bu kökdən köklənməyədi şair olardımı, “Cavanşir”i yazardımı?!

Davud Nəsib türk oğlu türküydü. Qaynar qanlı, şirin canlı əsil türk. Mərd-mübariz, qürur-məğrur türk, isti qanlı, vətən canlı. Sadə, səmimi, özü bütöv, sözü bütöv. Qəlbi dupduru, bəmbəyaz, dümağ. Şux qamətli. Səsində bir təkrarsız melodiya vardı.

Davud Nəsiblə aramızda xeyli yaş fərqi olsa da, dost mehribandıq.

Doğmalar, əzizlər kimi idik. Bir-birimizin qəlbini oxuyar, baxışlarımızdan duyardıq.

Davud bütün qayğılarını, ürəyindən keçənləri yeznələri -xalq şairi Nəbi Xəzri, xalq yazıçısı İsa Hüseynov, görkəmli şair Məstan Əliyev və professor Cəlal Abdullayevdən daha çox mənə bölüşər, məsləhət alardı. Mənə “dərmiş” - deyə müraciət edərdi. Kəfi durulanda hündürdən “qağa” da deyərdi. Yüksək tərbiyənin və mədəniyyətin sahibi olan Davud aramızda Çin Səddi, Dərbənd keçidinin olmasını da unutmazdı. Dərin ehtiram, yaşca böyüklüyüm həmişə qəlbində.

Davud Nəsib dünyaya şair doğulmuşdu. Bu xoşbəxtlik onun alın yazısı, taleyi, həyatının mənası idi. Vəhydən gələn tanrı payı idi. Zamanəsinin şairləri sırasında sayılır, seçilir, ön cərgədə idi. Onun torpaq, vətən, ana, xüsusən də ata haqqında ölməz misraları qəlbə hakim kəsilirdi. Sevgi, məhəbbət şeirləri ürək açar, könül sevindirərdi. Sevnələri sevindirər, gözəlliyə uğurlayardı. Bu yerdə Məhəmməd peyğəmbərin bir müdrik kəlamı qəlbimdə qanadlandı. Peyğəmbərimiz buyurub ki, “Peyğəmbərdən sonra şairlər gəlir”. Nə böyük hikmət, nə böyük qiymət. Heç şübhəsiz, bu hikmətdən Davud Nəsibə də pay düşür.

Görkəmli şair çoxsaylı mənalı, məzmunlu oçerklər, hekayələrlə çıxış elədi və nəhayət roman yazmaq eşqinə düşdü. Qətiləşdi, qələmini itilədi. Bu yoldan döndü yoxdu inadına, inamına yaşadı. Cavanşir haqqında roman yazdı. Şübhəsiz, bu tarixi əsər yazıcının yaradıcılıq zirvəsi, əl çatmazı idi.

Düşünürəm, Davud Nəsibin bu romanı böyük Alban hökmdarı, xalqımızın cəsuru, mərd mübarizi Cavanşirə qoyulan canlı abidədi, həmişəyaşar, həmişəqalar abidə. Əsərdə mənliliyimizlə, kimliyimizlə bağlı mətləblər yetərincədi.

Uzun illər, gərgin əməyin bəhrəsi olan “Cavanşir” romanı arxeoloji materiallar, tarixi mənbələr və tədqiqat əsərlərinə istinadən yazılmışdı. Burada Sovet ittifaqı qəhrəmanı xalqımızın böyük oğlu, məşhur akademik Ziya Bünyadovun Cavanşirlə bağlı yazıları, xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin “Oldu qılınc”

hekayəsi və “Cavanşir” dramından da təsirləndiyi, öz yazılarında bəhrələndiyi açıq- aşkardı. Romanda Cavanşirin Qazağın Göyözən və Avey dağı ətəklərində sonra Bərdədə Alban hökmdarı olması şairənə bir dillə tərənnüm edilir. Onun ölkənin müstəqilliyi uğrunda Ər əblərə qarşı vuruşması, farslarla qarşı-qarşıya, göz-gözə dayanması, Xəzərlərlə müharibəsi və Xəzər xaqanının qızı ilə evlənməsi təsvir edilir. Cavanşirin Alban feodalları tərəfindən faciəli şəkildə qətlə yetirilməsi, saray şairi Davdəkin ağsında ahu-nalənin ərşə bülənd olması qəlbi titrədir, üşüdür.

Roman Sovet dönəmində çap olunmuş və dövri mətbuatda yüksək qiymətləndirilmişdi. Heç şübhəsiz, “Cavanşir” romanının yeni nəşri, qanunauyğunluq, zamanın tələbidi. Xalqımızın yağı düşməyə qarşı nifrəti, qənimidi. Məxsus gənclərimizin qatı düşməyə qarşı vətənpərvərlik ruhundadır. Yanğısı, odu, atəşidi. Öldü var, döndü yoxdu inamıdı, inadıdı.

İstərdik ki, roman əsasında bədii film çəkilsin. Əsərin İran, Türkiyədə çap olunması, eyni zamanda ingilis, rus dillərinə tərcümə edilməsi arzusundayıq. İnşallah!

Təsəllimiz Davud Nəsibin dərin məzmunlu, qəlbə nüfuz edən əsərləridi. Bir də onun ruhunu uca tutan, vətənimizə, xalqımıza, dövlətimizə layiq oğulları Xəyal və Xəyyamdı.

Teymur Bünyadov,
akademik

TARİXİN TARİXİ YAZILMAYANDA...

Ürəyində vətən varsa,
Güc olacaq qollarında.
Hara getsən, hara varsan,
Şam yanacaq yollarında.

Nə hikmətdir, bu, nə sirdir? -
Bir nemətdir vətən eşqi.
Qanımız da vətən deyir.
Canımız da vətən deyir...

Bu misraların sahibi, Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri və deyim tərzini olan, bənzərsiz dəst-xətti ilə seçilən, bütün yaradıcılığı yurd, torpaq ağrı-acıları ilə yoğrulmuş şair Davud Nəsibi tanıyanlar yaxşı bilirlər ki, onu sözə, sənətə bağlayan, yaşadıklarını, çəkdiklərini poeziyaya çevirən məhz həyatın keşməkeşləri, ağır günləri oldu. Onu yaşadığı ömrün çətinlikləri, keçdiyi sınaqlar və haqqa sədaqəti şair etdi desək - yanılmazdır. O, əlinə qələm alan gündən içini dağıdan kəlmələri, yuxusunu qaçıran sətirləri kağıza köçürməklə məşğul oldu. İkinci Dünya müharibəsində atasını itirən Davud Nəsibin ağına da gəlməzdi ki, qismətinə daha bir savaq, müharibə də yazılıb. Həm də öz evinin, öz yurdunun içində olacaq bu savaq – Qarabağ savağı. Vətən, yurd, torpaq adlı o böyük həqiqətləri və ağrı-acıları həm şeirlərində, həm nəsr əsərlərində eyni -uğurla qələmə alan Davud Nəsibi daha yaxşı tanımaq üçün oğlu Xəyalın söylədiyi bir əhvalat olduqca ibrətamizdir. Belə ki, Bilgəhdə yeni bağ evi alan ailə həyətdə səliqə-səhman yaratmaq istəyir, qurmuş otları da yandırır. Bu zaman bir quşun yuvası və oradakı balaları da yanır. Ondən sonra, yəqin ki, həmin balaları dünyaya gətirən iki quş hər gün eyvana gələr, oradan

“ağlarını” deyərdi. Bu, ona çox pis təsir elədi. Danışardı ki, “özüm hər zaman ata ocağının həsrətini çəkmişəm, doğma yurddan yazmışam, amma hansısa quşun yuvasını yandırdım”. Sonradan o bağ evini satmalı olurlar: “Bu, mənim atam idi - bir quşun yuvasının dağılmasına dözə bilməyən adam...” –deyir Xəyal.

Bir quşun yuvasının dağılmasına dözə bilməyən insanın el-obası dağılırsa, qız-gəlini əsir düşürsə, buna necə dözər, necə tab gətirər? Özü də bu dağıntının, bu fəlakətin tarixi yüz illərə gedib çıxırsa, onda necə?.. Məhz bu hadisələr onun yaradıcılığı üçün tamam yeni bir formaya - nəsrə müraciət etməsinə səbəb oldu. Ürəyini boşaltmaq və tarixi həqiqətləri oxuculara daha geniş və maraqlı bir formada çatdırmaq üçün publisistikanın, nəsrin imkanları ona daha geniş və cəlbədicə görünürdü. Bu baxımdan həyatının 20 ilindən çoxunu həsr etdiyi “Cavanşir” (2000) və “Cavanşirsiz məmləkət” (2002) romanlarının meydana gəlməsini özünüifadənin sadə bir forması kimi qiymətləndirmək, ən azından, bir günah olardı. O, bu əsərlər üzərində çalışarkən müxtəlif arxivlərə baş çəkir, saysız-hesabsız mənbələri araşdırmaqla məşğul olurdu. Bu işdə akademiklər Ziya Bünyadov, Budaq Budaqov, professor Qiyasəddin Qeybullayev onun ən yaxın dostlarına və yol göstərənlərinə çevriliblər. Onların faktlarla, sənədlərlə elmi ictimaiyyətə təqdim etdikləri həqiqətləri Davud Nəsim bədii təxəyyülün gücü ilə daha yüksəklərə qaldırmağa çalışır və buna bir sənətkar kimi nail ola bilirdi.

O, bu əsərlər üzərində elə həvəslə, elə əzmlə, elə inadla çalışırdı ki, sanki vaxtın və əcəlin səbirsizliklə onu -gözlədiyini bilirdi. Elə bu əsərlərin ardınca - 2003-cü ildə bir maşın qəzasında Davud Nəsimin dünyasını dəyişməsinə də təsadüf kimi baxmaq olmaz. Zətən onun içindəki qəza çoxdan baş -vermişdi...

Nədən və hardan qaynaqlanırdı bitib tükənməyən bu ağrı-acılar? Harda başlamışdı, kim idi səbəbkarı və harda gözləyirdi onu bu qəza?.. Bunun üçün müəllifin son əsərlərini bir də oxumaq məsləhətdir. Davud Nəsimin VII əsrdə yaşamış böyük, qüdrətli hökmdar, sərkərdə Cavanşirin qəhrəmanlıqla zəngin, keşməkeşli, faciəli həyat və fəaliyyətindən bəhs edən “Cavanşir” və “Cavanşirsiz məmləkət” tarixi romanlarını təkrar vərəqlədiqə Aristotelin söylədiyi bir həqiqət yada düşür: “Poeziya yalnız zahiri əlamətlərin, hadisələrin təsviri deyil. O tarixdən daha ciddi və fəlsəfidir. Çünki tarix olan şeyləri göstərsə, poeziya ola biləcək şeyləri də göstərir.” Məhz bu mənada Davud Nəsimin həm də vətəninə bağlı, yurd sevgili bir ziyalı kimi tarixdən, olub keçənlərdən danışarkən daha qabağa gedərək olacaqları da göstərməyə çalışmaq istəyi anlaşılındır.

Əsərdəki hadisələr o qədər canlı və sadə bir dillə təqdim olunur ki, baş verənlər hər dəfə bir kino lenti kimi göz önündə canlanır, oxucu sanki həmin dövrün və təlatümlərin iştirakçısına, şahidinə çevrilir. Mövzudan yayınmamaqla qeyd etməyə dəyər ki, tariximizin çox maraqlı bir dövrü - Albaniya dövrü, Cavanşir obrazı Davud Nəsimin qələmində sanki özü gözəl bir bədii-sənədli filmin ortaya qoyulmasını tələb edir.

Hər iki romanın oxucuya çatdırmağa çalışdığı həqiqətlərə keçməzdən əvvəl bir fakta nəzər yetirmək lazımdır: Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir hissəsi kimi Albaniya tarixini daha dərinləndirən tədqiq etmək və onu yalançı erməni “alimlərinin” hücumlarından, basqılarından qorumaq məsələsi həmişə olduğu kimi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Vaxtilə bu -mübarizənin önündə gedən akademik Ziya Bünyadov Albaniya tarixinin saxtalaşdırılması məsələsində erməni “alimlərinin” azgınlığını, həyasızlığını tutarlı elmi faktlarla ifşa edir, 1965-ci ildə az qala on illik tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq ortaya qoyduğu “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı kitabı haqda onların sərsəm fikirlərinə və iddialarına belə cavab verirdi: “ Burada müxtəlif rəsmi və qeyri-rəsmi idarələrə göndərilən gizli, imzalı və imzasız məktublar, eləcə də ünvanı yazılmış heç bir dəyəri olmayan, elmdənkənar cəfəngiyyatlarla yanaşı, ana söyüşü və birbaşa təhdidlər olan məktublar haqqında danışmayacam. Qoy bu təhqirlər və küçə söyüşləri son zamanlar qriqoryan ruhaniliyinin mənafeyini sosialist cəmiyyətinin mənafeyi ilə qarışıq

salan, həm də birincinin mənafeyini ikincininkindən üstün tutan Ermənistan Respublikasının bəzi vətəndaşlarının vicdanına yazılsın. ...Mənim opponentlərim qriqoryan ruhaniliyinin müdafiəsinə qalxmaqla, şəxsi simpatiyalarına uyğun olaraq onun əsl tarixi rolunu təhrif edir, istər-istəməz bu kilsənin vaizinə çevrilirlər...”

Həmin o illərdə Davud Nəşib ictimai-siyasi prosesləri yaxından izləyir, torpaqlarımızda baş qaldıran separatçılıq meyillərinin nəyə ünvanlandığını gözəl anlayır, “ ... Azərbaycan SSR-nin xəritəsi üzərində qılıncla dolaşan, Gəncəni, Beyləqanı, Salyanı, Şəkini, Şəmkiri, Zəngəzuru, Tovuzu, Naxçıvanı, Girdiman və Qarabağı qamarlayıb öz qarnının altına çəkmək istəyən” qüvvələrin (Ziya Bünyadov) hardan və kimdən “ilham” aldığını da bir ziyalı, bir vətəndaş olaraq yaxşı bilir və onlara qarşı öz səsini ucaldırdı.

Davud Nəşibin qələmə aldığı hər iki əsərdən -“Cavanşir” və “Cavanşirsiz məmləkət” romanlarından tariximizin mənimsənilməsi, oğurlanması, özgəninkiləşdirilməsi ilə bağlı bu müd-hiş həqiqətlər qırmızı xətlə və çox böyük ürək ağrısıyla gəlib keçir. Müəllif özü də əsərin əvvəlində onun yaranma səbəblərinə, tarixi proseslərin bugünkü reallıqlarla əlaqələrinə toxunaraq yazır ki, Azərbaycan xalqının qədimdə, XX əsrin ilk və sonrakı illərində, indiki dövrdə başına gələn faciələrin ilkin kökləri VII əsrdən – Cavanşirin qətlindən sonra ardıcıl şəkildə həyata keçirilib. Bu kitabların yaranma səbəbi də ancaq və ancaq bununla bağlıdır. Bu yerdə böyük rus yazıçısı F. Dostoyevskinin sözlərini xatırlamamaq olmur: “Tarix keçmişin yox, gələcəyin elmidir. Belə olub və həmişə də belə olacaq.”

Davud Nəşib bəzən mətləbdən yayındığı üçün oxucusundan üzr istəyərək deyir: “Bu, 704-cü ildən başlanmışdı. Haylar Balkanlardan köçüb gəlib türk torpaqlarında, Anadolunun şərqində Fərat çayının yuxarı axımında məskunlaşdılar. “Dənizdən-dənizə” deyəndə heç fikirləşməyiblər ki, nə qədər əhalisi olub ki, xəritədə çəkdikləri ərazidə özlərini yerləşdirə bilsinlər... Oxucular VII əsrlə bağlı bu əsərimizdə yeri gəldikcə belə faktlarla qarşılaşcaqlar. Bu da təbiidir. Ona görə ki, böyük Albaniya ölkəsinin dağılmasında ermənilərin də rolu var. Daha doğrusu, onların satqınlığı ilə, böyük dövlətlərin gücü ilə, xüsusi ilə Ərəblərin əli ilə dünyəvi mədəniyyətə malik, eramızın IV əsrindən öz əlifbası, şairləri, alimləri, memarları olan qüdrətli bir dövlət parçalanıb. Əs ər VII əsr hadisələrindən söhbət açsa da, bu günümüz və gələcəyimiz üçün nəzərdə tutulub. Əsrlər arasında xeyli məsafə olsa da, hadisələrin məzmunu yox, forması dəyişib...”

Müdrükəsinə deyilən sözdür: Həqiqətən son yüzillikdə başımıza gələnlər də sübut etdi ki, hadisələr formasını dəyişsə də, məzmun həminkidir: həminki iddialar, həminki saxtakarlıqlar, həminki vəhşiliklər... Hazırda Qarabağda, işğal altındakı torpaqlarımızda törədilən vandalizm aktları, məhv edilən və ya tarixi saxtalaşdırılan abidələrimiz, adları zorla dəyişdirilən (zorla deyirik, çünki dili-ağzı olsaydı, Allah bilir onlar nə danışardı) qədim şəhər və yurd yerlərimizi xatırladıqca, bir növ, müəllifin içindəki üsyanın, etirazın iştirakçısına çevrilirsən: “Bizim maddi-mədəniyyət abidələrimiz, zəngin tariximiz üstündə qurublar ermənilər “Dənizdən-dənizə” uydurmalarını. Bu uydurmalar Albaniya hökmdarı Cavanşirin qətlə yetirilməsindən sonra ildən-ilə həyata keçirilib. Əksəriyyəti ərəblərin əli ilə yerlə-yeksan edilib, qalanları isə erməni keşişləri tərəfindən daşınıb aparılıb.”

Əsər boyu müəllifin haqlı etirazlarından doğan belə nümunələr kifayət qədərdir. Həm də təqdirə layiqdir ki, onun söylədiklərini, qələmə aldıklarını eynilə tarixi faktlar, salnamələr təsdiqləyir. Məhz bunu nəzərə alaraq akademik Budaq Budaqov və professor Qiyasəddin Qeybullayev kitaba ön sözdə xüsusi qeyd edirlər: “Tarixi roman yazmaq üçün qələm sahibi bədii yaradıcılıq səriştəsi ilə yanaşı, müəyyən tarixi və coğrafi biliyə, təsvir etdiyi dövrün siyasi-ictimai durumuna, hadisələrin mahiyyətinə və bu hadisələrdə tarixi şəxsiyyətlərin rolları və mövqeləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır.”

Müəllif qəhrəman Cavanşirin bir sərkərdə, hökmdar kimi keçdiyi döyüş yoluna, ömrünün müəyyən anlarına xüsusi diqqət ayırır. Onun taleyi elinin-obasının, Albaniya torpağının -faciələri ilə yanaşı verilir. O, əsərin əvvəllərində imkanlı şəxsləri nəzərdə tutaraq qoca Vironun dililə onları Vətən uğrunda birgə fəaliyyətə səsləyir: "...var-yoxlarını vətənin gələcəyi naminə əsirgəməsinlər, qızılı, var-dövləti tapmaq olar. Torpağı tapdalamaq-namusu tapdalamaq deməkdir."

Ərəblərə qarşı mübarizədə Sasani hökmdarı Yezdəgirdin çağırışıyla köməyə yollanan gənc Cavanşir yol boyu düşünür, bəzən qarşıda onu gözləyən ağır döyüşlərin mənasını dərk etməkdə əziyyət çəkir: "Nə üçün, kimin üçün üç min say-seçmə Alban oğlu yad eldə döyüşməlidir, onlar kimi kimdən qorunmalıdırlar? .. Bircə təsəllisi var idi: Cənuba da səpələnmiş qohum-əqrabalarını qorumaq özü bir şərəf deyildimi?.. Bu böyüklükdə elin bir oğlu çıxmıyacaqmı ki, onları canbir eləsin, bir ocaq ətrafında yığışdırırsın?.."

Onun bu günümüzlə səsleşən arzuları, düşüncələri həm o dövrkü, həm indiki erməni hiylələri və yalanları fonunda daha aktual səslənir. Əsərdə xeyirlə şər kimi bizdən-elimizdən, obamızdan qopmaq, ayrılmaq bilməyən bir erməni bəlası var və o, bütün hadisələrdə gizlin, ya da açıq şəkildə özünü büruzə verir. Məsələn, Muşeq Mamikonianın dəstəsi Rüstəmlə Cavanşirin qoşunlarına gəlib çatan kimi əyri xisləti, yalanı ortaya çıxır: eynən indiki kimi onların ikiüzlü sifətlərini və siyasətlərini görürük: ermənilər məcburiyyət qarşısında döyüşə yollandıqları halda belə yalnız öz mənafeələrini düşünür, ərəblərlə gizli danışıqlar apararaq Sasanilərlə də işbirliyindən əl çəkmirlər. Bütün bunları oxuyarkən akademik Ziya Bünyadovun erməni rəqiblərinə dediyi tarixi sözlər yada düşür: "Vicdan insan oğlunun yaraşığıdır!"

Davud Nəsim hər iki romanında göstərməyə çalışır ki, vicdan həm də bütövlükdə hər bir xalqın və millətin yaraşığı olmalıdır. Təəssüf ki, ermənilərin nümunəsində əvvəldən belə olmayıb və indi də belə deyil. Əsərdə Xosrov və Şirinlə bağlı tarixi bir fakta nəzər yetirilir. Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizlə xanımı – Albaniya gözəli Şirin Şərq poeziyasının sevimli personajları kimi hamının yaxşı yadındadır. Böyük Nizamidən başlayaraq onların böyük sevgi hekayəsinə kimlər toxunmayıb ki? Müəllif əsərində ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, Xosrovun Şirinin şərəfinə tikdirdiyi vəngi-kilsəni də sonradan ermənilər mənimsəyərək öz adlarına çıxdılar...

Mürəkkəb bir dövrdə baş verən müxtəlif hadisələri müəllif ustalıqla seçib ayırır və köhnəlmək bilməyən həmin -həqiqətləri romanın bədii dili ilə oxucuya aydın bir şəkildə çatdırmağı bacarır. Cavanşirin atası Varazın böyük güclərin toqquşduğu bir vaxtda ocaq başında düşündükləri günümüzün acı reallıqlarını da özündə əks etdirir. "O, ocaqdakı kötökləri, qəribə də olsa, qəlbində üç böyük çaplıcaya bənzətmişdi. Onları alışıdırmaq üçün nə qədər xırda qol-budaq yanıb kül olduğunu təsəvvürünə gətirdi. Kiçik xalqları, ölkələri həmin qol-budaqlara bənzətmişdi. Ürəyində düşündü: qolunda gücün yoxdursa, onda başını işə sal. Ağlın, düşüncənin gücü hər şeydən üstündür. Yarmaca ilə kötökləri bir də qurdaladı, onları yaxınlaşdırdı. Bu kötökləri qurdalayıb alışıdırmaq, ancaq alışıdırmaq, bir-birinin üstünə salmaq..."

Hökmdar Varazın yuxusunu o gecə ərsə çəkən Şimaldan Xəzərlərin, Qərbdən Bizanslıların və Cənubdan Sasanilərin ardı-arası kəsilməyən basqınları, bir də Ərəblərin atlı qarışqa sürüsü kimi dirçəlməsi idi. Onun –Varazın hər dəfə belə düşünəndə qəlbini gizli guşəsindən kiçicik bir qığılcım parlayırdı: " Bu qığılcım onun oğludur – Cavanşirdir... Ağsaqqal atanın, dünyagörmüş sərkərdənin qəlbindəki qığılcımı, inamı, ümidi...hər vəchlə onu qoruyur, elə bil ki, gələcək üçün, bu yurd-yuvanın sabahı üçün böyüdüdü..".

Ərəblərə qarşı mübarizədə tarixə Qadisıyyə vuruşması adı ilə daxil olan o dəhşətli döyüşdə Cavanşir bir sərkərdə kimi nəyə qadir olduğunu hamıya sübut edə bildi. Yeddi il ərzində o, həmişə qanlı döyüşlərin mərkəzində idi və Oğuz türklərindən sərkərdə Rüstəmlə birgə yorulmadan ərəb qoşunlarına qarşı vuruşur,

eyni zamanda, Albaniya dövlətinin gələcəyi barədə düşünürdü: “Şahmatda olduğu kimi, həmişə piyadaları - kiçik xalqları qabağa ötürürlər. Güclülər – şah və vəzir onların arxasında gizlənir. Mühəribə oyunları da belədir. Tək-tək sərkərdələr qabağa düşür və tez də sıradan çıxırdılar. Vay onda piyadaların halına, çünki onların heç vaxt geriyyə yolu olmayıb, ya qırılıblar, ya da yarıb keçiblər. Bütün zamanlarda, elə indinin özündə də piyadalar döyüşür...”

Bunun ardınca müəllif qeyd edir ki, bu dəfə Ərəblərlə yanaşı Sasani hökmdarının da gözləmədiyi halda Cavanşirin başçılığı altında “piyadalar” nəinki döyüşür, hətta qalib gəlirlər: “Cavanşirin cəmi-cümlətən 3 minlik qoşunla onları pərən-pərən salması Yezdəgirdə möcüzə kimi görünürdü...” Cavanşirin bir sərkərdə kimi böyük şücaət göstərdiyi bu döyüşdən sonra İran şahı onu ən yüksək mükafatlara layiq gördü. Salməçi yazır: “Şah onu sərkərdəyə layiq olan mükafatlarla mükafatlandırdı, o cümlədən sərkərdə karanayları, iki qızıl nizə və iki qızılla süslənmiş qalxanla fərqləndirdi. Şah onun belinə mirvarilə işlənmiş qızıl kəmər və qızıl saplı qılınc bağladı, qollarına qolbaqlar saldırdı, başının üstünə isə daş-qaşla tac qoydurdu. Onun boynuna ağır mirvari boyunbağı asdılar, çiyinə taftadan tikilmiş şah geyimi saldırdılar və zərli ipək parçadan tikilmiş dörd qotazlı mavi rəngli şalvar geyindirildilər. Şah əmr etdi ki, ona kəndlər və balıqla dolu çaylar bağışlansın.” Müəllif mənbələrə əsaslanaraq qeyd edir ki, Oğuz övladı Rüstəmdən sonra Cavanşir ikinci sərkərdə idi ki, hökmdar tərəfindən belə mükafatlara layiq görülürdü.

Davud Nəsb Cavanşiri döyüşlərdə bərkiyən bir hökmdar, siyasətçi kimi də çox maraqla təqdim edir. Ərəblərə qarşı döyüşən bir dövlətin içərisində az qala vətəndaş mühəribəsi gedir. Tərəfləri şahin hüzuruna gətirən Cavanşirin dedikləri bu günümüzə necə də səsləşir: “Sizin bir-birinizlə bu savaşınız bilirsiniz nəyə bənzəyir? Mal-mülk, yurd sahibi olan bir atanın ölümündən sonra iki doğma qardaşın atadan miras qalan var-dövlətin bölüşdürülməsi üstündə dava-dalaşa... İranın belə bir ağır günündə yenə də sərvət barədə düşünürsünüz. Dövlətiniz süqut edəndə elə bilirsiniz ki, kim nə qədər bu torpaqdan qamarladı, qazanacaq? Səhv edirsiniz, həmin torpaqlar Ərəb atlarının otlağı olacaq, əkdiniziz-becərdiyiniz Ərəb əsgərlərinin qarnını doyuracaq...”

Yeddi illik ayrılıqdan sonra Vətənə -Albaniyaya dönən Cavanşirin hissləri, duyğuları, yurdun gələcəyi ilə bağlı arzuları olduqca dolğun qələmə alınmış. O, Albaniyanı qansız-qadasız, güllü-çiçəkli bir ölkəyə çevirmək istəyirdi. Bu xəyali istəyini isə əhaliyə bildirmirdi. Qorxurdu ki, camaatın əli silahdan soyuyar, ayıq-sayıqlığını itirər. Bu ... isə Albaniyanın da süqutu ola bilərdi...

Hələ o dövrdə Cavanşirin məqsədi o tay - bu tay torpaqların, Naxçıvandan Dərbəndə kimi bütün ərazilərin bir dövlət ətrafında birləşdirilməsi idi.. O, əsərin ikinci hissəsində -“Dönüş”də öz böyük məqsədlərini cəsarətlə dilə gətirir: -“Yadınızda -saxlayın ki, Naxçıvan da Albaniyanın bir hissəsidir....bunu mənzil ayrılığı hesab edin həmişə, fikir ayrılığı yox,...”

Əsər boyu müəllif Cavanşirin yuxularından bir bədii vasitə kimi istifadə edir və bəzi həqiqətləri, hadisələri onunla əlaqəli, təsirli bir formada ortaya qoyur. Ölkənin Şimalına üz tutan Cavanşir növbəti dəfə anasını yuxusunda narahat görür. Tələsərək geri dönür. Məlum olur ki, İranlılar Bərdəni ələ keçirib, onun anasını və qardaşlarını əsir götürüblər. Salməçi yazır: “O gün Cavanşir balalarını itirmiş dişi ayı kimi çox qəzəbləndi, hiddətləndi.” Doğrudan da, hiddətlənməmək mümkün deyildi. Neçə il İran üçün vuruşan, qan tökən bir insana sonda verilən dəyər bu idi? Bu basqının başında dayanan isə Yezdəgirdin Ərəb xəlifəsinə satılan bacısı əri Qeysər idi. Bu faktı mənalandıraraq Davud Nəsb o vaxtkı İran dövlətinin Ərəb basqınları qarşısında çökməyini ustalılıqla izah edə bilər: “Bir məmləkətin dağılması bir evdən, bir yurddan başlayır. İran kimi qüdrətli bir ölkə başçısı ola-ola başsız qalmışdı. Mülkədarlar nə istəyirdilər, onu da edirdilər... Qolu güclülərin, gözdən qıl qırpanların, ayağı itilərin dövrünü başlamışdı... Başçı başını itirəndə belə olur...”

Əsər boyu ermənilərin həmişə gizli saxlamağa çalışdıqları niyyətləri Cavanşirin namərdcəsinə qətli ilə (680-681) bütün dəhşətilə ortaya çıxır. Erməni qatil canını qurtarmaq üçün qaçıb Azıx mağarasında gizlənməyə çalışsa da, onu artıq gözlənilən o amansız cəzadan heç kim qurtara bilməzdi: Mağaradan çıxan “balalarını itirmiş kimi görünən dişi bir ayı” onu bir andaca ölümcül parçalayır. Bu, bəlkə elə Cavanşirin yaralı ruhu, onu sevənlərin qisası idi, kim bilir?..

Əsərin sonunda – “Sənədlə epiloq”da müəllif Cavanşirdən sonra Albaniyanın Ər əblər tərəfindən istilasını əhatə edən -dövrə qısa bir nəzər salır və bu məsələdə erməni katolikosu İlyanın Xəlifə Əbd-ül-Malikə ünvanladığı məktubu “tarixin yazılı yaddaşı” kimi oxucularına təqdim edir. Belə məktubları sonrakı illərdə onlar daha kimlərə göndərmədi?

Müəllif haqlı olaraq yazır ki, indi bu sənəd əlimizdə olmasaydı, daha nələr baş verər, daha nələri itirərdik? “Mənə elə gəlir ki, Albaniyanın-Azərbaycanın əsrlər boyu ardıcıl faciəsi bu tarixi sənəddən sonra başlayır. Tarixin tarixi olmayanda -əfsanələşir..” Doğrudan da, tarixin tarixi olmayanda və ya o tarix düzgün yazılmayanda belə olur... Bu həqiqətləri bilmədən bu günkü faciələrimizin anatomiyasını sonacan anlaya, bilə bilmərik. Çünki böyük Azərbaycan alimi, fədaisi Ziya Bünyadovun dililə desək, “Əgər keçmişə mifik sərhədlər çəkmək həvəskarları ortaya çıxıbsa, onları müasir dövrə proyeksiya etmək həvəsində olanlar da peyda ola bilər.” Təəssüf ki, son illərdə baş verənlər sübut etdi ki, artıq belələri peyda olublar və yerlə-göylə əlləşərək mifik torpaq iddialarından əsla əl çəkmək niyyətində deyillər. Lakin onların arzusuna, istəyinə rəğmən tarixi həqiqətlər, əldə olan məlumatlar qanlı-qadalı, ancaq şərəfli keçmişimizlə bağlı tamam başqa şeylər danışır: “Faktlar məhz belədir! Heç resenzentlərimin istnad etməyə çalışdıqları Yuliy Sezarın özünün köməyi ilə də burada nəsə etmək mümkün deyil. Amma mən qriqoryan kilsəsinin, bir çox başqa dinlər kimi istənilən istilaçıya xidmət göstərdiyi barədə danışmayacam. N.Vardapedov hələ bunu da yazır ki, qriqoryan kilsəsi “özü üçün yeni olan hər bir şəraitə məharətlə uyğunlaşır, siyasi konyunkturadan asılı olaraq, bir zamanlar Bizans imperatorları, İrənin Səsanilər çarları, ərəb xəlifələri, monqollar qarşısında diz çöküb təzim elədiyi kimi, Səfəvilərə, sonra isə rus çarına da beləcə qulluq göstərirdi” (Ziya Bünyadov).

Bu yerdə Strabonun hələ 20 əsr əvvəl dedikləri də yada düşür: “Tarix, köhnə də, yeni də olsa, həqiqəti tələb edir!”

P.S. “Cavanşirsiz məmləkət” (2002) əsərinin sonunda Bərdədə ermənilərin hiyləsi və vasitəçiliyi ilə haqsız yerə cəzalandırılan Alban katolikosu Bakurun öz vəsiyyətinə uyğun olaraq məzar yeri quyu kimi qazıldı və o, əl-ayağı zəncirli, ayaq üstə torpağa basdırıldı... O, bununla xalqı ayaqüstə durmağa çağırırdı: “Bu çağırışı nə erməni katolikosu İlya, nə də ərəb sərkərdəsi başa düşə bilərdi. Bu, Alban torpağı üçün əbədi bir çağırış idi. Alban xalqının nə vaxtsa ayağa durub öz haqqını müdafiə edəcəyi günü görmək istəyirdi Bakur. Həmin gün qəbirdən baş qaldırıb, ayaq tutub addımlayacağına da inanırdı. O, gec-tez, nə vaxtsa o günün gələcəyini bəlkə də bildiyindən belə vəsiyyət etmişdi.”

Davud Nəsinin ölümündən bir il əvvəl tamamladığı hər iki əsərin bu ağrı-acılı kəlmələrlə bitən sonluğunu onun bizə öz vəsiyyəti kimi də qəbul etmək olar. O bugünkü nəslə Bakurun məzarını taparaq qolundakı paslı zənciri qırmağa çağırırdı: “...Əgər o paslı zənciri axtarmaq fikrinə düşsəniz, əvvəl-əvvəl qəlbinizə nəzər salın, özünü qərsi zərrə qədər şübhə yaransa, onda bu işdən vaz keçin. O ürək sahibi – ad-san, şan-şöhrət, var-dövlət hisslərindən, hərisliyindən kənar olub, tək-cə torpaq eşqi, vətən məhəbbəti yaşatmalıdır içərisində. Bir məmləkətin, bir xalqın tale-tarixini araşdırmaq istəsəniz, yenə də heç bir qiymətə gəlməyən, ölçüyə sığışmayan milli dəyərlərə arxalanmağı unutmayın. Onda bu müqəddəs duyğularla Dəməşqin, İcmiəzənin, Matendaranın gizli saxlanılan ağızbağlı arxivlərinə baş vurmağa çalışın. Torpağın, xalqın danışan dilini sandıq-sandıq daşdıqlar vaxtilə. Dədəm Qorqudun da öz

dövründə Alban-Oğuz əlifbasında qələmə alınan dastanın ilk nüsxəsini də tapa bilərsiniz həmin yerlərin birində... Bu günə qədər buraxdığımız səhfləri bu gündən səbrlə, ifcin-ifcin düzəldib yerinə qoymalıyıq.... bu sözlər yalnız və yalnız bu yurdu, bu xalqı canından artıq istəyənlərə aiddir”.

Bizə isə tarix boyu itirdiklərimizə və bu gün də içərisində olduğumuz ağrı-acılara Alban xalqının şair oğlu qoca -Davdəkin (VII əsr) qəhrəman Cavanşirin ölümünə yazdığı ağını təkrar söyləməkdən başqa nəşə qalmır:

*Ey ilahi kəlamları xəlq eləyən ulu Tanrı,
Özün nəğmə - ağı söylə, yad et bizim hökmdarı.
Elə nəğmə - ağı qoş ki, bu əvəzsiz itki üçün
Gözümüzdən gecə-gündüz axsın odlu göz yaşları...*

**Bəxtiyar Qaraca,
yazıçı-publisist**

Mündəricat

Müəllifdən.....	5
Sınaq.....	9
Dönüş	103
Xəyanət	291
Qanlı Meydan.....	421
Son söz əvəzi	519
Rəylər.....	521
Türk oğlu Türkdü.....	524
Tarixin tarixi yazılmayanda.....	527

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*
Dizayner: *Azər Aydın*

Çapa imzalanmışdır: 02.05.2019.

Formatı 60x90 1/16.

Həcmi 34 ç.v. Sifariş № 31. Tiraj 2000

«Zərdabi Nəşr» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi

Tel: (012) 514-73-73, mob. (050; 070) 344 76 01

e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru

